

Вісник Донецького університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У 1997 РОЦІ

Серія Б. Гуманітарні науки

№1/2002

З М І С Т

Філологія

Свенцицька Е. М. Проблема слова у творчості Вяч. Іванова	7
Агаркова А. А. Деякі регіональні міфопоетичні мотиви в інтонуванні образу “селянина-шахтаря” (на матеріалі дожовтневих фольклорних текстів): до питання вивчення динаміки становлення культурного образу Донбасу	13
Жданова Н. А. Особливості термінологічної метафоризації в дискурсі ринкової економіки	18
Жижома О. О. Аналіз текстотворчих можливостей авторських новотворів	22
Шеховцова Е. А. Вплив арабо-мусульманської культури на символізацію кольорових позначок в іспанській мові	28
Ягупова Л. М. Словотвірні значення іменникових утворень із першим компонентом-прийменником у середньовісній німецькій мові	35
Сторчак Л. В. Структурні типи складів німецької мови	42
Мішина Є. В. Фразеологічні способи вираження концепту “Кривда” в сучасній англійській мові	47
Каїка Н. Є. Понятійно-термінологічний апарат для дослідження міжмовленнєвої фразеологічної спільності	54
Куковенкова В. С. Національна специфіка англійської фразеологічної метафори	60
Кисельова О. В. Про зміну лексико-граматичних властивостей похідного слова при оказіональному словоутворенні	68
Борисенко О. А. Про мовну інтерференцію (на матеріалі термінології міжнародного права англійської та української мов)	74
Скубашевська О. С. Семантичні особливості онімів та відонімних утворень давньогрецького і латинського походження періоду античності в англійській і українській мовах	79
Дубровкіна І. Ю. Про структурні типи біблїонімів в англійській і російській мовах	85
Альошина І. Г. Проблема дієслівного вираження філософської категорії “рух”	90
Диченська М. І. Становлення і розвиток французької антропонімичної системи	95
Косіков В. А., Компанець Т. М. До питання про зародження металургії заліза (етнолінгвістичний аспект)	99
Бутузова М. Я. Особливості семантики відіменникових інхоативних дієслів у німецькій та українській мовах	105
Насолєва Л. Б. Типологічна анкета для описання термінів споріднення	113
М... Г. Г. Функціональні особливості апроксиматорів у французькій та українській мовах	119

Історія і політологія

Романцов В. М. Люблінська та Берестейська Унії у контексті формування передумов утворення козацької держави. Висвітлення проблеми в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.	126
Масльонкіна Н. Г. Освіта у Франції в період становлення III Республіки (1870-1898 рр.)	136
Левченко Н. А. Підготовка італійської колоніальної агресії у Лівії на рубежі XIX-XX ст. (за донесеннями російських дипломатів)	146
Липинський В. В. Діяльність учнівської молоді в навчальних закладах УСРР у 1920-і рр.	154
Нікольський В. М. Соціально-фаховий склад репресованих на Україні у 1938 р.	157
Латиш О. Ю. Охорона здоров'я в Україні в 1941-1942 рр.	171
Саржан А. О. Особливості розвитку тваринництва в східному регіоні України в другій половині 40-х – 50-х роках XX ст.	179
Зубкова Ю. Б. Соціальна доктрина католицької церкви в 60-і роки XX століття і механізм її реалізації на прикладі латиноамериканського регіону: актуальність і історіографія проблеми	189
Шабельников В. І., Гуніна О. С. Основні тенденції розвитку соціально-економічної сфери Донецької області	197
Барішніков С. А. Електоральні процеси у Центральній Америці: основні тенденції, динаміка, результати (рубіж XX-XXI ст.)	206
Філософія	
Андрєєва Т. А. Особливості гуманізму в технократичном соціумі	213
Хрімлі А. Н. Коло джерел трагічного (Про книгу “Народження трагедії з духу музики”)	219
Сухіна І. Г. Феномен контркультури у контексті соціальної філософії та філософської антропології Герберта Маркузе	225
Маргеліс Н. В. “Парадокс” феноменального та феноменологічного аспектів мови	232
Кіпень В. П. Філософія і політики відносно рівності і справедливості доступу до освіти	236
Сушинський М. І. Феномен влади в філософії В. Соловйова	245
Капустін В. А. Про економічні основи генезису цивілізації	252
Кудояр О. М. Церква і держава: особливості взаємин в Україні на сучасному етапі	258

Вестник Донецкого университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ОСНОВАН В 1997 ГОДУ

Серия Б. Гуманитарные науки

№1/2002

СОДЕРЖАНИЕ

Филология

Свенцицкая Э. М. Проблема слова в творчестве Вяч. Иванова	7
Агаркова А. А. Некоторые региональные мифопоэтические мотивы в интонировании образа «селянина-шахтаря»: (на материале дооктябрьских фольклорных текстов): к вопросу изучения динамики становления культурного образа Донбасса	13
Жданова Н. А. Особенности терминологической метафоризации в дискурсе рыночной экономики	18
Жижом О. О. Анализ текстотворческих возможностей авторских новообразований	22
Шеховцова Е. А. Влияние арабо-мусульманской культуры на символизацию цветowych обозначений в испанском языке	28
Ягупова Л. М. Словообразовательные значения существительных образований с первым компонентом-прилагательным в средневерхненемецком языке	35
Сторчак Л. В. Структурные типы слогов немецкого языка	42
Мишина Е. В. Фразеологические слособы выражения концепта «ложь» в современном английском языке	47
Каика Н. Е. Понятийно-терминологический аппарат для исследования межъязыковой фразеологической общности	54
Кукоренкова В. С. Национальная специфика английской фразеологической метафоры	60
Киселева Е. В. Об изменении лексико-грамматических свойств производного слова при окказиональном словообразовании	68
Борисенко О. А. О языковой интерференции (на материале терминологии международного права английского и украинского языков)	74
Скубашевская О. С. Семантические особенности онимов и отонимных образований древнегреческого и латинского происхождения периода античности в английском и украинском языках	79
Дубровкина И. Ю. О структурных типах библионимов в английском и русском языках	85
Алешина И. Г. Проблема глагольного выражения философской категории «движение»	90
Диченкова М. И. Становление и развитие французской антропонимической системы	95
Косиков В. А., Компанец Т. М. К вопросу о зарождении металлургии железа (этнолингвистический аспект)	99
Бутузова М. Я. Особенности семантики инхотативных глаголов, образованных от имен существительных в немецком и украинском языках	105
Николаева Л. Б. Типологическая анкета для описания терминов родства	113

Морева Г. Г. Функциональные особенности аппроксиматоров в французском и украинском языках	119
История и политология	
Романцов В. Н. Люблинская и Берестейская Унии в контексте формирования предпосылок создания козацкого государства. Освещение проблемы в украинской историографии 40-х годов XIX – начала XX вв.	126
Масленкина Н. Г. Образование во Франции в период становления III Республики (1870-1898 гг.)	136
Левченко Н. А. Подготовка итальянской колониальной агрессии в Ливии на рубеже XIX-XX вв. (по донесениям российских дипломатов)	146
Липинский В. В. Деятельность ученической молодежи в учебных заведениях УССР в 1920-е годы	154
Никольский В. М. Социально-специальный состав репрессированных в Украине в 1938 г.	157
Латыш О. Ю. Охрана здоровья в Украине в 1941-1942 гг.	171
Саржан А. А. Особенности развития животноводства в восточном регионе Украины во второй половине 40-х-50-х годах XX столетия	179
Зубкова Ю. Б. Социальная доктрина католической церкви в 60-е годы XX столетия и механизм ее реализации на примере Латиноамериканского региона: актуальность и историография проблемы	189
Шабельников В. И., Гунина Е. С. Основные тенденции развития социально-экономической сферы Донецкой области в 1985-1991 гг.	197
Барышников С. А. Электоральные процессы в Центральной Америке: основные тенденции, динамика, результаты (рубеж XX-XXI вв.)	206
Философия	
Андреева Т. А. Особенности гуманизма в технократическом социуме	213
Хримли А. Н. У истоков трагического (О книге Ницше «Рождение трагедии из духа музыки»)	219
Сухина И. Г. Феномен контркультуры в контексте социальной философии и философской антропологии Герберта Маркузе	225
Маргелис Н. В. «Парадокс» феноменального и феноменологического аспектов языка	232
Кипень В. П. Философия и политика относительно равенности и справедливости доступа к образованию	236
Сушинский М. И. Феномен власти в философии В. Соловьева	245
Капустин В. А. Об экономических основах генезиса цивилизации	252
Кудояр О. М. Церковь и государство: особенности взаимоотношений в Украине на современном этапе	258

Bulletin of Donetsk University

SCIENTIFIC JOURNAL

FOUNDED IN 1997

Series B. The Humanities

№1/2002

CONTENTS

Philology

- S v e n t s y t s k a y a E. M. The problem of the word in the creativity of Vyach. Ivanov 7
- A g a r k o v a A. A. Some regional mythopoetical motifs in the intonation of the image of "a villager-miner" (on the basis of pre-October folklore texts): to the problem of studying the dynamics of creation of the cultural image of Donbass 13
- Z d a n o v a N. A. The peculiarities of terminological metaphorisation in discourse of market economy 18
- Z i z o m a O. O. The analysis of textcreative possibilities of the author's neologisms. 22
- S h e k h o v z s o v a E. A. The influence of arabic-moslem culture on the symbolization of colour designation in Spanish 28
- Y a g u p o v a L. N. Word-forming meanings of noun formations with the first adjective component in the Middle-upper German 35
- S t o r c h a k L. V. Structural types of syllables in German 42
- M i s h i n a E. V. Phraseological means of expressing the concept "lie" in modern English 47
- K a i k a N. E. Conceptual-terminological mechanism for studying interlingual phraseological similarity 54
- K u k o v e n k o v a V. S. National specificity of English phraseological metaphor 60
- K i s i l e v a E. V. About the changes of lexico-grammatical properties of a derivative by occasional word formation 68
- B o r i s e n k o O. A. About lingual interference (on the basis of terminology of international law of English and Ukrainian) 74
- S k u b a s h e v s k a y a O. S. Semantic peculiarities of onims and deonim formations of ancient Greek and Latin origin of antic period in English and Ukrainian 79
- D u b r o v k i n a I. Y u. About structural types of biblionyms in English and in Russian 85
- A l e s h i n a I. G. The problem of verbal expression of the philosophical category "movement" 90
- D i c h e n s k o v a M. I. Formation and development of French antroponymic system 95
- K o s i k o v V. A., K o m p a n e t s T. M. To the problem of appearance of the metallurgy of iron (etnolingual aspect) 99
- B u t u z o v a M. Y a. The peculiarities of semantics of inkcoative verbs formed from nouns in German and Ukrainian 105
- N i k o l a e v a L. B. Typological questionnaire for description of the terms of kinship 113
- M o r e v a G. G. Functional peculiarities of approximators in French and Ukrainian 119

History and Politology

- R o m a n t s o v V. M. Lublin and Berestechko Unions in the context of formation of premises of the establishment of Cossack state. The interpretation of the problem in the Ukrainian historiography. of the 40th of the 19th-beginning of the 20th centuries 126

Maslenkina N. G. Education in France in the period of establishment of the third Republic (1870-1898)	136
Levchenko N. A. Italian preparation of colonial aggression into Libya at the end of 19 th – the beginning of 20 th centuries (over the reports of Russian diplomats)	146
Lipinsky V. V. The activity of the scientific youth in the educational establishments of the USSR in 1920 th	154
Nikolsky V. N. The social professional composition of the repressioners in Ukraine in 1938	157
Latysh O. Yu. Health protection in Ukraine in 1941-1942	171
Sarzhan A. O. The peculiarities of the development of cattle breeding in the east region of Ukraine in the second half of 40 th -50 th of the 20 th century	179
Zubkova Yu. B. The social doctrine of catholic church in the 60 th of the 20 th century and the mechanism of its realization on the example of Latin-American region: actuality and historiography of the problem	189
Shabelnikov V. I., Gunina E. S. Basic tendencies of the development of social-economic sphere of Donetsk region in 1985-1991	197
Baryshnikov S. A. Electoral Processes in Central America: basic tendencies, dynamics, results (in the late 20 th -early 21 centuries)	206
<i>Philosophy</i>	
Andreeva T. A. The peculiarities of humanism in technocratic socium	213
Khrimli A. N. At the roots of tragic (about Nitsche's book "The birth of tragedy from the spirit of music")	219
Sukhina I. G. The phenomenon of counterculture in the context of social philosophy and philosophic anthropology of Gerbert Marcuse	225
Margelis N. V. "Paradox" of phenomenal and phenomenological aspects of the language	232
Kipen V. P. Philosophy and politics concerning the equality and justice of access to education	236
Sushinsky M. I. The phenomenon of power in the philosophy of V. Solovyov	245
Kapustin V. A. About economic basis of genesis of civilization	252
Kudoyar O. M. Church and state: the peculiarities of relations in Ukraine on the modern stage of development	258

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82(091) = 161.1

ПРОБЛЕМА СЛОВА В ТВОРЧЕСТВЕ ВЯЧ. ИВАНОВА

Э.М.Свенцицкая

Каждая переходная эпоха, независимо от того, связана ли она с рубежом веков, по-новому актуализирует слово, заново осозная его возможности. В русском модернизме кризис личности и кризис слова переживались одновременно, что и стимулировало глубокую взаимосвязанность рефлексии этих категорий в данном культурном организме в целом, а не только в литературе. Ведь слово является центрирующим моментом разных сфер культурной жизнедеятельности (философии, критики, литературы, быта и др.), и потому может быть способом самособирания и самосознания творящего субъекта. Фигура Вяч. Иванова, в чьей поэзии и философских работах проблема слова является одной из главнейших, представляется той творческой индивидуальностью, через которую выявляются узловые моменты культурной эпохи.

У истоков русского символизма стоит концепция имеславия, в основе которой – спор о природе имени Божьего и постулат: «Имя Божье есть сам Бог». В этом не только «прозрение связи между Богом, словом и материальным миром» (1, с.137), слово здесь не орудие, не средство, а средоточие, концентрированное выражение объединяемых сущностей. Именно потому, по П.Флоренскому, слово – это «бытие, которое больше самого себя» (2, с.46). Бытийный статус слова определяется именно его сущностной переходностью, многоаспектностью, ведь оно, по сути, и есть то «отношение явления к ноумену» (2, с.47), о котором говорит П.Флоренский, именно отношение, то есть значимое объединение на основе сходства и различия, которое П.Флоренский и называет символом.

Поэтому одна из главнейших интенций русского символизма – слово-Логос, то есть Божественный разум, выражающий себя в своих творениях. Из всего множества значений, вытекающих из перевода с древнегреческого, русские символисты выбирают те, которые связаны с творением, ведь оно – атрибут Бога. Теургическое (то есть богодейственное) начало в осмыслении поэтического слова связано именно с необходимостью ощутить богоприсутствие (действие Бога в себе, действие Бога на себе) в ситуации богооставленности. Символ – эманация Логоса, реальность, в которой он утверждается в этом качестве, – миф.

Нужно сказать, что общесимволистская триада «миф – Логос – символ» в теоретических построениях Вяч. Иванова проявляется достаточно четко, но, что характерно, с резким смещением хронологического порядка. Ведь Логос, в символистском понимании, возникает именно из распада мифологического синкретизма. Безусловно, у всех символистов (и уж точно у Вяч. Иванова) был на слуху фаустовский перевод начальной фразы Евангелия от Иоанна, где перебираются отдельные варианты, но ни один не признается удовлетворительным. По сути, здесь отрефлектирован и окончательный распад мифологической слитности, и необходимость найти единство иного качества.

У Вяч. Иванова данная последовательность резко смещена: «В большом всенародном искусстве мы идем тропой символа – к мифу. Большое искусство – искусство мифотворческое. Из символа вырастает искони существовавший в возможности миф, это образное раскрытие имманентной истины духовного самоутверждения народного и вселенско-

го» (3, с.142). Логос – универсальная модель символа (выражение Бога в творении), символ – след мифа в бытии, а поэтическое слово соединяет эти категории, проявляя наличие Логоса – в символе, а символа в мифе. Поэтическое слово, в этой логике, есть именно взаимообращенность мифа, Логоса и символа, восстановление разорванных связей (в этом смысле безусловно актуальна концепция В. Эрн, с которым Вяч. Иванов дружил: соразмерность Логосу и символический потенциал В.Эрн считает критерием мировоззренческой ценности мифа).

Поэтому, если у А.Блока основной интенцией было название («только будучи именованным явление становится подлинно реальным», как пишет И.Ю.Искржицкая (1, с.142)), для Вяч. Иванова более актуально означенование, то есть узнавание в явлении каких-то знаменательных сущностей.

Именно таким образом он определяет символ в статье «Поэт и Чернь»: «Аллегория – учение, символ – означенование. Аллегория логически ограничена и внутренне неподвижна: символ имеет душу и внутреннее развитие, он живет и перерождается» (3, с.141). Определяя символ как монаду, Вяч. Иванов имеет в виду его неразложимость и органичность, а не его отдельность и оторванность. («Потому и все его вещи именуемы: это знак отдельности»)(4, с.11). «Символ... неисчерпаем и беспределен», но не только в своей внутренней структуре, но и во внешней проявленности, в тех соответствиях, которые находятся в реальности внеположенной символу, и прежде всего в мифе. В сущности, символ и есть вектор поиска соответствий, направленный не к какой-то отдельной мифологической реалии, а к принципиальному множеству, соединяющий это множество: «Подобно солнечному лучу, символ прорезывает все планы бытия и все сферы сознания и знаменует в каждом плане иные сущности... в каждой точке пересечения символа как луча нисходящего со сферой сознания он является знамением, смысл которого раскрывается в соответствующем мифе» (3, с.143). Следовательно, жизнь символа – процесс означенования, то есть движение по различным пластам внутренней (личностной) и внешней (культурной) реальности и нахождение в них все новых и новых своих значений.

Эта множественность разворачивается в особую символическую реальность, представляющую собой жизнь знаменующего мифа внутри личности и внутри культуры, при их взаимоосвещающем общении: «Вызвать непосредственное постижение сокровенной жизни сущего снимающим все пелены изображением явного таинства этой жизни – такую задачу ставит себе только реалистический символизм, видящий глубочайшую истинную реальность вещей, *realia in rebus*, и не отказывающий в относительной реальности и феноменальному постольку, поскольку оно вмещает реальнейшую действительность, в нем сокрытую и им же означенованную» (3, с.153). Таким образом, и внутренняя реальность человека, и культура представляются только рядом символов, рядом означающих для беспредельного и неисчерпаемого означаемого. Поэтому в основе реальности всегда лежит тайна, этот мотив звучит постоянно, когда Вяч. Иванов рассуждает о символе («Как первые ростки весенних трав, из символов брызнули зачатки мифа. Художник вдруг вспомнил, что он некогда был мифотворцем ... и робко понес... исполненную голосами и трепетами таинственной жизни новую старую душу навстречу душе народной» (3, с.70). «Ибо символ – плоть тайны» (3, с.167). «...поэт разоблачает реальную тайну природы, всецело живой и всецело основанной на сокровенных соответствиях» (3, с.143)).

Таинство, связанное с символом, представляется, по-видимому, именно в диалектике сокрытия и проявления, отстранения и узнавания - динамика этих процессов и организует символическую реальность. Это не просто некая высшая реальность, жизнь сущностей, проявляющаяся процесс поиска в явлениях сокровенной жизни сущностей, но это постоянный процесс объединения, общения, взаимной необходимости друг другу. К этому, собственно, сводятся, для этого нужны те движения восхождения и нисхо-

ждения, о которых пишет Вяч. Иванов в статье «О границах искусства». Принципиальное единство этих движений утверждает ряд исследователей: «...Гармония, по Иванову, образуется взаимодействием этих начал...» (5, с.234); «И при восхождении и нисхождении уничтожается личность, но этим уничтожением она лишь больше укрепляется» (6, с.376). Но в результате этих процессов и символ оказывается не идеей, не сущностью, а динамикой, сплошным двусторонним движением: «Символ же есть жизнь посредующая и опосредованная, не форма, которая содержит, но форма, через которую течет реальность, то вспыхивая в ней, то угасая, – медиум струящихся через нее богоявлений» (3, с.214).

Слово-имя, в понимании Вяч. Иванова, возникает в символизме на интенции движения «...внутри себя от всего внешнего, чтобы в глубинах внутреннего опыта творческая воля могла осознать себя и определить как движущее начало жизни» (3, с.38). Поэт, отвлекаясь от реальности вещной, осязаемой, что называется, «уходит в себя», и там, внутри себя, обретает движение, направленное вовне, и волю, преобразующую внешнюю реальность. Властную, волевою, преобразующую силу подчеркивает Вяч. Иванов в слове-имени: «Символизм новой поэзии кажется первым воспоминанием о священном языке жрецов и волхвов, усвоивших некогда словам всенародного языка особенные, таинственные значения, им одним открытые, в силу ведомых им одним соответствий между миром сокровенного и пределами общедоступного опыта. Они знали другие имена богов и демонов, людей и вещей, чем те, которыми называл их народ и в знании имен полагали основу своей власти над природой» (3, с.183). С этими же аспектами связано ивановское определение поэта как «ознаменателя сокровенной связи сущего, тайновидца и тайнотворца» (3, с.185).

Сокровенная связь сущего Вяч. Ивановым определяется как религия, и слово-имя безусловно связано с возвратом эпохи, когда функцией слова были либо заклинание и молитва, либо пророчество. Интересно, что, говоря о «религиозной эпохе языка», Вяч. Иванов по сути, приравнивает религию к мифу именно потому, что значимость слова в них сходна. И так как миф представляет собой синтез противоположных начал, то и слово-имя выходит из своих пределов, содержит в себе означиваемую им реальность: «Слово стало, по произволу мастера, звуком музыкального инструмента или человеческого голоса, пластической формой, цветом, запахом, и все его перевоплощения оказались в соотношении столь гармоничном, что высказанное им впечатление запаха могло повлечь внушение цвета, а представление тона и тембра – ассоциации вкусовых ощущений» (3, с.164).

Слово-имя маркирует момент связи, взаимопроникающего соединения реального и реальнейшего. Так понимаемый символизм вовсе не третирует мир явлений, конкретно-материальную данность. Нет никакого «страшного контрданса соответствий» (О.Мандельштам), проблема преобразования реальности гораздо в символизме насущнее. Для посвященного мир обретает стройность, если, называя-ознаменовывая ту или иную реалию, поэт соприкасается с высшим миром, и жизненный хаос с помощью имени же, ознаменованием выстраивается в космос.

Взгляд акмеиста, с этой точки зрения, в принципе есть взгляд непосвященного. Но символист, который относится к символу именно как способу мировосприятия, должен быть всерьез иерофантом – но в мистерии, которая воссоздается лишь в воображении и усилиями ума. Собственно, он должен реально, а не метафорически сотворить свой мир – и чем отдельнее, тем лучше. Поэтому тот, кто хочет быть жрецом, в конце концов вынужден стать богом. Эту вынужденную божественность поэт не может не ощущать как непосильную тяжесть. Отсюда у наиболее чутких из символистов постоянное обращение – причем глубоко личностное, по принципу сопричастности – к богам общепризнанным, особенно к Христу. Другое следствие – многократные попытки обратного движения от реальнейшего к реальному («Туда, туда, смиренней, ниже, \ Оттуда зримей мир иной» – А.Блок). В этом действительном, а не умозрительном нис-

хождении реальное и реальнейшее меняются местами, статус истинности признается за тем, что раньше было мнимым (таков путь и Вяч. Иванова, и А.Блока, и А.Белого). Но находясь в "страшном мире" и осознавая его именно как свою жизненную реальность, поэт напряженно удерживает память о мире гармонии, мире сущностей. И потому все, что он встречает в этом "страшном мире", поэт переживает как нераскрывшуюся и прежде всего им не раскрытую сущность. Отсюда, возможно, тот болевой и иронический излом, который характеризует стихотворения данного периода.

Все сказанное выше позволяет уточнить тезис о Вяч. Иванове как адепте имеславия (об этом пишет, например, А.Е.Барзах (4, с. 5-60). Ведь имя есть нечто отдельное, и отсюда, в концепции А.Е.Барзаха, «отдельность, монадность, непосредственно связанная с идеей микрокосмичности, зеркальности целого в части» (4, с.12)). Как мы видели, символ у Вяч. Иванова – не монада, а медиатор, переход, сопряжение различных сущностей. Предел, к которому стремится слово-имя в его понимания, – привнесение внутренней динамики в изначально статичный Логос.

Логос осмысляется Вяч. Ивановым как средоточие творящей жизни внутри личности, основа ее внутреннего единства: «Религиозное боготворческое начало утверждается во имя жизни, которая есть «свет человеков», во имя внутреннего первоначального самоопределения этой жизни во мне как Логоса, этой свободы во мне как творческих лучей Логоса, коих тьма не объемлет» (3, с.88).

Тогда конкретное слово конкретной поэтической личности должно стать живой плотью Логоса, и таким образом оно обретает статус символа: «Ибо символ – плоть тайны, и символизм истинный – прозрение на плоть, проникновение в тайну плоти, ею же стало слово» (3, с. 167).

«Плоть тайны» и «тайна плоти» – так определяет Вяч. Иванов слово, и в контексте данного высказывания эти словосочетания по значению близки, если не тождественны. А это значит, что перед нами такое слово, которое не является орудием высказывания тайны, но проникнуто тайной само, являясь путем утверждения абсолютного бытия внутри тленного и преходящего. Слово-плоть поэтому является способом собирания внутреннего опыта отдельных личностей, создания «мистической реальности», чье наличие, по Вяч. Иванову, – критерий жизнеспособности символа (3, с.169). Таким образом, слово-плоть – это личностный аспект слова-символа (в отличие от слова-имени, которое связано с его преобразующими интенциями). Это особенно четко видно в ивановском определении соборности: «Соборность – есть... такое соединение, где соединяющиеся личности достигают совершенного раскрытия и определения своей единственной и неповторимой самобытной сущности, своей целокупности творческой свободы, которая делает каждую изглаголаным, новым и для всех нужным словом. В каждой слово приняло плоть и обитает со всеми и во всех звучит разное, но слово каждой находит отзвук во всех, и все – одно свободное согласие, ибо все – одно слово» (3, с.100). Таким образом, связь поэтического творчества и соборности осуществляется именно через слово-имя, слово-плоть, в связи с чем И.Ю.Искрицкая совершенно верно замечает, что «...Вяч. Иванов непосредственно связывал русскую идею и соборность со сверхзадачей и идеалом творчества...» (1, с.74).

Действительно, слово в определении Вяч. Иванова уже приравнивается к личности, а личность к слову, плоть слова включает в себя не только его материальную данность, но и личностную воплощенность, ту «внутреннюю форму слова», которое есть «его истолкование и преобразование в нас действенным составом наших душевных сил» (3, с.102). Внутренняя форма и является основанием для такого приравнивания и,

следовательно, для собирания людей в единое соборное целое, но без утраты личности как отдельного феномена, без слипания в безликую массу. Плоть слова соединяет единственных в единое, находясь внутри каждого, изменяясь в каждом так, как диктует своеобразие данной индивидуальности, в то же время сохраняя неизменность своего глубинного смысла.

Слово, осуществляющее эти возможности, уже не может находиться в пределах искусства, оно с необходимостью переходит в сферу религии. Налицо явное нарушение границ – общая проблема серебряного века: художественное творчество возводится к теургии, культура сводится на этой основе к культу или сама культом становится. По мнению исследователей, Вяч. Иванов не воспринимал эту закономерность как проблему: «...именно мифотворческое искусство связано с магическим воздействием и является “актом самоутверждения и воли”, именно с таким типом творчества связаны надежды автора на спасение мира красотой и преображение жизни» (5, с.201). На самом деле Вяч. Иванов был далеко не столь утопичен, во всяком случае, он отчетливо сознает, что переходит границу, и проблема предела именно художественного творчества им отрефлектирована очень четко: «Символ – слово, становящееся плотью, но не могущее ею стать, если же бы стало, то было бы уже не символом, а самою теургическою действительностью» (3, с.197-198). Теургия определяется Вяч. Ивановым как «действие, отмеченное печатью Божественного имени», то есть действие творения и преображения. Символизм стремился к теургии, и возникает необходимость отграничить искусство от жизни: «Ибо, хотя всякий истинный символ есть некое воплощение живой божественной истины и постольку уже реальность и реальность жизненная, все же он реальность низшего порядка, бытийственная лишь в связи символов, условно-онтологическая по отношению к низшему и мэоническая в сравнении с высшими» (3, с.213). То есть, жизнь в символе – жизнь относительная, роль его вспомогательная, он не может сам вдохнуть жизнь в материю, но может осуществить «непосредственную помощь духа потенциально живой природе, для достижения ею актуального бытия» (3, с.216). Символ и есть способ актуализации уже заложенного, то есть сотворенного бытия проявления уже совершенного преобразования.

Все сказанное выше позволяет ответить на вопрос, почему вообще на рубеже веков возникает необходимость вспомнить о «религиозном состоянии языка», сделать слово тайновидением, а поэта – тайнотворцем. Возможно, это реакция на обмирщение искусства, однако для О.Мандельштама это скорее положительный процесс, а концепция слова-плоти и в его мировидении занимает важное место. Апелляция к теургии нужна именно для обозначения границы, которой поэтическое слово не может перейти, чтобы не слиться с реальностью. Именно в стремлении слова стать жизнью оттеняется невозможность такого слияния. «Поэзия – религиозное действие и священнодейственный подвиг» (3, с.79) именно потому, что это действие, заранее обреченное, результат его недостижим. И с этого момента живое слово становится постоянным биением о границы – жизненные и религиозные – и только в этом биении поэтическое слово живет, а отдельные поэты – или разбиваются, или надолго проваливаются в пустоту, в молчание (этим, возможно, и объясняется многолетнее молчание Вяч. Иванова).

Поэтическое слово здесь стоит перед двумя реальностями. С одной стороны – реальность сакральная в самом общем смысле, с которой поэтическое слово роднит, во-первых, мышление символами, во-вторых, представление о настоящем как о воспоминании прошлого. С другой стороны, перед поэтом находится жизненная реальность, которая в сис-

теме мировидения модернизма осмысливается как хаос. Собственно, необходимо было понять жизненный хаос с помощью религиозного космоса, обратить их друг к другу в некоем взаимопреобразующем освещении, вочеловечив жизнь, приблизив религию к конкретной личности с ее духовными проблемами, главная из которых – она сама.

Кроме того, в религиозно-мифологических концепциях такого рода безусловно проявляется внутренняя напряженность наличного состояния поэтического слова. Ведь способность к жизни – это постоянная готовность и стремление перейти в иное качество, даже если единственно возможный переход – это смерть. Потому в символизме, как и во всем серебряном веке, одинаково сильны и взаимообратимы «воля к жизни» и «воля к смерти». В сущности, символизм и был явлением, чья «воля к смерти» была так сильна, что он пережил свою смерть, даже на малом историческом промежутке. Очень симптоматичны даже названия статей «Заветы символизма» Вяч. Иванова, «Наследие символизма и акмеизм» Н.С. Гумилева, которые написаны в 1910 году, когда это направление еще далеко себя не исчерпало. И точно так же, естественно, он пережил свою смерть и в «большом времени», в смысле влияния на всю литературу XX века.

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюється своєрідність рефлексії художнього слова в філософських працях Вяч. Іванова, тобто осмислення вербальної структури та взаємодії її елементів, а також співвідношення слова з близькими феноменами – з символом, з Логосом. Слово – посередник між мовою і буттям, що створює їх взаємозверненість.

SUMMARY

This article is dedicated to the peculiarities of reflexion of a word in Art in Vjatch. Ivanov's philosophy works. That means comprehension of verbal structure and inter relations of its elements with similar phenomena of Symbol, Logos. A word is a medium between Language Existence that makes their mutual communication.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Искржицкая И.Ю. Культурологический аспект литературы русского символизма. – М., 1977.
2. Флоренский П.А. Именславие как философская предпосылка // *Studia slavica Hung.* – Budapest. 34/1-4.
3. Иванов Вяч. Родное и вселенское. – М., 1994.
4. Барзах А.Е. Материя смысла // Иванов Вяч. Стихотворения. Поэмы. Трагедия. Книга 1. СПб., 1995. – С. 5-60.
5. Кузнецова О.А., Герасимов Ю.К., Обатнин Г.В. Вячеслав Иванов // *Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов)*. – М., 2001. – С. 190-263.
6. Бахтин М.М. Из лекций по истории русской литературы. Вяч. Иванов // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С.374-384.

Надійшла до редакції 10.01.2002 р.

УДК 304:398(062)

НЕКОТОРЫЕ РЕГИОНАЛЬНЫЕ МИФОПОЭТИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ИНТОНИРОВАНИИ ОБРАЗА «СЕЛЯНИНА-ШАХТАРЯ» (НА МАТЕРИАЛЕ ДООКТЯБРЬСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТОВ): К ВОПРОСУ ИЗУЧЕНИЯ ДИНАМИКИ СТАНОВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО ОБРАЗА ДОНБАССА

А.А.Агаркова

Как известно, одним из способов символического «о-пределения» границ «своего мира», – определяемого еще сознанием живущего в нем субъекта как образ «малой Родины» или «регионального Дома», – стало историческое оформление местной знаково-символической системы: с ее опорными элементами (образными мотивами), обыгрываемыми в фольклорной и художественной поэтике.

История становления нашего региона: складывание не только хозяйственно-промышленной, но и духовной «донбасскости» его образа (как «внешнего», официального, проявляющегося на уровне общегосударственных культурных стереотипов, так и «внутреннего» авто-образа) длительное время будет сопровождаться усилением в нем шахтерской доминанты. Сама природа, пространственно-ландшафтное «телосложение», богатство недр невольно спроектировали культурную судьбу региона. В советский период, когда канонизируется официальный образ края в качестве «Всесоюзной кочегарки страны», «шахтерскость» донбасского культурного поля будет отчетливо артикулироваться в самых разных формах: основные черты «природного лица» региона, по преимуществу, поэтизируются через шахтерскую знаковую систему (степь, копры, терриконы...); создаваемые хрестоматийные кинолетописи о Донбассе режиссера Л.Лукова – это фильмы о жизни донецких шахтеров; гербовая символика многих донбасских городов пронизана горняцкими знаками; в центре местной праздничной системы, территориально консолидирующей всех обитателей «регионального дома», долгое время оставался именно «День Шахтера»; позывными областного радио был мотив из лирической песни О.Фельцмана («Такие сердца у шахтеров...»), и этот ряд, включая и песенную «визитную карточку» края «Спят курганы темные» Н.Богословского, может быть продолжен.

Как бы то ни было, но именно шахтерством долгое время социально представителем Донбасс в общекультурном государственном пространстве.

Выдвижение шахтерского тематического остова, на который будет нанизываться официальный культурный образ Донбасса, идеально согласовывалось с воцарившейся с победой Октября идеологемой «низового культурогенеза»: рождения новых, «справедливых для всех» форм жизни из ее самых мрачных (вплоть до буквальности!) глубин.

Утверждение пролетариата в новом социальном мифе в роли «справедливого героя-искупителя», страдания которого, по словам М.Элиаде, были призваны «изменить онтологический статус мира» [1, 152], предопределили совершенно особый «выброс» послеоктябрьской мифопоэтической образности, в центре которой оказывался мотив радикального перерождения шахтерских (а, следовательно, и общедонбасских) культурных реалий жизни.

Своеобразная «мифогенность» восприятия вообще невольно заложена в самой основе горняцкого труда, иллюстрацией чему могут служить литературные размышления А.Куприна, В.Вересаева, С.Черкасенко и других летописцев «старошахтерского Донбасса».

Шахтное производство с его предельно демистифицированным буднично-механическим погружением в изначально «святая святых» заповедного лона («утрубу-

преисподню») Земли-Матери; привычность и рутинность самого трудового процесса, тем не менее, даже для вполне современного «обезбоженного» мирского сознания невольно метафорически оформляет психологическую ситуацию «нового рождения» (символическое нисхождение в предмирную тьму Низа-Хтона с последующим подъемом к Свету, как известно, лежало в основе древнейшего перворитуала, олицетворявшего поддержание и обновление Космоса). С окончательной утратой прежнего архаического наивно-вещественного мифологического содержания неизменно сохраняется между тем, особая поэтика «возвращения», понятная лишь шахтерству (образно-поэтический мотив «... Что ты знаешь о солнце, если в шахте ты не был?...» из некогда популярной в Донбассе «Шахтерской песни» А.Флярковского был и остается доминантным для этой профессии).

В контексте же воцарившегося «единственно верного учения» это создавало широкий плацдарм исторически знакового мифопоэтического прочтения. По сути, весь массив «официальных» новодонбасских песенно-поэтических текстов советского периода может быть условно сведен к артикуляции мотива всеобщего физически-духовного преображения «Низа», высвобождения его культуросозидательных сил.

Поэтика духовного устройства «Новой Жизни», сочетавшегося с обустройством и нового «регионального Дома», выстраивалась по оси смыслов «тогда-теперь», «мрачное прошлое – счастливое настоящее».

Символическим ядром прежней «стародонбасской» знаково-символической системы, на оппозициях к которой будут группироваться послеоктябрьские культурные тексты, оказывался образ дореволюционного «селянина-шахтаря» (С.Черкасенко), «многоголосно» интонируемый в фольклорных и художественных источниках. Остановимся на некоторых его особенностях.

То, что социальной базой шахтерства были в основном крестьяне, обусловило совершенно особое, трагическое в своей основе, мировосприятие и драматизм вживания в иную, лишь становящуюся, индустриальную реальность «Нового Места» (далекого от привычных сельских реалий).

Символическое шахтерское «вгрызание» внутрь Земли, традиционно священное животворное начало для крестьянина-земледельца, сообщало принципиально новые интонации в восприятии картины мира, отчего первичные культурные архетипы Древа Жизни, Земли-Матери и др. приобретали специфически шахтерское звучание. В качестве образов может служить разножанровый горняцкий песенный фольклор: частушки, страдания, массовая авторская поэзия.

В горняцком песенном фольклоре нашла свое отражение неразрешимо двойственная ситуация психологического состояния «селянина-шахтаря», обусловленная мучительным отрывом сельского человека от земли и родовых корней, имевших значение абсолютной духовной точки опоры; ситуация, оборачивающаяся теперь катастрофической люмпенизацией жизни и сознания. Амбивалентная напряженность, своеобразное «двоеверие» в самоощущении «селянина-шахтаря», сама экстремальность и смертельная опасность труда («бессмысленного» для крестьянина, коль скоро привычных «живых» результатов его он, «ничтожная деталь» огромного производственного процесса, не видел), становящаяся каждодневной нормой – все это объективируется в различных формах песнетворчества, актуализируя поэтику бинарных оппозиций (Свет-Тьма, Жизнь-Смерть, Верх-Низ ...):

Шахтер в шахту опустился,
С Белым Светом распростился:
«До свиданья, Белый Свет!
Я вернусь, или нет?...» [2, 26]

В кругу своих традиционных (крестьянских) представлений вынужденный «Новый Мир» трагически воспринимался, парадоксально облекаясь подчас в смеховые формы,

именно в контексте той – *настоящей*, утрачиваемой малой Родины, исконного «Своего Мира». Анализ поэтического ряда дореволюционных шахтерских песен показывает, что пейзажные образы «Нового Мира» почти не присутствуют в текстах как возможная смысловая антитеза трагической «социально производственной» сюжетной линии. Это – *чужая* Степь, не знавшая прикосновения крестьянских рук, «возмутителем спокойствия» которой становился сам «селянин-шахтар», лишь усиливала драматизм мировосприятия. Внешний (природный) мир для подземного рабочего (бывшего курского или орловского крестьянина) еще не был «о-пределен» сознанием, не собирался в единый, заверщенный пейзажно-поэтический образ. Здесь даже однообразно бесконечная донецкая степь казалась «естественно-чуждым» фоном-продолжением ненавистной «шахты-могильи», вокруг которой мир не оказывался *своим*, не «собирался» взором, не становился символически «окружающим» миром. В отличие от единого природно-социального циклического ритма традиционной крестьянской жизни, еще не сложился и образ Донбасса как специфической принципиально-новой культурно-хозяйственной целостности, с которой отныне связывал свою судьбу крестьянин-«отходник».

Совершенно по-особому интонируется в региональной поэтике один из ключевых образов в древнеславянской мифологии – образ Земли-Матери, по-особому оживляя всю вертикаль Мирового Древа, в которую изначально органически был включен этот образ. Особенность его интерпретации была напрямую связана со спецификой мировосприятия «селянина-шахтаря».

Само сочетание «селянин-шахтар», как характеристика маргинальной социальной группы, было парадоксально несочетаемым по своей сути, так как влекло за собой неразрешимый конфликт в отношении к Земле: для селянина – «*Матери*», «*Матушке*», для шахтера же – исчисляемому объемом и весом, мертвому и однородному *Материалу*. Общий корень слов не предполагает однако родственной смысловой семантики, которая поляризуется в соответствии с разными системами мировосприятия. Крестьянским сознанием Земля с древнейших времен почиталась «кормилицей», оказывалась почти персонифицированным животворным началом (не случайно с христианизацией Руси этот образ естественно сближается с образом Богородицы: «*Покровы*», «*Берегини*»). В представлении земледельца Земля, подобно всякому живому существу, имеет свое дыхание – жизненный ритм-цикл, когда она «вынашивает», «родит» и «отдыхает» (когда, к примеру, до дня весеннего равноденствия крестьянин не смел еще «тревожить» Землю).

Мотив своеобразного «вслушивания» вынужденного шахтаря в природные ритмы пробуждающейся весной Земли (оставшейся где-то «там», за пределами *этого*, чуждого ему мира), вместе с которыми пробуждалось и исконное, «настоящее», природно-космическое в самом человеке, – особо тщательно разрабатывался, например, С.Черкасенко:

«...як тільки починав танути сніг і в повітрі віяв, лоскочучи ніздрі, теплий запах свіжої відталі землі, обличчя чорних від сажі і вугільного пороху хліборобів робилися задумливими, рухи полінькуватими, повільними, а серце сповняла не то тривога, не то туга за чимсь далеким, рідним...» [3, 345].

В прежней традиционно-патриархальной крестьянской реальности селянин оставался «целостен»: природа для него – «живой организм», по отношению к которой он «внимательный и почтительный сын». Жизнь, освященная многовековыми традициями, была давно осмыслена и «понятна», так как они, человек и природа, были соизмеримы друг другу как два универсума.

В новой же, тем более *на глазах* становящейся (как в Донбассе) индустриальной реальности, усиливаемой спецификой шахтерского труда, он становился незначительной конструктивной деталью непостижимо дробного, смертельно враждебного по отношению к человеку промышленного механизма.

Специфика мировосприятия «селянина-шахтаря» в том, что оно как бы зависает в пограничье-переходе от «органически-иррационального» к «организованно-рациональному». Технизация мира, по словам Н.Бердяева, – «...наносит удар всякой мистике земли, мистике материнского начала, которая играла такую роль в жизни человеческих сообществ. Актуализм и титанизм техники прямо противоположен всякому пассивному, животно-растительному пребыванию в материнском лоне, лоне Матери-Земли. Он истребляет тепло и уют органической жизни, приникшей к земле. Смысл технической эпохи прежде всего в том, что она заканчивает теллурический период в истории человечества, когда человек определялся землей не только в физическом, но и в метафизическом смысле...» [4, 153-154].

Образ Земли-Матери, как и всех остальных символических первоэлементов Мира, диалектически двойствен, вмещает две ипостаси: «Могилы» и «Утробь», «погребальную» и «возрождающую», соединенные в вечно-обновляющийся жизненный цикл-ритм.

В дооктябрьской горняцкой фольклорной поэтике, ориентированной на сознание «селянина-шахтаря», естественным образом акцентируется направленность «вниз», погружения в «Преисподнюю»:

...На-гора пахучая прохлада,
Яркий луч природу осветил.
Только мне спускаться в шахту надо:
От живого к мертвому иди... [5, 45].

Подобная акцентировка элемента «погребения» в дореволюционной фольклорной поэтике была обусловлена утверждением в сознании «селянина-шахтаря» мысли о своем «предательстве» по отношению к Земле-Матери, нарушении вековых священных заповедей перед нею («Что шахтерска жизнь проклята – кто не ведает про то?»).

Не случайно в произведениях русских и украинских литераторов, разрабатывавших тему шахтерской жизни, нашел свое отражение характерный мотив «защиты», наложенного на опасное шахтерское ремесло. Так, в уста одного из своих персонажей-шахтарей А.Серафимович вкладывает красноречивое признание, в котором просматривается столь свойственное славянскому сознанию сплетение архаических языческих представлений и христианско-православных верований:

«...Только там, барин, заклиние положено... За то, что бога обворовываем [...] Бог что сказал? Плодитесь и размножайтесь, – вот вам, говорит, всякие злака и произрастания, а чего не нужно, в землю схоронил, почитай сажен на сто, а мы вот пришли и вытаскиваем. Ну, конечно, господь осерчал [...]: как спустится человек – шабаш, не уить ему, тут и сгинет...» [6, 254].

«Геоцентризм» крестьянской поэтики труда предполагал определяемый Матерью-Землей общий социально-трудовой ритм жизни, «доверительно-личные» отношения с ней человека. «Старогорняцкий» уклад, мучительно осваиваемый сознанием «селянина-шахтаря», устанавливает первоосновность механизированно-массового, однородно-линейного шахтно-производственного цикла. В этом абсолютно десакрализованном мире разрушалась вся прежняя система духовных ценностей: в нем не находили уже своего символического места священные божественные персонажи («Шахтер в Богов дом не ходит, шахтер богу – не родня»); «естественная» празднично-будничная цикличность жизни («Шахтер праздников не знает, воскресенье – никогда»). В «Нижнем мире» претерпевали изменения привычные пространственно-временные представления, которые оказывались как бы вновь в «предмирном», «хаотическом», «аморфно-нерасчлененном» состоянии.

Прежний союз человека с Землей оборачивался их противостоянием, которое, в свою очередь, влекло мучительно конфликтное «саморазрушение» в самом человеке. Старошахтерские фольклорные тексты, предьявляющие «автообраз» *чужой* еще для себя профессии, часто основаны на «отрицательности» поэтических характеристик:

«шахтерское» – это то, «чего уже нет», что «утрачено», а сам шахтер, который «не пашет, косы в руки не берет...», это прежде всего – «не селянин».

«Нижний мир» наделялся знаками прямо противоположными миру «Верхнему», образовывавшими устойчивый семантически родственный ряд: Мрак («Черный мир», «Черный уголь», «Черный труд», «Черный шахтер...») – «Нора-Могила» – Смерть.

Отмеченное выше изначальное синкретическое двуединство образа Земли-Матери (и «Преисподней», и «Утробы») в контексте мировосприятия «селянина-шахтаря» рщепляется, активизируя только первый его элемент. Образ «Шахты-Могилы» прочно укореняется в «старошахтерской» фольклорной поэтике, причем, его наиболее яркие образцы мы находим в лирических социально-бытовых песнях и «массовых авторских» песнях более позднего – «городского» происхождения:

Снова я к семье своей вернулся,
О которой часто так грустил.
Снова в шахту темную спустился
И живым себя похоронил... [5, 45]

Доминирующий мотив – драма «раскрестьянивания» сознания, перехода из сельско-крестьянских в реалии «самой пролетарской» из профессий; ситуация «неосваиваемого освоения» крестьянином иного труда, иной – техноиндустриальной действительности, иного быта (точнее, казарменной «безбытности»), «кочевого» образа жизни взамен прежней вековечной патриархальной оседлости.

Не проявляясь непосредственно наглядно в фольклорных текстах, крестьянско-сельские мотивы, тем не менее, пронизывают поэтику дооктябрьской шахтерской жизни. Особенно фокусирует драму «раскрестьянивания» образ коногона (не случайно, и песня «Про молодого коногона»: «Спускался в шахту утром рано...» – едва ли не единственная из всех шахтерских песенных источников удержится в массовой культурной памяти, став тем музыкальным знаком из того – «прошлого мира», через «экран» которого неизменно идентифицируют себя, социально и профессионально консолидируются многие поколения современного шахтерства).

Как уже отмечалось, новые пролетарские реалии «перекручивают» в сознании «селянина-шахтаря» всю прежнюю систему жизненных ценностей. В «обратной» подземной перспективе, с ее «выворачиванием» наизнанку привычных представлений, жизнь оказывается «издевкой» (как образы «саночника», «коногона», как рабочая смена, именуемая «упряжкой»). «Противоестественное освоение» подземных угольных полей в системе представлений «селянина-шахтаря» искажает, доводит до абсурда привычные образы. Так, образ шахтного коногона, гоняющего угольные вагонетки и постоянно рискующего жизнью, представляет жуткую подземно-«погребальную» метаморфозу традиционно-естественного образа крестьянина с лошастью. Только здесь лихое степное удалство «верхней жизни» легко оборачивается трагедией («Я был отважным коногоном...»): «запретное лоно Низа» с его вечным черным безмолвием не терпит удалцов, расценивая их отвагу как вызов.

Таким образом, шахтерский труд своей спецификой как никакой иной буквально связанный с материально-вещественным «Низом», «Недрами» Мироздания и Жизни, – олицетворяя, к тому же, в дооктябрьский период и наиболее обездоленное их социальное дно, – в дальнейшем являл идеальную возможность нового, исторически значимого мифопоэтического прочтения на благодатной идеологической платформе. Приглушенная до сих пор, вторая – «рождающая» ипостась образа Земли-Матери (как «Утробы Новой Жизни») сомкнется с большевистской идеологемой «низового» (пролетарско-трудового) рождения «истинной культуры», одним из носителей которой должно было стать новое освобожденное шахтерство, а идеальным пространственно-культурным плацдармом для воплощения – донбасско-шахтерский регион.

В новом социально-историческом контексте донбасский локус (уже не вынужденно-«временное» место отходничества для селян), собираемый, локализуемый как малая хозяйственно-культурная целостность, – отныне начинает приниматься ими как новый, создаваемый своими руками, «Свой Мир». Устроение «всеобщей справедливой жизни» совпадает и с устроением своего «Регионального Дома».

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються деякі міфопоетичні аспекти інтерпретації образу “селянина-шахтаря” – маргінального соціального угруповання, що було властиве суспільним реаліям дожовтневого шахтарського Донбасу. Місцеві фольклорні матеріали, які послужили основним джерелом дослідження, були доповнені також деякими іншими (літературно-художніми) контекстними фактами. Родові психологічні риси в образі “стародонбаського селянина-шахтаря” висвітлюються на фоні суттєвого протистояння двох культурно-історичних епох, розмежених революційними подіями 1917 р. (та канонізованих колективною свідомістю людей як опозиції: “тоді – тепер”) та утвердження нової ідеологічної концепції “низового” (трудового) культурогенезу.

SUMMARY

In this article are studied some myth-poetic aspects in the interpretation of the image “peasant-miner”, a marginal social group, what was peculiar to the reality of Donbass before the revolution. The basic traits of this image are elucidated in the context of essential contrast of the two cultural epochs, separated of revolutionary events of 1917.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Инвест-ППП, 1995.
2. До свиданья, Белый свет! // Поет душа шахтерская: Песни. Сказы. Частушки. Пословицы. Поговорки. [Под ред. А.В.Ионова]. – Д.: Донбасс, 1969.
3. Черкасенко С. У шахтарів. Як живуть і працюють на шахтах // Твори у 2-х т. – К.: Дніпро. – 1991. – Т.2.
4. Бердяев Н.А. Человек и машина (проблема социологии и метафизики техники) // Вопросы философии. – 1989. – № 2. – С.149-162.
5. Снова в шахту темную спустился // Поет душа шахтерская /.../
6. Серафимович А. Под Землей // Страна огня. – Д.: Донбасс, 1979.

Надійшла до редакції 07.02.2002 р.

УДК [001.4 : 81'373.612.2] : 33

ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ МЕТАФОРИЗАЦИИ В ДИСКУРСЕ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

Н.А.Жданова

Исследования метафорической природы термина и процессов терминопорождения приобрели особую актуальность в современном терминоведении. Концепция соотношения “термин-метафора” прошла в своем развитии три основных этапа: от традиционного утверждения о противоположности нейтрального термина и коннотативной метафоры через тезис о возможности употребления метафоры в научно-технических текстах, но явлении крайне редком и нежелательном, к революционной идее о том, что терминологизация по

своей природе метафорична. Х.Ортега-и-Гассет писал, что метафора – это едва ли не единственный способ уловить и содержательно определить объекты высокой степени абстракции. Рассмотрев метафорические модели сознания, он особо отметил: "От наших представлений о сознании зависит наша концепция мира, а она в свою очередь предопределяет нашу мораль, нашу политику, наше искусство. Получается, что все огромное здание Вселенной, преисполненное жизни, покоится на крохотном и воздушном тельце метафоры" [Ортега-и-Гассет 1990, с.77].

Э.Кассирер не сводил к метафоре все способы мышления. Он различал два вида ментальной деятельности: метафорическое (мифопоэтическое) и дискурсивно-логическое мышление. Дискурсивно-логический путь к концепту состоит в ряде переходов от частного случая к все более широким классам. Приняв в качестве отправной точки какое-либо эмпирическое свойство предмета, мысль пробегает по всей области бытия ("дискурсивное мышление"), пока искомый предмет не достигнет определенности. Именно так, по Кассиреру, формируются понятия естественных наук [Кассирер 1990]. В противоположность дискурсивному мышлению метафорическое "освоение мира" имеет обратную направленность: оно сводит концепт в точку, в единый фокус.

Из тезиса о внедренности метафоры в мышление была выведена новая оценка ее познавательной функции. Так, гносеологическое обоснование метафоризации Л.М.Алексеева усматривает в том, что **метафора является средством структурирования понятийной системы** [Алексеева 1998]. При этом материальной базой терминологизации является естественный язык.

В дискурсе рыночной терминологии такой концептуальной метафорой стало представление экономического рынка как человеческого организма: "Финансовые рынки – самая чистая модель большой человеческой системы, взаимодействие в которой происходит на основе эмоций" [Лиховидов 2001, с.106]. Поэтому рынок – "устает, ожидает, волнуется, разочаровывается"; есть "поведение" рынка, "психология" рынка, "настрой" рынка и т.д. Приведем примеры:

- "Однако **разочарование** рынка было столь велико, что падение фунта достигло практически предыдущей отметки, с которой он начал расти" [Найман 1997, с.33];
- "Маркет – мейкеры, перед этим открывшие позиции под **ожидание** рынка, могут на некоторое время придержать курс от резкого изменения" [там же, с.22];
- "... начинают появляться первые признаки **усталости** рынка. Рынок "**перегрет**" и **желает "отдохнуть"**. Происходит некоторый спад активности" [там же, с.62].

На основе концептуальной метафоры порождаются **классификационные метафорические термины**:

- 1) "**жизнь** тренда – **рождение** тренда; **зрелость**, **старость** и **смерть**":
  - "Все тренды имеют различный срок **жизни**, который еще различается и по периоду времени, за который производится анализ. ... Определить срок **жизни** тренда можно, воспользовавшись анализом **жизненного цикла тренда (ЖЦТ)**:
    - а) начало жизни – **рождение**, **детство** и **юность**;
    - б) середина срока – **зрелость**;
    - в) конец тренда – **старость** и **смерть**".
- 2) "**сила**":
  - "Для анализа применили следующую градацию **силы** тренда:
    - **сильный тренд**, который будет обозначен как +++;
    - **тренд средней силы**, который будет обозначен как ++;
    - **слабый тренд**, который будет обозначен как + и др." [там же, с.39].

Подобные моделирующие метафоры, которые не только формируют представление об объекте, но также предопределяют способ и стиль мышления о нем,

Н.Д.Арутюнова называет ключевыми (базовыми). Такого рода метафоры задают аналогии и ассоциации между разными системами понятий и порождают более частные метафоры [Арутюнова 1998, с.378].

В процессе терминообразования ведется поиск дополнительного денотата и определяется релевантная характеристика, с помощью которой изучаемый объект или явление отображается в знаниях. А поскольку анализируемая нами система (рынок) включает и человека, выполняющего роль основного и наблюдаемого объекта, то появляются метафорические термины, основанные на ассоциации поведения человека и животных: **"бык"** – участник рынка, играющий на повышении рыночных цен. Цены как бы поднимаются рогами быка; **"медведь"** участник рынка, играющий на понижение рыночных цен. Цены как бы подминаются медведем. Возникают составные метафорические термины – **бычий рынок, медвежий рынок, бычий тренд, медвежий тренд, бычье расхождение, медвежье схождение**: "Наиболее сильными сигналами ослабления тренда являются **бычье расхождение и медвежье схождение**" [Найман 1997, с.184]; "... если следующая максимальная вершина МАСД гистограммы выше предыдущей, то это говорит об усилении **бычьего тренда**. Снижение максимальных значений показывает на усиление **медвежьего тренда**" [там же, с.82].

Многочисленны термины, возникшие по аналогии с действиями человека, которые в прямом значении никакого отношения к рыночной деятельности не имеют:

- **"снятие сливок"** – чрезмерные операции с фьючерсами или ценными бумагами, проводимые лицом, контролирующим счет другого лица в брокерской фирме и получающим выгоду от этих операций в виде комиссии;
- **"строительство пирамиды"** – увеличение открытой позиции за счет использования прибыли или возросшей покупательной способности, образовавшихся в результате благоприятного курса ценных бумаг;
- **"обдирание"** – процесс разделения долгового инструмента на два инструмента с нулевыми купонами, один из которых представляет основную сумму долга, а другой – процентные платежи;
- **"стирка"** – операция с ценными бумагами, в результате которой не происходит реальной смены собственника, например, продажа ценных бумаг мужем своей жене или продажа с одного счета и покупка на другой счет одного и того же человека [Тюльз и др. 1997, с.621-647].

Интересной особенностью русского дискурса рыночной экономики является наличие большого количества терминов, порожденных в результате метафоризации в иноязычной среде. Это объясняется рядом факторов.

Прежде всего отметим, что экономическая терминологическая система отличается мобильностью с точки зрения реагирования на те или иные социально-экономические изменения. Развитие же в России, начиная с 90-х годов прошлого столетия, рыночных отношений вызвало к жизни явления, не известные в плановой экономике советского периода: предпринимательство, свободное движение товаров и денег, инвестирование, приватизацию и т.д. Началось бурное развитие рынка ценных бумаг, валютного рынка и биржевых товарных рынков.

Длительная изоляция России от мировой рыночной деятельности была причиной образования когнитивных лакун в русской речедетельностной сфере. Восполнение этих когнитивных лакун произошло (и происходит) в основном в процессе заимствования английских экономических терминов, которые в огромном количестве функционируют в дискурсе рыночной терминологии: **брокер, дилер, трейдер, фьючерс, тренд, спот, спрэд, флэт** и др. Особо следует подчеркнуть высокую скорость и объем заимствований, из-за чего освоение русским языком иноязычных терминов затруднено. Часто английский термин бытует в русских текстах в форме транслитерации, нередко даже сохраняется написание латиницей:

- "Вместо биржевой и брокерской комиссии по **фьючерсам** на рынке **спот** мы теряем **спрэд**";
- "Обычно такое движение называют **"флэт"** (**flat**), реже – "уипсоу" (**whipsaw**). Сразу можно отметить, что долгий **flat** является предвестником ценовой бури на рынке";
- "Пробитие этого **low** вызовет дальнейший откат к следующей цели" и т.д.

Поэтому метафорические термины, которые возникли на денотатной основе, отсутствующей в русской когниосфере, не информативны для русского речевого сознания. А поскольку не возникают адекватные ассоциативные связи у коммуникантов, такие термины, как "**запуск в голубое небо**", "**надгробный памятник**", "**Фанни Мэй**", "**цветочные облигации**", "**счет-омнибус**", "**розовые листки**", "**копченая селедка**" требуют специальных комментариев страноведческого характера:

- "Получение разрешения Департамента ценных бумаг штата США на новый выпуск ценных бумаг называют "**запуском в голубое небо**". Сами законы называются "**законами голубого неба**". Эти законы, как правило, требуют, чтобы собирающиеся работать на территории штата брокеры-дилеры, представители и инвестиционные консультанты предварительно прошли регистрацию;
- "**надгробный памятник**" – опубликованное в печати объявление, перечисляющее участников гарантийного синдиката нового выпуска;
- "**Фанни Мэй**" – Федеральная национальная ипотечная ассоциация США или эмитируемые ею облигации;
- "**цветочные облигации**" – американские государственные облигации, продаваемые с дисконтом, однако погашаемые по номиналу, даже если они были куплены с дисконтом, при условии, что они используются для уплаты налога на наследство после смерти их держателя;
- "**копченая селедка**" – предварительный вариант проспекта эмиссии, который выпускается исключительно для информирования заинтересованных сторон о предполагаемом, но еще не зарегистрированном выпуске, и не может служить основанием для купли-продажи новых ценных бумаг" и т.д. [Тюльз 1997, с.631,637,640].

Являются ли приведенные выше примеры метафорическими терминами в русском дискурсе рыночной экономики? Думается, в нынешнем состоянии их неосвоенности – нет. Терминологическая метафоризация является способом косвенной номинации, воплощающей результаты познавательной и классифицирующей деятельности человека [Прохорова 1996, с. 40-45]. Метафорический термин, порождаясь, одновременно интерпретируется, т.е. научная метафора одновременно является и объясняемым и объясняющим. Термин – метафора начинает функционировать в тексте как "интерпретант" нового научного понятия, т.к. метафора всегда идет из своих собственных глубин. Как бы ни назывался этот глубинный процесс – сравнение, интеракция или контаминация – в любом случае он предполагает самоинтерпретируемость метафоры. Таким образом, возникнув в "родном" речевом сознании, метафорический термин функционирует в научных текстах как семантический **компрессат** дефиниции. Перейдя в другую речевую когниосферу, он утрачивает это свойство и становится, на наш взгляд, термином-темой, требующим специального семантического **развертывания**: "**Супердот**" – действующая на Нью-Йоркской фондовой бирже электронная система заключения небольших сделок (стандартных и нестандартных, с числом акций не более 30099 штук), по которой приказы на покупку или продажу передаются непосредственно из брокерских фирм на "посты" в операционном зале биржи" [Тюльз 1997, с. 645]. И только длительный путь освоения заимствованного метафорического термина в языке-реципиенте покажет, мелькнет ли заимствование "термином – однодневкой" или останется в терминологической системе, заплатив за это утратой метафоричности.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности метафорического терминообразования в русском дискурсе рыночной терминологии. Особое внимание уделено заимствованию терминов-метафор.

SUMMARY

The author describes the peculiarities of metaphor term formation in the Russian discourse of market economy. A special attention is paid to the borrowing of terms-metaphors.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева Л.М. Термин и метафора. – Пермь, 1998. – С.250.
2. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс // Язык и мир человека. – М., 1998. – С.370-385.
3. Кассирер Э. Сила метафоры // Теория метафоры. – М. – 1990. – С.512.
4. Лиховидов В.Н. Введение в международный валютный рынок FOREX и валютные операции. – М., 2001. – С.208.
5. Найман Э.Л. Малая Энциклопедия Трейдера. – К.: Альфа Капитал: Логос, 1997. – С.236.
6. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры. – М., 1990 – С.68-81.
7. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). – М., 1996. – С.125.
8. Тюльз Р. Дон и др. Фондовый рынок. – М.: Инфра-М., 1997. – С.698.

Надійшла до редакції 11.01.2002 р.

УДК 81'373.611 = 161.2

АНАЛІЗ ТЕКСТОТВОРЧИХ МОЖЛИВОСТЕЙ АВТОРСЬКИХ НОВОТВОРІВ

О.О.Жижома

Усі форми відображення реалій у літературному творі пропущені через художній задум автора. Суб'єктом конкретного дискурсу, як відомо, виступає конкретна особистість, яка проявляє себе як індивід і цьому допомагають нетривіальні одиниці, які значно впливають на результати її діяльності, адже конкретний дискурс вимагає відповідних властивостей особистості. Використання незувальних одиниць – свідомий вибір поета для представлення навколишнього життя, через призму авторського світосприйняття читач має можливість неадекватно реагувати на ті чи інші процеси, події сучасного життя. Створення поетичних творів – важкий і серйозний процес, це синтез двох складових: авторського уявлення про навколишнє середовище і свідомого відбору засобів художнього впливу на читача. Введені в текст оказіональні одиниці, які, як правило, мають досить прозору внутрішню форму і складну семантичну природу, служать різним цілям. Від комунікативної установки автора, від його власного ставлення до змісту тексту залежить характер повідомлення, а неолексеми у тексті здатні передавати в межах надфразової єдності найрізноманітніші відтінки.

Кожний текст ділиться на мікротеми, тематичні шматки, кожний з яких уявляється змістовною точкою. Наявність у такому відрізку тексту оказіональної одиниці, особливо у поетичних творах, додає незвичайності, нестандартності усьому тексту, загост-

рює увагу, сприяє запам'ятання і виділенню на загальному текстуальному фоні конкретного контексту, окремої мікротеми. Вдало створені авторські новотвори, які відповідають художньому задуму, – це слова із складною змістовною структурою, в яких семантичні відношення складових досить прозорі. Умова створення неолексем – порушення законів словотвору, коли в межах одного слова комбінуються елементи із віддаленими значеннями, не дає можливості однозначного їх тлумачення. Кожний компонент привносить у загальний зміст новотвору якийсь свій семантичний відтінок, що у комплексі дає зовсім нове, свіже значення, що на тлі загального тексту вигідно виділяється, яке, з одного боку, зумовлює його неповторне сприйняття, а з другого – сам здобуває у тексті нових відтінків у значенні, які продиктовані потребами комунікації: задумом автора, ситуацією, характером повідомлення. В таких випадках відбувається розкриття мікротеми не на рівні готових одиниць, а на рівні моделей, на рівні використання правил утворення лексичних одиниць. Тому одиниця, що виникає в результаті такого відбору, здатна увібрати в себе зміст цілого фрагменту мовленнєвого висловлення, може виступати ядром висловлення.

Цілісний текст складається із великої кількості окремих елементів, які з одного боку представляють відносно закінчену думку, а з другого тісно пов'язані між собою. Такий зв'язок зумовлює семантичну зв'язність – невід'ємну ознаку тексту. Зв'язність може бути як внутрішнього (змістовного) характеру, так і зовнішнього (лексико-граматичне оформлення думки). Будуючи поетичний текст, автор підбирає такі слова, такі сполуки слів і розташовує їх у реченні так, щоб те, про що він має намір повідомити, було належним чином сприйняте читачем і перероблено його свідомістю в уявлення, яке б відповідало намірам поета. Завдяки здатності представляти у стислому вигляді ситуації і події дійсності шляхом внутрішньотекстового згортання синтаксичної конструкції в однослівне найменування, новотвори, беручи участь у формуванні структурної цілісності мікро- та макротекстів, пов'язують між собою їх семантичні відрізки. Вони встановлюють ліво- та правобічні відношення між реченнями або їх компонентами і виконують у тексті зв'язувальну функцію: « Не прошусь – доля гонобить мене, чи тузить?» (М.Самійленко); «Потроху оре, хліб потроху сіє, дідіє...» (А.Затулівітер); «Замрякають очі, світлі сльози краплями пливають» (Яр Славутич); «Рубцюватіють нерви голі у торосах космічної ери» (М.Самійленко); «Різдвяніє, холодає, зуб на зуб не попадає...» (І.Жиленко). Виступаючи тематичним центром логічної єдності тексту, оказіоналізми співвідносяться із його темою і, функціонуючи в межах змістовного відрізка, сприяють розриттю, уточненню, конкретизації основної теми тексту. У таких випадках можна говорити, що інновації здатні виконувати тематичну функцію. Вони виступають не просто лексичним заміником якоїсь ситуації, але й відображають її в образній формі, викликають у пам'яті різні асоціації, концентрують у собі найбільш істотні елементи ознак зображуваного. Авторські новотвори здатні пов'язувати не лише окремі тематичні відрізки, але й акумулювати на собі основну проблематику твору, в силу чого виступають зв'язувальними компонентами усього тексту: «Всі колишні кравчкісти враз покучманіли» (В.Шукайло); «Свобода й правда – змоги бойові на згин останній сталінській людві»; «Твої сини, твоя могутя, важкі волочать кайдани», «Чого загнав мене, могутній Боже,.. у те малецтво?» (Яр Славутич); «Який нестрим! Як владно і широко...високим летом пориває мужність»; «І часом віриться – нема ніяких окрутенств» (В.Стус); «Рази душе моя, рази, тихеньку в'їдливість падлюцтва» (В.Бровченко). Такий зв'язок, коли новотвори здатні пов'язувати не окремі слова у реченнях, є радіальним, який передбачає різний характер уживання текстових номінацій.

Для підкреслення інтенсивності якоїсь дії, ознаки автори звертаються до різних прийомів у межах тексту. У поетичних творах можна зустріти приклади вживання у тексті однопрефіксних різнокореневих дієслів, які виступають у тексті синонімами і використовуються з метою інтенсифікації повідомлюваного, вони наче нашаровуються

один на одного і сприяють концентруванню уваги читача на основній проблематиці твору. При цьому кожне дієслово має свій розповсюджувач, а семантичний компонент, виражений префіксом, посилює загальну виразність: «Господи, закаж, замов, заціп, запросторікуй...» (В.Стус); «...бо я наболів, налюдинив, наскавулів...» (Б.Рубчак). Цей специфічний спосіб словотворення стає версифікаційним прийомом, основою створення контексту. Слово-аналог, збираючи навколо себе співзвучні йому слова, створює у тексті тонку словесну гру, крізь яку пробивається емоційний настрій усього твору.

Більш активно поруч із узуальними одиницями використовуються новотвори з різними формантами, які об'єднуються авторами в одну семантичну групу слів. Такі утворення виступають контекстуальними синонімами, використовують як засіб уточнення висловленої думки і здебільшого виконують у тексті функцію інтенсифікації: «Гидка, ропувата і ховзька душа...» (О.Олесь); «Заїнилось, посивіло, збіліло...» (В.Бровченко); «Виють, регочуть, витюкують, гавкають...» (А.Григоренко); «Схолодніло, зазиміло, треба затишку шукать» (М.Братан).

Чимало у поетичному мовленні прикладів розташовування слів однакової словотвірної структури у порядку зростання або спадання їх значення. Вжиті поруч, узуальні і оказіональні слова сприяють підкресленню у тексті одного категоріально-кваліфікуючого значення: «Під кожухом, кожушиськом, кожушарись-ком...» (І.Драч); «Ганьбо! Ганебино! Ганьбище! Ти над нами...» (М.Вінграновський); «Прийшли ляхи й недоляшки ордою...» (Яр Славутич); «Поza полем небо та піднеб'я, з-попід неба, димаровий дим...» (М.Вінграновський); «Там правнуцтво і внуцтво – аж гуде!» (В.Затуливітер).

Своярідну змістовність тексту надає залучення до його структури узуального іменника і похідного від нього оказіонального дієслова, яке, в свою чергу виступає заміником цілого синтаксичного відрізка. Таке дієслово мотивується не стільки безпосередньо твірним іменником, разом з яким він виступає у тексті, скільки семантикою тієї конструкції, в яку він входить і яка відіграє самостійну семантичну роль: «Рідній землі волю виволовав кров'ю...» (В.Бровченко); «Чи вилонила з молодого лона...» (І.Драч); «Глибина глибішає, росте ще далше далеч...» (С.Гординський); «Твій сірий вовк в воді намок і спати навовчився...» (М.Вінграновський); «...а каменяка, зразу не кинена, камінючиться» (В.Стус); «Так борщем тим наборщиться...», «Жодне слово не хоче ословитись» (І.Драч). Наведені прийоми введення в текст відсубстантивної дієслівної інновації дають можливість автору вилучити з тексту зайві деталі, вибрати потрібні для зображення конкретної ситуації риси, співзвучні із цілим текстом.

З метою уникнення повтору цілої мотивуючої конструкції, замінивши її одним словом, можна пояснити появу у тексті складних слів, які з боку передачі інформації володіють більшими можливостями в результаті їх здатності передавати більший об'єм семантичного змісту, що пояснюється суб'єктивною природою їх створення, яка спирається на індивідуально-асоціативну психологічну основу. Причина створення подібних інновацій полягає не лише у її номінативній функції, але й у здатності таких одиниць виступати заміниками цілих синтаксичних сполук. Використані автором складні іменники та прикметники вводяться в інші речення, що зумовлює синтаксичну компактність тексту і його раціональну побудову. Утворені на синтаксичній основі, складні одиниці використовуються у тексті як коротке резюме якоїсь події або ситуації: «Крізь це книгокняжжя ми – репані...» (І.Драч); «Платон був філософом – не вікноплигом» (М.Сом); У поколіннях гідночеснолицих, У тому, що не хочу і не дам...»; «...Дніпророжденний світ мій на землі» (М.Вінграновський); «Натреновані гуманісти прив'язали корову-помсту» (І.Драч «Чорнобиль по-Міланські»); «Людотілий, птахочолий, незбагнений, мов Люксор...» (Яр Славутич); «Є людці – полова і солома з людокосу, з людобойні, людосну...» (О.Резниченко); «Мій світ не той, щоб в мрійновтому гратись» (В.Бровченко); «...тож і терзайся мовчкомо в моральному самогулазі» (М.Самійленко). Найвність в тексті складних одиниць впливає на змістову єдність, що, з одного боку, сприяє забезпеченню зв'язності тексту, а з другого –

поділяє його на мікротеми – логічні змістовні єдності. Незвичайна структура оказіональних слів і семантична місткість композитів зумовлюють їх унікальну можливість відображати образ створюваної автором ситуації. Фіксуючи найбільш яскраві, суттєві елементи чи ознаки зображуваного, вони сприяють розкриттю основної теми твору. Будучи своєрідними вкрапленнями у тексті, новотвори є не лише засобами загальної образності тексту, але й розкривають основну його тему: “...Держимордство людосвинство, лиш хто перший кого з’їсть” (О.Доріченко); “Ми всі шматовані, катовані, стоперетерзані життям...” (О.Резниченко).

Особливу увагу привертають віддієслівні іменники, в яких співіснують два протилежні значення – процесуальність та предикативність. Така незвичайна природа їх створення зумовлює подвійність тлумачення їх змісту. З одного боку, вони “дублюють” дієслово, його граматичні характеристики, а з другого, виступають точною номінацією якогось явища, тобто називають, характеризуючи. Відмінною рисою віддієслівних іменників є їх здатність виступати заміниками цілих речень. Разом із функцією номінації складної ситуації, події, вони виконують функцію організації синтаксичного цілого. У силу того, що для поетичного твору характерне використання в його межах подібних утворень посилює ущільнення тексту: “В буремнім вогні безупиння живого” (М.Вінграновський); “Скульптура в безнастанності нова...” (Б.Рубчак); “...а дійовість стоколом оперезав дріт” (М.Григорів); “Де сипле сонце на цвітінь жовтогарячу миготінь...”, “І темна німіч, нищий трепетун...”, “У заприсягненні молось ясному...” (Яр Славутич); “Де вночі тебе носило, де зблукко пропадав?” (М.Братан); “У миготливості щодення ти є мені оте імення” (М. Вінграновський); “І залишається непроминання без життя” (Б.Бойчук). Такий прийом у текстотворенні застосовується з метою підкреслення принципової багатоаспектності того, про що автор має намір повідомити і з метою забезпечення розуміння цієї багатозначності читачем. Таким чином, з одного боку, такого роду оказіоналізм є семантично місткою одиницею, яку при бажанні можна розгорнути в цілу картину, а з другого, виконує у тексті функцію економізації, допомагає автору згорнути в одну лексему зайві деталі, які можуть при читанні легко домислюватись.

Цікавими є випадки, коли вживання у тексті однокореневих оказіональних слів сприяє уточненню узуальної назви, її внутрішньої форми. Такий прийом можна зустріти у поезіях В.Затуливітра: “травніший травень”, “дощіший дощ”, “денніший день”, “...щоб ждані очі стрілись ще жданішим”, “ластів’їші ластівки” та М.Вінграновського: “Ожина стала ще ожіша”.

Єдність теми надфразової єдності проявляється в регулярній повторюваності кореневих морфем або першою частиною складного слова, які пов’язані із темою, входять у твірні слова і беруть участь у побудові тексту. Подібний прийом можна зустріти у І.Драча:

...А бабуля, бабулиня, бабусенція
До дівчиська, дівчиниська так і тулиться –
Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка,
Бабумамця, бабутатко, бабусонечко...

Мовна форма оказіоналізмів – об’єкт цілеспрямованого індивідуального творчого пошуку, що зумовлює особливий підхід автора до вибору словотворчих засобів, його індивідуального прочитання змістовної структури словотворчої одиниці, яка функціонує у межах тексту, значно впливає на його зміст. У сучасній лінгвістиці останнім часом ця проблема активно розробляється, що дає можливість співвідносити словотворчий аналіз із текстотворчим. На фоні тексту найкраще можна простежити процеси відбору, вживання мовних одиниць, адже текст – це основний мовний елемент комунікації на відміну від інших одиниць мови. Оказіоналізмам, як словотворчим одиницям, що виникли шляхом порушення правил узуального словотвору, у поетичних творах

відводиться далеко не остання роль у здійсненні мовленнєвої комунікації, тому закономірно виникає питання їх функціонування у тексті як надзвичайно образних та емоційних словотворчих засобів певної мови. Авторські новотвори, виступаючи одиницею тексту, здатні зберігати інформацію, пов'язану із формуванням їх словотворчої структури на основі різних словотворчих значень, в силу чого служать передачею складної інформації у тексті. Вдало створений новотвір допомагає читачеві правильно сприйняти твір, адекватно оцінити зображувану ситуацію. Тому актуальним є питання словотворчої функції у сфері текстотворення. Авторські інновації вводяться в контекст з певною стилістичною метою і тому виступають досить активним компонентом у текстотворенні. Їх уведення в контекст заздалегідь продумане автором як таке, що точно передасть задум автора і разом з тим буде відповідати загальному тону усього твору. Якість такого утворення буде залежати від багатьох факторів: від творчої індивідуальності автора, від ідейного задуму і врешті-решт від того, як він оперує словотворчими засобами.

Як відомо, створюючи новотвір, автори свідомо йдуть на порушення законів словотвору: «Експресивність неuzuального слова посилюється при наявності контраста в межах його структури», – писала О.А.Земська (Земська, Рус.разг.речь., 1983, с. 189). До складу нетривіальної одиниці можуть входити морфеми різних частин мови, кожна з яких привносить в okazіоналізм свій семантичний відтінок. Взаємовплив у складі одного слова різних граматичних ознак є типовим явищем для okazіоналізма. Цілковите розуміння новотворів пов'язане із прочитанням їх складових, які в комплексі формують не лише формально, але й неформально виражені значення, які реалізують семантичне багатство лише в межах контексту. Завдяки такому поєднанню автор домагається можливості сконденсувати в одному слові потрібні семантичні риси, які у своїй сукупності сприятимуть правильному розумінню зображуваної ситуації, і не лише відповідатимуть загальному тону тексту, але й значно впливатимуть на нього. Крім того, у формуванні контексту, вони виступають потрібними компактними його складовими, одне таке слово в силу своєї надзвичайної семантичної місткості може бути розгорнене у ціле речення. З одного боку, вводячи в текст okazіоналізм, автори усувають синтаксичні ускладнення тексту, а з другого, точно передають почуття і думки автора. Особливо це можна простежити на прикладах віддієслівних іменників, які у тексті одночасно здатні виконувати функцію номіналізації і функцію організації синтаксичного цілого завдяки поєднанню протилежних один одному частиномовних значень (предметності та процесуальності). Віддієслівні деривати містять приховані семи і здатні називати не лише предмети, процеси, ознаки, але й події, ситуації, одночасно характеризуючи їх, чим у тексті можуть дорівнювати реченням. Простежимо це на деяких прикладах авторських віддієслівних іменників, що здатні містити приховані семи. У М.Вінграновського є okazіоналізм 'летище', який утворений за схемою дієслово + іменниковий суфікс –ище: "...не лети із мого серця в летище далеке..."). Уведений до складу віддієслівного іменника, суфікс втрачає свій негативний відтінок, властивий йому в узусі, і виступає допоміжним засобом зображення картини втрати чогось. При цьому okazіоналізм не просто уточнює узувальне слово 'далеке', а задає тон усьому контексту. "Де сипле сонце на цвітін жовтогарячу миготінь" (Яр Славутич) – побудова okazіоналізму 'миготінь' не лише організує внутрішню риму вірша і тим самим зупиняє увагу читача, а й оживлює картину, ми маємо справу водночас із структурною мотивацією та лексичною, як засобом створення зорової картини. Віддієслівний дериват, уведений у контекст виявляє свої скриті семи, які відносяться до переривчастої дії і це пов'язано із впливом на смислову структуру предиката тексту. Свою специфіку і семантичну індивідуальність мають і безафіксні віддієслівні іменники. Наведемо декілька прикладів: "Землі голосний безугав" (В.Бровченко); "...ти чув тривожний безрух..."; "Ні вигерпу немає, ні розвади..."; "Колочий посмерк повз..."(В.Стус). У межах контексту безафіксні новотвори помітно виділяються на фоні інших його складових. Їх уведення в контекст не може бути випа-

дковим, такі новотвори підтримують фон усього тексту. Виступаючи вагомим засобом створення загальної картини, вони виконують роль стрижневих слів контексту, утримують увагу читача своєю стислістю, надають відчуття напруження.

Змістовна цілісність тексту часто проявляється у повтореннях однокоренових морфем, що пов'язані із темою і входять у твірні слова, які, у свою чергу, беруть участь у побудові тексту, тому, для забезпечення його семантичної цілісності, поети досить активно використовують цей прийом. Аналіз сучасного поетичного мовлення дає змогу простежити, що в одному контексті вживаються узуальні і незуальні споріднені слова, що створює потрібний стилістичний відтінок. Шляхом такого інтенсивного використання в одному контексті твірних слів, що мають у своєму складі визначені кореневі морфемні, розвивається тема макротексту. Використання okazіоналізмів в одному контексті із твірними словами може бути обумовлене різними причинами: як засіб уточнення, деталізації, роз'яснення зображуваного тощо. Так, в одному контексті поети можуть уживати okazіональний іменник, який представляє згорнуту дієслівну конструкцію і дієслово, від якого від утворений. Семантика таких утворень демонструє транспонування процесуальної ознаки в абстрактну узагальнюючого характеру назву процесу, стану, дії: "Я так тебе люблю, що став любачем" (В.Бровченко.); "У цьому світі – сміховинні сміється й слово на столі" (М.Вінграновський); "...проминносте, не проминай!" (С.Гординський); "Твій правий подвиг – стримати навалу Московських орд – горитвою горить і будить помсту..." (Яр Славутич); "Він, опорятунок, я ж білоусто мовлю – порятуй..." (В.Стус); "Так мені сумно у цій засмуті" (І.Драч). Використання в тексті узуальних іменників і відіменникових okazіоналізмів, створених за допомогою зменшувально-пестливих суфіксів, допомагає розширити, деталізувати зображувану картину: "Димно дихають в сивих снігах сосеняточка і сосенята..."; "А з хмаренятками у звищій хмарина – мама йде сумна" (М.Вінграновський). Авторські новотвори, ужиті разом із мотивуючим іменником, за допомогою приєднувальних дієслівних префіксів пере-, при-, можуть надавати відтінку додаткового уточнення ознаки процесу: "Ти тінь, ти притінь. Смерк і довгий чуд..." (В.Стус); "А з переяру, з того переяр'я..."; "І шелест і нешелестінь стелить вашу тінь" (М.Вінграновський); "Від серця в'ється ніжний доторк – переторк" (І.Драч); "Сплять тисячами снами й переснами" (В.Стус). Функцію текстових номінацій виконують okazіоналізми, якими автори називають явища дійсності, які в узусі не названі окремою лексичною одиницею, тому їх функцію у тексті можна розглядати як уточнюючо-номінативну: "Поза полем небо та піднеб'я, попід неба димаровий дим..." (М.Вінграновський); "Тільки безмов'я тепер ніч...синя суніч" (В.Коломієць). Разом із мотивуючим іменником у тексті зустрічаються і okazіональні утворення, структура яких представляє згорнуту дієслівну конструкцію, які дають назву особі, за виконуваною нею дією: "Рано-вранці сміттярі сміття сіють на столі" (І.Драч). Привертає увагу читача наявність в одному контексті відсубстантивного твірного слова і похідної дієслівної конструкції, що надає характеру повідомлення динамічності, своєрідної всеохопленості дії і тим самим відповідає комунікативним намірам автора: "Я всі прокляття розпрокляв...", "Я сам самую", "Як і без тополі, що в моїм серці змалку тополить..." (М.Вінграновський); "Коли ж цей соловій так солов'їтсья..." (І.Драч); "...не про мене чужіти в чужаниці-чужині..." (В.Стус). Рідше на основі предтексту стилістичних слів синонімів утворюються okazіональні прислівники, які у тексті допомагають деталізувати, уточнити картину: "...а їм весело було, реготливо..." (І.Драч); "В нім (домі) терпимо, і навіть тепло, телевізорно, як і слід" (В.Коломієць). У даному випадку словотворчим стимулом утворення інновацій можуть бути не лише однокореневі слова, але й слова далекі за змістом, які виражають однакові семантичні відношення із okazіоналізмом лише у тексті.

Однокореневі слова, вжиті в одному контексті, можуть мати протилежні дериваційні значення. При цьому вони відносяться до різних словотворчих типів, мають спільні і відмінні компоненти значень. Завдяки такому зіткненню у тексті, оживлюється

внутрішня форма цих слів, актуалізується дериваційне значення: “Розвійсь, і звійсь, і тінь свою склени” (М.Вінграновський); “Від серця в’ється і до серця той ніжний до-торк-переторк”; “І шелест, і нешелестінь стелить вашу тінь” (І.Драч).

Таким чином, словотвір виступає засобом експресивізації тексту. Створені за аналогією, оказіональні слова демонструють зв’язок як з моделлю, за якою вони утворені, так і характеризуються нашаруванням значеннєвих відтінків, здобутих відповідно в контексті. Функціонуючи в межах тексту, оказіональні слова виступають його активним компонентом, його значення не можна розглядати відокремлено від останнього, враховуючи стилістичну наповнюваність і направленість інновацій. Кореляція “оказіоналізм – художній текст” складає відповідну систему зв’язків, складне ціле. Визначення кожного компоненту тексту пов’язане із його відношенням до інших структурних елементів тексту. Впливаючи на загальний зміст тексту, інновації залежать від контекстуального оточення.

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор обращает внимание на вопрос функционирования авторских новообразований, в частности на их роль в образовании поэтических контекстов. Текстобразовательная функция окказионализмов рассматривается с позиции их структурно-семантических особенностей и характера расположения в предложениях.

SUMMARY

In this article the author pays attention to the question of functioning of author’s neologisms, especially their role in creating poetic context.

The text – forming function of the occasionalisms is studied from the view of their structural and semantic peculiarities and word order in a sentence.

Надійшла до редакції 19.02.2002 р.

УДК 7.032(31) : 81’22 = 134.2

ВЛИЯНИЕ АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА СИМВОЛИЗАЦИЮ ЦВЕТОВЫХ ОБОЗНАЧЕНИЙ В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Е.А.Шеховцова

Известно, что формирование национальной культуры – процесс длительный и сложный, зависящий от множества субъективных и объективных факторов. «Испанская культура, зная столько разноречивых влияний, словно расцветивала ими какую-то темную и крепкую основу, храня ее как тайну своей самобытности», – пишет известный поэт-переводчик и испановед А.Гелескул [1, с.13].

Рассматривая язык и культуру как явления одного порядка, взаимосвязанные и в то же время глубоко специфичные, проследим, как языковой знак – цветообозначение – насыщается символическими значениями, идущими от внеязыковой (экстралингвистической) действительности. Язык, будучи универсальным культурным кодом, фиксирует все изменения, происходящие в семантическом составе лексической единицы, вызванные религиозными, политическими, научными, литературными, культурными и иными влияниями. Каждому из типов мышления – мифологическому, религиозному, научно-

му, обыденному, поэтическому, индивидуально-авторскому – присуще свое мировосприятие, создание собственной картины мира, причем, по замечанию В.С.Виноградова, «причину появления в слове нового смысла обычно следует искать не в языковой системе, а в экстралингвистическом импульсе, в потребности общающихся дать наименование новому объекту или оттенку мысли» [2, с.23].

Исключительное значение в формировании испанской национально-культурной специфики принадлежит арабско-мусульманской традиции. Как известно, в первой четверти VIII века территория Испании, за исключением северо-западных областей, была завоевана арабами, которые в 765 году основали здесь Кордовский эмират. Почти одновременно с распространением ислама начинается эпоха освободительной борьбы Испании, получившая название Реконкисты. К середине XIII века у мавров остался только Гранада эмират. Объединение могущественнейших государств феодальной Испании – Кастилии и Арагона – произошло в 1469-1479 гг., закончившись оформлением брака между принцем Фердинандом и Изабеллой Кастильской. Конец арабского господства принято связывать с падением последнего оплота – Гранады – в 1492 году. Семь с половиной веков мавританского господства не могли пройти без последствий. Это привело к созданию специфического, присущего только Испании, культурного стиля. Архитектура, музыка, литература несут в себе несомненные черты арабского влияния. Характерно, что само становление испанского национального характера, испанской классической культуры и литературного языка совпало с периодом Реконкисты. Отметим, что в современном испанском языке функционирует большое количество арабизмов (*arabismos*), заимствованных за долгие годы из арабских источников. Среди них есть военные и административные термины, торговые, сельскохозяйственные, строительные, ремесленные и относящиеся ко многим другим отраслям наименования [2, с.63]. Единый язык так же, как и единая (католическая) вера, призваны были завершить объединение страны. В 1492 году вышла в свет первая грамматика испанского языка, автор которой, Антонио де Небриха, казалось, предвидел последующие Золотой Век и распространение *el castellano* (кастильского диалекта, положенного в основу литературного испанского языка) на огромной территории. Как замечает кубинский лингвист Адольфо Тортоло, Новый Свет во многом обязан своим открытием гениальности Колумба, который без малейшей тени сомнения осмелился предсказать своей госпоже, королеве Изабелле, что на кастильский язык возложена евангелизаторская миссия [3, с.174], в результате чего им было получено разрешение и средства на экспедицию. В этом же году из Испании, на протяжении веков являвшейся страной трех религий и трех народов (испанцев – католиков, арабов – мусульман и евреев – иудеев), были изгнаны евреи, а в 1502 году – арабы [4, с.8].

Проследим влияние арабской культуры на формирование цветовой символики Испании в контексте произведения, которое считается первой исторической повестью Европы – «**Повесть о Сегри и Абенсеррахах**», впервые изданной в Сарагосе. Автор повести – Хинес Перес де Ита (1544?-1619?) – сам был солдатом и участвовал в компании подавления восстания морисков (обращенных в христианство испанских мавров). При создании «Повести ...», помимо устных преданий, хранившихся в памяти населения, им были использованы разнообразные письменные источники, которыми явились: 1) многочисленные исторические романсы, получившие название пограничных (*romances fronterizos*), 2) более поздние по времени создания романсы «в мавританском стиле» (*romances moriscos*) и 3) испанские исторические сочинения и хроники, в первую очередь «Хроника католических королей» Эрнандо дель Пульгара [5, с.253-265]. Содержание пограничных романсов посвящено описанию последних этапов Реконкисты и связанной с ними борьбы с маврами. Изображая конкретные исторические события, они отличаются драматизмом и выразительной силой повествования. Мавританские романсы явились своего рода выразителями романтического

идеала, противопоставляемого испанской действительности и получили популярность, когда мавританское сопротивление фактически было подавлено. Таким образом, на страницах произведения Переса де Иты перед читателем предстает образ гранадского рыцарства и великих событий конца 15 века, первостепенных для Испании по своей исторической значимости.

В повести речь идет, как явствует из самого названия, о «Раздорах Сегри и Абенсеррахов, мавританских рыцарей из Гранады, о бывших там гражданских войнах и о стычках, происходивших в Гранадской долине между маврами и христианами, до тех пор, пока король дон Фернандо Пятый не взял Гранаду». Следует отметить, что родовое имя «Абенсеррах» стало в испанском языке нарицательным. Составитель одного из словарей символов, Хосе Антонио Перес-Риоха [6], посвящает ему отдельную статью, из которой мы узнаем, что имя «Абенсеррах» являлось синонимом слова «варвар» у христиан, особенно в период мавританского господства. С другой стороны, благодаря произведению Хинеса Переса де Иты и предшествующей ему новелле Антонио де Вильегаса «История Абенсерраха и прекрасной Харифы», созданной в 50-х годах 16 века, данное имя становится в испанской литературе символом благородства, великодушия и мужества. Антонио де Вильегас так говорит устами главного героя новеллы: «Был в Гранаде знатный род, носивший имя Абенсеррахи, – цвет всего королевства, ибо рыцари из этого рода мужественной своей красотой, учтивым обхождением, приятностью нрава и доблестью превосходили всех прочих; Абенсеррахов весьма ценили король и все дворяне, любили и восхваляли простые люди. Из любой стычки с врагом выходили они победителями, во всех рыцарских забавах отличались удалью. Они придумывали и наряды и украшения, они задавали тон во всем королевстве. Молва гласит: еще не бывало скупого, иль трусливого, иль злобного Абенсерраха; того не считали Абенсеррахом, кто не служил даме, и не была истинной дамой та, которой не служил Абенсеррах» [7, с.475].

По замечанию М.В.Сергиевского, «В повести Переса де Иты мавры представлены почти так, как современные им испанские рыцари, с соответствующими приемами обхождения, развлечениями, поединками и борьбой партий» [5, 257]. С другой стороны, следует учесть тот факт, что после насильственного выселения морисков с юга страны в 1571 г. в результате победы в битве при Лепанто и их переселения в Кастилию, среди испанского населения наблюдается мода на мавританский стиль в поэзии, увлечение мавританскими костюмами и обычаями. Таким образом, данный текст в полной мере отражает специфическое сосуществование двух культур в рамках конкретного исторического периода. Несмотря на то, что строго историческим документом данное произведение считаться не может, мы сочли интересным рассмотреть особенности использованных в повести обозначений цвета для выяснения того, обладают ли они коннотативными значениями и какова выполняемая ими функция. Для анализа языкового материала нами был взят перевод барселонского издания 1610г., выполненный А.Э.Сиповичем (Хинес Перес де Ита. Повесть о Сегри и Абенсеррахах, мавританских рыцарях из Гранады) [8].

Прежде всего нами было отмечено огромное количество эпизодов, содержащих цветообозначения (анализировалась только прозаическая часть текста). На протяжении 17 глав представлена вся основная цветовая гамма, включающая как хроматические, так и ахроматические цвета. Начиная с третьей главы, количественное употребление ЦО может быть представлено в порядке убывания следующим образом: *зеленый (61), золотой (52), белый (43), синий-голубой (17+21), лиловый (37), алый (26), серебряный (18), черный (20), красный (17), желтый (19), пурпурный (11), оранжевый (5), львиный (4), розовый (1), серый (5), коричневый (1)*. Как мы видим, среди *хроматических цветов* явным лидером является *зеленый цвет*, среди *ахроматических* – *белый*.

Обращает на себя внимание тот факт, что наряду с самостоятельным употреблением цветообозначений текст насыщен всевозможными цветовыми комбинациями: *лиловый и белый, лиловый и зеленый, голубой и серебряный, алый и белый, алый и золотой, зеленый и алый, черный и желтый* и так далее, причем количество цветов, составляющих описание наряда, может достигать 5-6. Характерно, что начиная с главы 13, описывающей казнь тридцати шести рыцарей из рода Абенсеррахов, обвиненных в ложном предательстве королем Боабдилем, использование автором хроматических ЦО резко сокращается, доминирующим цветом в описаниях становится *черный*. Приводимое в главе 14 описание одежд защитников султанши выглядит неуместно ярким и искусственным на траурном фоне событий. «Повесть...», изобилующая яркой цветовой гаммой в начале, в заключительных главах «темнеет», символизируя угасание былой славы и могущества Гранады. В целях большей иллюстративности покажем процентное соотношение частотности употребления ЦО до и после кульминационной главы 13: *зеленый (85% – 15%), золотой (92% – 8%), белый (84% – 16%), синий-голубой (68% – 32%), лиловый (92% – 8%), алый (100% – 0%), серебряный (80% – 20%), черный (10% – 100%), красный (84% – 16%), желтый (95% – 5%), пурпурный (90% – 10%), оранжевый (100% – 0%), львиный (70% – 30%)*.

Проанализировав цветовые обозначения, встречающиеся в «Повести...», мы выделили следующие основные моменты употребления цвета в роли символа в описываемый исторический период:

1). **Обозначение родовой принадлежности или принадлежности к социально-религиозной группировке.**

«Наступил день святого Хуана (этот праздник чтут все народы в мире), и все гранадские рыцари – как принимающие участие в игре, так и не принимающие – нарядились. ...*Отряд Абенсеррахов* весь был одет в одежды цвета *золота и темного пурпура*, с многочисленными украшениями; девизом у них было солнце, а на шлемах – *алое оперение*. *Сегри* оделись в *зеленые, золотыми звездами* вышитые, одежды, с рассеянными между звезд полумесяцами – их эмблемой. *Альморади* выступили в *пурпуровом и лиловом, Масы и Гомелы – в лиловом и соломенно-желтом*» [8, с.66].

«...немного спустя на площадь въехал на могучем сером коне нарядный и прекрасный рыцарь, одетый в *парчовую одежду белого, как снег, цвета* и расшитую множеством золотых полос; перья у него на шлеме тоже были *белые с золотой* отделкой. Попона и тестера коня были тех же цветов. Одно загляденье был этот чужой рыцарь, и на площади не осталось ни рыцаря, ни дамы, кто бы не залюбовался им. С левой стороны его плаща был нашит *алый крест*... Тут же большинство присутствующих узнало в христианском рыцаре *магистра Калатравы*, чьей славой был полон мир» [8, с.92].

2). **Указание на любовную связь между дамой и ее рыцарем.**

«А прекрасная Фатима послала ему (Мусе) с одним из своих пажей небольшой шелковый стяг для его копья, наполовину *лиловый, наполовину зеленый*, весь вышитый чистым золотом и с разбросанными по нему многочисленными буквами «Ф», которыми открывала ему свое имя: Фатима» [8, с.27].

«Прекрасная Дараха вышла *одетая во все голубое*: марлота ее была сшита из очень дорогого дамаса на подкладке серебристого шелка и вся перехвачена золотистыми лентами. В ее красивой прическе было воткнуто два пера, *голубое и белое – цвета Абенсеррахов*» [8, с.49].

«Фатима оделась в *лиловое*. Не захотела она одеться в цвета Мусы, так как знала уже про любовь его к Дарахе» [8, с.49].

3). **Выражение внутреннего состояния.**

«Так рассуждая, он не проехал и трех миль, когда заметил двух очень нарядно одетых рыцарей. Один был в *желтых* марлоте и плаще и с перьями того же цвета; шит

наполовину *синий*, наполовину *желтый*; на синей его половине находилось солнце среди черных туч, а над солнцем – луна, его затмевавшая, и тут же надпись по-арабски:

«Солнца радости затменье. Диск печали бледный всходит и уныние наводит: нет надежд на просветленье».

Копье этого рыцаря было все *желтое, желтое и все убранство коня и стяг на копье*. И очень ясно было видно, что *рыцарь этот пребывает в состоянии отчаяния и, судя по надписи, лишен всякой надежды*.

Второй рыцарь был одет в марлоту *наполовину красную, наполовину зеленую*; на нем были плащ, чалма и плюмаж тех же цветов; копье его было *зеленое с красным, красно-зеленый стяг* на нем и тех же цветов все убранство коня; одна половина щита – зеленая, другая – красная, и в красной его части – искусно вырезанные золотые буквы, гласившие следующее: «Ярче солнечного света Блеск звезды моей сияет, Он мне радость обещает, Полный силы и привета».

Под этими золотыми буквами находилась большая звезда, также золотая, с очень длинными лучами, и когда солнце освещало ее, она сверкала так, что всякий, взглянувший на нее, в ту же минуту был ослеплен.

И было очень хорошо видно, что *этот рыцарь живет счастливым и довольным, о чем свидетельствовали цвета его одежды и вооружения и девиз на его щите*» [8, С.105-106].

«Благородный Муса взгляделся в них, стараясь их узнать, но это ему не удалось, пока они не подъехали совсем близко. Тут он узнал их. Узнайте же, что *рыцарем в желтом* оказался добрый Редуан, одевшийся в этот *печальный цвет* из-за того, что Линдараха из рода Абенсеррахов разлюбила его. Другой же *рыцарь, в красном и зеленом*, оказался мужественным Гасулом и оделся в такие цвета, потому что *Линдараха любила его*. И они ехали, чтобы решить оружием, кому из обоих достанется прекрасная дама» [8, с.106].

«А Саид между тем менял свои одежды, облекаясь каждый раз в цвета, соответствовавшие владевшему им чувству. Иногда одевался он во все черное, а иногда в черное с серым; иногда – в лиловое с белым, чтобы показать, что он не потерял еще веры; а то – в коричневое, чтобы показать свои мучения; иногда – в синее, ибо *синий цвет был цветом большой ревности; а иногда – в зеленое, дабы свидетельствовать о своей надежде; иногда же – в желтое, чтобы заявить о своем недоверии*. В день же, когда говорил с Саидой, он облекся в пурпур и белое – *цвета радости и удовлетворения*. Таким образом, *Всей Гранаде ясно были видны судьбы его любви*» [8, с.41].

«Ей было известно, что Саид с большой настойчивостью расспрашивает слуг и служанок ее дома про то, что она делает, с кем разговаривает, кто ее навещает и *в какие цвета она одевается.*» С.44

«Галиана Альмерийская оделась для этого дня в *белый дамас* с очень богатой отделкой. Подкладка ее марлоты была из лиловой парчи. *Белый цвет ее одежды указывал, что обладательница его свободна от любовной страсти*» [8, с.49].

«– Велики чудеса *любви*, сестра Фатима! Где бы она ни господствовала и ни царила, нигде не может она остаться скрытой. По крайней мере ты не можешь отрицать, милая Фатима, будто ты чужда этой *страсти*, ибо твое прекрасное лицо ясно о том свидетельствует. Обыкновенно ты бываешь *розовой и красивой*, как роза в цветнике, а сейчас лицо твое *печально, меланхолично и желто*. И все это как раз очевидные признаки любви» [8, с.67].

«При входе короля со свитой во дворец все дамы обратили свои взгляды на нарядного Редуана, весьма удивленные его *бодрым и счастливым видом и одеждой цвета надежды*. Прекрасная Линдараха смотрела на него очень пристально и удивлялась, что тот совсем на нее не смотрит и как бы даже не замечает.....А королева, подойдя к Линдарахе, спросила ее: – Не вы ли, случайно, причиной тому, что Редуан оделся в *зеленое?*» [8, с.128]

4). Черный цвет служил трауром, для выражения гнева, скорби, жестокой судьбы, несправедливости, но также сострадания.

«По окончании бойни предательски умерщвленных рыцарей – числом тридцать шесть и все самых знатных и богатых в Гранаде – снесли в город и положили на Пласа-Нуэва на *черном* сукне, чтобы весь город их видел и преисполнился *состраданием* при зрелище, столь *печальном и жестоком*. ...Весь народ оплакивал убитых Абенсеррахов» [8, с.147].

«Прекрасная Линдараха была одета во все *черное из-за смерти* своего отца» [8, с.157].

«Все три облеклись в *черные одежды*, так что один их вид, особенно королевы, уже возбуждал *сострадание*» [8, с.188].

«Сам Муса и другие судьи тоже не смогли сдержать и скрыть своих слез. И, не будучи в состоянии произнести хотя бы одно слово, они взяли ее за руки и со слезами повели из королевского дворца к носилкам, снаружи и внутри обтянутым *черной* материей. ... У ворот Альгамбры стояло много славных и высокородных рыцарей: тут были Алабесы и Гасулы, Альдорадины и Венеги, Альморади – родственники королевы, Марины и представители многих других семейств. Все они были одеты в *траур*, ибо все рыцарство *скорбело и сострадало* королеве. Но каждый из них под *черными* марлотами и альбурнусами имел отличное оружие и крепкие доспехи» [8, с.188].

5).Использование цвета для нанесения оскорбления и (или) вызова противника на бой.

Если противник сознательно одевался в чужие цвета, это считалось оскорблением и унижением :

«Король назначил меня начальником одной из квадрилий; мы выедем – тридцать Сегри, – все одетые в *алые одежды*, с *синими* перьями на шлемах – спокон веков *цвета Абенсеррахов*, чтобы *огорчить их и уже одним этим и возбудить в них желание с нами сразиться*» [8, с.47].

«Едва успел дон Мануэль Понсе де Леон прикрепить к своему копыю *красный* стяг, что было знаком *вызова на бой*, как доблестный Малик Алабес покинул балкон, где он находился с королем и другими рыцарями» [8, с.59].

«Не меньше Мусы разгневался его отец, король Мулаасен, когда весть о случившемся дошла до него. Пролитыми обильными слезами по своей любимой дочери и внукам, он, пылая гневом, облекся в крепкий панцирь и стальной шлем, поверх доспехов накинул *пурпурную* альхубу, взял в левую руку деревянную адаргу и, позвав к себе своего алькайда, велел ему, как можно скорее, созвать его гвардию, состоявшую более чем из четырехсот рыцарей» [8, с. 161].

Для сравнения обратимся к новелле Антонио де Вильегаса «История Абенсерраха и прекрасной Харифы», написанной, как уже упоминалось выше, в пятидесятые годы 16 столетия, но посвященной другому периоду истории Абенсеррахов начала 15 века. Во всем тексте новеллы встречается всего один эпизод, содержащий цветообозначение как символ душевного состояния героя: «Одет он был в *алый* кафтан и такого же цвета камчатный бурнус, весь расшитый серебром и золотом.... И так, мавр ехал потихоньку с самым мирным видом и распевал песенку, которую сочинил в воспоминание о *нежной своей любви...*» [7, с.472]. Далее следует пояснение самого Абенсерраха о выборе цвета одежды: «я надел платье, в котором вы меня видите, дабы ознаменовать пред моей госпожей *ликование сердца моего*; клянусь, я был уверен, что и сотня рыцарей не смогла бы меня одолеть, раз со мною была моя госпожа; если же ты меня победил, то не силою своею, – это было бы невозможно, – но лишь оттого, что злая моя судьба или воля небес определили: не бывать моему *блаженству*» [7, с.479].

Таким образом, как видно из языкового материала, представленного в «Повести...», арабско-мусульманской традицией оказались привнесены символические значения *ревности* – для *синего* цвета, *счастливой любви и счастья* – для *зеленого*, *мучений* – для *коричне-*

вого. *Желтый цвет*, в большинстве языческих и ранних христианских текстов являющийся амбивалентным, в конце 16 века, как это видно из произведения, символизирует лишь отрицательные душевно – эмоциональные состояния, противопоставляясь золотому цвету как символу достатка, благородства и красоты. Белый цвет, сохраняя общее значение красоты и чистоты, приобретает дополнительную сему «отсутствие любовной страсти», в то время как символическая связь со смертью исчезает. За черным цветом закрепляется отрицательная коннотативная нагрузка, основанная на ассоциациях со смертью, печалью, страданием, несправедливостью и трауром.

Несмотря на то, что каждый цветовой символ (ЦС) обладает широким перечнем значений, в целом преобладающие характеристики формируют его константное положительное или отрицательное символическое значение. Со знаком «плюс» могут быть использованы ЦО «белый», «красный», «зеленый», «лиловый», со знаком «минус» – «черный», «желтый», «синий», «коричневый».

Анализ данного языкового материала показал, что цветовой символ может быть простым и сложным по своей структуре в зависимости от количества входящих в него компонентов. Лексико-коммуникативное содержание языкового знака кодируется посредством определенного ЦО или их сочетаний, что позволяет говорить о языке цветовых символов, в рамках которого каждый ЦС может быть развернут и преобразован в мини-текст.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається вплив арабо-мусульманської культури на формування символіки кольору в Іспанії. Аналізуються кольоропозначення з точки зору їх символічних функцій.

SUMMARY

Influence of Arab-Moslem culture on the formation of the symbols of colour in Spain is considered in this article. Analysis of the names of colours from the point of view of their symbolic functions is given.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гелескул А.М. Испанская песенная поэзия // Испанская народная поэзия: Сборник./ Сост. Н.Р.Малиновская и А.М.Гелескул. – М.: Радуга, 1987. – На исп. яз.с избранными русскими переводами. – 672 с.
2. Виноградов В.С. Курс лексикологии испанского языка: Учеб. Для университетов. – М.: Высш. шк., 1994. – 192 с.
3. Tortolo A. La ligimidad gramatical de la pronunciacion hispanoamericana //Antologia de linguistica cubana. Tomo 2. Editorial de ciencias sociales, La Habana, 1977. P.171-245.
4. Пискунова С. Золотой век испанской поэзии // Поэзия испанского Возрождения: Пер. с исп. – М.: Худож. лит., 1990. – 591 с.
5. Сергиевский М.В. Хинес Перес де Ита и его книга о Гранаде //Хинес Перес де Ита. Повесть о Сегри и Абенсеррахах, мавританских рыцарях из Гранады. – М.:Наука, 1981. – 288 с.
6. Perez – Rioja J.A. Diccionario de Simbolos y Mitos. Editorial Tecnos, S.A., 2000. Madrid.
7. А. де Вильегас. История Абенсерраха и прекрасной Харифы // Европейская новелла Возрождения. БВЛ, Серия первая, Т.1. – М.: Худож. лит., 1974. – С.471-488.
8. Х.П. де Ита. Повесть о Сегри и Абенсеррахах, мавританских рыцарях из Гранады. – М.: Наука, 1981. – 288 с.

Надійшла до редакції 20.09.2001 р.

УДК 811.112.2'04:81'36-112

СЛОВОТВІРНІ ЗНАЧЕННЯ ІМЕННИКОВИХ УТВОРЕНЬ ІЗ ПЕРШИМ КОМПОНЕНТОМ-ПРИЙМЕННИКОМ У СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Л.М. Ягупова

Перші компоненти утворень, що є корелятами прийменників, йменуються, наприклад, у синхронній сучасній україністиці префіксами (пор. [1, 83 і наст.; 2, 483-484; 3, 44 і наст.]). Інша справа – в германістиці. Так, якщо В.Фляйшер раніше кваліфікував іменники з вищезгаданими компонентами як префіксальні утворення (пор. [4; 204 і наст.]), сьогодні лінгвіст вважає подібні лексеми складними словами [5, 116]. Натомість Х.Вельманн [6, 18] називає компоненти на кшталт *Über-* префіксоподібними словотворчими засобами (префіксоїдами), що конкурують з афіксами або доповнюють їх і через це залучаються до системи іменникових похідних. При цьому лінгвіст досліджує подібні приклади лише у випадках, якщо вони більше не використовуються як вільні лексеми й не можуть самі стати основою похідного. Це уможливило дослідження іменникових утворень із прийменниковим першим компонентом серед похідних.

З іншого боку, похідне слово, на відміну від непохідного, містить у собі словотвірне значення. Цей факт є загальновизнаним у сучасній дериватології, проте поняття “словотвірне значення” як таке ще не знайшло чіткого визначення, й О.А.Земська [7] слушно зауважує з цього приводу, що від вирішення питання про те, що таке словотвірне значення, як його слід виділяти й яким є набір дериваційних значень у значній мірі залежить результативність будь-якого словотвірного дослідження. Через те й Р.С.Манучарян [8, 121], наприклад, підкреслює, що словотвірні значення афіксоїдів займають особливе місце, тому є доцільним кваліфікувати їх як “напівформалізовані значення” на відміну від “формальних” значень афіксів та “речовинних” – кореневих морфем.

Не всі прийменники зустрічалися в середньовісній німецькій мові як перші компоненти відповідних утворень, а переважно ті з них, що виступали також у поєднанні з дієсловами, а саме: *ab-/ap-/abe-*, *ane-/an-*, *ân-*, *bî-*, *durch-*, *gegen-*, *mite-*, *nâch-*, *über-*, *umbe-*, *under-*, *ûz-*, *vür-*, *wider-*, *zuo-*. Дієслівні похідні з першими компонентами *after-*, *ân-*, *gegen-*, *in-*, *nēben-*, *sam-/same-/san-/sament-/samet-/samt-/sant-*, *uo-*, *von-* зовсім або майже відсутні у середньовісній німецькій лексиці (пор. [9]). Проте відзначаю, що утворення з такими компонентами як *ân-*, *uo-*, *von-* зустрічаються лише в поодиноких випадках, але подальше дослідження похідних у середньовісній німецькій рукописній мові не виключає можливості поєднання принаймні деяких із вищезгаданих префіксоїдів із дієсловами.

Морфологічні особливості іменникових утворень із префіксоїдами в середньовісній німецькій мові були об'єктом розгляду в попередній статті [10]. На черзі – семантичний аспект дослідження свн. іменникових префіксоїдів, що модифікують, доповнюють, конотують зміст твірної основи, до якої приєднується словотвірний формант. Тут ідеться про іменникові перші компоненти та їх значення, що наводяться нижче.

1) *ab-/ap-/abe-*

1.1) у негативно-оцінній функції (словотвірна парафраза: “поганий, неправильний, фальшивий + іменникова база (у подальшому – BI)”), пор.: *ab-got*, *ap-got* ‘поганський бог; ідол’, *ab-holz* ‘викидна деревина’, *abe-wazzer* ‘стічна вода’

- 1.2) “протилежність того, що зазначено в твірній базі”, “заперечення зазначеного в твірній основі” (словотвірна парафраза: “не + БІ”), пор.: *ab-günste*, *abe-günste* ‘недоброзичливість’ (*gunst* – ‘доброзичливість’)
- 1.3) “направлене навпроти, більш чи менш недоброзичливе”, пор.: *abe-wort* ‘відповідна промова’
- 1.4) “локальне, наниз”, пор.: *ab-gründe*, *ab-grunt* ‘прирва’
- 1.5) “локальне, зовні”, пор.: *ab-sîte* ‘віддалений бік, віддалена місцевість’
- 1.6) в ітеративній функції, пор.: *ab-schâch* ‘знову шах’
- 1.7) переносне “із/зі – назовні”, пор.: *abe-wës* ‘лазівка’
- 1.8) ідіофункціоналія¹ (префіксоїд + БІ = БІ), пор.: *abe-leibe* (= *leibe*) ‘залишок’, *abe-gescheidenheit* (= *gescheidenheit*) ‘самітність, відірваність від життя’, *abe-schrôt* (= *schrôt*) ‘відрізаний шматок’
- 1.9) ідіоматизована лексема², пор.: *abe-sneitach* ‘мозоля від побоїв’

2) after-

- 2.1) у негативно-оцінній функції, пор.: *after-rede*, *after-wort* ‘наклеп, обмова’
- 2.2) “локальна/темпоральна послідовність”, пор.: *after-dinctac* ‘день, що настає після дня, в який відбувся суд’, *after-kind* ‘дитина дитини’
- 2.3) “локальне, те що знаходиться позаду”, пор.: *after-houbet* ‘потилиця’
- 2.4) “підлеглість” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *after-voget* ‘унтерфогт’
- 2.5) “додаткове”, пор.: *after-bier* ‘ще один (додатковий) кухоль пива; півкухля пива’
- 2.6) “заступницькі, замісницькі функції”, пор.: *after-erbe* ‘замісник спадкоємця’

3) ane-/an-

- 3.1) “темпоральна послідовність” (у поєднанні з позначеннями особи):
- а) “попередній”, пор.: *an-alter* ‘предок’
  - б) “наступний”, пор.: *an-erbe* ‘наступний спадник’
- 3.2) “соціативи” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *an-gülte* ‘спільник’
- 3.3) “локальне, сусідство” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *an-sæze* ‘той, хто сидить поруч, сусід’
- 3.4) у негативно-оцінній функції, пор.: *ane-schiht* ‘нечальна доля; халепа, злигодні’
- 3.5) ідіофункціоналії, пор.: *an-teil* (= *teil*) ‘частка, талан, співчуття’, *an-zal* (= *zal*) ‘кількість’, *an-begunst* (= *begunst*) ‘початок’

4) ân-

- 4.1) у негативно-оцінній функції, пор.: *ân-endesheit* ‘нескінченність’

¹ Термін П.О.Мюллера [11, 67 і наст.]. Сутність ідіофункціоналій полягає в тому, що поєднання твірної бази з префіксоїдом надає “додаткового” значення лексемі, в цілому, тобто приєднаний компонент не модифікує утворення та є нерелевантним для значення цілого слова. Віднесення подібних іменників до одного з функціональних класів є неможливим, проте вони є морфологічно та семантично вмотивованими. Для морфем подібних дериватів В.Хенцен [12, 160 і наст.] вживає термін “плеонастична”, а Х.Вельманн вважає характерною рисою “залишкової групи аналізу” також можливість елімінувати афікс [6, 206 і наст.]. Однак П.О.Мюллер гадає, що термін “ідіофункціоналія” найкраще відбиває зміст поняття й сигналізує про те, що хоч ці похідні й є семантично вмотивованими, проте неможливою є їхня функціональна класифікація [11, 61]. З цього погляду термін “ідіофункціоналія” здається найбільш вдалим, тому він буде вживатися мною й надалі.

² “Ідіоматизованою” є лексема, значення якої неможливо первісно вивести зі значення твірної бази. При цьому референтний зв’язок зі словотвірною базою теж втрачено (пор. також [11, 51; 13, 155 і наст.].)

5) *bî-*

- 5.1) “локальний зв’язок”, пор.: *bî-keller* ‘сусідній льох’, *bî-brief* ‘лист, що додається’
 5.2) “те, що існує як другорядне”, пор.: *bî-wîr* ‘коханка, конкубіна’
 5.3) “підпорядкованість, супідрядність”, пор.: *bî-bote* ‘помічник посланця’
 5.4) “локальне, сусідній”, пор.: *bî-lant* ‘сусідня земля, сусідній маєток’, *bî-wonunge* ‘домівка, що знаходиться поблизу’
 5.5) “локальне, те, що знаходиться угорі, наверху”, пор.: *bî-schrift* ‘напис, заголовок’
 5.6) переносне, у негативно-оцінній функції, пор.: *bî-zunge* ‘обмовницький язик’
 5.7) “подвоєння”, пор.: *bî-stal* ‘обидва одвірки (дверей)’
 5.8) ідіофункціоналії, пор.: *bî-wort* (= *wort*), *bî-spruch* (= *spruch*) ‘прислів’я’

6) *durch-*

- 6.1) в аугментативній функції (словотвірна парафраза: “особливо велике/важливе + БІ”), пор.: *durch-suone* ‘повне примирення’ (*suone* ‘примирення’)
 6.2) “локальне, реляційне” (“усередину чогось й знову назовні”), пор.: *durch-zol* ‘транзитна митниця’

7) *gegen-*

- 7.1) “локальне, назустріч, динамічне”, пор.: *gegen-blic* ‘зустрічний погляд’
 7.2) “локальне, назустріч, статичне”, пор.: *gegen-birge* ‘гора, що навпроти’
 7.3) “направлене навпроти, більш чи менш недобррозичливе”, пор.: *gegen-rede* ‘відповідна промова’
 7.4) “соціативи” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *gegen-mûrer* ‘другий муляр’, *gegen-burger* ‘світгромадянин’
 7.5) “відповідна реакція”, пор.: *gegen-dienst* ‘послуга у відповідь’
 7.6) ідіоматизована лексема, пор.: *gegen-wart* ‘повернутий назустріч ворог, супротивник’

8) *in-*

- 8.1) “локальне, усередині”, пор.: *in-ville* ‘хутряна підбивка’
 8.2) “локальне, усередині” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *in-knēht* ‘слуга в домі’, *in-vrouwe* ‘мешканка дому, населеного пункту’
 8.3) “локальне, усередину чогось”, пор.: *in-wēs* ‘вхід’
 8.4) в аугментативній функції, пор.: *in-gesūeze* ‘янгольська чарівність’
 8.5) ідіоматизована лексема, пор.: *in-bîwe* ‘мешканець’

9) *mite-*

- 9.1) “соціативи”
 а) у поєднанні з позначеннями особи, пор.: *mite-erbe* ‘співспадник’
 б) у поєднанні з позначеннями неістоти, пор.: *mite-reise* ‘товариш на війні’
 9.2) “локальне, сусідній” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *mite-teil* ‘пайовик; союзник’, *mite-sæze*, *mite-sēzze* ‘співмешканець, сусід’
 9.3) “за частками, на паях”, пор.: *mite-phlicht* ‘частка, співучасть, співчуття’, *mite-maht* ‘співвлада’
 9.4) ідіофункціоналія, пор.: *mite-ganerbe* (= *ganerbe*) ‘наступний спадник’

10) *nâch-*

- 10.1) “додаткове”, пор.: *nâch-market* ‘продаж після закриття ярмарку’, *nâch-slūzzel* ‘інший (запасний) ключ’, *nâch-nate* ‘титул’

- 10.2) “локальна/темпоральна послідовність”, пор.: *nâch-huote* ‘ар’єргард війська’, *nâch-jar* ‘наступний рік’, *nâch-erbe* ‘наступний спадник’
 10.3) “локальне, сусідній” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *nâch-geselle* ‘сусід’
 10.4) в аугментативній функції, пор.: *nâch-gewonheit* ‘сильна звичка’
 10.5) у негативно-оцінній функції, пор.: *nâch-rede* ‘наклеп’
 10.6) ідіофункціоналії, пор.: *nâch-bête* (= *bête*), *nâch-stiure* (= *stiure*) ‘оброк, податок’
 10.7) ідіоматизовані лексеми, пор.: *nâch-bar*, *nâch-bûr*, *nâch-bûre* ‘сусід’, *nâch-teil* ‘недолік’

11) *nëben-*

- 11.1) “локальне, сусідній”, пор.: *nëben-hûs* ‘сусідній будинок’
 11.2) “рівнозначність та зв’язок” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *nëben-gepôze* ‘рівна за станом людина’, *nëben-kristen* ‘свіхристиянин’
 11.3) у негативно-оцінній функції, пор.: *nëben-kint* ‘позашлюбна дитина’
 11.4) “локальне, те, що є другорядним”, пор.: *nëben-wës* ‘боковий проїзд, боковий (об’їзний) шлях’
 11.5) переносне “із/зі – назовні”, пор.: *nëben-wende* ‘лазівка’

12) *ob-/obe-/ober-*

- 12.1) “зверхність” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *obe-man*, *ober-man* ‘мировий посередник, суддя’
 12.2) “локальне, те, що знаходиться над чимось, угорі, наверху”, пор.: *obe-dach* ‘дах над чимось, покрівля; переносне: пристановище, домівка’, *ob-geschrift* ‘напис, заголовок’
 12.3) “додаткове”, пор.: *ob-name* ‘титул’

13) *sam-, same-, san, sament-, samet-, samt-, sant-*

- 13.1) “разом”, пор.: *sam-kost* ‘загальні витрати’
 13.2) “неподільна єдність”, пор.: *sament-lêhen* ‘лен, ленний маєток, який є неподільною власністю кількох (багатьох) осіб’
 13.3) в аугментативній функції, пор.: *same-gunst* ‘велика ласка’
 13.4) ідіоматизовані лексеми, пор.: *sament-heit* ‘єдність’, *sament-schaft* ‘спільність’

14) *über-*

- 14.1) в аугментативній функції, пор.: *über-arbeit* ‘надмірна праця’, *über-bote* ‘надзвичайний посланець’, *über-dienest* ‘надзвичайна послуга’, *über-gepôze* ‘шляхетніший, могутніший (серед рівних за соціальним станом)’
 14.2) “локальне, те, що знаходиться над чимось, угорі, наверху”, пор.: *über-dach* ‘дах над чимось, покрівля; переносне: пристановище, домівка’, *über-schrift* ‘напис, заголовок’
 14.3) “додаткове”, пор.: *über-name* ‘титул’
 14.4) у негативно-оцінній функції, пор.: *über-unst* ‘недоброзичливість, заздрість, неласка’
 14.5) “зверхність”, пор.: *über-man* ‘старшина, староста’
 14.6) “екзоцентричне”, пор.: *über-rüste* ‘перевантажування’
 14.7) ідіофункціоналії, пор.: *über-bort* (= *bort*) ‘борт судна’, *über-vrâz* (= *vrâz*) ‘ненажерність’
 14.8) ідіоматизовані лексеми, пор.: *über-drôz* ‘пересит, огида’

15) *ûf-*

- 15.1) “локальне, те, що знаходиться угорі, наверху”, пор.: *ûf-hûs* ‘зала на верхньому поверсі’
 15.2) “додаткове”, пор.: *ûf-gëlt* ‘надбавка, приплата’

16) umbe-

- 16.1) “локальне, навкруги, довкола, навколо, динамічне”, пор.: *umbe-vrâge* ‘опитування, допит’
 16.2) “локальне, навкруги, довкола, навколо, статичне”, пор.: *umbe-kleit* ‘сукня, одяг, особливо пальто’
 16.3) “локальне, сусідній”, пор.: *umbe-rîche* ‘сусідня імперія’, *umbe-lantsâze* ‘мешканець з округи’
 16.4) “непрямо”, пор.: *umbe-wës* ‘окружний шлях’, *umbe-strâze* ‘обвідна вулиця; окружний шлях’
 16.5) у негативно-оцінній функції, пор.: *umbe-list* ‘виверт, відмовка’, *umbe-wort* ‘виверт, відмовка; оманлива промова’
 16.6) “додаткове”, пор.: *umbe-rêre* ‘сміття, залишок’
 16.7) ідіофункціоналії, пор.: *umbe-turc* (= *turc*) ‘надіння, позбавлення (влади)’, *umbe-sinewëllecheit* (= *sinewëllecheit*) ‘коло, оточення’
 16.8) ідіоматизована лексема, пор.: *umbe-weif* ‘те, що обвиває сукню’

17) under-

- 17.1) “підлеглість” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *under-voget* ‘унтерфогт’, *under-schultheize* ‘помічник судді’, *under-gepôz* ‘той, хто нижчий за соціальним станом’
 17.2) “локальні/темпоральні відносини між двома величинами”, пор.: *under-brêi* ‘перенісся’, *under-wiz* ‘проміжний простір; проміжне приміщення’, *under-imbiz* ‘обід (тобто приймання їжі, що відбувається всередині дня)’
 17.3) “локальне, те, що знаходиться під чимось, унизу, насподі”, пор.: *under-kinne* ‘нідборіддя’, *under-geschrift* ‘нідпис’, *under-rock* ‘нижня спідниця’
 17.4) “направлене навпроти”, пор.: *under-vrâge* ‘взаємне питання’
 17.5) у негативно-оцінній функції (“те, що не сягає норми”), пор.: *under-swarz* ‘щось децю чорне’, *under-âhte* ‘децю низький ступінь поваги’
 17.6) “додаткове”, пор.: *under-name* ‘прізвисько’
 17.7) ідіофункціоналії, пор.: *under-wëselîcheit* (= *wëselîcheit*) ‘сутність’, *under-üehse*, *under-üehsen* (= *üehse*, *üehsen*) ‘нідпахівна западина’
 17.8) ідіоматизована лексема, пор.: *under-gegürte* ‘нижній пасок’

18) uo-

- 18.1) “локальне, те, що знаходиться над чимось, угорі, наверху”, пор.: *uo-sëdel*, *uo-sëzzel* ‘насадка, наконечник’

19) ûz-

- 19.1) “локальне, зовні, ззовні” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *ûz-becker* ‘некар іззовні’, *ûz-juncvrouwe* ‘дівчина іззовні’
 19.2) “локальне, зовні”, пор.: *ûz-guot* ‘маєток у чужинському краї’, *ûz-lant* ‘маєток, що розташований зовні, на відстані, за межами міського муру’
 19.3) “перфективне”, пор.: *ûz-tac* ‘кінцевий термін’
 19.4) у негативно-оцінній функції, пор.: *ûz-kint* ‘дитина, що народжена у шлюбі з людиною нижчого соціального стану’
 19.5) ідіофункціоналії, пор.: *ûz-geursprungetheit* (= *geursprungetheit*) ‘походження, виникнення’
 19.6) ідіоматизовані лексеми, пор.: *ûz-woner* ‘протилежність до *inwohner*’, *ûz-gouwe* ‘чужий, чужинець’, *ûz-sidel* ‘людина ззовні (з іншої місцевості)’, *ûz-zoge* ‘призов общини до примусової служби’

20) von-

20.1) ідіофункціоналія, пор.: *von-kêr* (= *kêr*) ‘поворот, заворот’

21) vor-

21.1) “локальне, те, що знаходиться попереду, поперед чогось”, пор.: *vor-hûs* ‘портик, вестибюль’

21.2) “темпоральна/локальна послідовність, попередній” (у поєднанні з позначеннями особи або неістоти), пор.: *vor-eltern* ‘предки, прабабушки’, *vor-lêrære* ‘той, хто своїм ученням указує шлях’, *vor-reisel*, ‘той, хто йде/скаче верхи попереду; той, хто вказує шлях’, *vor-rhant* ‘застава, що вноситься заздалегідь, гарантія’, *vor-vîrâbent* ‘день напередодні свята’

21.3) “локальне, зовні”, пор.: *vor-burc* ‘будиночок, будівля, частина міста, що розташовані за межами муру/фортеці’

21.4) “локальне, передня частина”, пор.: *vor-houbet* ‘передня частина голови, чоло’

21.5) ідіофункціоналії, пор.: *vor-gewizzenheit* (= *gewizzenheit*) ‘передбачення’, *vor-loube* (= *loube*) ‘портик’, *vor-vordern* (= *vordern*) ‘предки’

21.6) ідіоматизовані лексеми, пор.: *vor-burtlinc* ‘лат. *abortivus*’, *vor-lës* ‘початок збирання/перше збирання винограду’

22) vür-

22.1) в аугментативній функції, пор.: *vür-phaffe* ‘архіпрістер’, *vür-gewæge* ‘надмірна вага’

22.2) “темпоральна послідовність, попередній”, пор.: *vür-gedinge* ‘договір, що вкладено заздалегідь (до прийняття рішення в суді)’

22.3) “заступницькі, замісницькі функції”, пор.: *vür-bote* ‘посланець, посланник, що веде справи іншого’

22.4) “локальне, передня частина”, пор.: *vür-houbet* ‘передня частина голови, чоло’

22.5) “локальне, те, що знаходиться попереду”, пор.: *vür-srap* ‘пряжка (особливо як прикраса), що стягує спереду убрання, шати’

22.6) ідіофункціоналії, пор.: *vür-sorge* ‘опікування, турбота’, *vür-schopf*, *vür-schupfe* ‘портик’

22.7) ідіоматизовані лексеми, пор.: *vür-soum* ‘трависта ділянка попереду рілля’, *vür-uiouz* ‘шкіряні штани рибалок та робітників, що працюють у воді’

23) wider-

23.1) “направлене навпроти, більш чи менш недоброзичливе”, пор.: *wider-spot* ‘знущання, глузування у відповідь’, *wider-loike* ‘відповідна логіка, аргументи у відповідь’

23.2) “локальне, назустріч, динамічне”, пор.: *wider-vluz* ‘течія назад’

23.3) “відповідна реакція”, пор.: *wider-libe* ‘взаємна любов, взаємне кохання’, *wider-dienest* ‘послуга у відповідь’

23.4) у негативно-оцінній функції, пор.: *wider-bâbest* ‘самозваний, нелегітимний папа’, *wider-spor* ‘фальшивий слід’

23.5) в аугментативній функції, пор.: *wider-vreise* ‘страшенна негода’

23.6) ідіофункціоналії, пор.: *wider-driez* (= *driez*) ‘прикрість, гіркота; роздратування, гнів’, *wider-traz* (= *traz*), *wider-truz* (= *truz*) ‘упертість, примхливість, настирність’

23.7) ідіоматизовані лексеми, пор.: *wider-dige* ‘той, хто має іншу вдачу’, *wider-worhtechheit* ‘злигодні, халера, велика прикрість’

24) zuo-

24.1) “підпорядкованість та зв'язок” (у поєднанні з назвами істот), пор.: *zuo-knëht* ‘інший слуга’, *zuo-varre* ‘інший плідник (про тварину)’

- 24.2) “підлеглість” (у поєднанні з позначеннями особи), пор.: *zuo-müller* ‘помічник мірошника’
 24.3) “додаткове”, пор.: *zuo-tüese* ‘гарнір’, *zuo-rede* ‘доповнення до промови’
 24.4) “те, що існує як другорядне”, пор.: *zuo-kirche* ‘неголовна кірха’, *zuo-wîr* ‘коханка, конкубіна’
 24.5) “локальне, сусідній”, пор.: *zuo-stôz* ‘прибудова, примурок, сусідня будова’
 24.6) “локальне, цілеспрямоване”, пор.: *zuo-quinckler* ‘нідморгувач, підлесник, підлабузник’
 24.7) у негативно-оцінній функції (також у переносному значенні), пор.: *zuo-phîfer* ‘нашіптувач; наклепник, обмовник’
 24.8) ідіофункціоналія, пор.: *zuo-flucht* (= *flucht*) ‘притулок, пристановище’
 24.9) ідіоматизована лексема, пор.: *zuo-vlicker* ‘нідлесник, підлабузник’.

Значення префіксоїдів, що наведені вище, вилучені на підставі аналізу лексико-семантиччю варіантів іменників середньовісньонімецької мови, які містять словник М.Лексера [9].

Наступний крок становить дослідження функціонування іменникових утворень із першим компонентом-прийменником у середньовісньонімецьких рукописах, що уможливить більш детальний аналіз кожного текстового прикладу, а втім і більш глибокі висновки.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена дослідженню імен суиствительных с первым компонентом-предлогом в средневерхненемецком языке. Автор статьи определяет место исследуемой группы имен суиствительных, анализирует словообразовательные значения соответствующих лексем. Стаття содержит многочисленный иллюстративный материал, который подтверждает теоретические положения исследования.

SUMMARY

This article is concerned with the study of the nouns with the first component-preposition in the Middle High German. The author of the article determines the place of the noun group in question, analyses the word-formation meanings of the lexems under consideration. The article provides a great amount of illustrative material, which confirms the theoretical theses of the investigation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словоіверна морфеміка сучасної української літературної мови. – К.: УкрНДІПСК, 1998. – 161 с.
2. Клименко Н.Ф. Префікс // Енциклопедія “Українська мова”. – К.: Укр. енцикл., 2000. – С. 483-484.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словоівер. Морфонологія: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1999. – 207 с.
4. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. –2., unveränd. Aufl. – Leipzig: Bibl. Inst., 1971. – 326 S.
5. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – 2., durchges. und erg. Aufl. – Tübingen: Niemeyer, 1995. – 382 S.
6. Wellmann H. Das Substantiv / Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache. Forschungsstelle Innsbruck. Zweiter Hauptteil. Düsseldorf: Schwann, 1975. – 500 S. (Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache in Mannheim; Bd. XXXII).
7. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 221 с.

8. Манучарян Р.С. Лексические и словообразовательные группировки // Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung. 2. Tagung der Internationalen Kommission für Slavische Wortbildung: Magdeburg, 9.-11.10.1997 /Hg. R.Belentschikow. – Frankfurt a.M.; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1999. S. 117-127. (Vergleichende Studien zu den slavischen Sprachen und Literaturen; Bd. 3).
9. Lexer M. Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. Nachdruck der Ausgabe Leipzig, 1872-1878: In 3 Bd-n. – Stuttgart: S. Hierzel, 1992. – Bd. 1-3.
10. Ягупова Л.М. Морфологічний аспект дослідження іменників із префіксоїдами в середньовісній німецькій мові // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія: Всеукр. зб. наук. праць. – Черкаси: ЧІТІ, 2001. – Число п'яте. – С. 262-264.
11. Müller P.O. Substantiv-Derivation in den Schriften Albrecht Dürers: ein Beitrag zur Methodik historisch-synchroner Wortbildungsanalysen. – Berlin; New York: de Gruyter, 1993. – 531 S. (Wortbildung des Nürnberger Frühneuhochdeutsch; Bd. 1).
12. Henzen. Deutsche Wortbildung. – 3., durchges. und erg. Aufl. – Tübingen: Niemeyer, 1965. – 314 S.
13. Lipka L. Lexikalisierung, Idiomatisierung und Hypostasierung als Probleme einer synchronischen Wortbildungslehre // Perspektiven der Wortbildungsforschung: Beitr. zum Wuppertaler Wortbildungskolloquium vom 9.-10. Juli 1976 anläßl. d. 70. Geburtstags von H.Marchand am 1. Oktober 1977. – Bonn: Bouvier, 1977. – S. 155-163 (Schriftenreihe Linguistik; Bd. 1).

Надійшла до редакції 22.03.2002 р.

УДК 81'34 = 11

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ СЛОГОВ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Л.В.Сторчак

Исходными принципами в данной работе послужило предположение о том, что слог представляет собой единицу квантования фонемного потока на определённые фонемные группы, в пределах которых действуют строгие закономерности в отношении сочетаемости фонем друг с другом. В рамках данного подхода слог рассматривается как элементарная модель, показывающая не только количество составных элементов, но и характер этих элементов.

Поскольку слог – это сложное образование, имеющее внутреннее устройство, между составными частями его существуют различные связи и отношения. Каждый элемент занимает в слогe определённое место и функционирует в соответствии с законами фонотактики данного языка.

Проблемам фонотактики немецкого слога посвящены работы П.Менцерата (Menzerath 1954), Г. Мейнхольда и Э.Штока (Meinhold, Stock 1982), О. Вернера (Verner 1972), Г. Хейке (Heike 1972), Г. Линднера (Lindner 1975) и др.

Для анализа структуры слога путем сплошной выборки были составлены списки односложных слов и слогов, полученных в результате деления многосложных слов немецкого языка. Деление производилось на основе энергетической теории речи (Таранец 1982). В структуре слога по своей энергетичности немецкие согласные распределяются в порядке возрастания их собственного напряжения следующим образом: фрикативные глухие (S): f, s, x, ç, h,ʃ фрикативные звонкие (Z): v, z; смычные звонкие (D): b, d, g; смычные глухие (T): p, t, k; носовые (R₁): m, n; плавные (R₁₁): r, l; полугласные (R₁₁₁); w, j (Kosmin 1990).

Разделив на группы полученные списки слогов (основа деления на группы – неодинаковое расположение консонантных (C) и вокального (V) элементов друг относительно

друга (в пределах слога), получаем 21 структурный тип слога: CV, CVC, VC, V, CCV, CVCC, CCVC, VCC, CVCCC, CCVCC, CCVCCC, CVCCCC, CCCV, CCCVC, CCCVCC, VCCC, VCCCC, CCVCCCC, CCCVCCCC, CVCCCC, CCCVCCC (см. табл. 1)

Таблица 1 Структурные типы слогов

№	Структурные типы	Примеры
1.	V	o-ben, ú-ber
2.	CV	le-, be, da
3.	CCV	kna-, fra-, sla-
4.	CCCV	ʃpra-, ʃtra-, ʃpri-
5.	VC	ar-, in, um
6.	CVC	was, gut, los
7.	VCC	Amt, alt, Erz
8.	VCCC	erst, Obst
9.	VCCCC	Angst
10.	CVCC	haft, fern
11.	CVCCC	kunst, lands
12.	CVCCCC	hilfst, Herbst
13.	CVCCCCC	ʃimpfst, kämpfst
14.	CCVC	klar, friʃ
15.	CCVCC	krebs, fremd, ʃporn
16.	CCVCCC	brunst, fragst, knöpft
17.	CCVCCCC	knöpfst, knüpfst
18.	CCVC	ʃprach, ʃtrich
19.	CCVC	ʃpritz-, ʃtrikt
20.	CCVC	ʃpritzt, ʃprichst
21.	CCVC	ʃpringst, ʃtrandst

Максимальная возможная длина слога в немецком языке 8 фонем: CCCVCCCC. Число легких начал слога немецкого языка больше числа лёгких концов (лёгкое начало – это отсутствие или наличие не более одного косонантного элемента в предвокальной позиции, лёгкий конец – это отсутствие или наличие не более одного консонанта в поствокальной позиции). Это наглядно представлено в таблице 2.

Таблица 2. Лёгкое начало и лёгкий конец в типах слогов

тип слога	с	с	в	в	с	с	с	в	с	с	с	с	в	в	с
	v	v	c		c	v	c	c	v	v	c	c	c	c	v
		c		v	c	v	c		c	c	v	v	c	c	c
					c	c		c	c	c		c		c	c
								c	c		c			c	c
									c						c
Лёгкое начало	+	+	+	+	+		+	+	+				+	+	+
Лёгкий конец	+	+	+	+	+		+				+	+			

Данные таблицы 2 позволяют говорить о том, что немецком языке конец слога обладает более богатым консонантизмом по сравнению с началом.

С целью определения продуктивности различных структурных типов слогов нами применялись статистические методы. Знание статистических оценок встречаемости единиц в языке дает возможность сравнить данные типологических исследований по различным языкам и тем самым выявить специфику единиц в каком-либо одном языке (в нашем случае – специфику слога немецкого языка).

Структурные типы слогов различаются степенью продуктивности, которая определялась частотью появления типа слога. Частость (как статистическое понятие P_i) представляет собой отношение количества данного структурного типа слога к общему количеству исследуемых слогов.

Специалистами в области математического исследования речи были произведены подсчёты для определения частотности слогов. На материале текстов художественного, научного и общественно-политического содержания подсчитано количество слогов с разным звуковым составом.

Оказалось, что двухфонемные слоги CV (be-, ge-, na-, to-) составляют 33,86%, CVC (gut, los, was) – 26,75%, VC (um, er, in) – 11,37%. В общей сложности эти самые распространённые в тексте слоги составляют 71,98% всех слогов немецкого языка (Михайлова 1996).

Наша задача – определить частость (в дальнейшем в наших рассуждениях будем использовать термин математической статистики частость) структурных типов слогов не в тексте, а в словаре немецкого языка.

Известно, что средняя длина немецкого слова составляет три слога. Согласно исследованиям (Сторчак 1994), слог как случайная величина информации подчиняется нормальному закону распределения по независимой схеме испытаний Бернулли. Схема испытаний Бернулли известна в математической статистике как биномиальный вариационный ряд, асимптотическое приближение которого является в частном виде нормальным законом распределения независимых случайных величин – слогов.

На основании этого представляется возможным предложить экспресс-способ отбора информационного массива для исследования статистических закономерностей типов слогов в немецком языке. Сущность предлагаемого способа состоит в следующем:

1. Первый этап (приближение): с доверительной вероятностью $P_g = 0,95$, широко используемой при статистических исследованиях, принимают предварительную выборку объёмом 60 слов длиной 3 слога каждое. Из полученной выборки строят вариационный ряд появления исследуемых слоговых типов немецкого языка с частостью (P_i) и противоположной частостью ($q_i = 1 - P_i$)

Таблица 3. Частоты появления слоговых структур немецкого языка

№ п/п	Тип слоговой структуры и ее примеры	Частость появления (P_i)	Частость противоположного события (q_i)	Разность частостей ($q_i - P_i$)
1.	CV (le-, be-)	0,3386	0,6614	0,3228
2.	CVC (gut, los)	0,2675	0,7325	0,465
3.	VC (in, um)	0,1137	0,8863	0,7726
4.	V (o-, ü)	0,0638	0,9362	0,8724
5.	CCV (kna-, fra-)	0,0207	0,9793	0,9586
6.	CVCC (haft, fern)	0,0822	0,9178	0,8356
7.	CCVC (klar, frij)	0,0289	0,9711	0,9422
8.	VCC (Amt, alt)	0,0362	0,9638	0,9276

9.	CVCCC (kunst-, lands)	0,0158	0,9842	0,9684
10.	CCVCC (fremd-, porn)	0,0138	0,9862	0,9724
11.	CCVCCC (brunst, fragst)	0,0038	0,9962	0,9924
12.	CVCCCC (hilfst)	0,0037	0,9963	0,9926
13.	CCCV (pra-, tra-)	0,00035	0,99965	0,9993
14.	CCCV (prach)	0,0012	0,9988	0,9976
15.	CCCVCC (trikt)	0,00114	0,99886	0,99772
16.	VCCC (erst, obst)	0,00309	0,99691	0,99382
17.	VCCCC (Angst)	0,0013	0,9987	0,9974
18.	CCVCCCC (knöpfst)	0,00044	0,99956	0,99912
19.	CCCVCCCC (strandst)	0,00009	0,9999	0,99982
20.	CVCCCC (jimpfst)	0,00026	0,99974	0,99948
21.	CCCVCCC (prichst)	0,00005	0,99995	0,9999

По данным таблицы 4 определяют вероятность соответствия выбранной выборки слов поставленной цели исследований по формуле:

$$\Pi_n = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} \prod_{i=1}^{20} (q_i - p_i) = \frac{1}{2} + \frac{1}{2} \times 0,064671 = 0,5323354$$

где 20 – количество типов слоговых структур немецкого языка.

Вероятность обратного события определяют по формуле:

$$Q_n = 1 - \Pi_n = 1 - 0,5323354 = 0,4676646$$

По найденным вероятностям (Π_n , Q_n) определяем оценки закона распределения исследуемых типов слогов (a – математическое ожидание, b – среднеквадратическое отклонение). Математическое ожидание и среднеквадратическое отклонение биномиального распределения, в частности, нормального распределения, вычисляем по формулам:

$$a = n\Pi_n = 20 \times 0,5323354 = 10,64670$$

$$b = \sqrt{(n \times \Pi_n \times Q_n)}$$

где n – количество структур немецкого языка.

2. Второй этап (уточнение): по найденным оценкам параметров закона распределения (a и b) слоговых структур уточняем объем исследуемой выборки слов по известной формуле математической статистики:

$$\frac{t_{\beta}}{\sqrt{N}} = \varepsilon \times \frac{a}{b}$$

где $t_{\beta} = 1,96$ – нормированное отклонение математического ожидания (a):

$\varepsilon = 1 - P_g = 1 - 0,95 = 0,05$ – погрешность исследования; N – необходимое количество слогов в выборке.

Решив уравнение относительно N с подстановкой в него вышеуказанных параметров, получим окончательный объем исследуемой выборки по формуле:

$$N = t_{\beta}^2 \times \frac{b^2}{\varepsilon^2 \cdot a^2} = 1350 \text{ слогов,}$$

или исследуемое количество слов выборки составит: $1350 : 3 = 450$ слов

Анализ данных о структурных типах слогов показывает, что 71,98% слогов в информационном массиве составляют слоги типов : CV, CVC, VC.

Они являются самыми продуктивными:

CV – (SO-); (be-); (ga-) – 33,86%;

CVC – (sol-); (fur-); (pol) – 26,75%

VC – (an); (at); (er) – 11,37%.

Самыми непродуктивными являются типы: CCCVCCCC (strandst) – 0,009%; CVCCCC (hilfst) – 0,026%; CCCV (tra-) – 0,035%; CCVCCC (fragst) – 0,044%.

Большинство слогов принадлежат к закрытым структурам – 57,26% (CVC, CVCC, VC, VCC, CCVCC и т.д.). Открытые слоги составляют 42,38% (CV, CCV, CCCV). Для немецкого языка характерными являются закрытые слоги (в отличие, например, от русского языка, где преобладают открытые структуры).

Сочетание CV – наиболее распространённая и элементарная модель слога. Об этом свидетельствует целый ряд факторов как лингвистических (например, статистическое преобладание во всех языках мира), так и физиологических (данные экспериментальных исследований). В полученных нами данных о продуктивности слогов немецкого языка структура CV также является самой продуктивной. Результаты наших статистических исследований подтверждают правильность выбранной методики отбора минимального информационного массива для исследования типов слоговых структур немецкого языка.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються структурні типи складів німецької мови. Їх продуктивність визначалась за допомогою статистичних методів. Найпродуктивнішими у німецькій мові являються склади CV, CVC, VC. Більшість складів є закриті структури (57,26%).

SUMMARY

In the article there are being investigated structural types of German language syllables. Their productivity was defined with the help of statistical methods. The most productive syllables in German language are the syllables CV, CVC, VC. The majority of syllables are close structures.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Menzerath P. Architektonik des deutschen Wortschatzes. – Bonn, Hannover, Stuttgart, 1954.
2. Meinhold J, Stock E Phonologie der deutschen Gegenwartssprache. – 2. durchgesehene Aufl. – Leipzig, 1982. – 320 S.
3. Werner O. Phonetik des Deutschen. – Stuttgart, 1972.
4. Heike J. Phonologie. – Stuttgart, 1972.
5. Lindner J. Der Sprechbewegungsablauf: Eine phonetische Studie des Deutschen. – Berlin, 1975.
6. Таранец В.Г. Генезис слога и слогаделения // Материалы АРСО – 12. Киев, 1982.
7. Kosmin O.J., Bogomasowa T.S., Hizko L.I. Theoretische Phonetik der deutschen Sprache. – М., 1990.
8. Михайлова О.Г. Слог, его развитие и функционирование в немецком языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1996.
9. Сторчак Л.В. Экспресс-способ в исследовании структурных типов слогов русского языка // Язык, смысл, текст. – Донецк, 1994.

Надійшла до редакції 23.01.2002 р.

УДК 81' 373.7

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ КОНЦЕПТА «ЛОЖЬ» В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Е.В. Мишина

В настоящее время в современной лингвистике широко применяется когнитивный подход к изучению языковых единиц, при котором функционирование языка рассматривается как разновидность ментальной деятельности человека, а когнитивные механизмы и структуры человеческого сознания прослеживаются через языковые явления. Подобный подход был разработан в трудах Дж. Лакоффа [1], Е.А.Селивановой [2], И.Б.Штерна [3], С.А.Жаботинской [4], Е.С.Кубряковой [5], а также многих других ученых. Результатом когнитивной деятельности человека, нацеленной, прежде всего, на познание внешнего мира и его закономерностей, является формирование у того или иного языкового сообщества определенной языковой картины мира.

Язык играет активную роль, воспроизводя логическую мысленную картину мира, внося в нее своеобразные коррективы, накладывая на ее понимание свой отпечаток. Концептуальная картина мира всегда является определенной идеализацией действительности, которая реализуется в форме языковых знаков, проходя при этом два этапа: сначала человеческий мозг «перекодирует» информацию об окружающем мире в образ, а когда накапливаются предыдущие элементарные знания о предмете, происходит его название. В сознании появляется, наряду с определенной системой понятий, отражающей картину мира, языковая картина мира, сопутствующая первой, но не всегда ей соответствующая. Эта языковая картина мира варьируется от языка к языку. Поэтому механизм языкового выражения в действительности не может быть единым для всех языков.

Поскольку одной из важнейших функций языка является когнитивная, сопряженная с необходимостью объективировать в вербальных формах результаты познания мира, то когнитивный подход к изучению языковых явлений является одним из ведущих в современных лингвистических работах, а концептуальный анализ предстает важным методом изучения универсалий человеческого бытия, в т.ч. такого универсального понятия как “ложь”.

Концептуальный анализ является логичным продолжением традиционного семантического анализа, однако если последний направлен на экспликацию семантической структуры слова, то концептуальный анализ предстает как процесс подведения под форму того же знака более сложного содержания. В отличие от семантического анализа сущностям, которые используются в концептуальном анализе при построении моделей, присуща более высокая степень абстракции, что предполагает наличие определенных формализованных логических структур. Концептуальный анализ логического плана практикуется в исследованиях структур представления знаний, среди которых ведущая роль отводится фрейму, теория которого была впервые разработана и введена для оперирования ею в терминах лингвистики М. Минским [6, 80], а затем развернута в трудах многих исследователей, в т.ч. С.А.Жаботинской [4, 5], чье определение фрейма принимается за основу в данной работе как наиболее полно отражающее характер данного феномена. Под фреймом понимается концептуальная модель приобретенного в результате прошлого опыта знания о некоторой стереотипной ситуации и о тексте, который описывает эту ситуацию.

Материалом исследования послужили 347 фразеологических единиц английского языка со структурой словосочетания и предложения, отобранные методом сплошной

выборки из Оксфордского словаря английских идиом и англо-русского фразеологического словаря под ред. А.В.Кунина.

В соответствии с Толковым Словарем Русского Языка С.А.Ожегова понятие “ложь” определяется как утверждение, противоположное истине, намеренное искажение истины, неправда, обман.

Концепт “ложь” занимает важное место в концептуальной картине мира, т.к. имеет непосредственное отношение к антропоцентризму освоения мира: человек, оценивая правдивость или ложность высказывания определенного индивида, составляет о нем определенное мнение, которое будет влиять на его взаимоотношения с этим индивидом. Ложь нужна человеку для того, чтобы либо извлечь определенные выгоды для себя, напр. *confidence game* – ‘получение денег обманным путем’, *foul play* – ‘нечестная игра, жульничество’, *knight of the elbow* – ‘шулер’, либо для того, чтобы, будучи обращенной против другого человека, она негативно сказалась на его положении, напр. *a stab in the back* – ‘удар в спину, клевета’, *give a dog a bad name and hang him* – ‘оклеветать кого-то с тем, чтобы погубить его’.

Фразеологические средства, передающие концепт “ложь”, занимают одно из центральных мест в английской языковой картине мира и, следовательно, характеризуются большим коммуникативно-прагматическим значением и большой эмоциональной значимостью для носителей языка. Однако, несмотря на это, фразеологические единицы, передающие концепт “ложь” в современном английском языке, до сих пор не подвергались анализу в рамках когнитивной лингвистики.

Прежде всего необходимо отметить, что с точки зрения структурно-грамматической организации, фразеологизмы (далее ФЕ), выражающие концепт “ложь”, представлены единицами как со структурой словосочетания (295 ед., 85%) напр. *to squeeze out a tear* – ‘притворно плакать’, *to hide one's teeth* – ‘мягко стелет, да жестко спит’, *to wipe one's nose* – ‘обманывать, надувать кого-то’, так и со структурой предложения (52 ед., 15%), напр. *Fine words dress ill deeds* – ‘за красивыми речами нередко скрываются неприглядные поступки’, *a fair face may hide a foul heart* – ‘за красивой внешностью может скрываться низкая душа’. Среди фразеологических единиц со структурой словосочетания преобладают прежде всего глагольные ФЕ (203 ед., 58,5%) *to pull a fast one* – ‘обманывать, надувать’, *to steal a march on smb* – ‘обмануть чью-либо бдительность’, *to turn smb round one's finger* – ‘обвести кого-то вокруг пальца’; затем следуют субстантивные ФЕ (58 ед., 16,7%) *a web of lies* – ‘сплетение лжи’, *a pack of lies* – ‘сплошная ложь’, *an old fox* – ‘старый хитрец’; адвербиальные ФЕ (20 ед., 5,8%) *on false pretences* – ‘обманным путем’, *on the wrong side of the post* – ‘на ложном пути’, *out of the whole cloth* – ‘ни слова правды’, адъективные ФЕ (14 ед., 4%) *as crooked as a dog's hind leg* – ‘пробу негде ставить’, *as cunning as a fox* – ‘хитрый как лиса’, *as artful as a cart-load full of monkeys* – ‘хитрый как муха’.

Концепт “ложь”, подразумевающий мошенничество, плутовство, лицемерие и противостоящий в этом отношении концепту “правда”, иногда не исключает его наличие в одной и той же ситуации. Так, например, фразеологическая единица *when rogues (thieves) fall out, honest men come by their own* – ‘когда у жуликов разлад, честные люди торжествуют’ описывает ситуацию, в которой одновременно реализуется понятие обмана, мошенничества и правды, акцентируя внимание на различных результатах честности и обмана, что и делает возможным реализацию двух взаимоисключающих концептов. Восхваление честности, правдивости, противопоставленных лжи, делает это противопоставление особенно ярким и сообщает ФЕ положительную коннотацию. Единицы *with handkerchief in one hand and sword in the other* – ‘льющий крокодиловы слезы’, *to carry water in one hand and fire in the other* – ‘быть двуличным’, *cry with one eye and laugh with the other* – ‘быть двуличным’ характеризуют двойственность человеческой природы, которая, проявляясь совершенно противоположно в той или иной си-

туаций, наводит на мысль о том, что за видимостью какого-то поступка скрывается обман, т.е. человек, будучи двуличным, лжет.

Фрейм концепта “ложь” по своей природе является акциональным, т.е. в фокусе внимания находится взаимодействие одного предмета с другим. Конституентами фрейма данного типа являются несколько предметов ЧТО-ТО, КТО-ТО, которые наделяются такими семантическими ролями, как агенс, инструмент, пациент, намерение, следствие, результат. Семантические роли отражают характер отношений между предметными сущностями. Предмет-агенс является главным участником события, поскольку распределение ролей между другими участниками события зависят от действия, которое выполняется агенсом. Согласно этим положениям общая схема развертывания фрейма концепта “ложь” принимает следующий вид.

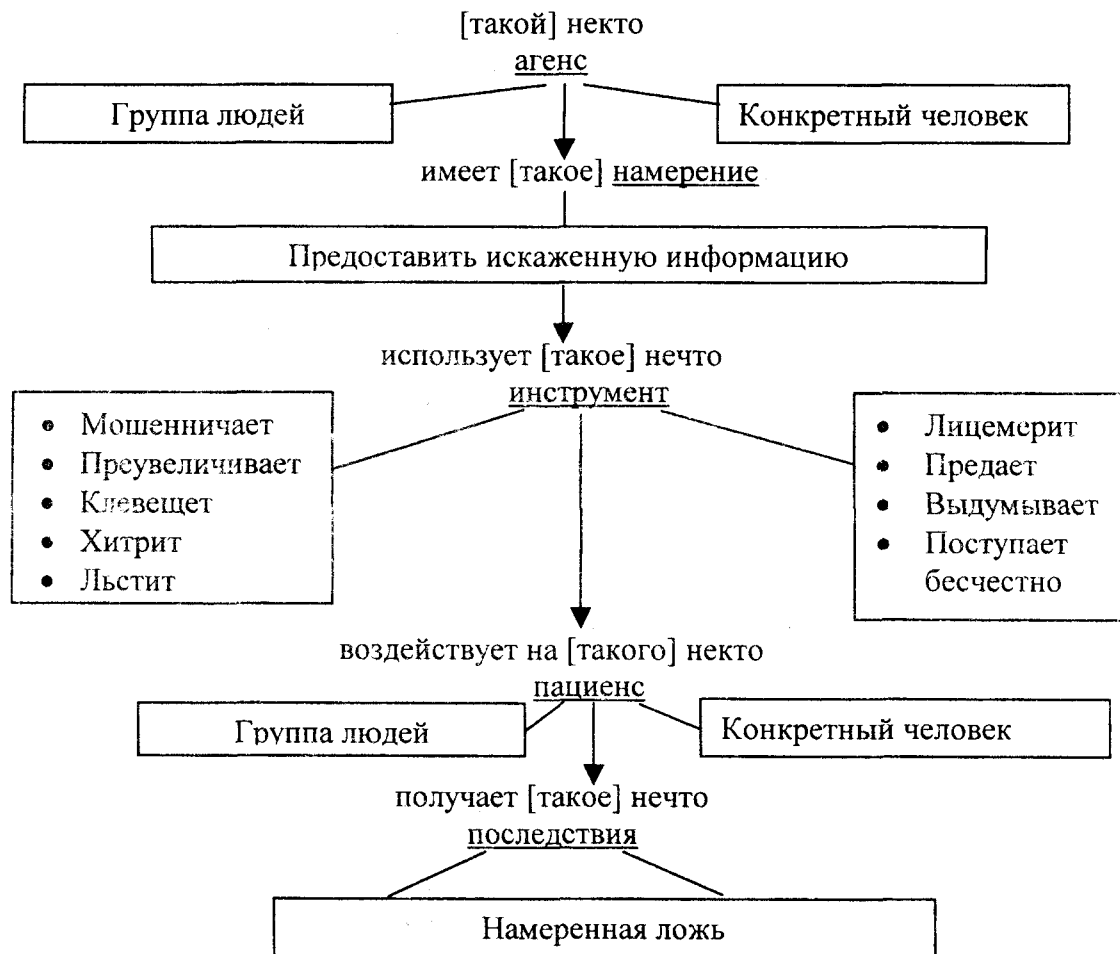

Схема 1. Фрейм концепта “ложь”

В качестве агенса может выступать как группа людей *liars have need of good memories* – ‘лжецам нужна хорошая память’, так и отдельный человек *a liar is not believed when he speaks the truth* – ‘лжецу не верят даже тогда, когда он говорит правду’, равно как и роль пациента может выполняться конкретным человеком *ask no questions and you'll be told no lies* – ‘не задавай вопросов и не услышишь лжи’ (что выражено при помощи местоимения «ты») или целой группой людей *to take eggs for money* – ‘быть обманутым, снести обиду’ (т.е. в ситуацию обмана втянуто несколько человек).

Среди семантических ролей, которые выполняют конституенты фрейма, одно из важных мест принадлежит конституенту “последствия”, вследствие объединения в его составе большого количества ФЕ, выражающих концепт “ложь”. Рассмотрим, к

примеру, фразеологизмы *to put the doctor on smb* – ‘обмануть, надуть кого-то’, *to put a cheat on smb* – ‘обмануть кого-то’, *to catch with chaff* – ‘обмануть без труда’. Данные фразеологические единицы характеризуются полным несовпадением их плана выражения, хотя при этом в плане содержания они находятся в синонимических отношениях и в рамках концептуального анализа вышеприведенные фразеологизмы входят в состав одного и того же фрейма: агент, прилагая некоторые ментальные усилия, воздействует на свое окружение, и достигает определенного результата – лжи.

Иногда акцент перемещается на конституент “пациент”, поскольку ситуация лжи заключается в том, что кто-то позволяет себя обмануть *to get left* – ‘быть одураченным, остаться с носом’, *to be bought and sold* – ‘быть проданным и преданным’.

Однако чаще всего центральное место в структуре фрейма концепта «ложь» отводится конституенту, описывающему инструмент при помощи которого достигается ложь, поскольку в качестве инструмента как конституента фрейма указанного концепта может выступать множество способов достижения обмана, варьирующееся от случайного введения в заблуждения в результате ошибки или недопонимания до намеренной лжи, граничащей с клеветой, которые могут возникнуть в процессе взаимодействия агента и пациента, поэтому именно данный конституент представляется наиболее интересным для рассмотрения в составе фрейма изучаемого концепта.

В ряде случаев инструментом лжи может быть мошенничество, жулерство как личностные характеристики агента, которые он активизирует, воздействуя на пациента: *bubble game* – ‘мошеннический проект’, *sharp practice* – ‘мошенничество’, *swell mob* – ‘мошенники высшего пошиба’, *green goods man* – ‘фальшивомонетчик’, *confidence man* – ‘мошенник, аферист’, *knight of fortune* – ‘авантюрист’. Использование мошенничества в качестве инструмента достижения лжи выражается во ФЕ (39 ед., 11,2%) через наличие в ее составе атрибутивного элемента (**bubble, sharp, swell**), имеющего значение некоторой преувеличенности, которая создается нарочито для того, чтобы скрыть реальную картину.

В других фразеологических единицах главным инструментом достижения лжи является притворство, лицемерие агента, в результате чего рождается намеренная ложь: *to cry the blues* – ‘прибедняться, делать вид, что сидишь без денег’, *to pass the bottle of smoke* – ‘лицемерить’, *under false colours* – ‘притворно, лицемерно’. Реализация понятия притворства как средства достижения лжи становится возможным во ФЕ 48 ед., 13,8% благодаря наличию прямого дополнения (**blues, smoke**), которое имеет негативную коннотацию, связанную с невозможностью воспринимать что-либо в истинном свете, т.к. для этого созданы определенные помехи.

В роли инструмента, способствующего достижению лжи, может выступать также клевета, наветы, намеренное очернение, осуществляемые агентом, результатом чего, безусловно, является намеренная ложь, неблагоприятно сказывающаяся на положении пациента: *to cast aspersions on smb* – ‘клеветать на кого-то, стараться очернить’, *to fling dirt about* – ‘распространять грязные сплетни, злословить, клеветать’, *to cast a stone at smb* – ‘нападать или клеветать на кого-то’. Использование клеветы в качестве инструмента достижения лжи выражено во ФЕ (31 ед., 8,9%) через присутствие в их составе прямого дополнения (**aspersions, dirt, stone**), имеющего негативную коннотацию.

Весьма действенным инструментом, при помощи которого агент порождает ложные высказывания, является хитрость, которая используется для того, чтобы с помощью уловок скрыть от пациента правду, последствием чего будет выступать намеренная ложь: *to play the fox* – ‘хитрить’, *as artful as a cart-load of monkeys* – ‘очень хитрый’, *the whole bag of tricks* – ‘весь арсенал хитростей’. В таких ФЕ (44 ед., 12,7%) присутствуют компоненты, связанные с трюками, игрой, изворотливостью и хитростью, необходимыми для выигрыша путем обмана (**to play, trick, monkey**).

Иногда агентом в качестве инструмента обмана используется лесть, которая направлена на то, чтобы путем задабривания усыпить бдительность пациента, а затем без труда

обмануть, достигнув при этом последствия – намеренной лжи: *to tickle the ear* – ‘льстить, задабривать’, *to soap the audience* – ‘льстить аудитории’, *to feed smb on soft corn* – ‘льстить, говорить комплименты’. В составе таких ФЕ (38 ед., 10,9%) присутствуют элементы (*to soap, to tickle, soft*), свидетельствующие о необходимости использования мягкости, вкрадчивости, гибкости для достижения обмана.

У ряда фразеологических единиц инструментом порождения лжи может выступать способность агенса придумывать невероятные истории, которые он пытается выдать за правду и тем самым обманывает пациента, предоставляя ему заведомо искаженную информацию: *to tell stories* – ‘рассказывать небылицы’, *to tell a pack of lies* – ‘наврать с три короба’, *to tell the tale* – ‘рассказывать неправдоподобную историю’, *to spin a yarn* – ‘рассказывать небылицы’, что находит отражение в наличии в составе ФЕ глагольного компонента, чаще всего **to tell**, который, являясь чаще всего стилистически нейтральной единицей, в составе ФЕ (37 ед., 10,7%) приобретает негативную коннотацию.

Одним из инструментов, который можно рассматривать как средство порождения лжи, является предательство, которое заключается в том, что оказываются обманутыми ожидания и надежды пациента, связанные со словами или поведением агенса, в результате чего возникает ложь: *cat in the pan* – ‘изменник, предатель, ренегат’, *to blow the gab* – ‘ябедничать, предавать’, *to hit below the belt* – ‘нанести предательский удар’, *to throw smb over the bridge* – ‘предательски поступать в отношении кого-либо’. Использование предательства как средства достижения лжи проявляется в наличии в составе ФЕ (34 ед., 9,8%) глагольного компонента (**to blow, to hit, to throw**), подразумевающего неожиданность и болезненность воздействия.

В качестве инструмента передачи ложной информации может также выступать бесчестность агенса, которая служит источником предоставления пациенту искаженной информации: *on the bend* – ‘нечестным путем’, *on the crook* – ‘обманным путем’, *on the cross* – ‘нечестно, обманным путем’. В составе ФЕ (41 ед., 11,8%) понятие бесчестность выражается при помощи субстантивного компонента (**bend, crook, cross**), подразумевающего витиеватость, отклонение от прямого правильного, т.е. честного пути.

Инструментом, способствующим порождению лжи, может являться приукрашивание правды, домысливание каких-то фактов агенсом, в результате чего пациент оказывается в ситуации обмана: *to turn geese into swans* – ‘приукрашивать, преувеличивать’, *to draw a long bow* – ‘сильно преувеличивать, привирать’, *to lay the colours too thickly* – ‘сгущать краски, сильно преувеличивать’, *to swing the lead* – ‘симулировать, преувеличивать’ (35 ед., 10%).

Следует отметить, что передача концепта “ложь” в ФЕ может происходить благодаря процессу метафоризации. В результате уподобления лжи физическому воздействию на субъект силой с целью изменить его рождается образно-ассоциативное представление. Средством создания такого образного переживания является некоторая структура, воспринимаемая как прототип (элементарное представление) (термин Е.С. Кубряковой) [5, 86], т.е. образная структура есть способ языкового кодирования представлений в сознании носителей языка некой ситуации. Совокупность ассоциативно-образных черт концепта лжи, а также символы, включенные в тропеическое основание идиом и редуцированные в сознании носителей языка до образной структуры, дают доступ к выявлению так называемого образного компонента.

Однако, несмотря на наличие некоторой общей идеи, лежащей в основе ассоциативной образности идиом, каждое языковое сознание выражает эту идею по-своему. Так, например, использование в качестве вспомогательного элемента для фразеологизации лжи образных основ, обнаруживающих семантическую ориентированность на человека (в чем находит свое выражение антропоцентризм такой области языкознания, как фразеология), а именно группируемых вокруг названий частей человеческого тела, является характерным для языкового сознания вообще и для английского языкового

сознания в частности, причем наиболее частотными являются компоненты, “глаза” 12 ФЕ 3,6%, “рука” 10 ФЕ 2,9%, что является неслучайным, поскольку именно мимика, в которой задействован взгляд, глаза, а также жесты руками и ногами, зачастую выдают, что человек лжет.

Таблица1. Фразеологически активные лексемы в составе ФЕ

Соматические			Зоонимические		
Лексемы	Входят в состав, %	Примеры	Лексемы	Входят в состав, %	Примеры
Язык, зубы, губы	9 ФЕ, 2,6	<i>A honey tongue, a heart of gall</i> – ‘мягко стелет – жестко спат’ <i>To pay a lip service to</i> – ‘неискренно уверять в своей преданности’	Лиса	11 ФЕ 3,2	<i>To play the fox</i> – ‘притворяться’ <i>Old fox</i> – ‘хитрец’ <i>As cunning as a fox</i> – ‘хитрый как лис’
Глаза	12 ФЕ 3,6	<i>To cry with one eye and laugh with the other</i> – ‘быть двуличным’ <i>To do smb in the eye</i> – ‘нагло обманывать’	Обезьяна	7 ФЕ 2	<i>As artful as a cart-load full of monkeys</i> – ‘хитрый как муха’ <i>To make smb one's ape</i> – ‘одурачить кого-л’
Палец	6 ФЕ 1,7	<i>To turn smb round one's finger</i> – ‘обвести вокруг пальца’ <i>To give smb a finger</i> – ‘обмануть ожидания’	Рыба	5 ФЕ 1,4	<i>Many a good fish has nothing on it</i> – ‘наружность обманчива’
Нога	4 ФЕ 1,2	<i>To pull smb's leg</i> – ‘одурачивать кого-л.’ <i>Lies have short legs</i> – ‘на лжи далеко не уедешь’	Собака	8 ФЕ 2,3	<i>To give a dog a bad name and hang him</i> – ‘оклеветать кого-либо, чтобы погубить’ <i>To sell smb a pup</i> – ‘надуть при продаже’
Лицо	6 ФЕ 1,7	<i>To show a false face</i> – ‘лицемерить’ <i>To carry two faces under one hood</i> – ‘быть двуличным’	Лошадь	4 ФЕ 1,2	<i>To drive a coach and a horse through</i> – ‘быть явно неправдоподобным’ <i>To play horse</i> – ‘обманывать кого-либо’

Продолжение табл. 1

Рука	10 ФЕ 2,9	<i>To carry fire in one hand and water in the other –</i> 'обманывать'	Кот	4 ФЕ 1,2	<i>Cat in the pan –</i> 'изменник, предатель'
Др. части тела	18 ФЕ 5,1	<i>Skin game –</i> 'жульничество'	Др. животные	12 ФЕ, 3,4	<i>To make an ass –</i> 'одурачить, поставить в глупое положение'
Всего	65 ФЕ 18,8		Всего	51 ФЕ 13,7	

Другой особенностью фразеологической номинации концепта «ложь» является наличие в составе ФЕ зоонимического компонента, поскольку высокая степень фразообразовательной активности зоонимов объясняется как экстралингвистическими, так и лингвистическими факторами: «давность происхождения, принадлежность к ядру ЛСТ, непроизводность морфологической структуры, одно- или двусложное образование, высокая частотность свободного употребления лексем-зоонимов в языке» [7, 49].

При этом наиболее частотными компонентами этой группы ФЕ следует признать компоненты «обезьяна» 11 ФЕ 3,2%, «лиса» 11 ФЕ 3,2%, «собака» 8 ФЕ 2,3%, т.к. эти животные являются символами хитрости, изворотливости, коварства, которые, как правило, могут выступать в качестве довольно эффективного инструмента, способствующего порождению лжи.

Интересно отметить передачу концепта «ложь» с помощью ФЕ, имеющих в своем составе лексем «game», «trick», «play» (42 ед., 12,1%) напр. *to play booty –* 'заманивать в ловушку сообщника', *to play upon advantage –* 'обманывать, надувать', *easy game –* 'человек, которого легко обмануть', *confidence game –* 'получение денег обманым путем', *to play the jack with smb –* 'мошенничать, обманывать', *skin game –* 'мошенничество, надувательство'. Подобное включение не является случайным, т.к. игра имеет целью выигрыш, при этом не всегда честными средствами.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы:

- Концептуальный анализ фразеологического фрагмента «ложь» в английской языковой картине мира показывает, что в рамках данного фрейма, который по своей природе является акциональным, конституент, наделенный семантической ролью агенса, в качестве которого чаще всего выступает конкретный человек, является главным участником события.

- Конституент пациент, которым является в равной степени и конкретный индивид и группа людей, иногда присутствуя факультативно, взаимодействует с агенсом таким образом, что в результате этого возникает ложь.

- В качестве инструмента порождения лжи агенс использует большое разнообразие методов, что находит отражение в том, что конституент «инструмент» играет наиболее значимую семантическую роль при развертывании фрейма концепта «ложь», при этом самыми эффективными видами инструмента являются притворство, хитрость, бесчестность.

- Представление о лжи складывается в рамках некоторой категории, служащей когнитивной базой для порождения в языковом сознании образной структуры, и выявления образного компонента.

- Исследование показывает, что в качестве вспомогательного элемента для фразеологизации лжи используются образные основы, обнаруживающие семантическую

ориентированность на человека, т.е. соматизмы и образные основы, ориентированные на животных, т.е. зоонимы.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню фразеологічних засобів передачі концепту “неправда” в сучасній англійській мові. На основі існуючих підходів до концептуального аналізу одиниць мови здійснюється спроба побудувати фреймову модель концепту “неправда” і розглянути її складові, концентруючи увагу на інструменті, який використовується для передачі концепту “неправда”.

SUMMARY

The present article is concerned with the study of phraseological means of expressing the concept “lie” in Modern English. On the basis of the existing approaches to the conceptual analysis of a language unit an attempt is made to create the frame model of the concept “lie” and to regard its constituent parts concentrating on the instrument used for transmitting lie.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование // Язык и интеллект. – М.: Наука, 1995. – 30 с.
2. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоциоцентр, 2000. – 247 с.
3. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К.: АртЕк, 1998. – 234 с.
4. Жаботинская С.А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования // Лінгвістичні студії. Вип. 2. Черкаси, 1997. – С. 3-9.
5. Кубрякова Е.С. Об одном фрагменте концептуального анализа слова память // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М., 1991. – С. 85-90.
6. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979. – С. 79-85.
7. Бейко В.М. Структурно-граматична характеристика ад ективних ФО з анімалістичним компонентом // Мовознавство. – 1989. – № 3. – С. 47-55.

Надійшла до редакції 26.04.2002 р.

УДК 81-115

ПОНЯТИЙНО-ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АППАРАТ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

Н.Е.Каика

При сравнительном и сопоставительном изучении фразеологии родственных, неродственных и неблизкородственных языков обнаруживается не только национальное своеобразие фразеологии каждого из сопоставляемых языков, но и межъязыковая фразеологическая общность. Исследования в данной области могут помочь установлению общего фразеологического фонда двух или нескольких языков, что, в свою очередь, может способствовать решению ряда общих теоретических и практических задач фразеологии и фразеографии.

При проведении исследований по выявлению общего русско-иноязычного фразеологического фонда необходимо не только иметь четкие и однозначные определения

основных понятий фразеологии (ее предмета, состава, границ), применимые к сопоставляемым языкам, но и выработать единый понятийно-терминологический аппарат, в частности, одинаковое понимание единиц межъязыковой фразеологической общности.

Между тем даже среди ведущих ученых-фразеологов и фразеографов, отечественных и зарубежных, нет единого понимания основной единицы межъязыковой фразеологической общности, т.е. межъязыкового фразеологического эквивалента и его разновидностей. В научной литературе, посвященной сопоставительному изучению фразеологии, а также в сопроводительных статьях к большим двуязычным фразеологическим словарям в настоящее время употребляются различные термины, обозначающие одни и те же или близкие фразеологические понятия, или наоборот – одни и те же термины для обозначения различных, часто противоположных с научной точки зрения понятий. Приведем далеко не полный перечень терминов, употребляющихся в научной литературе для обозначения единиц межъязыковой фразеологической общности: *эквиваленты, абсолютные/относительные эквиваленты, полные/частичные эквиваленты, ситуативные эквиваленты, соответствия, эквивалентные соответствия, совпадения, параллели, аналоги, фразеологические конгруэнты* и т.д.

Так, по мнению известных лингвистов-фразеологов и фразеографов-романистов В.Г.Гака и Я.И.Рецкера, составителей «Французско-русского фразеологического словаря» (35 тыс. ФЕ) [10, 12], эквиваленты – это ««постоянные равнозначные соответствия, как правило, не зависящие от контекста» [10, 12]. Эквивалент может быть «полным, когда он передает все значения многозначного фразеологизма», и «частичным, когда он покрывает лишь одно из значений многозначной фразеологической единицы» [10, 12]. Кроме того, авторы считают, что «эквивалент может быть абсолютным, если он соответствует французскому фразеологизму и в смысловом, и в стилистическом отношении», и относительным, если «перевод является равнозначным только в смысловом, но не в стилистическом отношении» [10, 12]. При этом под «стилистическим отношением» понимается, очевидно, экспрессивно-оценочная и функционально-стилистическая характеристика. Это подтверждается следующим определением абсолютного эквивалента, данным Я.И. Рецкером во Вступительной статье к «Итальянско-русскому фразеологическому словарю» (23 тыс. ФЕ) [3]: «абсолютный эквивалент в русском языке должен полностью передавать не только смысловое значение, но и экспрессивно-оценочную и функционально-стилистическую характеристику итальянской ФЕ», а просто эквивалентом итальянского фразеологизма, считает Я.И. Рецкер, «может быть и русское слово, и необразная, и образная ФЕ в русском языке. Важно, что в подавляющем большинстве случаев эквивалентное соответствие не зависит от контекста» [3, 11]. Но если эквивалентом иноязычного фразеологизма может быть и *слово*, то, надо полагать, речь идет уже не о межъязыковой фразеологической эквивалентности, а о способах адекватной передачи содержания ФЕ одного языка на другой язык. Более того, перевод иноязычной ФЕ, даже если он равнозначен ей и в смысловом, и в стилистическом отношении, только тогда может считаться межъязыковым фразеологическим эквивалентом, когда он представляет собой единицу того же уровня, т.е. фразеологизм.

Ведущий фразеолог и фразеограф-германист, автор «Англо-русского фразеологического словаря» (20 тыс. ФЕ) [4] А.В.Кунин считает, что эквивалент – это «имеющийся в русском языке адекватный фразеологический оборот, совпадающий с английским и по смыслу, и по образной основе, напр.: *as cold as ice* – *холодный как лед*» [4, 10]. В.Г.Гак и Я.И.Рецкер же считают, что даже «абсолютные эквиваленты могут создаваться на совершенно иной образной основе», чем русская ФЕ, «но с той же самой экспрессией: *assiette au beurre* – *казенный пирог*» [10, 12]. А.В.Кунин «такой устойчивый оборот, который по значению адекватен английскому, но по образной основе отличается от него полностью или частично», называет «аналогом» [4, 10]. Он различает также «так называемые окказиональные, ситуативные эквиваленты, используемые только для пе-

ревода фразеологизмов в данном контексте. Эти эквиваленты, уточняет автор, годятся для перевода примеров, а не самих фразеологических единиц» [4, 10]. Такое «окказиональное» свойство фразеологических эквивалентов не признается В.Г.Гаком и Я.И.Рецкером, которые считают, что эквиваленты от контекста не зависят.

Не менее сложен вопрос о «фразеологических совпадениях» и «фразеологических соответствиях».

Для Ю.П.Солодуба фразеологические совпадения – это прежде всего те межъязыковые фразеологические эквиваленты, которые возникли не за счет заимствования, а в силу общности логических и образно-ассоциативных процессов мышления разных народов [7, 106-115], рассматривая в то же время заимствования «как одну из причин совпадения (разрядка наша. – Н.К.) отдельных устойчивых сочетаний» [7, 26]. Кроме того, классифицируя межъязыковые фразеологические единицы по степени их эквивалентности, Э.М.Солодухо вводит еще два термина: «эквивалентные фразеологические соответствия» и «неэквивалентные фразеологические соответствия» (межъязыковые фразеологические омонимы) [7, 24-25]. Учитывая основные лексические значения слов «соответствие» (равенство в каком-либо отношении) и «эквивалент» (нечто, равноценное чему-либо, полностью заменяющее его) [6], отметим, что выбор термина «неэквивалентные соответствия» (т.е. «неравноценные равенства») представляется не совсем удачным.

Отсутствие среди ученых единого понимания единиц межъязыковой фразеологической общности и недостаточная разработанность понятийно-терминологического аппарата составляют одну из проблем, которая в значительной степени тормозит дальнейшую разработку общей теории фразеологии, сопоставительной фразеологии, а также дву- и многоязычной фразеографии.

Полагаем, что для решения данной проблемы необходимо прежде всего установить четкие параметры, по которым оценивается степень межъязыковой фразеологической общности (МФО). Затем в соответствии с этими параметрами, выделить типы единиц МФО и дать им соответствующие *однозначные* терминологические наименования.

При оценке степени межъязыковой фразеологической общности, полагаем, необходимо учитывать следующее: 1) смысловое значение ФЕ, то есть **семантический параметр**; 2) сферу употребления ФЕ и экспрессивно-эмоциональную характеристику ФЕ, то есть **функционально-стилистический параметр**; 3) лексический состав ФЕ, то есть **лексический параметр**; 4) синтаксическую структуру, грамматическое оформление и категориальное значение ФЕ, то есть **структурно-грамматический параметр**.

Первые три параметра следует считать основными, причем первый и второй из них – важнейшими, а четвертый параметр, структурно-грамматический, в силу различия сопоставляемых языковых систем, можно рассматривать как дополнительный.

В качестве нейтрального, «неспециализированного» термина для обозначения единицы МФО, передающей с большей или меньшей адекватностью содержание, форму и стилистическую характеристику разноязычных фразеологизмов, целесообразно употреблять термин «межъязыковой фразеологический эквивалент». В выборе этого термина в качестве наиболее обобщающего наименования единиц МФО мы основывались на функциональном признаке эквивалентности как лингвистического понятия: это «такое отношение между лингвистическими единицами, когда они обладают общими свойствами, позволяющими им выполнять одинаковую функцию» [1, 11-18]. Фразеологические эквиваленты могут быть не равноструктурными и не равноценными по лексическому наполнению; их общность заключается прежде всего в семантико-стилистической и функциональной взаимозаменяемости.

Следовательно, межъязыковыми фразеологическими эквивалентами (МФЭ) могут считаться разноязычные фразеологические единицы, тождественные или соотносительные обязательно по первым двум, возможно, по трем или по всем четырем параметрам.

В рамках межъязыковых фразеологических эквивалентов в зависимости от степени их соотносительности по соответствующим параметрам выделяем полные фразеологические эквиваленты, неполные фразеологические эквиваленты и относительные фразеологические эквиваленты. Далее предлагаем для них однозначные терминологические наименования.

Полными (т.е. абсолютными) межъязыковыми фразеологическими эквивалентами считаем разноязычные ФЕ, не только тождественные или соотносительные по всем указанным параметрам, но и взаимно покрывающие все семантические значения в случае многозначности фразеологических коррелятов. Таким полным фразеологическим эквивалентам даем терминологическое наименование **межъязыковые фразеологические адеквататы (МФАд)** (от лат. *adaequatus* – вполне, полностью соответствующий). Естественно, адеквататами являются прежде всего те межъязыковые фразеологические эквиваленты, которые, будучи однозначными, тождественны или соотносительны по всем четырем параметрам. Такими МФАд считаются, например, такие ФЕ русского, украинского, французского, английского языков, как: *яблоко раздора* (рус.) – *яблуко незгоди* (укр.) – *potte (f) de discorde* (фр.) *apple of discord* (англ.).

Рассмотрим еще один ряд русско-украинско-французско-английских эквивалентов: *святая святых* (рус.) – *святая святих* (укр.) – *le saint des saints* (фр.) – *the Holy of Holies* (англ.). Корреляты данного фразеологического ряда не только полностью соотносятся по всем четырем параметрам, но и совпадают по двум (обоим) смысловым значениям, а именно: 1. О чем-либо важном, недоступном для непосвященных. 2. О чем-либо дорогом, заветном, неприкосновенном. Следовательно, их тоже можно отнести к МФАд.

Неполными межъязыковыми фразеологическими эквивалентами считаем разноязычные ФЕ, которые соотносятся по первым трем, основным, параметрам, при этом совпадают хотя бы по одному смысловому значению в случае многозначности фразеологических коррелятов, при необязательно одинаковом структурно-грамматическом оформлении. Такие МФЭ предлагаем называть **межъязыковыми фразеологическими соответствиями (МФС)**.

Рассмотрим следующий ряд МФЭ: *сводит концы с концами* (рус.) – *зводити кінці з кінцями* (укр.) – *joindre les deux bouts* (фр.) – *make two ends meet* (англ.). Все четыре фразеологизма – русский, украинский, французский и английский – соотносятся по всем четырем параметрам, однако считать их МФАд нельзя, поскольку русская и украинская ФЕ имеют по два семантических значения (1. Урегулировать, упорядочить части, стороны какого-либо дела. 2. В силу невысоких доходов иметь материальные трудности), а французская и английская ФЕ употребляются только во втором значении. Поэтому все четыре межъязыковых фразеологических эквивалента должны рассматриваться в целом как межъязыковые фразеологические соответствия. Вместе с тем в рамках межъязыковых фразеологических соответствий пара русско-украинских ФЕ, с одной стороны, и французско-английских ФЕ, с другой, являются межъязыковыми фразеологическими аналогами.

Рассмотрим еще один пример МФС: *за двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь* (рус.) – *за двома зайцями поженешся, ні одного не піймаєш* (укр.) – *qui court deux lièvres n'en prend point* (фр.) – *if you run after two hares, you will catch neither* (англ.). Все четыре пословицы несут в себе народную мудрость – совет не преследовать одновременно несколько целей, употребляются в одном и том же функциональном стиле – в живой разговорной речи и обладают одинаковой степенью экспрессивности. Их лексические компоненты и образ вполне соотносительны. Однако при том, что все четыре ФЕ по синтаксической структуре являются сложными предложениями, одинаковое структурно-грамматическое оформление имеют русская и украинская ФЕ. Французский и английский корреляты имеют структурно-грамматические различия в наличии/отсутствии подлежащего, в грамматической категории времени глагола. Несотно-

сительность указанных единиц по четвертому, дополнительному параметру заставляет рассматривать их в целом не как межъязыковые фразеологические адекватности, а как межъязыковые фразеологические соответствия; фразеологическими адекватностями в данном ряду являются только русская и украинская ФЕ.

Учитывая высокую степень соотносительности МФС (как минимум, по трем из четырех параметров), считаем возможным употребить термин «межъязыковые фразеологические соответствия» как более общий, покрывающий понятие «межъязыковой фразеологической адекватности».

Те разноязычные фразеологизмы, которые тождественны по первым двум, важнейшим, параметрам и, возможно, по четвертому, дополнительному, но различаются по третьему, лексическому, параметру, считаем относительными межъязыковыми фразеологическими эквивалентами. Их называем **межъязыковыми фразеологическими аналогами (МФАн)** (Ср.: аналог > аналогия – сходство в каком-либо отношении между предметами или явлениями) [6]. Даем им следующее определение: *межъязыковые фразеологические аналоги* – это разноязычные фразеологизмы, обладающие общим смысловым значением, как минимум, одним в случае многозначности фразеологических коррелятов и одинаковой функционально-стилистической характеристикой, но не соотносительные по лексическому составу, а следовательно, и по образу, а также, возможно, по структурно-грамматическому оформлению. Напр.: *рыбак рыбака видит издалека* (рус.) – *свояк свояка вгадає здалека* (укр.) – *les compère se reconnaissent de loin* (фр.) – *birds of a feather flock together* (англ.). Все четыре разноязычных ФЕ представляют собой народные пословицы, употребляющиеся в живой разговорной речи. Во всех сопоставляемых языках они употребляются в одном и том же смысловом значении: «люди, похожие в чем-либо (обычно по каким-либо отрицательным качествам), быстро распознают друг друга, находят общий язык». В структурно-грамматическом плане все ФЕ представляют собой простые предложения и в большей или меньшей мере соотносительны. Не совпадают они только по лексическому наполнению, а следовательно, и по образу: в русской ФЕ это «рыбаки», в украинской – «свояки», во французской – «кумовья», а в английской – «птицы с одинаковым оперением». В силу этого отличия относим данные МФЭ к разряду межъязыковых фразеологических аналогов.

Классификацию межъязыковых фразеологических эквивалентов по степени соотносительности коррелятов можно представить в следующей схеме:

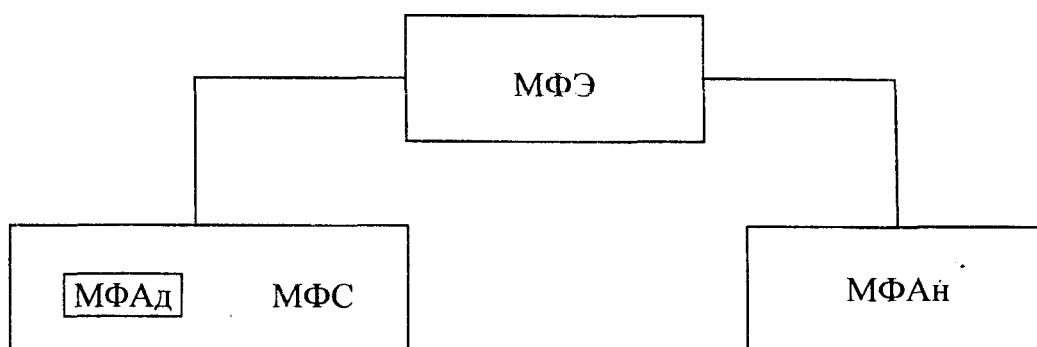

Схема 1. Классификация межъязыковых фразеологических эквивалентов

Межъязыковые фразеологические эквиваленты могут быть классифицированы не только по критерию соотносительности коррелятов, но и по генетико-типологическому

признаку. Существование МФЭ объясняется разными лингвистическими и экстралингвистическими причинами: они появляются в результате генетических связей языков или в силу независимых фразеологических совпадений. Поэтому, полагаем, нет оснований употреблять термины (межъязыковые) «фразеологические соответствия» и (межъязыковые) «фразеологические совпадения» в качестве синонимов (что часто встречается в литературе, напр., у Э.М. Солодухо, Ю.П. Солодуба и др.). Соответственно, как нам представляется, больше свойственны закономерность, обусловленность. Межъязыковые фразеологические соответствия возникают, как правило, в силу лингвистических факторов: взаимных фразеологических заимствований сопоставляемых языков и заимствований сопоставляемыми языками из общих для них источников. *Совпадение* же несет в себе элемент случайности. Появление межъязыковых фразеологических совпадений обуславливается экстралингвистическими факторами. Следовательно, **межъязыковые фразеологические совпадения** – это межъязыковые фразеологические соответствия (возможно, даже адекваты), возникшее в каждом из сопоставляемых языков в отдельности, независимо друг от друга, в силу общности культуры, логического и образно-ассоциативного мышления народов. Термин «межъязыковые фразеологические параллели», т.е. МФС, существующие в различных языках как бы «параллельно», независимо друг от друга в генетическом плане, логично употреблять только в качестве абсолютного синонима «межъязыковых фразеологических совпадений». Например, о чем-либо простом, очевидном, понятном на многих, в том числе и на сопоставляемых нами языках, говорят: *(ясно) как дважды два четыре* (рус.) – *(ясно) як двічі по два чотири* (укр.) – *(clair) comme deux et deux font quatre* (фр.) – *(certain) as two and two make four* (англ.). Об очень голодном человеке в странах, где народ имеет представление о волчьем аппетите, скажут: *голодный как волк* (рус.) – *affamé comme un loup* (фр.) – *hungry as a wolf* (англ.). Предполагаем, что эти и подобные им МФС можно рассматривать как примеры межъязыковых фразеологических *совпадений* или *параллелей*.

Итак, на основе существующих понятий межъязыковой фразеологической эквивалентности и с учетом релевантных признаков единиц межъязыковой фразеологической общности представляется целесообразным классифицировать эти единицы по степени соотносительности фразеологических коррелятов согласно четырем параметрам (семантическому, функционально-стилистическому, лексическому, структурно-грамматическому) и по генетико-типологическому признаку. Предлагаем использовать для дифференциации единиц межъязыковой фразеологической общности следующие термины: межъязыковые фразеологические эквиваленты, межъязыковые фразеологические адекваты, межъязыковые фразеологические соответствия, межъязыковые фразеологические аналоги, межъязыковые фразеологические совпадения-параллели. При этом термин «межъязыковой фразеологический эквивалент» является родовым по отношению ко всем остальным, видовым обозначениям.

Принятая терминологическая система, полагаем, достаточно четко отражает основные параметры и характеристики единиц межъязыковой фразеологической общности и может быть использована при проведении сопоставительных исследований по фразеологии, в теории и практике перевода, при составлении дву- и многоязычных фразеологических словарей, в частности, при создании словарей межъязыковых фразеологических эквивалентов.

РЕЗЮМЕ

Аналізуються основні точки зору з питання класифікації одиниць міжмовної фразеологічної спільності. Обґрунтовано необхідність уніфікації термінологічного апарату для подальших зіставних досліджень з фразеології. Запропоновано термінологічну систему для досліджень міжмовної фразеологічної спільності.

SUMMARY

The basic points of view on the problem of classification of interlanguage phraseological community units are under analyses. The necessity to unify the terminological device for the further comparative researches on phraseology has been grounded. The conceptual and terminological system for comparative research of an interlanguage phraseological community has been proposed.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Арнольд И.В. Эквивалентность как лингвистическое понятие / Иностранные языки в школе. – 1976. – №1. – С. 11-18.
2. Гак В.Г., Ганшина К.А. Новый французско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1999. – 1195 с.
3. Итальянско-русский фразеологический словарь // Под ред. Я.И. Рецкера. – М.: Русский язык, 1984.
4. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1984.
5. Михельсон М.М. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. 3-е изд. СПб, б/г.
6. Словарь русского языка // Под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Русский язык, 1981-1984.
7. Солодуб Ю.П. К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках / Вопросы языкознания. – 1982. – №2. – С. 106-115.
8. Солодухо Э.М. Проблемы интернационализации фразеологии. Изд-во Казанск. ун-та, 1982. – 168 с.
9. Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2 т./Сост. А.И.Федоров. Т.1.: А-М. – М.: Цитадель, 1997. – 391с. Т.2.:Н-Я. – М.: Цитадель, 1997. – 396 с.
10. Французско-русский фразеологический словарь / Под ред. Я.И. Рецкера. – М., 1963.

Надійшла до редакції 07.05.2002 р.

УДК 81' 373. 7

НАЦИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА АНГЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ МЕТАФОРЫ

В.С. Куковенкова

Среди множества разнообразных проблем в изучении лексических и фразеологических систем различных языков в последние десятилетия все большее значение приобретает проблема изучения когнитивных аспектов языка и связанных с ними специфических процессов и способов мышления, познания и концептуализации окружающей действительности. Данный подход разрабатывается в исследованиях Дж. Лакоффа [1], Ч.Филлмора [2], Т.А. ван Дейка [2] и других, в российском и украинском языкознании в русле когнитивистики работают Е.С.Кубрякова [3], С.А.Жаботинская [4], Н.Д.Арутюнова [2], Б.А.Серебрянников [5] и многие другие.

Опираясь на понимание языка как основного средства проникновения в тайны человеческого познания, как инструмента, помогающего вскрыть тонкие механизмы языковой деятельности в ее неразрывной связи с мышлением и реальностью, современные лингвистические исследования, выполненные в рамках когнитивной лингвистики, направлены, прежде всего, на всестороннее изучение способов осмысления человеком названных им

феноменов окружающей действительности и построения им определенной языковой картины мира, понимаемой как “отражение в семантике языка более широкой концептуальной картины мира, представляющей собой глобальную, целостную, непрерывно конструируемую систему знаний об универсуме, которой располагает индивид” [5, 87].

Одним из основных средств “окрашивания” концептуальной системы отражения и формирования языковой картины мира в соответствии с национально-культурными традициями является метафора. В традиционной стилистической трактовке метафора понимается как поэтическая фигура речи – троп, в котором в результате взаимодействия двух лексических значений имеет место создание поэтического образа. При этом метафора рассматривается не как основное, а как вспомогательное средство, используемое для украшения речи или для придания ей большей выразительности. Лексикологическая традиция рассматривает метафору как один из способов формирования новых значений слова, образуемых при установлении аналогии или сходства между сопоставляемыми сущностями. Переносное (метафорическое) значение при этом трактуется как своего рода “сжатое сравнение”.

На современном этапе развития теории языка, связанном с вхождением лингвистики в спектр когнитивных наук, предложен новый взгляд на метафору, в которой начинают видеть ключ к пониманию основ мышления и процессов создания не только универсального образа мира, но и его национально-специфического видения.

Обзор теоретической литературы вопроса показывает, что в современной когнитивной лингвистике выделяется несколько различных теорий когнитивного статуса метафоры (Е.Маккормак [6], Дж. Лакофф, М.Джонсон [1], А.М.Баранов, Д.О.Поспелов, Ю.Р.Велькман [7]). В данной работе вслед за Дж. Лакоффом, М. Джонсоном под концептуальной метафорой мы понимаем “процесс понимания одного концепта или концептуальной области в терминах другого концепта или концептуальной области” [1, 388]. Концептуальные метафоры не произвольны. Как отмечает Дж. Лакофф “они представляют собой определенные инвариантные когнитивные структуры – понятия, опирающиеся на наш физический и культурный опыт и могут варьироваться от культуры к культуре, поскольку наиболее фундаментальные культурные ценности согласованы с метафорической структурой основных понятий данной культуры” [1, 389].

Данные положения получили развитие в целом ряде работ, посвященных анализу концептуальной метафоры, характерной для таких референтных концептуальных областей как “спор”, “эмоции”, “любовь”, “дружба”, “интеллектуальная деятельность” и пр. При этом анализ критериев метафоризации ведется как на материале отдельных языков, например, английского [8], немецкого [9], так и в сравнительном аспекте, который привлекает как близкородственные языки, например, украинский и чешский [10], так и не родственные языки, например, английский и русский [11].

Данная статья посвящена анализу национальной специфики метафорического переосмысления явлений окружающей действительности британцами. Материалом исследования послужили 450 фразеологических единиц английского языка, отобранных методом сплошной выборки из Краткого Оксфордского словаря, словаря английских идиом и англо-русского фразеологического словаря под редакцией А.В.Кунина [12].

Интерес к изучению особенностей национального мышления, культуры и их отражение языковыми средствами существовал всегда, однако, в последнее время, в связи со стремительной унификацией мира под влиянием экономической и политической глобализации, интерес исследователей к национальному в языке все более возрастает.

Национальное самосознание, находящее отражение в концептуальной картине мира, формируется, прежде всего, под влиянием ряда внешних факторов, среди которых географическое положение занимает центральное место. Проживание британцев на островах и, соответственно, постоянный контакт с морем и океаном, зависимость людей от природных явлений, связанных с морем (приливы, отливы и т.д.), от морепро-

дуктов, которые обеспечивают жизнедеятельность человека, обусловили ключевое положение концептов *sea* – ‘море’, *ship* – ‘корабль’ для понимания британского менталитета. Например: *the Queen of the seas* – ‘владычица морей, Великобритания’, *the wooden walls of England* – ‘английский флот, корабли морского флота Великобритании’.

Анализ фактического материала позволяет утверждать, что при метафоризации концептуальный референт – понятие *sea* – ‘море’ сопоставляется в сознании британцев с различными коррелятами. Вслед за Л.Липкой под **концептуальным референтом** понимается концепт или концептуальный комплекс, идентифицируемый с помощью метафоры. Концепт или концептуальный комплекс, привлекаемый для сравнения, есть **концептуальный коррелят**. Соответствия между референтом и коррелятом образуют зону их соположения, определенный параметр для сравнения, который также известен как **основание метафоры** [13].

При этом, в качестве универсальной информационной структуры концептуальных областей как референта *sea* – ‘море’, так и его концептуальных коррелятов используются предметно-центрический и ассоциативный фреймы, получившие описание в работах С.А.Жаботинской. Вслед за С.А.Жаботинской под фреймом в данной работе понимается “концептуальная модель приобретенного в результате прошлого опыта знания о некоторой стереотипной ситуации или о тексте, который описывает эту ситуацию. Основные значимые элементы фрейма – это слоты. Они располагаются в определенной последовательности, обусловленной логикой пространственно-временных или причинно-следственных отношений” [14, 15-24]. Логический анализ концепта *sea* – ‘море’ показывает, что при метафоризации имеет место соположение двух концептуальных моделей – фрейма концептуального референта (КР) и концептуального коррелята (КК). Установление подобия может осуществляться по качественному (слот ТАКОЙ), бытийному/акциональному (слот СУЩЕСТВУЕТ ТАК/ ЧТО-ТО ДЕЛАЕТ ТАК), локативному (слот ЗДЕСЬ) или темпоральному (слот СЕЙЧАС). Соположение вышеназванных фреймов дает в результате следующую сетевую модель, где между фреймами устанавливается связь подобия.

Схема 1. Фреймовая модель метафорического переосмысления концепта *sea* – ‘море’

Например, концепт *sea* – ‘море’ ассоциируется в сознании британцев, прежде всего, с физическими объектами как в ФЕ *the cradle of the deep* – ‘море – колыбель’, *a waste of waters* – ‘море – пустыня’. При этом некоторые из фразеологизмов становятся своеобразными прозвищами определенного моря или океана, омывающего британские острова, где основой для ассоциативного переосмысления является размер моря или океана. Например: *the big Pond* – ‘большой пруд, прозвище Атлантического океана’, *the big Puddle* – ‘лужа, Атлантический океан, Ирландское море’. Метафорическое переосмысление затрагивает так-

же и такие понятия, как *waves* – ‘волны’ и *storm* – ‘шторм’. При этом следует отметить, что в данном случае в качестве концептуального коррелята выступают живые существа – люди (или части тела человека) и животные. Например: *skipper's daughters* – ‘букв. дочери шкипера – высокие волны с белыми гребнями’, *white nose* – ‘букв. белый нос – небольшие волны с белыми гребнями’, *Neptune's sheep* – ‘букв. овцы Нептуна – барашки, волны на море’, *white horses* – ‘букв. белые лошади – барашки, гребни бурунов’. Установление подобия между концептуальным референтом и коррелятом может осуществляться по качественному параметру (слот ТАКОЙ) и находит отражение в ФЕ английского языка, сочетающихся с лексемой *sea* – ‘море’ и передающих значение шторма. Однако такой тип метафорического переосмысления оказался менее продуктивным (10 ФЕ, 4%) Например: *heavy sea* – ‘букв. тяжелое море – сильная волна’, *proud sea* – ‘букв. гордое море – вздымающееся море’, *angry sea* – ‘букв. злое море – сильная волна’.

В тесной связи с концептом *sea* – ‘море’ находятся в сознании британцев понятия *ship* – ‘корабль’ и *sailor* – ‘морьяк’. Анализ показывает, что типовыми концептуальными коррелятами для данных понятий являются именованя животных или частей их тела (32 ФЕ, 13%). При этом переименование осуществляется по слоту (существует ТАК) и переосмыслению подвергаются как названия корабля, так и его различных частей. Например: *ocean gray-hound* – ‘букв. океанская борзая – быстроходный лайнер’, *bull's eye* – ‘букв. глаз быка – иллюминатор’, *legs and wings* – ‘букв. ноги и крылья – высокие мачты (у парусного судна)’, *sea dog* – ‘букв. морская собака – морской волк’, *old whale* – ‘букв. старый кит – опытный морьяк’.

Огромная значимость, которую имеет для британцев концепт *sea* – ‘море’, приводит к широкому включению в обиход различных выражений моряков, наименований различных ситуаций, возникающих во время плавания, действий моряков и т.д. В качестве опорных компонентов подобных ФЕ выступают, во-первых, так называемые **исконно морские** тематические индикаторы, например: *oar* – ‘весло’ *rest on one's oars* – ‘сушить весла – бездействовать, почивать на лаврах’, *beam-ends* – ‘концы бимса’ *be on one's the beam-ends* – ‘букв. лежать на боку (о судне) – быть в тяжелом положении’, *adrift* – ‘по течению’ *to call drift* – ‘букв. дрейфовать – ничего не предпринимать’;

во-вторых, **полифункциональные** тематические индикаторы, т.е. индикаторы, которые могут входить в состав различных тематических групп. Например: *course* – ‘курс’ *shape one's course* – ‘букв. держать курс – придерживаться принятого решения’, *colours* – ‘знамена, паруса’ *to lower one's colours* – ‘букв. опустить паруса – подчиниться’. Данные о частотности употребления данных индикаторов представлены в таблице 1.

Таблица 1. Частотность употребления различных тематических индикаторов в качестве опорных компонентов метафоризации концепта *sea* – ‘море’

Исконно морские тематические индикаторы		Полифункциональные тематические индикаторы	
<i>anchor</i> – ‘якорь’	24 ФЕ	<i>board</i> – ‘борт судна’	16 ФЕ
<i>beam</i> – ‘ends’	5 ФЕ	<i>colours</i> – ‘знамена, паруса’	13 ФЕ
<i>boat</i> – ‘лодка’	13 ФЕ	<i>course</i> – ‘курс (судна)’	12 ФЕ
<i>ebb</i> – ‘прилив’	4 ФЕ	<i>deck</i> – ‘палуба’	12 ФЕ
<i>helm</i> – ‘штурвал’	6 ФЕ	<i>water</i> – ‘вода’	18 ФЕ
<i>oar</i> – ‘весло’	11 ФЕ	<i>wind</i> – ‘ветер’	50 ФЕ
<i>sail</i> – ‘парус’	31 ФЕ		
<i>ship</i> – ‘корабль’	19 ФЕ		
<i>tide</i> – ‘прилив и отлив’	12 ФЕ		
Всего:	125 ФЕ	Всего:	121 ФЕ

В результате метафорического переосмысления большинство из подобных ФЕ вошли в повседневный обиход. Анализ показывает, что спектр значений, передаваемых

данными маринизмами в результате метафорического переосмысления, чрезвычайно широк. Однако в первую очередь, метафорически переосмысливаются в терминах данной области понятия “неудачи, краха предприятия, неблагоприятно складывающихся обстоятельств” (54 ФЕ, 22%). Например: *the anchor comes home* – ‘букв. якорь не держит, ползет – предприятие терпит фиаско, дело проваливается’, *go by board* – ‘букв. быть выброшенным за борт – потерпеть полное крушение, провалиться’, *be laid (thrown) on one’s beam-ends* – ‘букв. лежать на боку (о судне) – быть в тяжелом, беспомощном положении’, *take the wind out of smb’s sails* – ‘букв. отнять ветер (находиться с наветренной стороны) – поставить кого-либо в безвыходное положение’, *to row against the flood (wind)* – ‘букв. плыть против течения – работать в неблагоприятных условиях’.

Опасности, поджидающие моряков во время плавания, обусловили возникновение целого ряда ФЕ-маринизмов, метафорически передающих понятие “умереть”. Например: *Davy Jones’s locker* – ‘букв. рундук Дэйви Джонса – могила в море’, где Davy Jones – злой дух моря, *to make shipwreck* – ‘букв. потерпеть кораблекрушение – умереть’, *to shorten sail* – ‘букв. опустить паруса – умереть’, *to feed the fishes* – ‘букв. кормить рыб – утонуть, умереть’.

Анализ показывает, что довольно многочисленную группу в рамках анализируемой концептуальной области образуют маринизмы с общим значением “напиться, быть пьяным” (40 ФЕ, 18%). Поведение пьяного человека, неуверенность его движений сопоставляется по ассоциации с движениями паруса на ветру. Например: *be three sheets in the wind* – ‘букв. три паруса на ветру – быть навеселе’, где *sheets* – это поэтическое именование паруса, *to have (shake) a cloth in the wind* – ‘букв. трясти парусом на ветру – выпить, быть пьяным’. В эту же группу можно отнести и такие маринизмы как *splice the main brace* – ‘букв. спрашивать брас – вышивать’, *half seas over* – ‘букв. море по колено – навеселе, подвыпивший’, *dead marines* – ‘букв. мертвые солдаты морской пехоты – пустые винные бутылки’.

Анализ показывает, что наряду с ключевым положением понятий моря, средств мореплавания и т.д. в английской языковой картине мира, необходимо также отметить значимость для понимания британского менталитета концептов, связанных с ‘материальной сферой деятельности человека’, поскольку Великобритания всегда была страной – лидером мировой экономики, а Лондон и его финансовый центр The City, центром банковской и торговой деятельности. На данном этапе исследования к анализу привлекаются 200 ФЕ английского языка, основанные на метафорическом переосмыслении концепта *money* – ‘деньги’, а также все, что связано с обладанием/не обладанием деньгами, распределением денег и т.д.

Обобщенная модель концептуальных метафор, передающих данный концепт, может быть представлена следующим образом:

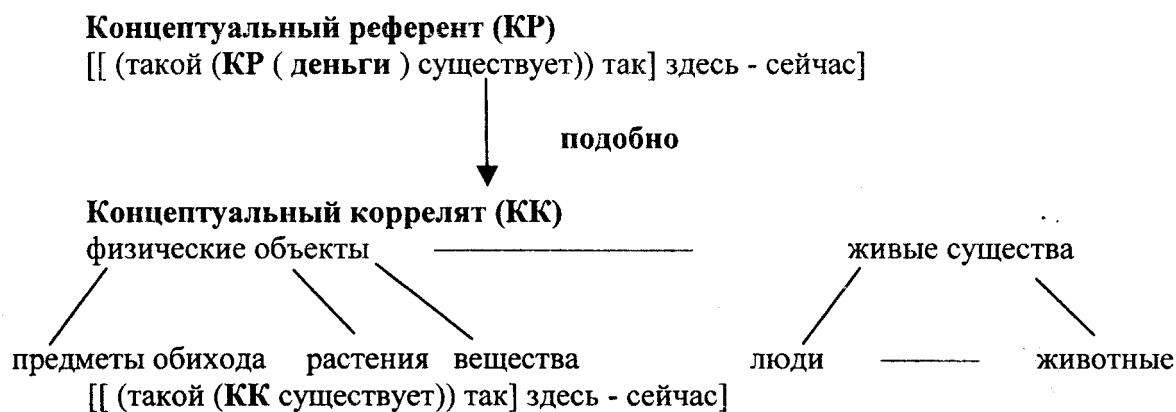

Схема 2. Фреймовая модель метафорического переосмысления концепта *money* – ‘деньги’

Анализ показывает, что, как и в случае с концептуальным референтом *sea* – ‘море’, в данной концептуальной области в качестве коррелятов концепта *money* – ‘деньги’ выступают как живые существа, например *yellow boy* – ‘букв. желтый мальчик – золотая монета’, *iron man* – ‘букв. железный человек – фунт, деньги’, так и физические объекты. Однако физические объекты преобладают (36 ФЕ, 19%). Кроме того, спектр физических объектов, выступающих в качестве концептуального коррелята концепта ‘деньги’ более широк, чем в случае с концептами ‘море’, ‘корабль’. Это и вещества, и растения, и артефакты. Чаще всего метафоризация осуществляется по слоту (существует ТАК) (36 ФЕ, 19%). Например: *furniture of one's pockets* – ‘букв. мебель в чьем-либо кармане – деньги, сбережения’, *wool on one's back* – ‘букв. шерсть на чей-то спине – деньги, накопления’, *the golden key* – ‘букв. золотой ключик – деньги, взятка’, *Brummagem button* – ‘букв. Бермингемская пуговица – монета (чаще всего фальшивая)’. При этом следует отметить, что семантика переосмысленных ФЕ все же четко прослеживается за счет употребления логически ассоциированных слов как *pocket* – ‘карман – место хранения денег’, *golden* – ‘золотой, золото – материал для изготовления денег’. Но иногда для того, чтобы проследить ассоциативность мышления, необходимо обладать дополнительными фоновыми знаниями из истории развития Великобритании. Например: *Brummagem button* – ‘букв. Бермингемская пуговица – монета (чаще всего фальшивая)’ происходит от неправильного произношения названия города «Birmingham», где в XVII веке была широко распространена подделка серебряных монет в 4 пенса). Фоновые знания необходимы и для декодирования ассоциативных связей во фразеологизме *red dog* – ‘банкнота’. Данная ФЕ относится к разряду фразеологических архаизмов. Так раньше называли банкноты, на обороте которых был большой красный штамп.

Вторым по продуктивности типом метафорического переосмысления в данной области является установление подобия по слоту (ТАКОЙ).

Например: а) в терминах характеристик человека (20 ФЕ, 20%) – *smart money* – ‘букв. умные деньги – хорошо вложенные деньги’, *weak money* – ‘букв. слабые деньги – деньги, которые были неправильно инвестированы’, *dead money* – ‘букв. мертвые деньги – деньги, не приносящие дохода’;

б) в терминах характеристик различных вещей (16 ФЕ, 9%) – *hot money* – ‘букв. горячие деньги – деньги, добытые нечестным путем’, *dirty money* – ‘букв. грязные деньги – деньги, полученные в результате обманных операций’, *hard cash* – ‘букв. твердые деньги – наличные деньги’.

Метафоризация концепта *money* – ‘деньги’ тесно связана в сознании британцев с переосмыслением таких понятий как ‘быть бедным’, т.е. “не иметь денег” и ‘быть обеспеченным’, т.е. “обладать определенными средствами”. В общем объеме ФЕ, образующих концептуальную область ‘материальная сфера деятельности человека’ они представлены 75 ФЕ, что составляет 20%.

Анализ показывает, что символами материального благополучия выступают наименования различных продуктов питания (*bread* – ‘хлеб’, *butter* – ‘масло’, *cake* – ‘пирог’ и т.д.). Например: *to have one's bread buttered for life* – ‘букв. иметь хлеб намазанный маслом всю жизнь – быть материально обеспеченным’, *to have one's cake baked* – ‘букв. иметь пирог поджаренным – иметь средства’, *to have the melon* – ‘букв. иметь дыню – иметь деньги’, *grist for the mill* – ‘букв. зерно для помола на мельнице – прибыль, выгода’. В таких же терминах осмысливается и именование богатого, обеспеченного человека *butter-and-egg man*.

Что касается понятия ‘быть бедным’, ‘находиться в бедственном материальном положении’, метафорическое переосмысление в данном случае осуществляется по слотам (существует ТАК) и (ЗДЕСЬ и СЕЙЧАС) и сопоставляется с нахождением в замкнутом пространстве. Например: *in the hole* – ‘букв. в яме – быть в затруднительном финансовом положении’, *in a cleft stick* – ‘букв. в расщепленной палке – на мели, в долгу’,

in a corner – ‘букв. в углу – в затруднительном материальном положении’, *in a narrow place* – ‘букв. в узком месте – в долгах’.

В данной концептуальной области находит яркое отражение и цветовая символика. Цвет – это явление природное и на первый взгляд кажется, его восприятие не зависит от человеческого световосприятия, от исторических эпох или национальных культур. Однако это не так. Разные эпохи и культуры делают спектральную шкалу по-разному. Одни цвета «не отмечаются», другие – активно символизируются, пересматриваются в терминах других концептов. При переосмыслении концепта *money* – ‘деньги’ наиболее продуктивными становятся цветочные прилагательные *yellow* – ‘желтый’ и *gold* – ‘золотой’ по ассоциации с цветами золотых монет: например – *yellow boy* – ‘букв. золотой мальчик - золотая монета’, *the golden key* – ‘букв. золотой ключик - взятка, деньги’, *the golden calf* – ‘букв. золотой теленок - несметное богатство’, а также *red*, связанное с банковской практикой фиксировать красными чернилами превышение расходов над поступлениями на счет (7 ФЕ, 4%). Например: *to be in the red* – ‘быть в долгу’, *to go into the red* – ‘приводить к дефициту’, *to put in the red* – ‘привести к банкротству’.

Наблюдения людей за поведением и повадками диких и домашних животных, порядки, царящие в животном мире, обусловили возникновение в английском языке целого ряда фразеологизмов с компонентом-зоонимом, которые представляют собой метафорическое переосмысление порядков, царящих в мире бизнеса. Например: *the arena of the bears and bulls* – ‘букв. арена медведей и быков - фондовая биржа» (*bear* – спекулянт, который играет на повышение курса, *bull* – спекулянт, который играет на повышение курса), *rat race* – ‘букв. гонка крыс - жестокая конкурентная борьба в сфере бизнеса’, *dog-eat-dog principle* – ‘букв. принцип собака ест собаку – волчий закон конкуренции’ *yellow-dog fund* – ‘букв. фонд желтой собаки – деньги, которые используются на подкуп (особенно во время забастовок)’.

Таким образом, проведенное исследование позволяет утверждать, что метафора является важнейшим ключом к пониманию и способам моделирования человеком окружающей действительности в соответствии с национальными стереотипами, историческим развитием, географическим положением, особенностями менталитета и культуры народа. Установление подобия между различными концептами – сложный и многоступенчатый процесс, однако, как правило, более абстрактное понятие осмысливается в терминах более конкретного, при этом типовыми референтными концептуальными областями (т.е. теми, где при метафоризации задействовано наибольшее число предикатных концептов) являются бытийная/ акциональная (слот СУЩЕСТВУЕТ КАК/ ЧТО-ТО ДЕЛАЕТ ТАК) и качественная (слот ТАКОЙ).

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються проблеми національної специфіки метафоризації дійсності носіями англійської мови. Дослідження проводиться в аспекті когнітивної лінгвістики. На прикладі фразеологічних одиниць-метафор, що формують концепти *sea* – ‘море’ та *money* – ‘гроші’, у статті розроблені фреймові моделі, що демонструють основні шляхи метафоризації означених концептів, а також проаналізовані їх основні ознаки.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the problem of national features of metaphorisation of the extra linguistic reality by the English speakers. The research is worked out in the aspect of cognitive linguistics. On the example of the phraseological units-metaphors which form the concepts *sea* and *money*, the frames models are presented. They show the basic ways of metaphorisation of the given concepts and their main distinctive features.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры: Сб. науч. тр. – М., Прогресс, 1990. – С. 387-415.
2. Теория метафоры: Сб. науч. тр. – М., Прогресс, 1990. – 512 с.
3. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – Л., Наука, 1991. – 239 с.
4. Жаботинская С.А. Когнитивные и номинативные аспекты класса числительных. – М., 1992.
5. Серебренников Б.А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М., 1988. – С. 70– 86.
6. Маккормак Е. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры: Сб. науч. тр. – М.: Прогресс, 1990. – С. 358-386.
7. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. – К., АртЕк, 1998. – 335 с.
8. Старцева Н.Н. Метафорические номинации речевой деятельности (на материале современного английского языка): Дис. ... канд. фил. наук. – Х., 1995. – 167 с.
9. Панкевич О.И. Грамматические особенности глагольной метафоры в современном немецком языке: Дис. ... канд. фил. наук. – К., 1995. – 179 с.
10. Лобур Н.В. Анторопометрична метафора у мовній картині світу: типологічна модель на матеріалі української і чеської мов: Дис. ... канд. філ. наук. – Львів, 1997. – 169 с.
11. Попов Ю.В. Сопоставительные исследования семантической деривации в современном русском и английском языках (в аспекте концептуально-языковой картины мира): Дис. ... канд. фил. наук. – Одесса, 1996. – 220 с.
12. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. – М., 1998.
13. L. Lipka An Outline of English Lexicology. – Tübingen, 1990.
14. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Лінгвістичні студії. – Черкаси, 1997. – С. 12-24.
15. Баранов А.Н. Очерк когнитивной теории метафоры // Русская политическая метафора (материалы к словарю). АН СССР, ИРЯ. – М., 1991.
16. Гончарова Т.И. Общность и специфика языковых зооморфных картин мира: Дис. ... канд. фил. наук. – Харьков, 1996. – 175 с.
17. Колесник Д.И. Концептуальное пространство авторской метафоры в творчестве А. Мердок: Дис. ... канд. фил. наук. – Черкасы, 1996. – 260 с.
18. Пастушенко Т.В. Цветовая номинация как элемент вторичной языковой картины мира (на материале современного английского языка): Дис. ... канд. фил. наук. – К., 1999. – 198 с.
19. Фесенко И.М. Отражение картины мира общенародным английским языком и языком географии (на материале наименований некоторых объектов физической географии): Дис. ... канд. фил. наук. – К., 1993. – 236 с.
20. Kovecses Z. Happiness: A definitional effort // Metaphor and Symbolic Activity, 1991, N.6.
21. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980.

Надійшла до редакції 15.05.2002 р.

УДК 81' 370

ОБ ИЗМЕНЕНИИ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИХ СВОЙСТВ ПРОИЗВОДНОГО СЛОВА ПРИ ОККАЗИОНАЛЬНОМ СЛОВООБРАЗОВАНИИ

Е.В.Киселева

Исследования, посвященные окказиональному словообразованию в различных языках [1-3], убедительно доказывают, что окказиональные отонимные существительные образуются от основ собственных имен (СИ) тем же путем, что и окказиональные существительные, образованные от апеллятивов. В английском окказиональном словообразовании сложилась такая же ситуация [4-6]. Так, по типу узуальных существительных с суффиксом *-ism* со значением «элемент языка, речи или какого-либо произведения» (*vulgarism, colloquialism, newspaperism*) создан целый ряд отонимных окказионализмов (ОтО): *Today, even Labour party has found scant excitement in early-Thatcherisms*. – *The Times*, September 13, 90. Понадобилось несколько лет, чтобы в языке прессы возник антонимный окказионализм: *Late – Thatcherisms offer the most original and acute of her mentality*. *The Times*, September 18, 96. Англоязычная пресса не обошла вниманием и особенности стиля речи таких политических деятелей как Л.И.Брежнев и М.С.Горбачев: *Brezhnevisms are still very popular with modern parodists*. – *The Guardian* August 11, 95. *Gorbachovese are not the same as his Gorbachovisms*. – *The Times*, October 2, 91. Как правило, ОтО, имеющие в своем составе суффикс *-ism*, относятся к речевой характеристике тех лиц, политическая карьера которых уже осмыслена и оценена. Так, например, не требует дополнительных фоновых знаний интерпретация ОтО *Trumanism*, так как 33-ий президент США Г.Трумен был родоначальником «холодной войны»: *Trumanism are misleading*. – *The DT* August 20, 96. Не были забыты и герои популярных книг Ч. Диккенса и А. Милн: *Such neo – Pickwickisms might charm adults*. – *The Times*, December 2, 91. *Winnie -the -Pooh – isms are cited by the children all around the world*. – *The Times* December 2, 91. Дериваты *Kurosawaism, Lucasism, Polacism, Spielbergism, Coppolaism* были созданы по аналогии с апеллятивом *autorism* в значении «индивидуальный стиль в кинорежиссуре»: *Kurosawaism is the top phenomenon in Japanese cinema*. – *The DT*, January 12, 94. *Don't try to find features of Spielbergism in his work*. – *The DT*, September 1, 95. Целый ряд окказиональных образований с суффиксом *-ism* имеют отвлеченное значение.

В отличие от потенциальной лексики такого типа, ОтО мотивируются составными СИ: *Star Warsism has developed since its creation*. – *The DT*, August 15, 94. *Jack – the – Ripperologism became cultuous theme in all thrillers*. – *The Times*, April 19, 95. Данные окказионализмы образуются путем сокращения с суффиксацией. Суффикс *-ism* продуктивен не только в апеллятивном словообразовании при создании словарных единиц со значением «учение, доктрина, теория», но и в отонимном окказиональном словотворчестве: *Naderism is still popular with English consumers*. – *The Times*, October 17, 95. Необходимо пояснить, что СИ Р. Найдер символизирует в Англии оплот борьбы за права потребителей, так как упомянутый человек являлся юристом, представлявшим интересы покупателей в суде и не раз выигрывавшим крупные процессы в их пользу. Другую теорию, но уже с негативным потенциалом, передает ОтО *Mc Luhanism*: *McLuhanism according to them is the most relevant theory nowadays than other ideologies*. – *The Times*, November [4, 93]. Основатель этой теории Х.М. Мак Люэн, канадский социолог, утверждает, что духовный характер общества формируется только средствами массовой коммуникации и полностью отрицает «цивилизацию письменности». ОтО точно и

метко характеризует основные постулаты этой теории, еще раз доказывая стремление языковой системы к экономии. *It's an interesting example of Orwellism in national policy.* – The DT, January 18, 94. Оказиональная единица, мотивированная СИ *Orwell*, полностью передает качества, присущие денотату. Джорж Орвелл, автор романа «Ферма», считал, что с помощью манипуляции фактами, искажения истины, можно добиться любой цели, оправдывая при этом людей, использующих данные средства в борьбе за власть.

Транспонирующий суффикс *-ness* в современном английском языке характеризуется высокой степенью продуктивности. Он используется в сфере узуального апеллятивного словообразования для создания существительных с обобщенно-абстрактным значением от различных частей речи, а также от атрибутивно употребляющихся словосочетаний. Суффикс *-ness* образует существительные со значением состояния, качества, свойства, признака. И если при образовании узуальной лексики употребление суффикса *-ness* строго детерминируется законами сочетаемости, то при образовании ОтО, мотивированных СИ, эти ограничения снимаются. Очень часто суффикс *-ness* при okazjiональном отонимном словообразовании употребляется с основами субстантивированных прилагательных, обозначающих принадлежность к нации, стране, расе: *She wasn't really a very good example of Europeanness*, Mlle Van Schendel says. – The Times, October 10, 91. *I became the latest traveller to note the pervasive Westemess of Hungary.* – The DT, December 31, 96. *Cadell's is a mix of French, Irish, and his presence combines all of these with the essential Englishness: scmtplous good manners, a gift for vivid anecdote and reserve.* – The DT, December 6, 95. *The problem of UK-ness appears again in different forms.* – The Times, October 23, 94. Последний пример интересен тем, что суффикс *-ness* присоединяется к аббревиатуре UK, United Kingdom – Объединенное Королевство. Сравнивая ОтО *Englishness* и *UK-ness* нетрудно заметить прагмалингвистическую заданность двух инноваций: в первой речь идет лишь о характерных чертах, присущих нации, во второй же – суффикс *-ness* сочетается с СИ, официальным названием страны, к которому обращаются только в случае дипломатических контактов на уровне правительств. Контекст подтверждает данное положение, так как речь идет о переговорах и роли решении проблем стран-участниц Европейского Сообщества.

В семантике ОтО, содержащих в своем составе суффикс *-ness*, присутствует элемент сравнения их денотата с денотатом мотивирующего СИ: *His Alice-in-Wonderlandness made everybody laugh.* – The Guardian, April 1, 95. *Indeed, issues have become the equivalent of Hitchcock's McGuffinness.* – The DT, July 27, 91. Новообразование *McGuffinness* обязано своему появлению на свет известному американскому кинорежиссеру А. Хичкоку, который создал вымышленный образ некоего существа, попытка найти которое и является лейтмотивом произведения любого жанра. С легкой руки журналистов почти забытая реалья киносценариев (1939 г.) стала обозначать в настоящее время «изюминку» репортажа, фильма, книги, на которой зиждется весь сюжет. *The Trojanhorseness is the creation of a particularly warped mind.* – The DT, June 21, 91. Экстралингвистическая информация помогает разобраться в ситуации: внесение в файлы дополнительной информации извне, вначале кажущейся очень полезной и интересной (налицо аллюзия на общеизвестную историю с подношением данайцев), в дальнейшем вносит коренные изменения в программу, не позволяющие пользоваться ею в дальнейшем. ОтО *Trojanhorseness* сжато и экспрессивно выражает процессы, происходящие в мире компьютерной техники. *The latest opus carries Beowulfness in its character* – The DT, March 4, 96. Строки из рецензии на современный роман с сюжетом из повседневной жизни пронизаны иронией, так как автор упоминает СИ *Beowulf*, героя древнего англо-саксонского народно-героического эпоса VII-VIII вв., подчеркивая тем самым тщетность усилий романиста создать эпическое полотно и персонажей, претендующих на эпический характер своих действий. В связи с этим очень органично сочетание слова *opus* (лат. – крупное, выдающееся литературное произведение) с okazjiо-

нальным образованием *Beowulfness*, как нельзя лучше отражающее отношение рецензента к роману, претендующего занять заметное место в национальной литературе.

Суффикс *-ness* проявляет способность присоединяться и к уже производным основам, создавая очень образные и емкие по значению дериваты: *There is no Euroscepticism in Modern English football. If anything, in the grihing, in the griocredulousness.* – The Times, May 24, 97. Политические процессы сближения европейских стран проявились и в сближении спортивных коллективов, стремящихся унифицировать свою деятельность, что, в свою очередь, отразилось и в языковом творчестве.

В сфере окказионального отонимного словообразования нередки случаи, когда формально производящее слово отсутствует. Особое место среди них занимает тип окказиональных существительных, который содержит сложный формант *-(i) sation, -(i) zation*, присоединяемый непосредственно к основе мотивирующего СИ: *Malcolm Rifkind, as secretary of state for Scotland represented the prime minister's tactical recognition that the Thatcherisation of Scotland was no longer opportunity -if ever it was.* – The Times, September 8, 91. *The most chic of resorts, St.Moritz, has joined forces with Reuters new Agency and installed a facility to keep holidaying financiers in touch... Traditionalists meanwhile see the scheme as a further example of the Benidormisation of the slopes.* – The DT, March 18, 90. В данном случае окказионализм был мотивирован СИ *Benidorm* (*Benidorm* – модный экономист в курортном бизнесе). Большинство слов этого типа мотивируются антропонимами, однако возможны и случаи, когда в качестве мотивирующего используются и другие разряды ономастической лексики: *It's a real Timesation of the whole English press.* – The DT, July 2, 93.

Достаточно многочисленную группу ОтО составляют инновации, содержащие в своем составе уменьшительно-ласкательные суффиксы. Значение малого размера в современном английском языке передается чаще всего аналитическим путем – сочетанием прилагательных *little, tiny, small* и других с объектом, который они определяют при помощи лексических средств, а также словосочетаний. Вместе с тем, в языке существуют и чисто морфологические средства выражения субъективно-кваликативной оценки в виде суффиксов *-let; -ule; -ette; -ling*. Исходя из семантической и стилистической коннотации этих суффиксов учеными выделены следующие группы: 1) стилистически нейтральные суффиксы, присоединяющиеся к основам существительных и передающие значение малого размера: *-let; -kin; -ule; -ette*; 2) стилистически окрашенные суффиксы, обладающие положительной или отрицательной коннотацией: *-ling; -let; -y (-ie, ee)*. Такая классификация оправдала себя при исследовании окказиональной апеллятивной лексики, но она оказалась неправомерной при анализе отонимной окказиональной лексики: *A great number of Puzolets were published last year.* The DT, January 14, 96.

В данном примере суффикс *-let* не является нейтральным, а имеет четко выраженный отрицательный оттенок неодобрения, и достигается этот эффект путем присоединения суффикса *-let* к онимной основе *Puzo*, известного автора романов из жизни мафии. Таким образом, сравнение недавно вышедших в свет романов с подобным сюжетом не выдерживает никакой критики. Еще один пример – заголовок из газеты – также подтверждает это положение: *The Last Puzolet or GodDaddy.* – The DT, January 1, 96. Стилистическое звучание ОтО *Puzolet* усиливается за счет переименования названия романа М.Пьюзо «Крестный отец»: *GodFather – GodDaddy*, причем суффикс *-y*, который привносит значение ласкательности и уменьшительности, явно контрастирует с образом главного героя и помогает создать запоминающуюся лексическую единицу. В приведенных примерах суффикс *-let* нарушает валентностные связи и присоединяется к СИ, тогда как в апеллятивном словопроизводстве этот суффикс присоединяется только к основам неодушевленных существительных. *Thousands of Madonnettes and Jacksonkins took part in striking competitions throughout the USA.* – The Times, April 12, 95. В данном примере ОтО *Madonnettes* и *Jacksonkins* несут явно положительный заряд, так

как призваны именовать новые, талантливые дарования. Интересны эти инновации еще и тем, что суффиксы *-ette* и *-kin* несут в данном примере и полоразличительный признак: присоединяясь к СИ Мадонна обозначают девочек-конкурсанток, присоединяясь к СИ Джексон – мальчиков- конкурсантов. Суффикс *-ette* является многозначным, что подтверждает следующий пример: *Tamara not only didn't say a word, but she actually shook like a leaf the whole way through, - one bemused Tatler-ette told me.* – The DT, December 18, 96. В данном примере суффикс *-ette* указывает не на уменьшительно-ласкательный характер номинации, а обозначает лицо деятеля женского пола.

Суффикс *-ule* передает значение несущественной, малой значимости в единичном примере, зафиксированного нами в языке прессы в силу вероятного тяготения к терминологическим и терминологизированным единицам (ср. *spherule* – небольшое сферическое тело; *animalcule* – маленькое животное): *Smartules are outlaws.* – The DT, January 15, 96. Употребление суффикса *-ule* в ОГО *Smartule* «запрограммировано» СИ *Smart*, обозначающее «Общество изобретателей», то есть союз творческих и научных работников, так что новообразование имеет наукообразный характер, что совпадает с авторским замыслом писавшего эту статью корреспондента.

Суффикс *-ling* в отонимном окказиональном словообразовании создает единицы с эмоционально положительным оттенком одобрения: *The first half comprised of Marceaulings, included the Painter, The Small Cafe, Youth, Maternity, Old Age and Death.* The Times, May 13, 92. Как известно, М.Марсо был непревзойденным мимом и авторский окказиснализм, в котором используется это СИ в сочетании с суффиксом *-ling*, создает прекрасный имидж для еще одного великолепного артиста-мима Вячеслава Полунина, который создает минишедевры в духе своего великого предшественника в этом же жанре искусства.

Следующие отонимные окказиональные единицы привлекли наше внимание тем, что в их составе зафиксированы суффиксы, имеющие значения, отличные от значений в общепринятой классификации. Суффикс *-ist* является высокопродуктивным в сфере апеллятивного словообразования и характеризуется наличием двух основных значений – агентивного и квалификативного. В приведенных ниже примерах к этим двум значениям добавляются еще три: локативности, обозначения профессиональной принадлежности с пейоративным оттенком и подражание стилю руководства: *These days, trying to work out from their public utterances what senior ministers really think about EMU, requires the opinion of a Kremlinologist, we mean the settler of Kremlin.* – The DT, September 19, 96. Данная интерпретация лексической единицы основана на экстралингвистической, фоновой информации: в недалеком историческом прошлом высшее руководство страны жило непосредственно на территории Кремля, поэтому авторское новообразование в переосмысленном виде указывает на локативное значение суффикса *-ist*. *What your true Ripperologists like is the government's subsidies to Medicare.* – The Guardian, June 4, 97. Пейоративный оттенок названию профессии придает упоминание СИ Джека Потрошителя, которое и мотивирует окказионализм с суффиксом *-ist*. *Paris has blossomed thanks to the creative rivalry between Chirac, the neo – Gaullist, and President Francoise Mitterand, the Socialist.* – The Times, July 15, 91. Суффикс *-ist* в данном примере имеет конкретный смысл «действовать в стиле де Голля, но учитывая реалии нового времени», что удачно подчеркивается лингвистическими средствами – употреблением перед СИ префикса *neo-*.

Суффикс *-an* в апеллятивном словообразовании имеет, как правило, значение наименования лиц по профессии. В нашей выборке словоупотребление с данным суффиксом приобретает ироническое звучание, так как обозначает лиц, не желавших, чтобы правительство тратило большие деньги на празднование 500-летнего юбилея открытия Америки Х.Колумбом: *The prospect of quincennial partying has unleashed the storm of indignation among the anti - Columbians.* – The Times, October 7, 92. Употребле-

ние суффикса *-an* и префикса *anti-* с основой СИ усиливает юмористический эффект новообразования.

Окказионализмы, мотивированные СИ и имеющие в своем составе суффикс *-ster*, как и в апеллятивных окказионализмах (например, *gangster*, *mobster*), имеют неодобрительную окраску: *NASAs are involved into military experiments of Pentagon*. – The DT, May 15, 95. Суффикс *-ster*, как мы видим, обладает прекрасными сочетаемостными возможностями, присоединяясь к аббревиатуре NASA.

Т.Ф.Иванова отмечает, что в словах «типа Пушкиниана, Моцартиана» заключено признание заслуг исторического лица в общественной деятельности, литературе, музыке, науке. Поэтому такие слова не появлялись при жизни человека, который носил это имя [4, 154]. Как правило, производные, содержащие в своем составе суффикс *-i (ana)* относятся к окказиональной потенциальной лексике, но в нашей выборке имеется ряд инноваций, в которых привычное значение такого рода образований наслаивается на новое, индивидуальное: *Perhaps they (letters) are still in a Moscow archive, waiting to be disinterred and added to the mass of Tayloriana*. – The Times, November 14, 91. Без фоновых знаний данный ОтО непонятен адресату, так как никто до последнего времени и не знал о заслугах г-на Тэйлора. В архивах КГБ долгое время хранилось и пополнялось различными документами личное дело Дж.И. Тэйлора, английского ученого в области механики и иностранного члена АН СССР, который, как оказалось, неоднократно, но безуспешно вербовался в разведку. Данная инновация являет собой как бы «антиТейлориану», так как содержит не перечень заслуг лица, а перечень компрометирующих материалов. *Churchill painted a rare portrait of sultry long – legged blonde now in the Marquess of Bath's collection of Churchilliana at Longleat*. – The Times, April 21, 92. Окказионализм *Churchilliana* имеет объяснение в самом контексте и не требует дополнительных комментариев. *His Quasimodoesque face was one of the numerous faces from Quasimodiana produced by the author*. – The Guardian, April 4, 94. В семантике ОтО *Quasimodoesque* и *Quasimodiana* присутствует элемент сравнения их денотата с денотатом мотивирующего СИ. Индивидуальное лексическое значение ОтО *Quasimodiana* – перечень лиц, героев, напоминающих своей внешностью известного персонажа романа В.Гюго «Собор Парижской Богоматери».

Модель существительного, имеющего в своем составе суффикс *-ite* со значением «последователь, приверженец, сторонник чьих-либо идей», как правило, мотивируется антропонимами. Мы же имеем дело с редкими случаями создания ОтО, мотивированных в одном случае урбанонимом, а в другом – эргонимом: *The Bakerites immediately sensed that the theme was*. – The Times, September 21, 94. СИ опосредственно раскрывает свое значение, так как любителям детективного жанра наверняка знакома Бейкер Стрит, на которой якобы проживал известный Шерлок Холмс. *The Tatler – ites opposed the Vogue -ites*. – The Times, June 28, 94. Суффикс *-ite* явно расширил сферу приложения только в политической антропонимической ономастике и стал осваивать и другие разряды онимов. Свообразным синонимом суффикса *-ite* в значении «сторонник, приверженец» стал суффикс *-er*, который традиционно считается агентивным. Представлен он единичным примером: *It contains such nice differentiations as Trekker for older fans of «Star Trek», Trekkie for younger fans*. – The DT, December 4, 91. ОтО *Trekker* и *Trekkie* созданы с полным соответствием с требованиями интра- и экстралингвистических особенностей английского словообразования: суффикс *-er* применяется в грамматически и нормативно правильно оформленной речи взрослых, а суффикс *-ie* более привычен в сфере слэнга и молодежного языка.

Суффикс *-er* со значением квалификативности может в дериватах, мотивированных СИ, обозначать и признак локальности, особенно, если в этом процессе задействованы конкретные урбанонимы, например, названия улиц: *I was a real Basin Streeter* – The DT, October 17, 95. Экстралингвистическая информация помогает понять истинное

значение *ОтО Basin Streeter*, так как на этой улице в г. Новый Орлеан располагаются многочисленные рестораны, в которых играют исключительно джаз. *But Wall-Streeters who heard the sales pitch, said company officials, contended that investors would get a good deal.* - The Times, June 17, 91. В данных примерах при образовании *ОтО* авторами инноваций был применен стилистический прием метонимии. Своеобразные метонимические окказионализмы помогли создать емкие по содержанию образы. Агентивный суффикс *-er* в окказиональной выборке для образования существительных от сложных основ был задействован всего один раз: *The West's Russiafirsters are reluctant to acknowledge that history has drawn a line between Europe and Russia.* – The DT, December 31, 96. Как правило, числительные чрезвычайно редко присоединяют к основе суффиксы, производные такого рода указывают преимущественно на возрастные характеристики человека. В приведенном примере мотивированное основой слово имеет узкое значение «первоочередности».

Наблюдения, проведенные на материале окказиональной отонимной лексики дают основание полагать, что при образовании данных языковых единиц у ряда суффиксов (*-ness, -less, -ling, -ist, -est*) снимаются ограничения при сочетании их с онимами различных разрядов, что совершенно невозможно при образовании апеллятивной лексики, где употребление этих суффиксов строго детерминируется законами сочетаемости.

РЕЗЮМЕ

У створенні англійської відонімної окказіональної лексики відбуваються порушення умов словотвору та лексико-семантичних властивостей утворюючого слова. У деяких суфіксах (*-ness, -less, -ling, -ist* та інш.) усуваються обмеження у поєднанні їх з онімами різних розрядів, що неможливо при створенні апеллятивів.

SUMMARY

The violation of word building conditions and lexico-semantic peculiarities of the productive words takes place during creation of English nonce words derived from proper names. Some suffixes (*-ness, -less, -ling, -ist, etc.*) are deprived of the limitations in combinability with the proper names of different ranks and this is impossible in creation of non-proper lexics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Александрова О.И. Индивидуальное словообразование на базе имен собственных // Лексическая семантика и словообразование в русском языке. – Науч.тр. Куйбышев, 1979. – Т.228. – Вып.2. – С.42-48.
2. Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 151с.
3. Касьяненко Н.Е. Окказиональные онимы и отонимные окказионализмы в русском языке. Дис. ... канд.филол.наук: 10.02.02./ Днепропетровский гос. ун-т. – Днепропетровск, 1991. – 229с.
4. Белицкая Е.Н. Особенности окказиональных и узуальных коннотативных онимов (на материале русского, украинского, и английского языков) // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк, 199. – С. 74-81.
5. Архипов И.К. Семантика производного слова английского языка. – М.: Наука, 1984. – 219с.
6. Ребрий А.С. Окказионализмы в современном английском языке: Авторефер. дис. ... канд. Филол. Наук: 10.02.04. Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1997. – 18с.

Надійшла до редакції 07.02.2002 р.

УДК 81'276.6:34:81-115

О ЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕРМИНОЛОГИИ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА АНГЛИЙСКОГО И УКРАИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

О.А.Борисенко

Различным жанровым, функциональным подсистемам языка, языкам профессий посвящено немало исследований. В этой связи язык юриспруденции несколько обойден вниманием. Однако его выраженная специфика представляет немалый интерес как для лингвистов, так и для специалистов-юристов, для которых слово, язык является рабочим инструментом.

В данной статье мы сконцентрировали внимание на области международного права (МП), которая стала особенно популярной за последние годы, годы становления украинской государственности, расширения международного сотрудничества Украины.

Без сомнения, самой яркой чертой языка той или иной профессии является ее специфическая лексика, сложная и многообразная система терминов. Мы попытались сравнить терминологию МП в английском и украинском языках, сопоставить лексические единицы в плане содержания и формы, выявить сходство и различие, проследить соотношение национальных и международных элементов в ее строении.

Основой терминологии МП является общая юридическая терминология, лексика, которая также широко используется и в других областях права, таких как уголовного, конституционного, деликта: *amnesty* – *амніція*, *crime* – *злочин*, *compensation* – *відшкодування*.

Терминологию МП в зависимости от семантики и функционального назначения можно подразделить на тематические группы, объединяющие лексику различных сфер человеческой деятельности, законов и норм, правил и принципов, регулирующих правовые отношения между странами и народами, связанных с поведением стран и международных организаций по отношению к друг другу и к другим юридическим и физическим лицам [1, 816]. К примеру, А. Д'Амато [2, 9] выделяет ряд подразделов МП. На этой основе можно выделить следующие тематические группы и в терминологии МП:

- государственность, субъекты и объекты международного права: *confederation* – *конфедерація*, *federation* – *федерація*, *union* – *союз*;
- территория (включая полюсные территории, воздушное пространство, космос, водное пространство): *admiralty* – *морське право*, *occupation* – *окупація*, *overflight* – *переліт*, *piracy* – *піратство*, *possession* – *володіння*, *shelf* – *шельф*;
- юрисдикция государства и государственный иммунитет: *citizen* – *громадянин*, *corporation* – *корпорація*, *allegiance* – *преданість*, *immunity* – *імунітет*;
- вопросы национальности: *dual* – *подвійний*, *domicile* – *доміцилій*;
- защита окружающей среды и контроль за использованием ядерной энергии: *environment* – *навколишнє середовище*, *toxic* – *токсичний*;
- международное перемещение людей и глобальные средства связи: *asylum* – *притулок*, *passport* – *паспорт*, *refugee* – *біженець*, *visa* – *віза*; *jamming* – *глушення*;
- международный рынок: *tariff* – *тариф*, *transit* – *транзит*;
- права человека и групп людей: *autonomy* – *автономія*, *community* – *громада*, *tribunal* – *трибунал*;
- контроль над вооружениями: *no-first-use* – *не використання першим*, *proliferation* – *розповсюдження*;

- наказание за нарушение норм международного права: *boycott* – бойкот, бойкотувати, *intervention* – інтервенція, *sanction* – санкція;
- международные преступления: *genocide* – геноцид, *terrorism* – тероризм;
- международные организации; здесь, как правило, терминология представлена терминами-словосочетаниями, к примеру, *the United Nations* – Організація Об'єднаних Націй, *the Red Cross* – Червоний Хрест, *the International Labour Organization* – Міжнародна організація праці;
- источники международного права: *agreement* – угода, *multilateral* – багатосторонній, *treaty* – договір.

Критерий выделения тематических групп лежит в основе отбора лексики при составлении отраслевых словарей.

Нами было проанализировано 1530 терминов МП в английском и украинском языках, зарегистрированных “Українсько-англійським словником правничої термінології” [3, 43-90]. По количеству составляющих компонентов все термины можно подразделить на термины-слова (однословные) – ТС и термины-словосочетания (многословные) – ТСС, состоящие из двух и более компонентов. Мы ограничились исследованием однословными терминами. Они не являются самой многочисленной группой в составе терминологии МП. В соответствии с полученными нами данными термины-слова составили приблизительно 23% лексики и в английском, и в украинском языках, что соотносится с данными, полученными исследователями при анализе терминологии других предметных областей – 24-36% в английском языке и 24-34% в русском [4, 113-114]; 30% – в украинском [5, 171]. Однако, несмотря на количественное преобладание ТСС в любой терминосистеме, именно термины-слова являются основой, теми стержневыми компонентами, от которых образуются ТСС.

Роль английского языка как средства международного общения не могла не привести к появлению в других языках большого количества заимствований из английского, а через английский из латыни, французского языка. Это характерно и для международного права. При этом в одних случаях заимствовались термины ИЯ – синонимы к уже имеющимся в ПЯ терминам, но являющиеся более популярными в международном общении. В других случаях из ИЯ с уже сложившейся соответствующей предметной областью и ее терминологией заимствовались и сами понятия, и называющие их термины. Многие из этих слов стали интернационализмами – более половины терминов-слов МП украинского языка представлены полными или частичными транскриптами и транслитерантами: *aggression* – агресія, *jurisdiction* – юрисдикція, *ratify* – ратифікувати. Заимствования осуществлялись также в форме как семантических, так и структурных калек: *act* – постанова, указ, *market* – ринок; *observer* – спостерігач; *international* – міжнаціональний.

В английском и украинском языках нередко наблюдается параллелизм, полное совпадение в семантике и структуре терминов. Однако встречаются случаи частичного соответствия или полного несоответствия, смысловой недифференцированности значения слова одного языка по сравнению с другим, когда слово одного языка выражает более широкое понятие [6, 78], т.е. обозначает более широкий класс денотатов и нуждается в уточнении, образуя словосочетание:

– ТСС в английском языке и ТС в украинском: *a stateless person* – аномід, рівноправний – *equal in rights*;

– ТС в английском и ТСС в украинском: *warfare* – засіб ведення війни, *to amend* – вносити поправки, *extraditable* – той, що підлягає екстрадиції; *to outlaw* – оголошувати поза законом; *assassination, carnage, homicide, massacre, murder, slaughter* – убийство с различными видовыми определениями: *таємниче вбивство, політичне вбивство, масове вбивство, навмисне вбивство* и т.п. Однако, как отмечает Л.С. Бархударов, подобные явления отнюдь не позволяют сделать вывод о том, что тот или иной язык

недостаточно развит, “не в состоянии” обозначить то или иное понятие: “Любой язык в состоянии обозначить принципиально любое понятие – речь идет лишь о разных способах такого обозначения” [6, 84].

Подавляющее большинство ТС в обоих языках – более 80% составили производные слова, образование с помощью морфологических средств, словообразовательных суффиксов и префиксов (ср.: 59-79% в английском и 59-69% в русском языках у Т.А. Журавлевой [4, 118]). Здесь нами не выявлено существенных количественных расхождений между языками.

Основа терминологической лексики – слова, способные называть объект и выражать понятия [7, 9], т.е. знаменательные слова, а среди них – имена существительные. Именно имена существительные составляют большую часть терминологической лексики, ибо “номинация становится носителем наиболее значительных содержаний в познании действительности”, именно существительные “выражают основные понятия данной области знания, передавая родо-видовые отношения как отношения системы понятий” [7, 53]. Имя существительное обладает обширным потенциалом значений благодаря легкости образования производных форм от глаголов и имен прилагательных. В нашем исследовании термины-существительные составили 63% в английском языке и 70% в украинском. Это свидетельствует о номинативном характере украинской терминологии. Термины-существительные называют:

– действия, осуществляемые в сфере международного права: *aggression* – *агресія*, *extradition* – *екстрадиція*;

– субъектов и объектов международного права: *attaché* – *аташе*, *state* – *державна*;

– инструментарий международного права: *act* – *закон*, *citizenship* – *громадянство*, *treaty* – *договір*.

Более половины выборки – абстрактные существительные, образованные от глаголов и имеющие соотносимое с ними значение. Анализ полученных данных свидетельствует, что если термин английского языка являет собой существительное, образованное от классического корня с помощью суффикса -tion, -(s)sion, в украинском языке ему, как правило, соответствует вариант на -ція: *convention* – *конвенція*, *intervention* – *інтервенція*, *ratification* – *ратифікація*. Подобные термины являются транслитерацией английских терминов. Реже термины-существительные на -tion, -(s)sion переводятся на украинский язык существительными с другими суффиксами, к примеру, -ання или -ість: *intercession* – *втручання*, *recognition* – *визнання*; *contradiction* – *суперечність*.

Следующим по частотности суффиксом английских абстрактных существительных является -ment. Существительные с этим суффиксом означают продукт деятельности: *disarmament* – *роззброєння*, *settlement* – *врегулювання*.

Суффиксы -er, -or – передают агента действия, который по-разному оформляется в украинском языке: *ambassador* – *посол*; *betraye*r, *traitor* – *зрадник*.

Суффиксы абстрактных существительных -ness, -ship, -hood, достаточно частотные в общелитературном языке, таковыми не являются в сфере языка права.

В области МП нередки существительные с суффиксом -ism, означающие направление или течение, а также -ist, означающие последователя, приверженца, сторонника того или иного направления, течения. Эти суффиксы заимствованы украинским языком: *colonialism* – *колоніалізм*, *colonialist* – *колоніаліст*.

Следующую по численности группу составили термины-прилагательные, называющие признаки предметов, явлений – 19% выборки в обоих языках. При этом в обоих языках чаще всего термины-прилагательные входят в ТСС, но наблюдается и их самостоятельное функционирование. Прилагательные-термины МП в английском языке имеют суффиксы -al, -ary, -ic, -ive, -ory, означающие отношение к классу, присущий; имеющий признак; признак, распространяющийся на. В украинском языке

они имеют окончание –ий, –ій: *diplomatic* – дипломатичний, *emigratory* – еміграційний, *massive* – масивний, *military* – військовий, *terroristic* – терористичний, *unilateral* – односторонній, *universal* – універсальний.

Причастие прошедшего времени передает признак, возникший у предмета, подверженного действию, которое называет глагол, от которого это причастие образовано: *accredited* – акредитований, *armed* – озброєний; а суффикс -able – подлежащий действию: *disputable* – спірний.

Суффиксы -(e)an, -ese, частотные в МП, передают национальные признаки: *European* – європейський.

Частотные суффиксы общелитературного языка, такие как -ful, -ous употребляются редко.

Среди существительных и терминов-прилагательных встречаются сложные слова, при этом в обоих языках наблюдается поморфемное соответствие в результате поморфемного калькирования: *good-neighbourly* – добросусідський. Однако в украинском языке чаще употребляются сложные слова, образованные по моделям A+N, A+A, N+N, которым в английском соответствует ТСС: *зовнішньополітичний* – *foreign policy*, *міжнародно-правовий* – *international legal*, *обороноздатність* – *defence capability*, *рівноправний* – *equal in rights*. Этот факт можно объяснить синтетическим строем украинского языка.

Термины-глаголы составляют 19% выборки в английском языке и 11% в украинском. Термины-глаголы называют действие, процесс и, как правило, выполняют функцию, аналогичную соответствующим им отглагольным существительным, сохраняющим значение действия [8, 2]. Здесь в украинском и английском языках наблюдается параллелизм – гнездовое образование от одной основы терминов, принадлежащих различным частям речи: *to betray-betrayal-betrayer* – *зраджувати-зрадження-зрадник*, *colonial-colonialist-colonizer-colonization-to colonize-colony* – *колоніальний-колонізатор-колонізація-колонізувати-колонія*, *to ratify-ratification* – *ратифікувати-ратифікація*, *threat-to threaten* – *загроза-загрожувати*.

Термины-наречия не были представлены в выборке ни в английском, ни в украинском языках. Видимо, это связано с тем, что термины-наречия в языке права малочисленны; многие из них образуются ad hoc от имен прилагательных и легко производимы при гнездовом словообразовании: *peaceful-peacefully* – *мирний-мирно*, *territorial-territorially* – *територіальний-територіально*.

Терминологическому словообразованию как в украинском, так и в английском языках свойственна префиксация. Префиксы имеют конкретное значение и определенную семантическую самостоятельность:

– значение места: *international* – міжнародний, *intergovernmental* – міжурядовий;

– значение времени и порядка: *postwar* – повосенний, *prewar* – довоєнний;

– образа действия: *cooperation* – співробітництво, *self-determination* – самовизначення;

– повторного действия: *reintegration* – реінтеграція;

– обратного действия: *decolonize* – деколонізувати, *deprivation* – позбавлення;

– неправильного действия: *misuse* – невірно використовувати;

– отрицания: *disarm* – роззброювати, *non-nuclear* – без'ядерний, *informal* – неофіційний.

Поскольку большинство префиксов заимствовано из классических языков путем транскрипции, транслитерации, калькирования, как это видно из примеров, они употребляются параллельно в украинском и английском языках, и не представляют больших трудностей в понимании, а значение производных терминов легко выводимо

из значений составляющих компонентов: *cooperation – співробітництво, transnational – транснаціональний*.

Модели аффиксального образования терминов МП являются цементирующим фактором системной организации терминологии, аффикс всегда включает термин в определенную матрицу системы, наделяя термин определенным значением или оттенком значения [5, 167-168]. Словообразовательные элементы играют важную роль в терминологической системе, ибо служат созданию и экспликации внутренней формы термина, мотивированности, на уровне которой осуществляется ассоциативная связь между семантическими элементами номинативной единицы и соответствующим лексическим значением [9, 68]. Внутренняя форма лексических единиц – это “умственный интериоризированный образ, потенциально абстрагирующий и отражающий в виде апперцепционного представления один или несколько существенных признаков денотата, вызываемый и фиксируемый в памяти носителя языка обусловленной морфемной структурой слова или выражения” [10, 74]. Это системная характеристика слова, играющая роль “перекидного мостика” от звуковой оболочки к значению. Можно предположить, что лексические единицы фиксируются в нашей памяти в первую очередь не в виде комплексов фонем и даже не в виде значений, а посредством внутренних форм [9, 28].

Мы разделяем точку зрения исследователей Т.И.Панько, И.М.Кочан, Г.П.Мацюк [5, 174-178], полагая, что внутренняя форма слова, репрезентируемая морфемной структурой, – это признак, положенный в основу выбора наименования. Мотивированность же – связь между значением и внутренней формой, которая помогает проследить связь между значением и звуковой оболочкой слова на основе лексического и структурного сопоставления. Полная мотивированность, свойственная большинству производных терминов, образованных аффиксальным способом, свидетельствует о прозрачности внутренней формы термина и зачастую правильно ориентирует по поводу содержания термина. Так, к примеру, Е.С.Кубрякова считает, что поверхностная морфологическая структура любого производного слова является ключом к его семантическому прочтению и истолкованию [11, 19].

Таким образом, говоря о терминологии международного права в английском и украинском языках, можно отметить значительное влияние английского языка как международного, наличие большого количества интернациональных терминов, заимствованных из английского и посредством английского, структурный и семантический параллелизм обоих языков, регулярность в использовании определенных аффиксов, тенденцию к гнездовому словообразованию. Все это способствует созданию прозрачной внутренней формы терминов, тем самым облегчая их восприятие, ориентируя по поводу содержания и, следовательно, улучшая качество усвоения информации [9, 140].

РЕЗЮМЕ

Термінологія міжнародного права української мови зазнала значного впливу англійської мови як міжнародної в цій галузі. Це виявляється в наявності інтернаціоналізмів, структурному та семантичному паралелізмі, регулярності афіксів, що використовуються. Це створює прозору внутрішню форму похідних термінів, полегшуючи їх сприйняття.

SUMMARY

Ukrainian international law terminology was greatly influenced by English as an international language. This fact is manifested in international words, structural and semantic parallelism of the two languages, derivation of different words from the same root, the existence

of a number of productive affixes. Thus a clear inner form of the term is created which facilitates its perception.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Black's Law Dictionary. 6th Ed. – St. Paul, MN: West Publishing Co, 1997. – 1657 p.
2. D'Amato, A. International Law Anthology. – Anderson Publishing Co, 1994. – 425 p.
3. Мисик Л.В. Українсько-англійський словник правничої термінології. – Київ: Юрінком Інтер, 1999. – 523 с.
4. Журавлева Т.А. Особенности терминологической номинации. Монография. – Донецк: АООТ Торговый дом "Донбасс," 1998. – 253 с.
5. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручник. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
6. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – М.: Международные отношения, 1975. – 239 с.
7. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. В: Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7-67.
8. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Сборник статей по языковедению. Моск. ин-т ист., филос. и лит-ры. – 1939. Т. 5. – С. 3-54.
9. Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики). – Львов: Вища школа, 1988. – 163 с.
10. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. – Київ: Видавничий дім "KM Academia", 2000. 216 с.
11. Кубрякова Е.С. Типы лексических значений: Семантика производного слова. - М. 1981. С. 19.

Надійшла до редакції 27.05.2002 р.

УДК 81'367.3

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОНІМІВ ТА ВІДОНІМНИХ УТВОРЕНЬ ДАВНЬОГРЕЦЬКОГО І ЛАТИНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ПЕРІОДУ АНТИЧНОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

О.С. Скубашевська

Постійна й безнастанна увага до феномену античності, античної культури, літератури, міфології зумовлює інтерес до особливостей відображення античної спадщини в лексиці і фразеології різних мов. Під онімами давньогрецького і латинського походження періоду античності, або скорочено – античними іменами (далі – АІ), розуміються слова антропонімічного і топонімічного походження: імена античних міфологічних персонажів (богів, царів, героїв, істот), імена античних історичних осіб (воїнів, державних діячів, філософів, літераторів), імена літературних персонажів, назви географічних об'єктів, пов'язаних з античністю, що перейшли у розряд загальних шляхом узагальнення значення, наприклад, англ. *Aphrodite* 1) 'богиня кохання у давніх греків', 2) 'чарівна молода жінка', укр *Олімп* 1) 'гора, на якій за віруваннями стародавніх греків жили боги', 2) 'зібрання богів', 3) 'вершина чого-небудь', 4) 'ірон. верхівка визначних діячів літератури, мистецтва'. До матеріалу дослідження увійшли також відонімні утворення, або похідні АІ, основою для яких послуговували АІ, наприклад, англ. *subaritic* 'пустий, розпещений' (від назви давньогрецької колонії Сибарис, мешканці якої славилися ба-

давньогрецької колонії Сибарис, мешканці якої славилися багатством та схильністю до розкоші), англ. *Herculean* 'який стосується Геркулеса, подібний до нього, сильний; важкий (про завдання)', укр. *спартанський* 'властивий спартанцеві; позбавлений зручностей, простий, скромний', укр. *химерний* 'який викликає подив, незвичайний'.

Власні імена давньогрецького і латинського походження періоду античності та їх відонімні утворення досліджують А.П.Коваль і В.В.Коптілов [1; 2], О.В.Суперанська [3], Д.С.Мгеладзе і М.П.Колесников [4], М.Менсер [5], Л.М.Сапожникова [6], Н.В.Павлюк [7] та інші. Багато лінгвістів вивчають особливості використання АІ як термінів і номенклатурних одиниць в таких сферах науки як астрономія – Ю.О.Карпенко [8], М.В.Горбаневський [9], хімія – М.А. Фігуровський [10], І.А.Реформатський і О.В.Суперанська [11] і інші. Власні імена давньогрецького і латинського походження періоду античності та їх відонімні утворення посідають чільне місце в чисельних збірниках крилатих слів.

Матеріалом дослідження стали 557 АІ та їх похідні відонімні утворення в англійській мові і 247 АІ та їх похідні в українській мові, одержані шляхом суцільної вибірки зі словників. Джерелом фактичного матеріалу слугували словники сучасної англійської і української мов: двотомний словник *The New Shorter Oxford English Dictionary On Historical Principles* за редакцією Л. Брауна, словник *The Oxford Modern English Dictionary* за редакцією Дж. Своннелл, Словник української мови в 11 томах за редакцією І.К. Білодіда.

1. Тематичний аналіз АІ та їх похідних виявив належність зазначених лексем до тематичних груп, що описують основні сфери античної культури, а саме античну міфологію (власні імена богів, героїв, інших персонажів), істерію (власні імена історичних осіб), античну географію (назви міфологічних і історичних географічних об'єктів) (див. табл. 1).

Таблиця 1. Тематичні групи АІ та їх похідних в англійській і українській мовах

Тематичні групи		англійська мова		українська мова	
		кількість	%	кількість	%
1. Міфологічні АІ	1.1. АІ міфологічних богів	227	40,7	123	50
	1.2. АІ міфологічних героїв	18	3,2	6	2,4
	1.3. АІ міфологічних істот	25	4,5	16	6,5
	1.4. АІ інших міфологічних персонажів	139	25	36	14,6
	1.5. АІ міфологічних географічних об'єктів	25	4,5	5	2
2. Історичні АІ	2.1. АІ історичних осіб	64	11,5	30	12
	2.2. АІ історичних географічних об'єктів	59	10,6	31	12,5
Усього:		557	100	247	100

В англійській мові функціонує значно більше АІ та їх похідних, утворених від імен міфологічних персонажів (богів, героїв) і міфологічних географічних об'єктів, ніж в українській мові, наприклад, англ. *nemesis* 'карна справедливість' (від імені богині помсти Немезиди), англ. *Ulysses* 'мандрівник, шукач пригод' (від імені Одисея), англ. *Styx* 'вороже, жахливе місце', укр. *Тартар* 'пекло'. Менш продуктивна група АІ, утворених на основі імен історичних осіб і історичних географічних назв, наприклад, англ. *Xanthippe* 'сварлива, зла жінка або дружина' (від імені дружини Сократа), укр. *зоїл* 'не-

справедливий і прискіпливий критик' (від імені критика Гомера), укр. *лаконічний* і англ. *laconic* 'стислий, небагатослівний' (від назви області в Греції – Лаконії, мешканці якої відрізнялися стислістю промови), укр. *Герострат* 'честолюбна людина, яка прагне зажити гучної слави будь-якою ціною'. Хоча у відсотковому відношенні питома вага цих тематичних груп приблизно однакова, в англійській мові аналізовані тематичні групи містять удвічі більше АІ (див. табл. 1).

2. Семантична структура АІ. Для АІ характерним є наявність похідного значення, переносного або номінативного-похідного, що розвинулось на підставі первинного 'античного' значення. Для АІ властиве перенесення значення за подібністю (метафоричне перенесення), за суміжністю (метонімічне перенесення).

АІ є власними іменами різноманітних міфологічних і історичних персонажів і назвами географічних об'єктів, що перейшли до розряду загальних, причому, як визначає Л.М.Щетинін, "в основі переходу власного імені в загальне лежить якісна зміна комуникативного навантаження слова, що полягає в переході від позначення окремого предмета до узагальненого позначення класу однорідних предметів" [12, с. 7]. Найчастіше нове значення АІ утворюється шляхом виділення однієї з ознак, притаманних початковому значенню, посилення однієї з основних рис, при цьому відбувається перенесення значення на якусь узагальнену особу, об'єкт. Наприклад, негативні риси характеру деяких міфологічних персонажів послугували основою для перенесення значення АІ: англ. *fury* і укр. *фурія* 'про лиху, сварливу або розлючену жінку', укр. *гарнія* 'про людину з важким, нестерпним характером' і англ. *harpy* 'про ненажерливу людину, особливо про жадібну жінку', укр. *мегера* 'зла, сварлива жінка', англ. *gorgon* 'потворна жінка'. Перенесення значення на підставі подібності форми, зовнішності здійснюється у наступних випадках: англ. *nymph* і укр. *німфа* 'чарівна жінка', англ. *Cupid* і укр. *Купідон* 'дуже вродливий чоловік, хлопчик', англ. *Juno* 'жінка величної краси'. Перенесення за функцією для АІ означає актуалізацію в переносному значенні якостей і властивостей особи, пов'язаних із фаховою приналежністю, родом занять, наприклад, укр. *зоїл* 'несправедливий і прискіпливий критик', англ. *Apelles* 'митець' (від імені грецького митця, що жив у IV ст. до н.е.).

В англійській мові зафіксовано велику кількість АІ, що мають переносне значення, при цьому у семантичній структурі відповідних АІ в українській мові перенесення значення не відбувається, наприклад, англ. *Vesuvius* 'вибух великої потужності; людина або предмет, що може вибухнути' (за назвою вулкана Везувія, де сталося виверження в 79 р.н.е.), англ. *medusa* 'жахлива, потворна жінка', англ. *Adonis* 'прекрасна молода людина'.

Особливістю деяких АІ стала їх термінологізація, або використання тих чи інших власних імен міфологічних персонажів як термінів і номенклатурних одиниць. Найбільша кількість термінів і номенів утворилися на основі АІ міфологічних персонажів античності, що увійшли в такі сфери науки як біологія, зоологія, астрономія, хімія та інші. Наприклад, англ. *amaryllis* і укр. *Амариліс* 'рід цибулинних рослин' (від імені сільської дівчини з творів Віргілія й Овідія), англ. *Adonis* і укр. *Адоніс* 'весняна рослина з великими жовтими квітками, горіцвіт' (від імені міфологічного коханого Афродіти), укр. *Юнітер* 'потужний електричний дуговий освітлювальний прилад, прожектор' (від імені верховного бога в римській міфології).

3. Семантична структура відонімних утворень від АІ. Характерною особливістю більшої частини похідних АІ стала залежність значень похідних від значень вихідних слів. Для похідних АІ характерні наступні різновиди семантичного зв'язку з твірними словами:

а) значення похідного утворюються від первинного 'античного' значення і тісно пов'язаних з ним похідних значень твірного АІ (англ. *Aesculapius* 'лікар' і англ. *Aesculapian* 'той, що стосується Ескулапа, медицини, лікарів');

б) значення похідних АІ утворені на основі винятково похідних (переносних або номінативно-похідних) значень твірних слів (англ. *academy* 1) 'назва саду близько Афін, де

проводив заняття Платон'; 2) 'заклади вищої освіти'; 3) 'вищі наукові заклади' і англ. *academician* 'член академії, вчений', англ. *academic* 'науковий; непрактичний, нереальний', англ. *academese* 'стиль або мова, притаманна академічним колам': Українське *Фортуна* 1) 'богиня щасливої долі, талану в римській міфології'; 2) 'щасливий випадок, удача, успіх'; 3) 'доля, талант' і укр. *фортунити* 1) 'щастити, удаватися'; 2) 'сприяти, допомагати');

в) похідне АІ розвиває значення, що не може бути виведеним із значень відповідних твірних слів (англ. *Styx* 1) 'темна, похмура ріка в Аїді, через яку Харон переправляв душі мертвих', 2) перен. 'зловісне похмуре місце' стала вихідним словом для похідного АІ англ. *Stygian*, при цьому похідне слово має значення, пов'язані з відповідними значеннями вихідного слова, - 1) 'що належить до річки Стікс або до підземного світу'; 2) 'що нагадує Стікс, темний, похмурий'; 3) 'пекельний', проте одне із значень похідного не може бути виведене із значень вихідного слова; 4) '(про клятву) непорушна'. Цей тип семантичного зв'язку характерний винятково для англійської мови, в українській мові похідні з такими семантичними особливостями не були виявлені.

Крім значення твірного слова на семантику похідного слова впливають афікси, за допомогою яких було утворено певне похідне слово, зокрема суфікси суб'єктивної оцінки, що більш характерні для української мови, ніж для англійської. Особливістю похідних АІ в українській мові є наявність суфіксів позитивної оцінки, куди належить зменшувальний суфікс *-ик, -чик* (укр. *фаєтончик*, укр. *Купідончик*). В англійській мові як суфікс суб'єктивної оцінки можна назвати лише *-esque*, що приєднується до власних імен і має позитивну оцінку коннотацію та асоціюється з вишуканістю стилю [13, с. 119], проте такий словотворчий тип є малопродуктивним для похідних АІ: англ. *Juno-esque* '(про жінку) велично красива' (від імені богині Юнони).

4. Інтернаціональні АІ. Для групи АІ характерний високий відсоток інтернаціоналізмів, під якими розуміються "слова, які збігаються за зовнішньою формою (з урахуванням закономірних відповідностей звуків і графічних одиниць у конкретних мовах), повністю або частково збігаються за змістом... і функціонують в різних, насамперед неспоріднених мовах" [14, с. 197], - 35 % АІ в англійській, 65 % АІ в українській мовах, що закономірно внаслідок універсального характеру античної культури, наприклад, укр. *ментор* і англ. *mentor* 'наставник, вихователь' (від імені вихователя Телемаха, сина Одиссея і Пенелопи), англ. *Argus* і укр. *Аргус* 'пильний, невсипущий сторож, символ пильності' (від імені міфічного велетня із сотнею очей).

Хоча питома вага інтернаціональних АІ досить висока, особливо в українській мові, багато АІ, які характерні для однієї з порівнюваних мов, не зустрічаються в іншій. Незважаючи на відсутність деяких АІ у словнику української мови, очевидно, значення багатьох з них є зрозумілими для освічених україномовних людей (англ. *Oedipus* 'людина, яка досягла успіхів у відгадуванні загадок' (від імені царя Едипа, який відгадав загадку сфінкса), англ. *Niobe* 'безутішна жінка, яка недавно стала вдовою; жінка, яка плаче' (від імені дочки Тантала, оберненої в камінь, коли вона оплакувала своїх дітей), англ. *Solon* 'мудрець, мудрий державний діяч; амер. законодавець, особливо конгресмен' (від імені афінського законодавця)). Кількість АІ, виявлених тільки в українській мові, незначна. Найбільшу групу АІ, характерних для української мови, становлять похідні та складні АІ, утворені шляхом словотворення або словоскладання від непохідних АІ, які не мають відповідних їм похідних АІ в англійській мові, наприклад, укр. *меценатствувати*, укр. *химерування* та інші.

Аналіз семантичних особливостей інтернаціональних АІ виявив наявність трьох основних типів інтернаціональних АІ за подібністю семантики: 1) інтернаціональні АІ з повною подібністю значення; 2) інтернаціональні АІ з частковою подібністю (з деякими семантичними розбіжностями); 3) псевдоінтернаціональні АІ, або формальні інтернаціоналізми (повна відсутність семантичної подібності при ідентичній зовнішній формі). Інтернаціоналізми з повною подібністю значень є досить рідкісними випадками,

особливо для полісемантичних лексем (англ. *Philomel* і укр. *Філомела* ‘ластівка’ (від імені дочки афінського царя, перетворену на ластівку), англ. *hermaphrodite* і укр. *гермафродит* 1) ‘син Гермеса й Афродіти, з’єднаний з нимфою’; 2) ‘організм (рослина, тварина або людина), що має ознаки обох статей’). Більшість інтернаціональних АІ характеризуються частковою подібністю значень, наприклад, англ. *Olympus* і укр. *Олімп* мають два спільних значення – 1) ‘гора, на якій жили дванадцять давньогрецьких богів’; 2) ‘вершина чого-небудь, ідеал’, проте в англійській мові це АІ також означає ‘рай, місце проживання богів’, а в українській мові відповідне АІ вживається у значенні ‘верхівка визначних діячів літератури, мистецтва’. Псевдоінтернаціоналізми [15, с.56; 16, с.25] виявляють тільки зовнішню подібність за відсутністю подібності змісту, наприклад, укр. *амазонка* реалізує значення, пов’язані з необхідністю для воїнів їздити верхи, – 1) ‘жінка-вершник’; 2) ‘жіноча довга сукня спеціального крою для їзди верхи’, в англійській мові *amazon* у першому значенні відбувається узагальнення за функцією, слово позначає воїна жіночої статі взагалі: 1) ‘жінка-воїн’, а друге значення пов’язане з необхідними для воїна фізичними якостями; 2) ‘дуже висока, сильна жінка з атлетичною будовою тіла’.

4. Висновки. Античні власні імена, які перейшли до розряду загальних шляхом узагальнення значень, становлять досить численну групу в англійській і українській мовах. Переважна більшість АІ та їх похідних в англійській мові, зумовлена такими факторами: а) більшим впливом античності на англійську культуру та англійську мову; б) більш високою питомою вагою запозичень в англійській мові порівняно з українською (відповідно 70% та 10%) [17, с. 64]; в) деякими структурними факторами [18].

4.1. Тематична класифікація АІ та їх похідних в англійській і українській мовах здійснювалася на підставі аналізу тієї сфери періоду античності, яку вони змальовують. Для англійської і української мов найбільш продуктивними виявилися тематичні групи АІ-міфонімів та АІ, утворені на основі імен історичних осіб і географічних об’єктів.

4.2. Семантична структура АІ та їх похідних в англійській і українській мовах неоднорідна. АІ в обох мовах характеризуються наявністю похідного значення, утвореного на основі первинного ‘античного’ значення. АІ у порівнюваних мовах більш властиве метафоричне і функціональне перенесення значення, до того ж для української мови АІ з переносними значеннями менш типові, ніж для англійської. Для похідних АІ в обох мовах характерні такі типи семантичного зв’язку значень похідного і твірних слів: а) значення похідного можуть утворюватися від первинного ‘античного’ значення і тісно пов’язаних з ним похідних значень твірних АІ; б) значення похідних утворені від похідних (переносних або номінативно-похідних) значень твірних слів; в) значення похідних не може бути виведеним зі значень твірних слів, що характерно тільки для англійської мови. Похідним АІ української мови властива наявність суфіксів суб’єктивної оцінки, що впливають на семантику слова.

4.3. АІ є запозиченнями з латинської і давньогрецької мов, що визначає інтернаціональний характер більшості таких лексем. За подібністю семантики інтернаціональні АІ поділяються на інтернаціональні АІ з повною подібністю значення, з частковою подібністю значення та псевдоінтернаціональні АІ.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена аналізу онимов древнегреческого и латинского происхождения периода античности, или античных имен, и их отонимных образований в английском и украинском языках. Под античными именами подразумеваются имена собственные античных мифологических, литературных и исторических лиц и географические названия античности, перешедшие в разряд нарицательных путем переноса значения. Выявление семантических особенностей античных имен представляет собой анализ семантической

деривации их исходных 'античных' значений, исследование семантической структуры производных АИ в сравниваемых языках. Высокий процент интернациональных античных имен связан с универсальным характером античного наследия для европейских культур и языков.

SUMMARY

The paper deals with the contrastive analysis of proper names of ancient Greek and Latin origin, or ancient names, and their derivatives in English and Ukrainian. The term 'ancient names' presupposes proper names of mythological, literary, historical personages, geographical names of ancient Greece and Rome with transferred meanings. The study of semantic peculiarities includes analysis of semantic derivation of initial 'ancient' meanings of ancient names and study of semantic structure of their derivatives in English and Ukrainian. A substantial number of ancient names in English and Ukrainian are international units, i.e. used in many languages, which can be accounted for by the invaluable influence of the ancient Greek and Roman heritage on the world culture and languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові: Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. – 2-е вид., перероб. і доповн. – К.: Вища школа, 1975. – 336 с.
2. Коваль А.П. Крилате слово. – К.: Рад. школа, 1983. – 222 с.
3. Суперанская А.В. Имя через века и страны. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
4. Мгеладзе Д.С., Колесников Н.П. От собственных имен к нарицательным: Слова антропонимического происхождения в русском языке. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1970. – 196 с.
5. Manser, Martin. Dictionary Of Eponyms. – Ware: Wordsworth Reference, 1996. – 213 p.
6. Сапожникова Л.М. Когнитивные аспекты мифонимов античного происхождения // Когнитивные аспекты лексики: Немецкий язык: Сб. научн. трудов. – Тверь: Тв. гос. ун-т. – 1991. – С.83-91.
7. Павлюк Н.В. Опыт классификации мифологических имен собственных по референтам // Вісник Донецького університету. – Донецьк: ДонДУ. – 2000. – № 1. – С.88-94.
8. Карпенко Ю.А. Как назвать спутники Юпитера? // Земля и Вселенная. – 1973. – №6. – С. 55-58.
9. Горбаневский М.В. В мире имен и названий. – М.: Знание, 1987. – 208 с.
10. Фигуровский Н.А. Открытие элементов и происхождение их названий. – М.: Наука, 1970. – 208 с.
11. Реформатский И.А., Суперанская А.В. Как назвать новый химический элемент? // Вопросы культуры речи. – М.: Наука. – 1966. – Вып. 7. – С. 89-94.
12. Щетинин Л.М. Переход собственных имен в нарицательные как способ расширения словарного состава языка: Автореф. дис... канд. филол. наук / Изд-во Моск. Гос. пед. ин-т. – М., 1962. – 17с.
13. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка: Стилистика декодирования. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1990. – 300 с.
14. Бельчиков Ю.А. Интернационализмы // Лингвистический энциклопедический словарь – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С.197.
15. Акуленко В.В. Лексические интернационализмы и методы их изучения // Вопросы языкознания. – 1976. - № 6. – С. 50 – 63.
16. Солодухо Э.М. Теория фразеологического сближения (на материале языков славянской, германской и романской групп). – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1989. – 296 с.

17. Корунець І.В. Порівняльна типологія англійської та української мов. – К.: Либідь, 1995. – 239с. (на англ. мові).
18. Скубашевська О.С. Лексика і фразеологія античного походження в англійській та українській мовах: Автореф. дис... канд. філол. наук:10.02.17 / ДонНУ. – Донецьк, 2000. – 20 с.

Надійшла до редакції 28.05.2002 р.

УДК 81'367.3:81'373=111=161.1

О СТРУКТУРНЫХ ТИПАХ БИБЛИОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

И.Ю.Дубровкина

Общепризнанным является положение о том, что “заглавие” – это особая разновидность имени собственного в художественном произведении, исходная эстетическая единица номинации, без которой литературное произведение любого жанра теряет свою самостоятельность и узнаваемость в культурном контексте каждой эпохи.

Заглавие (в дальнейшем мы будем использовать термин “библионим” [1, 42]) является центром ономастического пространства литературного произведения. Оно, так или иначе, соотносится с содержанием всего произведения, органически связано с идейно-тематической, жанрово-поэтической, художественно-изобразительной сторонами произведения, с позицией автора, его оценками, ассоциативно-смысловым и культурно-историческим полем, в котором создается и живет произведение.

Как отмечает В.А.Кухаренко, “заглавие – это рамочный знак, которым текст открывается и к которому читатель ретроспективно возвращается, закрыв книгу. Его специфика, однако, не исчерпывается совмещением функций знака первого и знака последнего. Несмотря на свою неразрывную связь с текстом, заглавие материально отчуждено от него: всегда печатается другим шрифтом, отстоит от первого абзаца на более или менее значительном расстоянии, разрешает включение в этот промежуток дополнительных сведений – указания на жанр, эпитафии, посвящения, предисловия, выражения авторской признательности и т.п. В широком читательском и профессионально-филологическом употреблении заглавие функционирует отдельно от текста как его полномочный представитель, как предельно сжатая свертка целого произведения” [2, 92].

В связи с последним, закономерно возникает вопрос о структурно-лингвистическом статусе данной номинативной единицы. Исходя из того, что заглавие соотносится с текстом художественного произведения одновременно и как его часть, и как заместитель текста, имеет смысл соотносить его с предложением. Предложение – многоаспектное явление, комплекс нескольких относительно независимых (хотя и взаимосвязанных) систем. “У него есть своя формальная организация, которая не зависит от окружения предложения в речи: оно сохраняет свое устройство в любых условиях функционирования. Вместе с тем у предложения есть и коммуникативная организация, которая зависит от его окружения в речи” [3, 605]. Таким же многоаспектным явлением является название литературного произведения, в котором существенная роль принадлежит актуальному членению синтаксической единицы.

Необходимо отметить, что в современном синтаксисе выделяется несколько подходов к изучению предложения, таких как: семантико-синтаксический, собственно семантический, прагматический и др.

В данном исследовании библионимы анализируются в рамках семантико-синтаксического подхода, в котором «предложение рассматривается как обозначение, знак события, участники которого (предметные понятия, актанты) вовлечены в действие. Различие между словом и предложением в номинативном плане усматривается в том, что предложение – сложный, полный знак, непосредственно соотносительный с событием, ситуацией, слово же – знак частичный, соотносительный с ситуацией только при включении его в предложение» [3, 677].

Материалом для наблюдений послужили заглавия художественных прозаических произведений русской и английской литературы вт. пол. XIX-XX вв. Анализу подвергнуто около 1500 библионимов в обоих языках (800 – рус. яз., 700 – англ. яз).

Сформулированный общий принцип понимания знаково-номинативной природы библионимов дает возможность подойти к описанию их структурных типов в рамках существующих общесинтаксических классификаций. Так для анализа библионимов в русском языке мы руководствовались классификацией предложений, предложенной Н.С.Валгиной и В.А.Белошапковой, а в английском – классификацией предложений, предложенной Л.С.Бархударовым и К.Н.Качаловой.

1. Библионимы, соотносящиеся с простыми предложениями.

Данный класс (в проанализированном материале таких библионимов большинство) распадается на две группы: 1) библионимы, соотносящиеся с простыми двусоставными предложениями и 2) библионимы, соотносящиеся с простыми односоставными предложениями. Они представлены в обоих языках.

1.1. Библионимы первой группы, т.е. соотносящиеся с простыми двусоставными предложениями, отражают все разновидности указанных предложений, которые есть в обоих языках:

1.1.1. Полное, нераспространенное, с простым глагольным сказуемым «Река играет», «Лес шумит» В.Короленко; «Море зовет» А.Новикова-Прибоя; «Целуются зори» В.Белова; «They Went» (Они ушли) М.Дуглас; «The Wind Blows» (Ветер дует) К.Мэнсфилд.

1.1.2. Полное, распространенное, с простым глагольным сказуемым «Они сражались за Родину» М.Шолохова; «Белеет парус одинокий» В.Катаева; «Капитаны остаются на корабле» Ю.Васильева; «I Have Been Here Before» (Я был здесь раньше) Д.Пристли; «I Start Counting» (Я начинаю считать) О.Линдоп.

1.1.3. Полное, с составным именным сказуемым «Понедельник – день тяжелый» А.Васильева; «Первое апреля – один день весны» С.Баруздина; «Алексеев – счастливый человек» Р.Сенчина; «All men are Enemies» (Все люди – враги) Р.Олдингтона; «Oranges are Not the Only Fruit» (Апельсины – не единственные фрукты) Д.Винтерсон.

1.2. Среди библионимов, по структуре совпадающих с односоставными простыми предложениями, в анализируемом материале наблюдаются следующие подгруппы:

1.2.1. Односоставные-глагольные, которые, в свою очередь, делятся на:

а) определенно-личные (русс. яз.) «Простите нас» Ю.Бондарева; «Расскажи мне что-нибудь о пароходах» Д.Шеварова; следует отметить, что в классификации английских односоставных-глагольных предложений такого типа не выделяется, но к нему можно было бы отнести императивные предложения [4, 176] – хотя подлежащее не выражено, ясно что действие обращено ко 2-му лицу – «Look Back in Anger» (Оглянись во гневе) Д.Озборна; «Ask No Mercy» (О пощаде не проси) Б.Пероун; «Take Off Your Shoes» (Сними обувь твою) Э.Войнич;

б) обобщенно-личные «Не в свои сани не садись», «Свои люди – сочтемся» А.Островского;

в) неопределенно-личные «Объегоривают мужика» А.Серафимовича; «Жизнью обязаны» В.Ванюшина; «Пропали без вести» А.Борщаговского.

Следует отметить, что в английском языке библионимов последних двух типов обнаружено не было. Это указывает на национальную специфику обобщенно-личных и неопределенно-личных предложений. А.М.Пешковский охарактеризовал их как выражители “двух особых форм мышления, говорящего по-русски человека” [5, 375];

г) инфинитивные «Прожить три дня» Н.Васильева; «Верить и помнить» С.Баруздина; «Спасти президента», «Убить президента» Л.Гурского; «To Let» (Сдается внаем) Д.Голсуорси;

д) безличные «Приказано выжить» Ю.Семенова.

1.2.2. Односоставные–именные. Необходимо отметить, что библионимы (как в русском, так и в английском языках), по своей структуре соотносящиеся с предложением данного класса, представлены наиболее широко. Все они по своей структуре соотносятся с номинативными предложениями, т.е. предложениями, имеющими четко выраженную, определенную форму – это именительный падеж существительного (реже личного местоимения или числительного). Н.С.Валгина отмечает, что “при выявлении номинативных предложений особенно остро ощущается недостаточность учета только грамматических показателей при характеристике синтаксического явления. Номинативные предложения лексически ограничены словами, способными передавать значение бытийности” [6, 182]. К таким словам относятся названия явлений, действий и состояний, мыслимых во временной протяженности, поддающиеся наглядно–чувственному восприятию или слова — наименования предметов, размещающихся в пространстве или прямо заключающих в себе пространственное значение [6, 182]. Необходимо отметить, что Н.С.Валгина разграничивает назывные и номинативные предложения по принципу оним-апеллятив в качестве главного члена предложения. Мы же рассматриваем онимную единицу, поэтому для нас такое противопоставление неактуально.

Описывая наш материал, мы можем просто проецировать библионим на назывные предложения трех подвидов:

а) собственно-назывные: «Родион Жуков» В. Катаева; «Аэлита» А.Толстого; «Рудин», «Параша» И.Тургенева; «Иван Саввич Поджабрин» И.Гончарова; «Альберт», «Хаджи Мурат» Л.Толстого; «Romola», «Middlemarch» Д.Элиот; «The Freeland» (Фриленды) Д.Голсуорси; «Mary Barton» Э.Гаскель; «Shirly», «Jane Eyre» Ш.Бронте; «Pendennis» В.Теккерея. Как видно из примеров, к данному типу мы относим библионимы, ключевыми словами которых являются имена собственные. И здесь мы можем поспорить с Н.С.Валгиной. По ее мнению “к номинативным предложениям не относятся различные названия, надписи на вывесках и т.д. Они имеют форму именительного падежа, но заключают в себе функцию называния без значения бытия: Дворец спорта; Универмаг; «Дом с мезонином», «Евгений Онегин», «Отцы и дети». Такие конструкции нередко относят к разделу предложений, однако выделяют их в особую группу, объединенную доминирующим значением наименования” [6, 190]. Как мы видим, Н.С.Валгина ставит названия литературных произведений в один ряд с надписями на вывесках, что полностью противоречит вообще всему проведенному нами исследованию;

б) собственно-бытийные, т.е. предложения, выражающие наличие называемого явления, мыслимого во временной протяженности: «Тишина» Ю. Бондарева; «Зима» В.Катаева; «Оттепель» И.Эринбурга, «Decline and Fall» И. Во; «Moonlight» Х.Пинтер;

в) предметно-бытийные, т.е. предложения, называющие предметы, расположенные в пространстве, и передающие идею их существования: «Огоньки» В.Короленко; «Лес» А.Островского; «The Bell» (Колокол) А.Мердок; «The Waves» (Волны) В.Вульф.

В построении конкретных номинативных предложений нет грамматических и даже лексических ограничений: любой номинатив может быть употреблен в позиции главного члена. Это и структурная семантическая основа предложения, и одновременно

– минимальное высказывание. Реальность употребления одиночного номинатива (однословного предложения) определяется только автономностью его семантики.

С другой стороны, каждое предложение потенциально распространимо: номинатив может иметь второстепенные члены с атрибутивным или объектным значением: «Старая башня» А.Толстого; «Знойное лето» В.Белова; «Город у моря», «Луна Черного леса» В.Беляева; «Остров всех надежд» А.М.Борщаговского; «Dangerous Corner» (Опасный угол) Д. Пристли; «The Golden Bowl» (Золотая ваза) У.Джеймса; «Murder in the Cathedral» (Убийство в соборе) Т.Элиот; «Mrs Warren's Profession» (Профессия миссис Уоррен) Б.Шоу.

Среди рассмотренных нами библионимов встречаются распространенные одноставные именные предложения, осложненные причастным оборотом: «Рукопись, найденная под кроватью» А.Толстого; «Three Birds Alighting on a Field» (Три птицы, приземлившиеся на поле) Т.Вэртенбейкер.

2. Библионимы, соотносящиеся с неполными предложениями.

Неполным называется предложение “с лексически незамещенными синтаксическими позициями. Те или иные формально организующие его члены (главные или второстепенные) без называния ясны из контекста или речевой ситуации” [6, 206]. Неполные предложения по своей структуре относятся к тем же типам, что и полные.

Пропуск тех или иных отдельных членов предложения мы можем наблюдать практически во всех библионимах, рассмотренных выше, поэтому целесообразным представляется обратить внимание на те библионимы, которые соотносятся с предложениями, в которых отсутствуют оба главных члена предложения (подлежащее и сказуемое). К таким библионимам мы можем отнести следующие единицы: «Не переводя дыхание» И.Эринбурга; «Против течения» А.Фадеева; «К свету» Ф.Гладкова; «Последний решительный» В.Вишневого; «Под землей», «В номере», «Среди ночи» А.Серафимовича; «Накануне» И.Тургенева; «To the Lighthouse» (К маяку) В.Вульф; «Saved» (Спасенный) Э.Бонд; «Under the Net» (Под сетью) А.Мердок. Библионимы данного типа широко представлены как в русском, так и в английском языках. Пропуск словесно не обозначенного члена предложения может быть восстановлен с помощью внутренних показателей (форм слов, связанных с пропущенной словоформой) и внешних (контекста, ситуации, в нашем случае – всего произведения, началом которого является его заглавие).

3. Как мы отмечали в начале данной статьи, практически все рассмотренные нами библионимы по структуре можно соотносить с простыми предложениями. Но необходимо отметить, что встречаются заглавия, соотносящиеся с конструкциями, которые представляют собой придаточную часть сложного предложения при хорошо восстанавливаемой главной части: «Как он умер» А. Серафимовича; «Как закалялась сталь» Н. Островского; «When the Green Woods Laugh» (Когда смеются зеленые леса) Х.Бэйтс; «If Winter Comes» (Если наступит зима) А.Хатчинсон.

4. Нам представляется, что анализ структурно-семантических типов названий литературных произведений не был бы полным, если бы мы не упомянули о классификации предложений:

4.1. По соотношенности компонентов мысли с объективной действительностью:

а) утвердительные «Это было на Кубани» П. Павленко; «Они сражались за Родину» М.Шолохова;

б) отрицательные «Мертвые сраму не имут» Г.Бакланова; «You Can't Hit a Woman» (Ты не можешь ударить женщину) П.Чини.

4.2. По цели высказывания:

а) повествовательные «Белеет парус одинокий» В.Катаева; «Капитаны остаются на корабле» Ю.Васильева; «I Have Been Here Before» (Я был здесь раньше) Д.Пристли; «I Start Counting» (Я начинаю считать) О.Линдоп;

б) вопросительные «Кто виноват» А.Герцена; «Что делать?» А.Чернышевского; «Как жить будете, мальчики?» И.Васильева; «Где север?» Б.Василевского; «Кто тебя

предал?» В.Беляева; «Can You Keep a Secret?» (Умеете вы хранить тайну?) Д.Дрискалл; «Shall We Say a President?» (Сказать ли нам президенту?) Д.Арчер;

в) побудительные «Простите нас» Ю.Бондарева; «Помните эти взрывы» В.Беляева; «Look Back in Anger» (Оглянись во гневе) Д.Озборн; «Ask No Mercy» (О пощаде не проси) Б.Пероун.

4.3. По эмоциональной окраске: восклицательные «Город принял!» б-ев Вайнеров; «...Расстрелять!» А.Покровского; «Время, вперед!» В.Катаева; «Шагай, капитан!» И.Виноградова; «Браво, молодой человек!» Р.Валева; «Very Good, Jeeves!» П.Воудхауз; «How Late It Was, How Late!» Д.Келман.

5. Материал, которым мы располагаем, и который был нами проанализирован, позволяет сделать вывод о том, что все названия литературных произведений мы рассматриваем как предложения. Анализ семантики предложения в семантическом синтаксисе выдвинул положение о том, что в одном из своих аспектов предложение, подобно слову, является номинативной единицей. С другой стороны, все библионимы являются носителями смысла, хотя интонационно они замкнуты. С этой точки зрения все названия литературных произведений представляют собой предложения, выполняющие коммуникативную функцию. Функцией простых конструкций («простых предложений») является «обозначение элементарных семантических ситуаций, которые определяются как наиболее общие типы координации понятий, лежащие в основе всех синтаксических структур языка» [7, гл.2]. Ф.Данеш различает в предложении три стороны: 1) единичный и индивидуальный акт речи (speech-event); 2) минимальное коммуникативное целое (utterance); 3) абстрактная структура, составной элемент грамматической системы языка (sentence-pattern) [8, 227-230]. К речи принадлежит speech-event, при отвлечении от всего индивидуального в нем образуется utterance, а на третьем уровне абстракции – sentence-pattern. Высказывание (utterance) – в нашем случае библионим – имеет конкретное лексическое наполнение и некоторые элементы модальности. «Подобно всякому другому знаку высказывание характеризуется значением, т.е. отношением к референту, и смыслом, т.е. способом представления референта в знаке» [9, 353]. Референтом высказывания является ситуация («совокупность элементов, присутствующих в сознании говорящего в объективной действительности, в момент «сказывания» и обуславливающих в определенной мере отбор языковых элементов при формировании самого высказывания» [9, 358]). Таким образом, референтом библионима выступает текст художественного произведения.

РЕЗЮМЕ

У статті вивчаються структурні типи власних назв російських та англійських літературних творів у межах існуючих семантико-синтаксичних класифікацій. Виходячи з того, що назва співвідноситься з текстом художнього твору водночас і як його частина, і як заступник тексту, є сенс співвідносити його з реченням (висловлюванням).

SUMMARY

The article deals with structural types of the proper titles of Russian and English literary works within the bounds of the existing semantic-syntactical classifications. Proceeding from the assumption, that a proper title is correlated with a literary work's text as its part as well as its substitute, it makes sense to correlate it with a sentence (utterance).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М., 1988.
2. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л., 1988.
3. Белашапкина В.А. Современный русский язык. – М., 1989.

4. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. – М., 1966.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1938.
6. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. – М., 1991.
7. Гак В.Г. Проблемы лексико-грамматической организации высказывания. Дис. ... филол.нак. – М., 1967.
8. Danes F. A Tree-Level Approach to Syntax. – Prague, 1964.
9. Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики – М., 1972. – 1973.

Надійшла до редакції 28.05.2002 р.

УДК 81'1:811.133.1

ПРОБЛЕМА ГЛАГОЛЬНОГО ВЫРАЖЕНИЯ ФИЛОСОФСКОЙ КАТЕГОРИИ "ДВИЖЕНИЕ"

И.Г.Алешина

В языке пространственные отношения (движение и перемещение) могут передаваться разными частями речи (глагол, существительное, наречие, предлог), поскольку в своих значениях указанные части речи могут содержать семантический компонент пространственности. Глагол – это результат отражения реальной действительности через человеческое восприятие, своего рода конечный продукт анализа с присутствием субъективного: одно и то же действие может быть оценено по-разному и, следовательно, в человеческом сознании предстать в разных формах выражения. Подчеркивая, что глагол способен иметь значение времени, лица, числа, образа, авторы грамматики Пор-Рояль отмечают, что именно “разнообразие объединенных в одном слове значений вызывало затруднения у ученых в познании природы глагола” [1, 26]. В лингвистике долгое время глаголы движения исследуются как одна из наиболее ярких семантических глагольных группировок и в связи с этим подвергаются неоднократному изучению и описанию. По мнению А.А.Уфимцевой, среди знаменательных слов глаголы движения представляют “ту категорию лексических единиц, в семантике которых, сложно переплетаясь, взаимодействуют назывные и дейктические функции слова” [2, 87]. В смысловом содержании глаголов движения содержится дейктическое значение (пространственный дейксис – указание на отношение между двигающимся предметом и тем предметом, относительно которого совершается движение), отражающее как бы точку зрения говорящего, субъекта речи, с учетом некоторой, а иногда всех координат речевого акта (субъект речевого акта, адресат речи в реальной или потенциальной аудитории слушателей, место и время речевого акта) [2, 112]. Семантическая природа глаголов движения такова, что она по сути своей предполагает наличие признака определенность – неопределенность направленности: движение, коль оно есть, должно быть определенным (однонаправленным) или неопределенным (разнонаправленным). Составляя коррелятивные пары по направленности и кратности действия, эти глаголы могут обозначать движение субъекта (непереходные глаголы) и перемещение объекта (переходные глаголы) [3, 160].

Разные аспекты семантики глаголов, выражающих пространственные отношения, и их функционирование были предметом рассмотрения лингвистов. До настоящего момента у исследователей не существует еще единого мнения об объеме и границах выделяемого класса глаголов движения, нет и общепринятого их именованя. Глаголами пространственной семантики специально занимались Л.И.Базилевич, Е.Л.Кривченко, Е.А.Белюсова,

В.Г.Гак, Н.Т.Ковачева, Г.И.Кондратенко, И.А.Кравчук, М.А.Орлова. Также касались этой темы Н.С.Авилова, Т.В.Бульгина, А.В.Бондарко, М.В.Всеволодова, Е.Ю.Владимирский, А.А.Уфимцева и др. Единого мнения относительно терминологии и подхода к их рассмотрению у перечисленных лингвистов нет. Обзор лингвистической литературы позволяет заметить, что лингвисты употребляют разные термины для именованя глаголов движения, что нередко зависит от понимания ими объема и границ класса (глаголы движения, глаголы перемещения, глаголы движения/перемещения, глаголы приближения и т.д.). Исследование глаголов движения проводятся на материалах немецкого (А.Г.Безруков, П.Ф.Монахов, О.И.Смирницкий, Н.А.Торопова), французского (В.Г.Гак, Н.В.Коваленко, Е.И.Булгак), английского (А.М.Беляева, И.В.Сентерберг, С.Н.Жолобов, Л.П.Ковалева, С.А.Серова), турецкого (В.Ф.Вещилова), узбекского (Ш.Р.Саттарова), польского (Е.Н.Стрекалова), болгарского (М.Попова, Г.К.Венедиктов), белорусского (Е.С.Ковалева) и других языков. Многие работы выполнены в плане сравнения особенностей глаголов движения двух языков (сопоставительный план): украинский – русский (Н.И.Грыцик), русский – английский (И.О.Шоланке), русский – французский (В.Г.Гак), русский – казахский (Ж.К.Шайкенова), русский – хинди (М.Кумари).

Во французской лингвистике проблема выделения глаголов движения не находит однозначной трактовки. Так, Ш.Балли, считая, что “французский (язык) создает впечатление покоя, неподвижности”, и “само движение передается в нем во многих случаях при помощи неподвижности”, выделяет данные глаголы на основе противопоставления их глаголам покоя [4, 383]. Подобным образом к глаголам движения причисляются спорные глаголы *ouvrir, meler*. Мы руководствуемся положением В.Г.Гака, который считает, что к глаголам движения причисляются такие, что “указывают в той или иной форме на перемещение в пространстве” [5, 64].

Глаголы движения во французском языке неоднократно являлись предметом исследования в плане грамматических особенностей. Во французской лингвистике выделяются глаголы движения *mouvement* и глаголы перемещения *déplacement* (украинская лингвистика также оперирует конкретными терминами: *рух* и *переміщення*). Французские лингвисты, давно обратив внимание на то, что перемещение без движения невозможно, а движение без перемещения имеет место [6, 26], не настаивают на выявлении основательного различия между движением и перемещением, хотя движение имеет более общий характер, чем перемещение. Обзор лингвистической литературы позволяет утверждать, что изучением глаголов движения занимаются многие французские лингвисты. Р.Савари, исследуя вопрос истории изучения глаголов движения во французской лингвистике, замечает, что М.Гросс и ученые его лаборатории разрабатывают проблему глаголов движения (“Диссертация” (1971) Кеттерера о французских глаголах движения 18 века). Далее Р.Савари указывает, что большинство работ представляет собой их семный анализ и, за исключением работы Ортена (1976), совсем не касаются изучения моделей, в которых присутствуют эти глаголы [7, 68]. Ж.Гутенейм рассматривает перифразы с глаголами *aller; venir* [8]. Ж.Бунс применяет семантические критерии для классификации локативных глаголов, выделяя начальную, среднюю, конечную ситуации движения [6]. Р.Лангакер предлагает очень широкое определение движения, чтобы объяснить метафорическое употребление локативных глаголов [9]. Ш.Ванделуаз разделяет глаголы на статические и динамические, анализируя употребление предлогов после них [10]. М.Гиро-Вебер характеризует русские глаголы движения в сравнении с их французскими эквивалентами, выделяя при этом четыре типа глаголов по наличию определенных признаков [11]. Б.Лямирой рассматривает вопросы метафорического употребления глаголов движения [12]. Французские лингвисты исследуют глаголы движения, считая, что “les verbes sont très nombreux parmi les hautes fréquences. Les 50 premiers verbes (*aller, venir, arriver, passer, partir, sortir, rentrer, revenir, monter, paraître*)

expriment les activités vitales de la personne en tant qu'individu et en tant qu'être social" [13, 60]. "Данные глаголы очень многочисленны среди наиболее употребительных. Первые пятьдесят глаголов (идти, приходиться, приезжать, проходить, уезжать, выходить, возвращаться, подниматься, появляться) отражают виды жизнедеятельности человека, как природного существа, так и члена общества".

Проблема французских глаголов движения интересна и русским языковедам. Н.В.Коваленко замечает, что в 50-х годах XX века в русской лингвистике наметился большой интерес к изучению французских глаголов движения [14, 2-3]. Н.И. Улиссова исследует видовые и временные конструкции с глаголом *aller* в плане общей проблемы грамматических категорий вида и времени во французском языке; Б.С.Фокин изучает развитие сочетания глагола *venir* с инфинитивом (предложным и беспредложным) от старофранцузского периода до наших дней и пути грамматизации этих сочетаний; Н.М.Штейнберг исследует сложные конструкции с глаголами *aller*, *venir*, *être*, а также функционирование глагола *aller* в роли междометия. Некоторые особенности смысловой структуры глаголов движения в современном французском языке изучались В.А.Андреевой, но материал исследования включал лишь учебники французского языка для средней школы. Поэтому ее выводы не являются достаточно полными для характеристики смысловой структуры этих глаголов. В статье К.А.Ганшиной глагол *aller* изучается наряду с другими многозначными глаголами, относящимися к различным семантическим группам. Материал исследования ограничен лишь новеллами Г.Мопассана. Основной целью К.А.Ганшиной было привлечь внимание исследователей к более глубокому изучению смысловой структуры этих глаголов в связи с их особенностями. Дальнейшее развитие тема глаголов движения получает в работах В.Г.Гака, где французские глаголы движения *aller*, *venir* изучаются в связи с общей проблемой семантических особенностей французского языка в сравнении с русским. Сравнивая глаголы движения в русском и французском языках, В.Г.Гак выявляет различия в членении семантических полей, которые в обоих языках выделяются им на основе трех признаков: "категория самостоятельности – несамостоятельности движения", "категория направления движения" и "категория способа движения". Интересно, что рассматриваемая автором стилистическая характеристика "эстетичность – неэстетичность" глаголов движения обнаруживает параллель с особенностями лексем этой группы в японском языке [5, 98]. Исследованием глаголов движения/перемещения занимались Е.И.Булгак, В.С.Воеводская, Н.В.Коваленко, Н.П.Корыхалова, Л.Ф.Пешкова.

В целом, лингвисты, разрабатывающие тему глаголов движения славянских языков (в частности, украинского, русского), проводят свои исследования по трем основным направлениям: 1) изучение словообразовательных особенностей глаголов движения (З.У.Блягоз, Н.У.Грыцик, И.И.Ковалик, Н.П.Лесюк, С.М.Сайкнева, А.М.Халидулина, Е.В.Чешко, Н.А.Янко-Триницкая, и др.); 2) изучение синтаксических особенностей глаголов движения (Ю.М.Гордеев, Н.С.Дмитриева, З.И.Иваненко, М.И.Каранская, Р.И.Сирота, Н.Н.Сергеева, И.И.Слынько, Е.К.Тимченко, и др.); 3) изучение семантических особенностей глаголов движения (З.У.Блягоз, В.Л.Ибрагимова, Н.И.Грыцик, Л.С.Паламарчук, Н.Н.Сергеева и др.). Так, Т.П.Усатенко, исследуя глаголы движения украинского языка, указывает, что все беспрефиксные глаголы перемещения следует классифицировать в парадигматические группы (синонимические и антонимические ряды) на основе сем (перемещение вверх/вниз, нейтральная/эмоционально – экспрессивная лексика, интенсивность действия, направленность/ненаправленность, среда, субъект/объект) и выделяет три структурных типа глаголов перемещения в украинском языке. Автор приводит лексико-семантическую сочетаемость глаголов перемещения, определяет модели сочетаемости, анализирует словообразовательные и формообразующие отношения в префиксальных глаголах перемещения [16, 7]. Н.И.Грыцик на ос-

нове сопоставительного анализа определяет особенности глаголов прибытия в украинском и русском языках. Эти глаголы рассматриваются в словообразовательном и семантико-стилистическом аспектах, в частности дан глубокий семный анализ глаголов приближения, указано, какие семантические оттенки приносят префиксы в глагол, выявлена четкая структурная иерархия поля, ядро и периферия, определено, какие префиксальные конструкции наиболее употребляемые и продуктивные [17, 72].

Детально исследуя выражение пространственных отношений глаголами русского языка, В.Л.Ибрагимов впервые в лингвистике вводит термин “пространственная локализация”, выделяя глаголы статической и динамической локализации [15, 83]. Действительно, самой общей дифференциацией первого уровня членения поля пространственной локализации является его членение по признаку статичности/динамичности проявления локативной семантики. Оппозиция языковых единиц со значением локативности по признаку статичности/динамичности имеет глобальный характер. Считаю целесообразным заменить термин “пространственная локализация” термином “пространственная локализованность”, т.к. именно последний, по нашему мнению, является формой языкового выражения физического понятия и философской категории “движение”. Соответственно в лексико-семантическом поле глаголов пространственной локализованности, вслед за В.И. Ибрагимовой, во французском, украинском и русском языках предлагаем выделять два микрополя глаголов: 1) глаголы со значением динамической локализованности одних объектов относительно других; 2) глаголы со значением статической локализованности пространственного признака. Следовательно, под термином “глаголы пространственной локализованности” понимаем поле глаголов, обозначающих пространственную локализацию как динамическую (перемещение в пространстве) и статическую (местоположение). Основным критерием отличия служит оппозиция изменемости/неизменемости расстояния между предметами. При динамической ситуации создается такое сорасположение предметов, при котором расстояние между ними в каждый определенный момент времени изменяется. Внутри эта группа глаголов дифференцируется по видам независимого и зависимого движения. Динамический аспект пространственной локализованности реализуется как изменение пространственного положения, а также как пространственное перемещение и “локализованное” движение. Таким образом, термин “глаголы динамической пространственной локализованности” позволяет обобщить существующие ранее названия данных глаголов: глаголы движения, перемещения и т.д. и является одним из средств языкового выражения философской категории “движение”.

Выводы:

- 1) существующие в природе пространственные отношения нашли широкое выражение в языках всех народов мира. Наиболее часто носители языка прибегают к глагольным средствам выражения подобного рода отношений;
- 2) сопоставляемые глаголы французского и украинского языков являются отражением такой области объективной действительности, которая имеет общечеловеческую значимость, а также является онтологически, психически и логически тождественной для французов и украинцев;
- 3) в лингвистике существует множество терминов для обозначения исследуемых глаголов. Мы предлагаем использовать единый термин “глаголы динамической пространственной локализованности”;
- 4) французская лингвистика изучает глаголы движения больше в плане экстралингвистическом, чем исследует вопросы внутренней лексической структуры языков (семного состава);
- 5) слависты традиционно придерживаются компонентного изучения лексических единиц. Разработана методика и получены определенные результаты в плане изучения глаголов движения в украинском языке в том числе.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються особливості процесу відображення філософської категорії “рух” у мові. Однією із форм мовного вираження філософської категорії руху є дієслово динамічної просторової локалізованості (ДПЛ), мовними формами якої є рух і переміщення. Визначено ступінь вивченості дієслів ДПЛ у французькому, українському, російському мовознавстві.

SUMMARY

This article is devoted to peculiarities of space-reflection in language. Dynamic space localization verbs, the linguistic forms of which are movement and displacement, serve one of forms for linguistic expression of movement as a philosophic category. The level of investigation into DSL verbs in both French and Slavic linguistics has been determined.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Арно А., Лансло К. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля. – М.: Прогресс, 1990. – 271 с.
2. Уфимцева А.А. Лексическое значение. – М.: Наука, 1986. – 240 с.
3. Семеренко Т.Ф. Словообразовательная семантика глаголов движения // Лексическая и словообразовательная семантика в русском языке. – Ставрополь, 1986. – С.160-166.
4. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. – 415 с.
5. Гак В.Г. Беседы о французском слове. – М.: Международные отношения, 1966. – 335 с.
6. Boons J.-P. La notion sémantique de déplacement dans une classification syntaxique des verbes locatifs // Vandeloise C. L'expression du mouvement. – Paris: Larousse, 1988. – С.5-40.
7. Savary R. Champ spatial et emplois "figurés" – Niemeyer, 1984. – 274 p.
8. Gougenheim G. Etude sur les périphrases verbales de la langue française. – Paris, 1929.
9. Langacker R.W. Mouvement abstrait // Vandeloise C. L'expression du mouvement. – Paris: Larousse, 1988. – P.59-77.
10. Vandeloise C. L'expression du mouvement. – Paris: Larousse, 1988. – 110 p.
11. Guiraud – Weber M. Les verbes de mouvement russes et leurs équivalents français // Linguistique et slavistiques mélanges. – Université de Provence, 1992. – 540 p.
12. Lamiroy B. Les verbes de mouvement emplois figurés et extensions métaphoriques // Vandeloise C. L'expression du mouvement. – Paris: Larousse, 1988. – P.41-57.
13. Sauvageot A. Portrait du vocabulaire français. – Paris: Larousse, 1964. – 286 p.
14. Коваленко Н.В. Группа глаголов движения во французском языке (глаголы перемещения по плоскости в старофранцузском и современном французском языке): Автореф. дис...канд.филол.наук. – Л., 1972. – 16 с.
15. Ибрагимова В.Л. Семантика глаголов пространственной локализации в современном русском языке. – Уфа, 1992. – 170 с.
16. Усатенко Т.П. Глаголы перемещения в современном украинском языке: Автореф. дис... канд.филол.наук. – Киев, 1970. – 25 с.
17. Грицик Н.І. Дієслова наближення з префіксом при- у зіставленні з російськими // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 70-75.

Надійшла до редакції 10.05.2002 р.

УДК 81'373.231=133.1

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ФРАНЦУЗСКОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

М.И. Диченкова

Процесс становления системы французских антропонимов шел параллельно с процессом развития французского языка как такового, однако испытывал гораздо большее влияние экстралингвистических факторов, что, собственно, и обусловило его специфические черты в сравнении с нарицательной лексикой. Для того чтобы понять причины, обусловившие современное состояние антропонимической системы, необходимо обратиться к историческим фактам.

И.В. Бестужев-Лада выделяет три основных стадии развития антропонимов. На начальном этапе у большинства индоевропейских народов употреблялась следующая антропонимическая формула: **настоящее (тайно-харизматическое) личное имя + иносказательное (социально-различительное) личное имя или прозвище для внутривидового общения + родовое имя**. Таким образом, от простого имени-клички антропонимическая формула эволюционировала к чрезвычайно сложной системе, состоящей из нескольких личных имен, каждое из которых имело определенную функцию и менялось по определенным закономерностям при переходе индивида из одной возрастной или социальной группы в другую. Она включала в себя еще несколько прозвищ (также меняющихся) и несколько родоплеменных имен, подчиненных определенной иерархии. Причина такого усложнения - вера в сверхъестественную силу имен. В этот же период происходило зарождение фамильных и профессиональных имен. Поскольку подобная система являлась порождением нового строя, по мере его упадка она претерпевает кризис, вступая в переходную стадию своего развития.

Ее основными характеристиками являются первоначальное упрощение прежней системы в связи с образованием государства и переходом от первобытных религий к классическим, а также развитие отчеств (для знати), топонимических, профессиональных имен и личных фамильных прозвищ, которые постепенно превращались в фамилию. Антропонимическая формула этого периода состояла из **одного или нескольких личных имен + одно или несколько личных или фамильных прозвищ + иногда отчество или другие уточнения**. Кризис этой системы произошел во время перехода от феодальной системы к капиталистической в связи с возрастанием миграции населения, урбанизацией, необходимостью законодательного удостоверения личности. Современная антропонимическая формула представляет собой **совокупность одного или нескольких личных имен + иногда отчество + фамильное имя** [1, 21].

Нужно отметить, что современная французская система именования людей сложилась под влиянием двух антропонимических систем: романской и германской, однако не явилась прямой наследницей ни одной из них. В древнегалльскую эпоху употреблялись старинные кельтские имена (*Caisorix*), древнееврейские (*Isaac, David*), греческие (*Demetrius*). Эпоха римской колонизации (II в. до н.э. – III в. н.э.) практически полностью изменила антропонимический пейзаж галльских территорий.

В латинском языке, в его классический период, существовала весьма сложная система именования граждан. Римское мужское имя состояло, как минимум, из двух частей: личного имени (*praenomen*) и родового имени (*nomen*); кроме того, могло быть индивидуальное прозвище или наименование ветви рода (*cognomen*). В целом, в обществе употребляется не больше 20 личных имен. В Древнем Риме имя переходит от отца к сыну, что явно не способствует расширению именника. Все лица, принадлежавшие к

одному и тому же роду, имели общее для всех родовое имя, которое в классическую эпоху оканчивалось на *-ius* (*Caecilius*); в республиканское время встречаются также окончания *-is*, *-i* (*Caecilis*, *Caecili*). Третье имя, *cognomen*, было индивидуальным прозвищем, которое часто переходило на потомков и превращалось в наименование ветви рода. Таким образом, полное имя римского гражданина в I в. н. э. могло выглядеть так: *L(ucius) Munatius*, *L(ucii) f(ilius)*, *L(ucii) n(epos)*, *L(ucii) pron(epos)*, *Plancus* 'Луций Мунаций Планк, сын Луция, внук Луция, правнук Луция'. Женщины, рабы и вольноотпущенники личных имен, как правило, не имели, а наследовали либо родовое имя, либо личное имя господина.

С началом империи в римской антропонимии намечаются некоторые сдвиги, которые развиваются по двум прямо противоположным направлениям: от трех традиционных имен (*praenomen*, *nomen*, *cognomen*) к сокращению или увеличению числа официальных имен. С I в. начинают все чаще и чаще появляться произвольно составленные имена, так как разрушение традиционной римской антропонимии постепенно стало захватывать более широкие круги общества. В надписях II в. появляются лица с такими именами, которые с точки зрения традиционной римской антропонимии представляются фантастичными. К примеру, в одной надписи фигурирует консуляр *Муммий Нигер Валерий Вегет*. У него отсутствует личное имя, на первом и третьем месте стоят два родовых имени (одно плебейского, другое патрицианского рода) и два *cognomina* на втором и на четвертом месте [4, 57]. Со II в. вошло в моду иметь много имен. К примеру, отец консула 169 г. в одной надписи имеет 13 имен, а его сын – 38 имен. Особенно часто отступления от традиционного построения имени встречаются в провинциях. В IV-V вв. старые *praenomina* и *nomina* почти совсем выходят из употребления.

Как пишет А.Доза, «латинская ономастическая система рухнула под натиском христианства и варваров» [2, 250]. Особенно быстро этот процесс прошел в римских провинциях, удаленных от центра империи, в том числе и на территории древней Галлии, хотя и по-разному в разных ее частях. Во франкский период (V-IX вв.) устанавливается система единственного индивидуального имени, получаемого при крещении, чаще всего германского происхождения. Как указывает Мари-Терез Морле, до конца периода правления Каролингов каждый человек имел свое собственное индивидуальное имя, отличающее его от остальных [3, 87]. После развала Римской империи эта тенденция была характерна для всех западноевропейских народов. В период германских завоеваний Парижский регион, север современной Франции попал под сильное влияние антропонимической системы германских племен, в то время как на юге Франции, в частности в Провансе, оставались популярными традиционные римские имена. Эти различия касаются и самой системы именования: так, в Провансе, раньше, чем на остальной территории, устанавливается традиция использовать прозвище, чтобы различать людей, носящих одинаковое имя. В V-VI вв. наблюдается наибольшее разнообразие личных имен, после чего их количество начало резко уменьшаться, что привело, в конечном итоге, к изменению системы именования.

Как уже было сказано выше, до IX в. использовались, в основном, личные имена германского происхождения. Достигнув определенного уровня стабильности, этот антропонимический запас теряет свою значимость. Слишком большое количество людей носило одинаковые имена, что зачастую создавало путаницу не только в официальных записях, но и в повседневном общении. Появилась реальная необходимость изменить систему именования.

Многие исследователи признают тот факт, что этот процесс начался на юге современной Франции. Скорее всего, это обусловлено тем, что юг Франции раньше сократил использование германских антропонимов, смысл которых оставался неясным для незнающих германские диалекты. Кроме того, процесс христианизации, раньше и на более глубоком уровне затронувший этот регион, остановил естественное создание

новых имен в и без того редких германских поселениях Прованса. Итак, фонд личных имен к X веку значительно сократился, что спровоцировало появление прозвищных (или других дополнительных) имен, сначала на юге Галлии, а затем, чуть позже, и на остальной территории.

Прозвищное имя, которое позже легло в основу фамилий, могло обозначать профессию, происхождение, географическую и этническую принадлежность, социальное положение, личные качества, физическую характеристику человека. Интересно, что на юге Франции вместо прозвищного имени может употребляться дополнительное личное имя. И если первое личное имя, чаще всего, – германского происхождения (наиболее популярны в это время имена *Guillelmus, Rostagnus, Aldebertus, Fulco*), то второе имя является христианским (здесь преобладают *Jehan, Pèire, Paulus, Poncius*). Таким образом, в XI-XII вв. у каждого человека есть свое прозвище, которое может исчезнуть вместе с ним. Понадобится целое поколение, чтобы второе имя превратилось из простой клички в патроним, определяющий принадлежность человека к тому или иному роду.

До XIII в. родственные отношения передавались с помощью следующей формулы: **личное имя + filius (filia) + личное имя отца в генитиве** (например, *Jacobus filius Guiellemi Poeti*), либо, гораздо реже: **личное имя отца + pater + личное имя сына** (*Carascius pater Fulconis Carascii*). Поскольку к этому времени одного личного имени оказалось абсолютно недостаточно, чтобы идентифицировать того или иного человека, нужно было, чтобы прозвищное (либо другое дополнительное) имя приняло на себя различительные и определительные функции. Главным критерием идентификации личности в это время была ее принадлежность к тому или иному роду, поэтому прозвищное имя стало передаваться от отца к сыну, как в свое время, личные имена. Прозвищное имя постепенно теряло свою индивидуальную окраску и становилось наследственным. Этот процесс был наиболее ярко выражен во второй половине XIV в. и завершился к концу XV в.

Еще одно яркое явление характеризует этот этап становления французской антропонимической системы – христианизация именованника. Хотя официально Галлия перешла в христианство в период правления Каролингов, а южные территории – еще раньше, число христианских имен, распространенных в X в. остается незначительным. К XIII же веку эти имена являются преобладающими. К примеру, в Лангедоке в это время 92% употребляемых имен являлись именами христианских святых. Сначала в моду входят ветхозаветные имена (*Daniel, David, Elias, Simeon*), а с XII в. предпочтение отдается именам святых нового Завета (*Andreas, Johannes, Petrus, Bartholomeus; Elisabeth, Maria, Johanna*). Искусственным вмешательством в процесс выбора имени стал в XVI в. Тридентский собор (le Consile de Trente), канонизировавший имена христианской церкви и настоявший на их употреблении, что заметно обеднило антропонимический фонд французского языка. С этого времени ребенок, получая имя того или иного святого при крещении, получал и его покровительство. С тех пор, на протяжении нескольких веков, имя определялось и передавалось по наследству, по родственным связям. Имя ребенку дают крестные родители (что очень важно: в эпоху высокой смертности они могут заменить родных отца и мать), которыми зачастую становились близкие родственники. Естественно, одной из основных характеристик французского именованника в этот период является стабильность. Кроме того, именно в XVI в., а точнее в 1539 г., Франциском I был принят закон, обязывающий приходы вести записи гражданского состояния. В этот период во Франции складывается классическая модель именования: **личное имя** (чаще всего, христианское, получаемое при крещении) + **фамилия**.

В XIV веке во Флоренции вошла в моду практика давать ребенку сложное имя, состоящее из нескольких простых, что позволило расширить репертуар имен. Эта традиция была заимствована жителями Франции, повлияв на становление классической системы именования. В XVII в. среди городского населения, буржуазии и знати часто

встречается двойное имя. Эта тенденция развивается в XVIII в. как реакция против омонимии, желание придать больше индивидуальности носителю имени. Однако развитие этого процесса происходило очень медленно, и во Франции эта тенденция проявилась в полной мере лишь в XIX веке.

Великая Революция 1789 г., отрицая основные ценности церкви, а вместе с ними и святых покровителей, вносит значительные изменения в систему именования. Имя теряет свое религиозное значение, становится более светским. Меняются и принципы выбора имен. Детей можно называть в честь выдающихся героев современности или Античности, исторических событий или природных явлений. Появляются многочисленные *Margueritte* и *Rose*, а среди мужской половины – *Yves* (от гал. *ivos* – ‘бук’), *Sylvestre* и *Sylvain* (от лат. *sylva* ‘лес’). Популярными становятся имена, относящиеся к военным делам, такие как *Harold* (от герм. ‘могущественный, вооруженный’) или *Armand* (от герм. *Hard-Mann* – ‘сильный, вооруженный’).

Можно считать, что к началу XIX века во Франции сложилась современная система именования людей. Вместо одного имени, получаемого при крещении, отныне можно дать ребенку несколько имен, и их выбор не ограничен христианскими канонами. В повседневном общении употребляется только одно имя, причем вовсе не обязательно первое. Это позволяет человеку при желании сменить имя, не обращаясь в официальные инстанции (этими вопросами занимается исключительно Государственный совет, а сама процедура смена имени может тянуться годами). С этого времени распространяются региональные имена, а также имена, почерпнутые в истории, что заметно расширяет круг широко используемых имен. В это время происходит уменьшение концентрации имен: первые 10 имен, лидирующие в списках популярности, покрывают 40% населения. Этот процесс продолжился в XX в., и сейчас на 10 самых популярных имен приходится 30% населения.

Итак, в процессе становления французской системы именования людей можно выделить следующие этапы:

- V-X вв.: индивидуальное личное имя ;
- XI-XV вв.: личное имя + прозвищное имя ;
- XVI-XVIII вв.: личное имя + фамилия ;
- XIX-XXI вв.: несколько личных имен + фамилия.

Изменения в системе именования людей проходили как под влиянием лингвистических факторов (влияние латинского языка, германских диалектов, стремление избежать омонимии), так и факторов экстралингвистических (распространение, а потом и гегемония христианской религии, взаимовлияние культур разных народов и т.д.). В настоящий момент систему именования людей во Франции можно считать не только сложившейся, но и устоявшейся, обоснованной с лингвистической точки зрения и закрепленной юридически.

РЕЗЮМЕ

Антропонімічна система французької мови зазнала значних кількісних та якісних змін протягом історії свого розвитку. Якщо у франкський період кожній людині було достатньо мати особове індивідуальне ім'я, що відрізняло її від інших осіб, то наприкінці XX століття, в результаті взаємодії лінгвістичних і екстралінгвістичних факторів, антропонімічна формула зводиться до сукупності декількох особових імен і прізвища.

SUMMARY

The anthroponymic system of French language has undergone major qualitative and quantitative changes during its development history. While it was sufficient for a person to have an individual personal name that would distinguish him or her from the others during the Frank

period, the anthroponymic formula becomes a combination of the first middle and last names by the end of the XX century due to the linguistic and extralinguistic factors interaction.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Бестужев-Лада И.В. Исторические тенденции развития антропонимов. // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М., 1970. – С. 24-33.
2. Доза А. История французского языка. – М.: Наука, 1956. – 463 с.
3. Morlet M.-T. Etude d'anthroponymie picarde. – Paris, 1967. – 468 p.
4. Compan A. Etude d'anthroponymie provençale. Vol. 1. – Lille, Paris, 1976. –469 p.
5. Compan A. Etude d'anthroponymie provençale. Vol. 2. – Lille, Paris, 1976. –829p.
6. Billy P.- Н. Méthodologie de l'anthroponymie // Nouvelle revue d'onomastique, №27-28. – Paris, 1996. – P. 3-12
7. Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. –256с.
8. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973.–366 с.
9. Dauzat A. Traité d'anthroponymie française. – Paris, 1945. – 117 p.
10. Besnard Ph., Desplanque P. Un prénom pour toujours : La côte des prénoms : hier, aujourd'hui et demain. – Paris, 1986. – 327 p.

Надійшла до редакції 25.05.2002 р.

УДК 902 : 81 : 39

К ВОПРОСУ О ЗАРОЖДЕНИИ МЕТАЛЛУРГИИ ЖЕЛЕЗА (ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В.А. Косиков, Т.М. Компанец

К концу II тыс. до н.э. производственные силы Евразийского континента достигли такого уровня развития, при котором возникла необходимость в расширении сырьевой базы и привлечения новых материалов для изготовления высококачественных орудий труда, как в ремесленном производстве, так и в сельском хозяйстве. Камень, дерево, кость, глина, медь и сплавы на медной основе уже не удовлетворяли возрастающие потребности развивающегося хозяйства. Особенно это ощущалось в металлургии, так как источники сырья, месторождения медных, оловянных и свинцовых руд известные в древнем мире либо были незначительными, либо совершенно отсутствовали, либо находились на большом расстоянии от мест обработки [1]. Кризис хозяйства завершается только с освоением железа, которое позволило получать орудия труда, обладавшие рядом новых и весьма ценных качеств.

Этот металл, чрезвычайно важный для хозяйственной деятельности даже в наши дни, был известен с древнейших времен. Во время исследования археологических памятников у Эль-Герце в Египте в погребениях додинастического периода, датирующихся временем около 3200 г. до н.э., были обнаружены украшения в виде трубчатых бусин, выкованных из железа [2]. На юге Месопотамии в окрестностях древнего города-государства найден железный кинжал с позолоченной рукояткой, изготовленный, примерно, в 3100 г. до н.э. [3]. Таких примеров можно привести значительное количество. Однако, как считают ведущие ученые – специалисты по древнейшей металлургии, выполнены они «только из железа метеоритного происхождения», а добывать его из руд человек научился лишь к концу II тыс. до н.э. [4].

Действительно, метеориты падали на Землю всегда. В среднем ежедневно на нашу планету падает около 6 тысяч тонн космических веществ [5]. Падение метеоритов описы-

вается во многочисленных трудах философов Древней Греции и Китая. Метод радиоактивного датирования показал, что некоторые из найденных метеоритов упали на Землю более 100 тысяч лет назад [6]. Среди железных метеоритов [7] встречаются образцы весом в несколько сот килограмм. Так, метеорит из Августинки на Днепропетровщине весил более 400 кг, «космический пришелец» из Богуславки в Приморском крае – 256 кг, а известный метеорит «Палласово железо» из Красноярского края – 687 кг [8]. Недавно было подсчитано, что на территории Древнего Ближнего Востока могло находиться до 1 млн. тонн железных метеоритов [9]. Даже в наши дни у коренных жителей Гренландии можно встретить изделия из метеоритного железа [10].

И все же в ранний период знакомства с новым металлом, кроме космического, человек использовал еще и железо самородного происхождения [11]. 2000 г. до н.э. датируется кусок железа со шлаком из раскопок Агиа-Триада на о. Крит и следы плавки железных руд на Геой-Тепе в иранском Азербайджане [12]. Новейшие металлографические исследования железных клинков Аладжа Гююка показали, что изготовлены они из железа земного происхождения, примерно, в 2100 г. до н.э. [13].

Древнейшее письменное сообщение о железе зафиксировано на глиняной табличке, датируемой 1400 г. до н.э. Властитель Южного Закавказья и Армении, царь страны Митаннии сообщает египетскому фараону Аменхотепу II, что вместе с наложницами он посылает ему «кинжалы и кольца из осталенного [14] железа» [15]. На другой табличке, датируемой рубежом XIV-XIII вв. до н.э., хеттский царь сообщает фараону Рамзесу II, что выслал в Египет целый корабль, груженный «чистым железом», и еще подарок – железный меч [16]. В одном из писем хеттского царя Хаттусилиса III одному из его могущественных соседей говорится: «*a-na parzilli damqi^{al} ša-taš-pu-ra-an-ni parzillu damqu l-na^{al} ki-iz-zu-wa-at-na. i-na bit^{aban} Kunukki-ia la-a-aš-su parzillu a-ra e-pè-si li-mi-e-nu al-ta-pâr parzilla duqa^{qa} e-ip-pu-šu a-diβni la-a i-gâm-ma-ru i-gâm-ma-ru-ma ú-še-bi-la-ak-ku i-na-an-na a-nu-ma-ru i-gâm-ma-ru-ma ú-še-bi-la-ak-ku i-na-an-na a-nu-um-ma lišân patar parzilli [al-te-b] il-ak-ku*» [17].

Однако, как свидетельствуют письменные источники, названия нового металла обычно связывали с небесным происхождением. Так в Древнем Египте железо называли *би-ни-нет* (коптское – *бенине*), что в буквальном переводе означает «небесный металл» или «небесная руда». Копты именовали его «камнем неба» [18]. В эпоху первых династий Ур в Месопотамии железо называли *ан-бар*, что обозначало «небесное железо». Шумеры говорили о нем как о «небесной меди» [19]. В папирусах Эберса, которые датируются первой половиной II тыс. до н.э., есть два упоминания о железе. В одном случае о нем говорится как о металле «небесного изготовления» - *арт-нет*, а в другом – как о металле из города Кэзи (Верхний Египет) [20].

На рубеже III-II тыс. до н.э. к предметам торговли, пользующимся высоким спросом у аристократии древнего мира, кроме драгоценных металлов, вводятся изделия из железа.

Более того, на стене усыпальницы египетского фараона Рамзеса III есть изображение одной батальной сцены, участие в которой принимают воины с оружием разного цвета. У одних копья и мечи окрашены оранжевой краской – это медь или бронза, а у других выполнены в голубом цвете – это «небесный металл», железо [21]. Таким образом, железо стали использовать и в военном деле.

Ассирийские купцы образовывали даже специальные торговые общества, которое занималось приобретением железа (аккадское *amutu*), которое ценилось необычайно высоко. В обширной древнехеттской надписи Анитты, царя Куссара, датируемой рубежом XIX - XVIII вв. до н.э., упомянуты железные предметы, в частности, железный трон и железный скипетр, принесенные в дар Анитте правителем города-государства Пурусханда [22, 23].

Этимология названий железа в древних языках достаточно отчетливо отражает историю знакомства и освоения этого металла человечеством. Вывод археологов о том, что металлургия железа на территории Древнего Востока, а потом и в Евразии в целом, распространилась из области культуры хатти, подтверждается историей названия железа и стали.

Особая культовая значимость железа в ритуальной традиции хатти выделяет ее (и отчасти продолжающую ее древнехеттскую) из числа других древневосточных культур и объединяет с позднейшими западно-кавказскими, в частности, абхазской, что представляет особый интерес ввиду наличия ряда сходств языка хатти и абхазо-адыгских языков [24].

Все основные древние языки Малой Азии и прилегающих областей знали железо с конца III тыс до н.э. Хурриты называли его *habalgi*, аккадцы – *habalkinnu*. Однако они заимствовали названия железа из культуры хатти, где оно называлось *hapalki-hawakki* – с характерной для языка хатти приставкой *ha*, как в хатти *ha-prassun* – «леопардовый». Отсюда и название барса-леопарда в разных языках народов Евразии, в том числе России и Украины. Заимствование названия леопарда-барса из языка хатти объясняется исключительной его культовой значимостью в культуре хатти, продолжающей традицию обитателей Чатал-Гуююка. Символ сдвоенных леопардов, зафиксированный на рукояти железного меча из Дорака, датируемого XXI в. до н.э., позволяет считать его малоазиатским шедевром оружейного искусства [25]. Поэтому большинство исследователей считают, что техника получения железа и стали («хорошего железа» для клинков мечей) была изобретена хатти и их прямыми наследниками хеттами. Предполагается, что у хеттов в эпоху Нового царства (XIV-XIII вв. до н.э.) осуществлялась государственная монополия на производство железа [26]. Несомненно, что железо у этих народов оставалось дорогим металлом, доступным для изготовления единичных ювелирных изделий, которые хранились на царских складах («домах печати») в ограниченном количестве. Хетты сохраняли в тайне способы добычи и обработки железа примерно до 1200 г. до н.э., когда вторгшиеся с Балканского полуострова кочевники уничтожили их государственное образование и «наводнили Малую Азию и Сирию» [27].

После падения Хеттской империи железо распространяется среди разрушивших ее кочевых племен (египетские источники называют их «народом моря») и соседних народов. Характерно, что с наступлением классического раннего железного века на территории Ассирии основное количество железа ассирийцы получают из области Хатти [28], либо из областей на территории исторической Армении [29]. Полагают, что железодельное производство в Древней Армении, непосредственно примыкающей к Хеттскому царству, начинается на рубеже XIV-XIII вв. до н.э. [30].

Несколько позднее, примерно с XII в. до н.э., металлургия железа распространяется в Западной Грузии. Связь закавказских металлургических центров с хаттскими, и позднейшими хеттскими, доказывается и языковыми данными: грузинское *rkina* – железо связано с одним из производных от хаттского названия города *Ḥawarkina* (вариант *Ḥawalkina* от *ḥawalki* – железо); в грузинском отражена форма без приставки *ḥa*-. К другому производному от того же хаттско-хеттского названия восходит и армянское *erkat'*-. И в древнем, и в современном армянском языке *erkat'* обозначает «капнувшее (упавшее) с неба».

Свидетельства языка представляются весьма существенными и для того, чтобы проследить дальнейшее продвижение железа в Евразии в тысячелетний период, прошедший после падения Хеттского царства.

Считается, что в Китае ранний железный век начинается в VIII в. до н.э. Об этом свидетельствует использование иероглифа *те* – железо в известном письменном источнике «Ши цзина» [31]: «Черная блестящая железом четверка дородных коней» [32]. В древнекитайский и тибетский языки западноазиатское название железа, восходящее к *ḥawalki*,

проникло в форме *khlek. Это звучание сходно с греческим *χαλκός* – металл, медь, сталь, идущим из того же источника. Далее – архаическое китайское *thiet* с *thek (*ček*).

Несколько ранее, к рубежу II и I тысячелетий до н.э. (судя по новым радиоуглеродным датировкам), железо начали производить на полуострове Индостан [33].

В Древней Греции железо появляется относительно поздно, на завершающем этапе существования крито-микенской культуры – в XV-XIV вв. до н.э. Но железные изделия здесь представляли собой исключительно украшения, обнаруженные вместе с золотым погребальным инвентарем в Микенах, Ваффио, Какватосе, Фесте. Широкое распространение железных изделий в Древней Греции начинается в период разложения. В южно-балканском и эгейско-малоазийском регионах, связанных своим экономическим развитием с Грецией, железо появляется несколько раньше, когда еще были у них сильны родоплеменные отношения.

Через посредничество одного из языков народов, населявших западную часть Малой Азии, хеттское название железа и стали проникло в древнегреческий язык. Проникновение это произошло в двух формах. Более ранняя из них *χαλκός* – основной металл, медь, встречается еще в микенском обществе. Отсюда же происходит *χαλκός* – кузнец и медник, что указывает на заимствование эпохи, когда греки еще не знали металлургии железа. В более позднее время появляется еще и *χαλύψ* – сталь [34]. Это название встречается у Эсхила и в имени народа «железоделателей» – халибов (*χαλύψ*), обитавших на черноморском берегу Малой Азии, где находился центр ранних поселений хатти [35]. Еще одно наименование железа в древнегреческом языке *σίδηρος*, связанное с древнейшим словом в латинском языке – *sidereus* (звездный от *sidus* – созвездие), подчеркивающим небесное происхождение металла. Однако термин *σίδηρος* «как-то туго распространялся, причем такие слова как *σίδηρεός* – кузнец, *σίδηρείον* – кузница, *σίδηρεείν* – ковать железо сравнительно редко встречаются и по большей части у поздних авторов»[36].

В древности и в средние века семь известных тогда металлов сопоставляли с семью планетами, что символизировало связь между металлами и небесными телами, а также их небесное происхождение. Такое сопоставление стало обычным более 2000 лет назад и постоянно встречается в литературе вплоть до начала XX века. Примером может служить периодическая система химических элементов, предложенная английским ученым Робертом Фладдом (1574-1637 гг.). В ней сопоставляются стихии, металлы и планеты (рис.1).

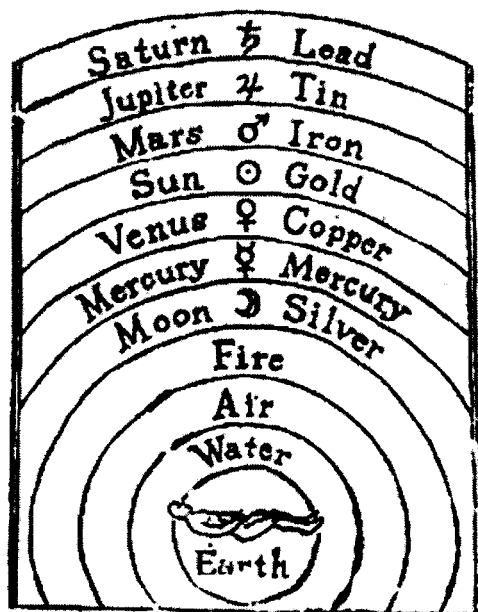

Рисунок 1. Периодическая система химических элементов Роберта Фладда (1574-1637 гг.)

Со II в. н.э. железо сопоставлялось с Меркурием и называлось меркурием. Однако позднее его стали сопоставлять с Марсом и называть марс. Это, в частности, подчеркивало внешнее сходство красноватой окраски планеты с красными железными рудами.

Впрочем, не все народы связывали название железа с небесным происхождением металла. В I тыс. до н.э. железный век приходит в Европу. Первые образцы кельтских (а отчасти и германских) изделий из железа представляют собой достаточно примитивные орудия. Однако со временем технология железоделательного производства совершенствуется. Распространяется кузнечное ремесло и у восточных славян. Зарождается и профессиональная терминология.

У славянских народов железо называется по функциональному признаку. Общеславянское наименование: диалектное – *зялезо, железо*; украинское – *залізо*, белорусское – *жалеза*; польское – *żelazo*; чешское – *železo*; старославянское – *железо*; болгарское – *желязо*; македонское – *железо*; словенское – *železo*. Общеславянское *želzo родственно литовскому – *geležis*, жемайтскому – *gelžis*; латышскому – *dzelzs*; древнепрусскому – *gelso*. Праславянское **gel(ě)zo* восходит к и-е. Основе с корнем *ghel – твердый, камень. В основу названия металла было положено слово, ранее называвшее камень, что предполагает переноса значения по функции [37].

Наименования железа в германских языках, английском и немецком, свидетельствуют о периферийной местной традиции получения этого металла. Английское – *iron*; валлийское – *haern*; древнеирландское – *iarann*; древнебритонское – *hoiarn*; древнекорнийское – *hoern*; древнеанглийское – *ise(r)n*; древнесаксонское – *isarn*; древнесеве́рное – *isarn, jarn*; древневерхнемецкое – *isarn, isam*; нидерландское – *ijzer*; немецкое – *Eisen*; готское – *eisarn, isarn*: индоевропейский корень – *eis-arn. Можно полагать, что перед нами сложение корней и-е. *isos – низ, недра и древнеиндийского *arjana* (буквально получаемый из недр, получаемый снизу). Древние считали, что железо «упало с неба». В связи с этим можно соотнести рассматриваемый корень с древнеиндийским – *āranya* (*ar – вне) [38].

Заметим, что древнеанглийское название железа (до 1150) – *iren* употреблялось наряду с *isern* и *isen* и перешло в эпоху развитого средневековья. Современное *iron* вошло в употребление после 1630 г. В «Алхимическом лексиконе» Руланда, который был издан в 1612 г., в качестве одного из старых названий железа приведено слово *Iris*, означающее «радуга» и созвучное *iron*.

Ставшее международным латинское название *ferrum*, принято у романских народов. Термин *ferrum* свидетельствует о древних связях Рима с ближневосточными центрами металлургии. Название родственно обозначению железа, заимствованное еще во II и I тыс. до н.э. также в ряду древнесемитских языков: аккадское – *parzillu*; арамейское – *parsel*; древнееврейское – *barzel*; угаритское – *brdl (bršl)* и сванское – *berez* – обозначало железо [39]. Для сопоставления с археологической датировкой начала производства железа в Грузии (около XII в. до н.э.) существенно расхождение между сванским и другими картвельскими языками, XII в. до н.э. уже отделившимися от сванского.

Таким образом, все указанные локальные термины для железа и стали, которые отличаются от первоначального хеттского и его непосредственных продолжений, связаны с отдельными техническими нововведениями и местными усовершенствованиями в технологии производства железа и стали. Наименования для железа, несводимые друг к другу, возникают также в отдельных исторических индоевропейских диалектах, что само по себе указывает на появление данного металла уже после расчленения индоевропейского языка на отдельные диалектические группы.

Исследование истории производства железа и стали, представляет исключительный интерес как тот случай, когда совместное использование археологических и лингвистических данных позволяют прийти к однозначному решению относительно ме-

стонаходження центра виникнення и дальнього розпространення одного из важнейших металлов цивилизации.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі поєднання та дослідження історико-лінгвістичних даних вивчаються шляхи розповсюдження на євразійському просторі заліза – одного з найважливіших металів цивілізації.

SUMMARY

The present paper examines the ways of spreading of the ferrum in Asian-European region – one of the most important metals in a civilization on a basis of combination and investigation of the historic-linguistic facts.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Косиков В.А. К вопросу о сырьевой базе бронзолитейщиков Скифии // Кравец Д.П., Посредников В.А., Литвиненко Р.А. Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе. – Донецк: Дон ГУ, 1991. – С.87-99.
2. Шрамко Б.А. Появление и освоение железа в Восточной Европе // Ученые записки Харьковского университета. – Харьков, 1965. – Т.147. – С.219.
3. Беккерт М. Мир металла. – М.: Мир, 1980. – С.15.
4. Стоскова Н.Н. Появление железа и первые способы его получения // Труды института истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1960. – Т.33. – С.231.
5. Беккерт М. Мир металла. – С.16.
6. Вуд Дж. Метеориты и происхождение солнечной системы. – М.: Мир, 1971. – С.11.
7. Кроме железных существуют и каменные метеориты
8. Заварницкий А.Н., Кваша Л.Г. Метеориты СССР. – М.: Наука, 1952. – С.23, 63, 80.
9. Maddin R. Early iron metallurgy in the Near East // Transactions of the Iron and Steel Institute of Japan. – Nippon Tekko Hyokai, 1975. – Vol.15, № 2.
10. Беккерт М. Мир металла. – С.17.
11. Скиндер В.А. Бронза: Ее природа и история с древнейших времен. – СПб.: Изд-во А.Н.Зарудного, 1908. – С.25.
12. Шрамко Б.А. Указ. соч. – С.220.
13. Mellaart J. Egyptian and Near Eastern chronology: a dilemma? // Antiquity. – 1979. – Vol.53, № 207. – P.6-18.
14. Железо с науглероженной поверхностью.
15. Цит. по: Бакс К. Богатства земных недр. – М.: Прогресс, 1986. – С.236.
16. Цит. по: Здорик Т.Б. Камень, рождающий металл. – М.: Просвещение, 1984. – С.58.
17. «Что же касается хорошего железа, о котором ты мне писал, так хорошее железо в моем доме печатей в Киццуватне отсутствует. Я написал, что это плохая пора для производства железа. Но хорошее железо будет сделано. Пока они еще не кончили. Я тебе pošлю. Теперь же я посылаю тебе железный клинок», – См.: Goetze A. Kizzuwatna and the problem of Hittite geography. – New Haven, 1940. – P.27, 31.
18. Савицкий Е.М., Клячко В.С. Металлы космической эры. – М.: Metallургия, 1978. – С.41.
19. Беккерт М. Мир металла. – С.15.
20. Лукас А. Материальное и ремесленное производство Древнего Египта. – М., 1958. – С.345-347.
21. Здорик Т.Б. Камень, рождающий металл. – С.58.

22. Neu E. Der Anitta – Text // Studien zu den Boğazköy – Texten, H. 18. – Wiesbaden, 1974.
23. Гиоргадзе Г.Г. «Текст Аниты» и некоторые вопросы ранней истории хеттов // Вестник древней истории. – 1965. - № 4. – С.92, 93, 103.
24. Иванов Вяч. Вс. История славянских и балканских названий металлов. – М.: Наука, 1983. – С.41.
25. Арешян Г.Е. Первые железные изделия Ближнего Востока и Балканского полуострова // Вестник общественных наук АН Арм. ССР. – 1974. - № 12. – С.94.
26. Zaccagnini C. “Monopolo” hittito del ferro // Rivista degli studi orientali. – 1970. – Vol.45, fasc. ½.
27. Бакс К. Богатства земных недр. – С.237.
28. Садаев Д.Ч. История Древней Ассирии. – М.: Наука, 1979. – С.75.
29. Беккерт М. Железо: Факты и легенды. – М.: Metallurgia, 1984. – С.28.
30. Гогинян С. К истории древней металлургии железа в Армении // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1964. – № 3. – С.232.
31. Известное стихотворение «Князь на охоте», относится к VIII в. до н.э.
32. Кучера С. Китайская археология. – М.: Наука, 1977. – С.96.
33. Triparthi V. Introduction of iron India-a chronological perspective // Radiocarbon and Indian archaeology / Ed/ by E.P. Agrawal, A. Ghosh. – Bombay, 1973. – P.272-278.
34. Шмидт Р.В. Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающего производства в античной Греции // Из истории материального производства античного мира. – М.-Л.: ОГИЗ, 1935. – С.289.
35. Berein D. Pour une voie cimérienne de diffusion de la metallurgie du fer // Archeologicke Rozhledy. – Praha, 1964. – Vol.XVI. – S.264-272.
36. Шмидт Р.В. Металлическое производство в мифе и религии античной Греции // ИГАИМК. – Т.IX, вып.8-10. – 1931. – С.11.
37. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. школа, 1989. – С.127.
38. Маковский М.М. Историко-этимологический словарь английского языка. – М.: Наука, 1999. – С.181.
39. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: В 2 т. – Тбилиси: Мецниереба, 1983. – Т.1. – С.710.

Надійшла до редакції 30.05.2002 р.

УДК 81' 370. 1

ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИКИ ВІДІМЕННИКОВИХ ІНХОАТИВНИХ ДІЄСЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

М.Я.Бутузова

1. Загальні зауваження. Мова є найважливішим засобом комунікації, вона покликана охоплювати й відображати всі сфери та явища людського життя. Отже, якщо виникає необхідність позначити явись (предмет, процес, дію) реальної дійсності, в мові обов'язково з'являються засоби для позначення цього явища. Засобами для позначення переходу в новий стан, набуття нової ознаки виступають у німецькій та українській мовах зокрема похідні або непохідні дієслова, які часто в спеціальній літературі іменуються **інхоативними дієсловами** (далі: ІД) [3; 6; 9; 11 – 13; 15; 16; 18; 20 – 23], а також синонімічні їм аналітичні конструкції

типу: в українській мові – “ставати, робитися + іменник або прикметник”, в німецькій мові – “werden + Substantiv/Adjektiv” [1; 15; 21].

Дане дослідження присвячене саме похідним дієсловам інхоативної семантики зіставлених мов, синонімічні аналітичні конструкції будуть розглядатися лише як приклад, пояснення, тлумачення окремих дієслівних одиниць, оскільки, як відомо, мало ідентифікувати якесь мовне явище, більш важливим постає пояснення того чи іншого явища, враховуючи особливості будови мови, сукупність синонімічних одиниць, які покликані відтворювати певні елементи дійсності.

Об’єктом дослідження стали дієслова, утворені від іменників, словотворчо-категоріальне значення яких можна визначити як: “ставати, приймати, розвивати ознаку, що виражається мотивуючим іменником або втрачати ознаку”, пор.:

(1) *Kaspar Hauser vertierte* (Каспер Хаузер став схожим на тварину, став поводитись, як тварина¹) – *vertieren* ‘озвірити’ ← *Tier* ‘тварина, звір’;

(2) *Нормани, які з’явилися на Русі в 9-ому столітті, в процесі складання давньоруської держави швидко ослов’янилися – ослов’янитися* ‘стати схожим на слов’ян; сприйняти слов’янські звичаї, вірування, слов’янську мову’ ← *слов’яни(н)*.

Теорія словотвору, дискусія про вид у мові і генеративна семантика – підрозділи мовознавства, в рамках яких розглядалися і розглядаються дієслова інхоативної семантики різної похідності². Однак відсутність більш або менш чіткої класифікації ІД, розбіжності щодо різних аспектів словотворчої і лексичної семантики даних дієслів як у німецькій, так і в українській мовах, дозволяють зупинитися детальніше на аналізі різних підходів та існуючих точок зору щодо інхоативних дієслів і на ґрунті самостійних описань досліджуваної категорії дієслів в рамках кожної мови зіставлення, приведених до єдиної схеми аналізу, створити зіставлюваний аналіз ІД.

Інхоативні дієслова німецької мови є предметом підвищеної уваги і відносно їхньої структури і семантики зроблена ціла низка дескриптивних висловлювань. Так, Г.Шторх в своїй роботі “Semantische Untersuchungen zu den inchoativen Verben im Deutschen” розглядає відсубстантивні³ (напр. *rosten* ‘іржавіти’, *verdampfen* ‘випарюватися’, *verschimmeln* ‘пліснявіти’), віддієслівні (*erblühen* ‘розквітати’, *lossingen* ‘почати співати, заспівати’) та відприкметникові ІД (*ermüden* ‘втомитися, заморитися’, *verfaulen* ‘згнисти’, *reifen* ‘спіти, зріти’). Г. Шторх висуває дві ґрунтовні тези щодо інхоативів у німецькій мові, тим самим підкреслюючи невирішеність питання щодо їх семантичної структури: а) інхоативи є неоднорідною категорією; в питанні про різні інхоативні структури до цього часу немає певної ясності; б) власне проблема інхоативу і його перифраз має семантичну природу; докладне вивчення цих дієслів можливе тільки через аналіз їхнього значення [22, 9].

Аналіз спеціальної літератури уможливило висновок, що в українській лінгвістиці проблемі інхоативу не приділялося такої значної уваги, як у германській філології, хоча значна частина аналізу ІД знаходилася довгий час у сфері аспекту та акціональності.

Все вищесказане свідчить про **актуальність** даного дослідження, яка полягає не лише в тому, що загальні тенденції в сучасному мовознавстві спрямовані на зіставлюваний аналіз близькоспоріднених і неблизькоспоріднених та різноструктурних мов.

¹ Тут і далі наводяться канонізовані – типові приклади із словників вибірки. Переклад на українську мову зроблено авторкою статті.

² Цей висновок стосується, насамперед, німецької мови, більш детально про стан вивченості інхоативних дієслів див. монографію Г. Шторха “Семантичні дослідження інхоативних дієслів у німецькій мові” [22].

³ Цікаво зазначити, що, як показав аналіз словникових еквівалентів, більшості німецьких відіменникових дієслів інхоативного значення в українській мові еквівалентні відприкметникові інхоативні дієслова, мотивовані відсубстантивними прикметниками, субстантив яких є основою німецьких утворень.

Метою дослідження являється зіставлюване вивчення структурних та семантичних особливостей дієслів інхоативної семантики, утворених від іменників в українській та німецькій мовах. Досягнення цієї мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- створити корпус відіменникових інхоативних дієслів (далі: ВІД) німецької та української мов методом суцільної вибірки із словників;
- вивчити особливості словотворчої семантики ВІД німецької та української мов;
- класифікувати досліджуваний матеріал за критеріями словотворчої семантики ВІД, лексичної та тематичної семантики мотивуючих іменників.

Матеріалом дослідження послуговували 298 дієслів німецької мови та 282 дієслівних лексеми української мови. Як основне **джерело матеріалу** для дослідження були використані найбільш авторитетні словники німецької (Словник сучасної німецької мови Дуден у 8 томах) [14], та української (Словник сучасної української мови в 11 томах) [8] мов.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці німецьких (Г.Вельмана [23], І.Ербена [15], І.Кюнхольд [19], П.фон Поленца [20], Р.Штайніц [21], Г.Шторха [22], В.Фляйшера, І.Барц [16]) та українських (Т.М.Возного [2], К.Г.Городенської [3; 4], В.Д.Каліущенка [6; 17], Л.А.Коробчинської [7], О.С.Шевчука [12], К.Г.Чемериса [11], Л.А.Юрчук [13] та ін.) лінгвістів.

2. Уточнення матеріалу дослідження. Група відіменникових інхоативних дієслів дуже різноманітна за своєю структурою та змістом. Сміслові асоціації між мотивуючим іменником (далі: МІ) та дієсловом будуються на вербалізації не лише прямого значення іменника, але досить часто й переносних значень, на порівнянні суб'єкту ситуації з МІ, певних метафоричних зв'язках, що особливо притаманне українській мові, пор.: *замакітритися* (втратити здатність тверезо міркувати), *омужичитися*, *скапуститися* (розм. померти), *verbonzen* 'обюрократитися' ← *Bonze* буддійський монах, перен. бюрократ, функціонер'. Слід зазначити, що притягнення системами зіставлюваних мов до вербалізації метафоричних значень іменників спричинило їх досить високу частотність у розмовній мові, про що свідчать примітки словників вибірки.

Часом, один і той самий іменник виявляється мотивуючим для кількох інхоативних дієслів. Дане явище широко розповсюджене в українській мові за рахунок різних комбінацій "префікс – суфікс (постфікс)", які супроводжують транспозицію іменників до класу дієслів, та синонімічних форм на *-i(ти)*, *-u(ти)ся*, *-ну(ти)ся*, пор.: *баба* → *з(а)бабіти*, *збабитися*, *обабитися*, *побабіти*, *побабчитися*; *дуб* → *дубіти*, *одубіти*, *задуб(і)ти*, *задубнути*, *подубіти*, *подубнути* і, в меншій мірі, в німецькій, пор.: *Moos* 'мох' → *vermoosen*, *bemoosen*, *sich* 'вкриватися, покриватися мохом': *Die Bäume bemoosen sich zuerst an der Wetterseite* (Дерева покриваються мохом спочатку з підвітряного боку); *Freund* 'приятель, друг' → *befreunden*, *sich* 'подружитися, заприятелювати', *sich anfreunden* 'подружитися, заприятелювати; звикнути(ся), ознайомитися'. Як видно з наведених прикладів, у мовах зіставлення спільнокореневі дієслова, утворені від одного й того ж іменника, часто мають відмінну семантичну структуру не тільки за рахунок префіксів, але й завдячуючи семантичній деривації, різному стилістичному забарвленню. Це підтверджує на даному матеріалі висновок щодо системності мови, а саме закону "відштовхнення від омонімічних форм", який притаманний мовам зіставлення.

Слід зазначити, що префіксація інхоативних відіменникових дієслів – надзвичайно продуктивний спосіб словотвору дієслів інхоативної семантики в обох мовах зіставлення. Але варіативність та кількість таких утворень в українській мові набагато вища, ніж в німецькій за рахунок більш широкого набору префіксів, а також більш високої сполучуваності цих префіксів з твірними основами [пор.: 3; 4; 19]. Так, на базі більшості безпрефіксних ВІД у мовах зіставлення утворені ланцюжки віддієслівних лексем інхоативної семантики, пор.: *багатий* → *багатіти* → *з(а)багатіти*, *розбагатіти*, *побогатіти*; *дерев'яний* → *дерев'яніти* → *задерев'яніти*, *подерев'яніти*, *одерев'яніти*; *сухий* → *сохнути* → *в(у)сохнути*, *висохнути*, *досохнути*, *з(а)сохнути*, *обсохнути*, *підсох-*

нути, присохнути, посохнути.

Це явище (т. зв. “комбінаторна деривація” (Kombinatorische Derivation)) має місце також і в німецькій мові, хоча в значно меншому обсязі, пор.: *Freund* → *befreunden, sich, anfreunden, sich* (переклади див. вище). Таке розмаїття віддієслівних інхоативних дієслів зі спільною мотивуючою основою та різними префіксами покликане передавати відтінки значень (початок, завершеність дії, неповна дія, втрата ознаки тощо). Деякі префікси, сполучаючись з твірною основою, надають їй певної стилістичної забарвленості, про що свідчать словникові примітки, пор.: *смільий* → *насмільитися* (нейтр.), *обісмільитися* (рідк.). У даному дослідженні префіксальні інхоативні дієслова з т. зв. “множинною мотивацією”, до основи яких можна покласти як іменник, так і відіменникове дієслово, спеціально не розглядаються, оскільки такі дієслова вважаються такими, як утворені від дієслів, але не згадати про їх існування не можна, тому що вони складають дуже сильний, конкуруючий з “власне інхоативними дієсловами” прошарок дієслівної лексики мов зіставлення. Таке тлумачення префіксальних ІД пояснюється тією роллю, яку відіграють префікси в системі віддієслівного словотвору німецької й української мов, а саме роллю модифікаторів базового інхоативного значення відіменникових дієслів.

3. Особливості семантики відіменникових інхоативних дієслів. Інхоативні дієслова мов, що зіставляються, інтранзитивні. Вони мають пасивну предметну віднесеність, тобто описують таку ситуацію (дію/процес), суб’єкт і об’єкт якої в більшості випадків один і той же. Зміна, про яку повідомляє дієслово, відбувається мимовільно, без видимих зовнішніх впливів (в цьому випадку мова йде про позаконтекстову семантику інхоативних дієслів).

Виходячи з аналізу особливостей словотворчої семантики ВІД, лексичної та тематичної семантики мотивуючих іменників, серед інхоативних дієслів мов зіставлення можна виділити семантичні розряди ІД. На нашу думку, цікавою може виявитися вирізнення трьох семантичних класів ІД за критерієм: “мотивуючий іменник – особа/тварина/неістота”, оскільки відношення твірної семантики іменників до одного з цих параметрів, як буде показано нижче, значно впливає на словотворчу та лексичну семантику дієслівних утворень.

3.1. До першого семантичного класу належать **дієслова, мотивовані позначеннями осіб**. Основною тлумачною формулою (далі: ФТ – формула тлумачення; більш докладніше про формулу тлумачення щодо похідних дієслів див. праці В.Д.Каліущенка [6; 17]) цих дієслів є схема: “Суб’єкт ситуації (далі: С) стає таким, як позначає мотивуючий субстантив (далі: МС)”, “або починає бути (як) МС” (пор. [6, 136]), напр.:

(3) *Sie verweiste, als sie zehn Jahre alt war* (Вона стала сиротою, коли їй було десять років) – *verweisen* ‘осиротіти, втратити батьків’ ← *Waise* ‘сирота’;

(4) *Старий зовсім здитинів, марить героїчними походами, в яких ніколи не брав участі* – *здитиніти* (впасти в дитинство).

Даний клас констатують дієслівні лексеми німецької та української мов, більшість з яких приписують суб’єкту ситуації якості зовнішності, характеру, поведінки, які позначаються прямими та переносними значеннями мотивуючих іменників, напр.: *Greis* ‘старець’ → *vergreisen* ‘дуже, або передчасно постаріти’: *Er ist früh vergreist* (Він передчасно постарів); *омужичитися* (стати схожим на мужика), *побабчитися* (вкритися зморшками), *здівочитися* (почати поводитися як дівка).

Семантика ВІД може також ґрунтуватися на таких ознаках мотивуючого субстантиву як:

а) національність, місце проживання, напр.: *Russe* ‘росіянин’ → *verrussen* ‘обрусити, засвоїти російську мову, звичаї’, *Großstädter* ‘житель великого міста’ → *vergroßstädtern* ‘стати жителем великого міста, оселитися у місті’, *Städter* ‘житель міста’ → *verstädtern* ‘стати жителем міста, урбанізуватися’; *слов’янин* → *ослов’янитися*,

поляк → ополячитися, німець → знімчитися, турок → потуречитися, москаль → помоскалитися;

б) соціальний прошарок, рід занять: *Bauer* 'селянин' → *verbauern* 'засвоїти селянський простий спосіб життя'; *robтник* → *zrobтничитися*; серед ВІД цієї підгрупи можна виділити лексеми, які описують придбання суб'єктом ситуації негативної характеристики, що, однак, не є результатом перетворення позитивного значення мотивуючого іменника на негативне внаслідок вербалізації (поєднання з негативною семантикою формантної частини), пор.: *Spieβer* 'міщанин, філістер' → *verspieβern* 'стати людиною, що живе дрібними обивательськими інтересами, втратити кругозір'; *міщанин* → *зміщаніти*, *баба* → *обабитися* (опуститися, занедбати себе (про жінку); стати безвільним, боязким (про чоловіка));

в) стан родинного або соціального відношення, пор.: *Bruder* 'брат' → *verbrüdern, sich* 'побрататися, здружитися', напр.:

(5) *Viele Soldaten verbrüdernten sich mit Pariser Arbeitern* (Багато солдатів браталися з паризькими робітниками), пор. також: *verschwistern, sich, verfeinden, sich; родич* → *породичатися*, *кума* → *покуматися*;

(6) *I осіяна (земля моя) славою, могутньою відвагою, здружилася з Варшавою, збрталася із Прагою* (Малишко) – *збртатися* (близько здружитися, виявити до когонебудь братні почуття).

Кілька рідковживаних ІД німецької мови з префіксами *aus-*, *ent-* мають значення "переставати бути таким, як позначає МС" [пор. 5]: *Kauz* 'дивак' → *auskauzen* 'стати диваком, вирізнитися серед інших', *Mensch* 'людина' → *entmenschen* 'втратити людяність, озвірити'; в українській мові: *знелюдити* (втратити бажання спілкуватися з людьми, здичавіти) ← *людина*; *розбртатися* ← *брат*, *розкріпачитися* ← *кріпак*.

Як показав аналіз типових прикладів із словників вибірки, суб'єктами ситуацій, які відтворюються дієсловами цього семантичного класу, постають переважно особи, набагато рідше – у переносному вживанні – неїстоти.

Цікаво зазначити, що частина німецьких дієслів даної семантичної групи, мотивована іменниками на позначення національності, не має відповідників в українській мові у вигляді відіменникових дієслів, і – навпаки, що часто пов'язано з історичним розвитком, традиціями німців і українців. Так, у німецькій мові не знаходимо таких утворень як *потуречитися*, *помоскалитися*, *спольщитися* (але є *verrussen* 'обрусіти'). В українській мові відсутні такі ВІД як *vergroβstädtern* 'стати жителем великого міста', *verkleinstädtern* 'стати жителем малого міста', *sich vervettern* 'стати кузеном', *doktorieren* 'набути ступінь доктора наук', *magistrieren* 'набути ступінь магістра', що теж можна пов'язати з екстралінгвістичними особливостями Німеччини.

3.2. Дієслова, мотивовані назвами тварин. В німецькій мові до цього семантичного класу належить невелика кількість дієслів. Їхня семантика ґрунтується на метафоричному порівнянні суб'єкта ситуації з мотивуючим субстантивом (твариною), пор.: *Tier* 'тварина, звір' → *vertieren* 'озвірити, стати нелюдимим, набути жорстоких рис характеру'; *Igel* 'їжак' → *einigeln, sich* 'згорнутися клубком як їжак':

(7) *Diese Raupe igelt sich sofort ein* (Ця гусениця зразу згортається, як їжак).

Інші ІД цього семантичного класу означають "перетворення С в/на МС", пор.: *Larve* 'личинка' → *verlarven* 'перетворитися на личинку', *Puppe* 'зоол. – лялечка, личинка в коконі' → *verpuppen, sich; einpuppen, sich* 'перетворитися на лялечку (про гусеницю)', *лялька* → *лялькуватися* (обертатися в лялечку).

В українській мові до цієї групи належать *звірити* (*озвірити, озвіритися, визвіритися*), *їжачитися* (*наїжачитися*):

(8) *При посмішці вуса його ворушилися, наїжачувалися;*

індикитися, нажабитися, ослонитися, оскотиніти (*оскотинітися*), *осовіти, отетеріти, побараніти, посоловіти, посовіти, розкоровіти* і т.д.

3.3. Дієслова, мотивовані назвами неістот. У мовах зіставлення ексцерповано лексеми, які позначають:

а) “перетворення С на МС” у прямому значенні, пор.: *Butter* ‘масло’ → *buttern* ‘перетворюватися на масло’: *Der Rahm will heute nicht buttern* (Вершки сьогодні не збиваються (на масло)); *Kohle* ‘вугілля’ → *kohlen* ‘перетворюватися на вугілля’, *Stein* ‘камінь’ → *versteinern* ‘перетворитися на камінь’, *Knöcher* ‘кістки’ → *verknöchern* ‘перетворитися на кістку’, *Gele* ‘желе’ → *gelieren* ‘перетворитися на желе’; *камінь* → *каменіти*, *кущ* → *кущитися*.

б) “перетворення С на МС” у переносному значенні, пор.: *Stahl* → *stählen, sich* ‘гартуватися, ставати витривалим (про людину)’; *серебритися* (про волосся) ← *серебро*, *задеревіти* (про людину) ← *дерево*: *Андрій задеревів зо страху та з дива* (Франко).

Мотивуючі іменники дієслів типу *bröckeln* ‘кришитися’, *flocken, sich* ‘братися комками’, *кришитися* визначають денотат за формою або субстанцією. В цій підгрупі дієслів відносини між суб’єктом ситуації та мотивуючим іменником будуються не завжди на принципах порівняння, суб’єктові у поодиноких випадках приписуються ознаки мотивуючого іменника на ґрунті метафоричного переносу [пор. 17]. Більшість дієслів означають “розподіл С на МС”, пор.: *krümeln* ‘розпадатися на крихти’ ← *Krümel* ‘крихта’, *klümpern, splittern* ‘розколюватися на черепки’; *кущитися* (про брови) ← *кущ*.

Хоча високо продуктивним способом словотворення даного семантичного класу ВІД в німецькій мові є конверсія (у деяких випадках конверсія супроводжується постфіксацією), слід зазначити, що і префікси німецької мови відіграють важливу роль щодо різноманіття значень ВІД. Так, префікс *ver-* дозволив багатьом іменникам утворити дієслова інхоативної семантики. Серед інших префіксів *ver-* можна розглядати як продуктивний щодо словотвору “іменник → ІД”, це пояснюється тим, що він містить у собі сему “зміни, переходу з одного стану в інший”, що надзвичайно широко реалізовано у відприкметниковому дієслівному словотворі німецької мови [19; 23]. Серед дієслів зі значенням “С перестає бути МС” продуктивним є префікс *aus-*, який в цьому випадку означає “вихід з певного стану”. Префікс *zer-* надає дієслову значення, що перехід С в МС відбувається через розподіл, розпад, напр.: *zerfasern* ‘розшаруватися, розмочалитися’ ← *Faser* ‘волокно, фібра’: *Der Stoff zerfaserte mehr und mehr* (Матеріал все більше розшаровувався).

В рамках даного семантичного класу можна вирізнити наступні семантичні групи дієслів, значення яких визначається в ФТ “МС з’являється на С”. Серед таких дієслів вирізняються лексеми, які означають ситуації, описані в наступних ФТ:

а) “МС росте на С, виникає на С”. ІД даної підгрупи репрезентують: виникнення відносин “ціле – частина”, при чому МС означає частину С, пор.: *Der Baum knospt* (Дерево випускає бруньки) – *knospen* ‘випускати бруньки’ ← *Knospe* ‘брунька’, пор. також: *Das Kind zahnt* (В дитини прорізуються зуби) – *zahnen* ‘набути зубів (про дитину)’; *назублюватися* (давати паростки, проростати), *брунькувати*;

б) “МС росте на С, але не є його частиною”, напр.: *Kraut* ‘трава’ → *verkrauten* ‘вкритися травою’, *Unkraut* ‘бур’ян’ → *verunkrauten* ‘зарости бур’яном’: *Das Beet war völlig verunkrautet* (Грядка повністю заросла бур’яном), *verschimmeln* ‘вкритися пліснявою, запліснявіти’ ← *Schimmel* ‘плісень’; *забур’янитися* ← *бур’ян*;

в) “МС попадає на С з навколишнього середовища”, пор.: *Staub* ‘пиляка’ → *verstauben* ‘вкритися пилякою’, *verrußen* ‘вкритися сажею’ ← *Ruß* ‘сажа’, *versanden* ‘вкритися піском’ ← *Sand* ‘пісок’, *verlausen* ‘завошивіти’ ← *Laus* ‘воша’; *законміти* ← *кіпоть/кіптява*, *завошивіти* ← *воша*, *забрудитися* ← *бруд*.

Окрему семантичну підгрупу складають ВІД мов зіставлення, що мають значення “С втрачає МС”, пор.:

(9) *Die Schlange häutet sich* (Змія скидає шкіру) – *häuten, sich* ‘скидати шкіру’ ← *Haut* ‘шкіра’, пор. також: *blättern, sich* ‘скидати листя’ ← *Blätter* ‘листя’, *schälen, sich* ‘втрачати лущиння, облуплюватися’ ← *Schale* ‘лущиння’.

Серед українських ІД значення “втрачати МС” мають дієслова зі складними префіксами *зне-, обез-, збез-*, пор.: *зневіритися, обезножити, обеззубити, безплідити, обезсилити, збезсилити, обезволити, обезрибити, обезводити, обезкровитися, обезводити* і т. ін. Деякі з вище наведених прикладів розглядаються дослідниками як відприкметникові (пор.: [4; 10]).

3.4. Висновки. Аналіз семантичних особливостей відіменникових дієслів інхоативної семантики дозволяє зробити наступні висновки:

3.4.1. Дієслова інхоативної семантики різної похідності мов зіставлення вивчалися з неоднаковим ступенем докладності. Найбільш вивченими виявилися ІД німецької мови, відносно яких було виконано цілий ряд досліджень, переважно в руслі генеративної семантики та акціональності. Інхоативні дієслова української мови окремо та комплексно не вивчалися. В зіставлюваному аспекті українські та німецькі інхоативні дієслова, у тому числі й відіменникові, не розглядалися.

3.4.2. Групи відіменникових дієслів інхоативного значення не характеризуються різкими відмінностями в їх кількісній і якісній реалізації в мовах, які зіставляються. ІД німецької мови за кількістю складають більш численну групу – 298 дієслів, в українській мові нараховуються 282 одиниці.

3.4.3. Відіменникових інхоативних дієслів мов зіставлення можуть мотивуватися не лише прямими значеннями твірної основи, але й переносними, будуватися на метафорі, особливо в українській мові, що характеризується, як визначено, надзвичайною образністю щодо вимог переносних значень мотивуючих іменників, пор.: *побараніти* ‘стати безтямним, нічого не виражати’, *замакіпрутися* ‘втрачати здатність тверезо міркувати’; *vertieren* ‘озвірити, почати поводитися як тварина’ (*Tier* ‘звір, тварина (про людину)’), *verbonzen* ‘обюрократитися’ (*Bonze* ‘буддійський монах; перен. бюрократ’).

3.4.4. Відіменникові дієслова інхоативної семантики мов, що зіставляються, виявляють значну подібність у сфері їх словотворчої семантики і лексичної та тематичної семантики їх мотивуючих іменників. Серед ІД мов зіставлення виділені три семантичних класи дієслів за критерієм: “мотивуючий іменник – особа/тварина/неістота”. В рамках цих семантичних класів розрізнялися семантичні групи ІД. Відсутність будь-якої семантичної групи ВІД у мовах зіставлення не зафіксовано, що свідчить про високий ступінь подібності у сфері семантик інхоативних дієслів, мотивованих іменниками.

РЕЗЮМЕ

В статті изучаються особенности инхоативных глаголов, образованных от имен существительных в немецком и украинском языках. Группы инхоативных отсубстантивных глаголов языков сопоставления не характеризуются резкими отличиями в плане их словообразовательной семантики и лексической семантики мотивирующих их имен существительных. Выделены три семантических класса исследуемых глаголов на основе критерия “мотивирующее имя существительное – лицо/животное/не лицо”.

SUMMARY

The article deals with the features of the inchoative verbs derived from nouns in German and Ukrainian. The groups of inchoative desubstantivial verbs of comparison languages are not characterized by sharp differences by way of their word-formation semantics and lexical semantics of nouns motivating them. Three semantic classes by the researched verbs are allocated on the basis “derivative noun – person/animal/not-person”.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Астахова Л.И. Конструкция "глагол + прилагательное (причастие)" в современном немецком языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук:10.02.04/ Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – К., 1980. – 23 с.
2. Возний Т.М. Словоtvір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Л.: Вища шк. 1981. – 271 с.
3. Городенська К.Г. Префіксально-суфіксальний словоtvір // Словоtvір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 285-313.
4. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словоtvірна структура слова (відіменні деривати). – К.: Наук. думка, 1981. – 200 с.
5. Деркач В.П. Об особенностях словообразовательного значения немецких префиксальных глаголов // Вестник Киевск. ун-та. Романо-германская филология. – К.: Вища шк., 1986. – Вып.20. – С. 64-67.
6. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк: Донеччина, 1994. – 422 с.
7. Коробчинська Л.А. Особливості семантики відприкметникових дієслів// Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 66-70.
8. Словник української мови: В 11 т./За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1971-1978. – Т. 1-11.
9. Словоtvір сучасної української літературної мови / За ред. І.І. Ковалик – К.:Вища шк., 1979 – 407 с.
10. Топіха В.А. Множинність словоtvірної мотивації дієслів у сучасній українській мові: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01/ Київ. гос. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 1998. – 17 с.
11. Чемерис К.Г. Дієслівні основи іменного походження в українській мові // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 26-34.
12. Шевчук О.С. Творення дієслів// Укр. мовознавство.– К.: Вища шк., 1984. – Вип. 12. – С. 57-65.
13. Юрчук Л.А. Суфіксальний дієслівний словоtvір // Словоtvір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 171-210.
14. Duden "Das große Wörterbuch der deutschen Sprache": in acht Bänden. – 2., völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage/ Hrsg. G. Drosdowski. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 1993. – 1048 S.
15. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre. – Berlin: Erich Schmidt, 1993. – 182 S.
16. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 370 S.
17. Kaliuščenko V.D. Deutsche denominale Verben. – Tübingen: Narr, 1988. – 180 S.
18. Kaliuščenko V.D. Typologie denominaler Verben. – Tübingen: Niemeyer (Linguistische Arbeiten; 419), 2000. – 253 S.
19. Kühnhold I. Präfixverben // Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. – Düsseldorf: Schwann, 1984 – S. 141-362.
20. Polenz P. Ableitungsstrukturen deutscher Verben// Zeitschrift für deutsche Sprache. – 1968. – № 24. – S. 129-160.
21. Steinitz R. Sind alle Inchoativa inchoativ// Neue Aspekte der Grammatikforschung.– Berlin: Zentralinst. für Sprachwiss, 1975. – S. 67-93.
22. Storch G. Semantische Untersuchungen zu den inchoativen Verben im Deutschen. – Braunschweig: Vieweg, 1978. – 271 S.
23. Wellmann H. Verbbildung durch Suffixe // Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Erster Hauptteil: Das Verb. Eine Bestandsaufnahme des Instituts für deutsche Sprache. – Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann, 1973. – S. 17-140.

Надійшла до редакції 29.05.2002р.

УДК 81'373.23

ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ АНКЕТА ДЛЯ ОПИСАНИЯ ТЕРМИНОВ РОДСТВА

Л.Б.Николаева

1. Вводные замечания. Данная статья посвящена типологическому описанию терминов родства (далее ТР) на материале разноструктурных языков. В работах, посвященных методике типологических исследований, отмечается, что чем больше количество языков различных семей, использованных в процессе исследования, тем более достоверными являются результаты исследования [1, 143], [2, 12]. Количество языков, которое позволяет сделать достоверные типологические выводы и может иметь обобщающее значение, гораздо больше, чем то количество, которое может освоить исследователь. Поэтому все современные исследования основываются в большей или меньшей степени на описаниях языков, взятых из работ различных авторов, основанных иногда на различных принципах [3, 3]. Продолжением этого высказывания можно назвать утверждение о том, что типология находится в логической зависимости от описательной лингвистики, так как опирается на уже готовые дескриптические описания [4, 26].

2. Объект и цель исследования. Объектом описания в данной статье являются ТР в разноструктурных языках. ТР изучались в различных языках (см., напр., в русском – Лавровский, 1867 [5]; в украинском – Олікова, 1983 [6]; в башкирском – Бикбулатов, 1964 [7]; в китайском – Крюков, 1972 [8] и т.д.) в сопоставительном аспекте, особенно на материале родственных языков (см. работы на материале русского и украинского языков – Олікова, 1983 [6]; тюркских языков – Покровская, 1961 [9] и др.). В некоторых исследованиях был использован материал неродственных языков (см., напр., в русском и малагасийском – Кретов, 1985 [10]; в английском, немецком, русском, украинском, польском, румынском, хинди, японском – Калужнин, Скороходько, 1963 [11]).

Анкетирование в данной области проводилось такими исследователями как Н.В.Бикбулатов [7], И.Н.Винников [12], П.А.Кибрик [13], М.В.Крюков [8], А.Е.Лавровский [5] и др. Несмотря на этнографическую направленность большинства вышеперечисленных исследований, все они затрагивают и лингвистическую сторону описываемых ими явлений, анализируя семантику и морфологическую структуру ТР.

Целью данного исследования является изучение структурных типов и семантических признаков ТР с помощью типологической анкеты.

3. Материал исследования. Материалом исследования являются данные, полученные из одноязычных и переводных словарей, этнографических источников, а также данные по арабскому и китайскому языкам, полученные от носителей языка.

Примеры ТР, использованные в типологической анкете, получены из словарей, этнографических источников и ряда специальных работ (в двух последних случаях примеры даются с соответствующими отсылками к источнику).

4. Структурные типы ТР.

Способность слова присоединять к себе словообразовательные морфемы [14, 199], а также наличие определенных способов образования слов, зависящее от деривационной техники, существующей в том или ином языке [15, 17] составляют один из его (слова) основных типологических признаков.

Благодаря тому, что в морфологической структуре слова можно обнаружить различные морфемы, а именно, корневую морфему, префиксные и суффиксные морфемы, для исчисления структурных типов ТР были использованы следующие признаки: 1) наличие/отсутствие аффиксов, 2) наличие/отсутствие двух или более

основ, формирующих ТР, 3) наличие/отсутствие атрибутивных отношений между корневыми словами в ТР (по этому признаку выделялись описательные ТР).

Возможным оказалось наличие следующих структурных типов ТР:

- 1) Корневые ТР.
- 2) Производные ТР.
- 3) Сложные ТР.
- 4) Описательные ТР.

Следует обратить внимание на то, что в некоторых работах [16, 5; 18, 12] под производным словом понимается любая вторичная, т.е. обусловленная другим знаком или совокупностью знаков единица номинации со статусом слова независимо от структурной простоты или сложности последнего [16, 5], то есть и производные, образованные с помощью аффиксов, и сложные слова рассматриваются как типы производного слова в целом. В данной статье производные ТР и сложные ТР рассматриваются как отдельные структурные типы.

4.1. Корневые ТР. Данный тип ТР был выделен на основе признака отсутствия аффиксов. Корневые ТР представляют собой исторически сложившиеся самостоятельные лексические единицы, неразложимые на значимые компоненты (русск. *отец, мать, сын, дочь* и т.д.).

4.2. Производные ТР. Способы образования этого типа выделялись на основе конкретного вида аффикса, участвующего в образовании ТР [15, 23]: 1) суффикса, например, нем. *Schwagerin* 'невестка', 'свояченица', 'золовка', которое образуется с помощью прибавления к основе *Schwager* 'зять', 'свояк', 'деверь', 'шурин' – суффикса существительного женского рода *-in*, 2) префикса, например, русское *прадед*, где *-пра* – приставка, *-дед* – основа. Что касается значения производного слова, то в основу его определения ложится понятие о том, что оно (производное слово) строится как бинарное образование из отсылочной и формантной частей, которые называют двумя исходными элементами словообразовательной модели [19, 19]. Отсылочная часть, состоящая из основы или основ мотивирующих слов, отсылает к источнику мотивации и служит способом сохранить содержащееся в ней значение в структуре деривата; формантная часть служит выражению нового значения у деривата по сравнению с мотивировавшим его словом [17, 467].

4.3. Сложные ТР. Способы образования этого типа выделялись на основе признака наличия двух или более основ, формирующих ТР. Сложные слова (или композиции) образуются путем морфологического сложения корней (основ).

Исходя из того факта, что корневые морфемы, входящие в состав сложного слова, выполняют функцию словообразовательных элементов, их иногда называют полуаффиксами. Эти слова, «не исчезая совсем из употребления, встречаются в словосложении, изменяют при этом частично или полностью свое значение и выполняют фактически роль аффиксов» [20, 104]. Т.о., одни части слова расцениваются как основы, а другие как аффиксы и в зависимости от принимаемого решения о природе элемента, имеющего коррелят в свободном употреблении, конструкция, его включающая, может рассматриваться либо как сложное слово, либо как аффиксное образование [16, 136]. В данной работе подобные конструкции рассматриваются как сложные слова.

Сложное слово занимает промежуточное положение между морфологическим и синтаксическим способами сочетания единиц языка, обладая чертами того и другого [17, 469]. Основы, образующие морфологический состав сложного слова, могут быть соединены друг с другом путем простого соположения основ, например, малаг. *zanaka* 'дитя'+*vavu* 'женщина' = *zanakavavu* 'дочь' [10, 16]. Основы сложного слова могут быть соединены с помощью соединительных служебных морфем. Сложные слова могут быть образованы путем лексикализации отдельных словосочетаний, которые строятся по существующим в данном языке синтаксическим закономерностям, например, англ. *father-in-law* 'тесть', 'свекор' [14, 223].

4.4. Описательные ТР. Способы образования данного типа выделялись на основе признака наличия/отсутствия атрибутивных отношений между корневыми словами в ТР. Структура описательного ТР представляет собой комбинацию двух или более корневых ТР, связанных атрибутивными отношениями, например, араб. *ibn akhi* 'сын брата' [8, 74]. Особенностью данного структурного типа ТР является то, что передача определенного уровня или степени родства при помощи описательного термина возможна во всех языках, но для некоторых из них это единственно возможный способ обозначения родственника, например, англ. *nephew* – племянник, сын брата или сестры, *brother's son* – сын брата и араб. *ibn akhi* – сын брата. Данные примеры показывают, что для английского языка описательный термин *brother's son* передает более конкретное значение, чем основной термин *nephew* и является его заменой. Для арабского языка описательный термин *ibn akhi* является единственным способом выражения данного уровня родства.

5. Дифференциальные семантические признаки ТР. Наличие того или иного набора семантических признаков, определяющих смысловую структуру ТР в том или ином языке, является основной типологической характеристикой, позволяющей сделать вывод о сходстве или различии семантики ТР в различных языках [6, 23]. Существуют два основных типа родства: кровное родство (см. 6) и свойство или родство через брак (см. 7).

6. Признак кровного родства предполагает наличие у некоторого числа людей общих предков: *отец, мать, сын, дочь* и т.д. Кровное родство в свою очередь делится на *родство по прямой и боковой линиям*.

6.1. Признак линии родства. К группе родственников по *прямой линии* относятся родители (*отец, мать*), дети по отношению к родителям (*сын, дочь*), родные братья и сестры, родители родителей (*дед, бабушка*), *внуки*. К группе родственников по *боковой линии* относятся братья и сестры родителей (*дядя, тетка*), дети братьев и сестер (*племянник, племянница*), а также двоюродные братья и сестры. Однако в некоторых языках подобного различия не существует. Таким образом одной из задач типологической анкеты является выяснение вопроса о том, разграничены ли в данном языке прямая и боковая линии родства. Например, в английском языке прямая и боковая линия родства четко разграничены: *father* 'отец' и *uncle* 'дядя', 'брат отца или матери'. В гавайском языке прямая и боковая линии сливаются, и это находит отражение в том факте, что одна и та же лексема используется как для обозначения отца так и для обозначения дяди: гавайск. *mākua kāna* 'отец'; 'дядя, брат отца'; 'дядя, брат матери' [8, 56].

6.2. Признак направления родства. Данный признак определяет характер родственных связей по одному из кровных родственников, ср. с одной стороны, в украинском *дядько* 'брат отца или матери' и, с другой, в гагаузском *дайыка* 'брат матери' и *амужа* 'брат отца' [9, 46]. Данный пример показывает, что в украинском языке направление родства по отцу или матери отсутствует в отличие от гагаузского, где четко прослеживается этот признак.

6.3. Признак возраста. В ходе исследования были обнаружены языки, для которых характерно деление по возрасту внутри поколения. Ср. с одной стороны, малаг. *lahimatoa* 'старший сын', *lahiaivo* 'средний сын', *faralahy* 'младший сын' [10, 14] и с другой укр. *син*, объединяющее сыновей всех возрастов.

6.4. Признак поколения. Признак поколения позволяет определить, характерно ли для данного языка разделение поколений (тур. *hala* 'тетка, сестра отца', *abla* 'старшая сестра Ego') или их совмещение (башк. *анай* 'тетка, младшая сестра отца или матери; старшая сестра Ego'), где одна и та же лексема используется при описании родственников, относящихся к разным поколениям: в случае с башкирским языком совмещаются поколение Ego и поколение родителей Ego?

6.5. Признак пола. Наличие/отсутствие данного признака показывает, характерен ли в том или ином языке признак деления по полу: а) для поколения родителей (ср. с одной стороны, исп. *padre*, англ. *father*, русск. *отец* 'отец, мужчина, который произвел

на свет ребенка', исп. *madre*, англ. *mother*, русск. *мать* 'мать, женщина, которая родила ребенка' и англ. *parent*, русск. *родитель* 'один из родителей, отец или мать', с другой);

б) для поколения детей (укр. *син* 'ребенок мужского пола по отношению к родителям', *дочка* 'ребенок женского пола по отношению к родителям');

в) для поколения внуков (болг. *внук* 'внук', *внука* 'внучка' и гагауз. *унука* [9, 46] 'внук или внучка').

6.6. Признак отношения к лицу того же или противоположного пола предполагает распределение значения ТР в соответствии с отношениями родственников одного или противоположного пола друг к другу. Например, в малагасийском языке значения слов *брат* и *сестра* распределяются между словами *rahalahy* - брат по отношению к брату, *rahavavy* - сестра по отношению к сестре, *anadahy* - брат по отношению к сестре, *anabavy* - сестра по отношению к брату [10, 16].

7. Признак свойства. Свойство - это родство через брак; свойственниками называют родственников мужа по отношению к жене и наоборот. «Свойство есть отношение, существующее между одним из супругов и родственниками другого, а также между родственниками обоих супругов. Каждый родственник одного из супругов для другого супруга и его родственников является свойственником» [21, 63]. Для обозначения отношений свойства существует отдельная группа терминов: *муж, жена, тесть, теща, свекор, свекровь* и т.д.

7.1. Признак линии свойства. В соответствии с этим признаком свойство делится на свойство по прямой и по боковой линиям. К группе свойственников по прямой линии относятся супруги (*муж, жена*) и их родители (*свекр, свекровь, тесть, теща*). К группе свойственников по боковой линии относятся братья и сестры супругов. Термины, содержащие признак боковой линии свойства, описывают отношения кровных родственников одного из супругов к кровным родственникам другого. Например: русский ТР *золовка* значит 'сестра мужа', *свояченица* 'сестра жены'.

7.2. Признак направления свойства определяет характер родственных связей по мужу или жене, ср. такие ТР в русском языке как *тесть* 'отец жены' и *свекор* 'отец мужа', с одной стороны, и, в английском *father-in law* 'отец мужа или жены', с другой стороны.

7.3. Признак пола. Данный признак показывает, характерно ли в том или ином языке деление свойственников по полу. Сравните, например, в русском языке *муж* 'мужчина, состоящий в браке', *жена* 'женщина, состоящая в браке' и в малагасийском *vady* [10, 16], обозначающее одинаково как мужа, так и жену.

Таблица 1. Дифференциальные семантические признаки терминов кровного родства

Язык	Дифференциальный семантический признак ТКР					
	Линия родства	Направление родства	Возраст	Поколение	Пол	Отношение к другому лицу по полу
Немецкий	+	-	-	+	+/-	-
Английский	+	-	-	+	+/-	-
Французский	+	-	-	+	+	-
Испанский	+	-	-	+	+	-
Русский	+	-	-	+	+	-
Украинский	+	-	-	+	+	-
Башкирский	+	-	+		+	-
Гагаузский	+	+	+	+	+/-	-
Осетинский	+	+	-	+	+	-
Турецкий	+	+	-	+	+	-
Китайский	+	+	+	+	+	-
Японский	+	-	+	+	+/-	-
Хинди	+	+	-	+	+	-
Малагасийский	+	+	+	+	+/-	+

Таблица 2. Дифференциальные семантические признаки терминов свойства

Язык	Дифференциальный семантический признак ТС			
	Линия свойства	Направление свойства	Пол	Возраст
Немецкий	+	-	+	-
Английский	+	-	+	-
Французский	+	-	+	-
Испанский	+	-	+	-
Русский	+	+	+	-
Украинский	+	+	+	-
Башкирский	+	+	+	+
Гагаузский	+	+	+	+
Осетинский	+	+	+	-
Турецкий	+	-	+	-
Китайский	+	+	+	+
Японский	+	-	+	-
Хинди	+	+/-	+	-
Малагасийский	+	-	-	+

Таблица 3. Структурные типы терминов родства

Язык	Структурные типы терминов родства			
	Корневой	Производный	Сложный	Описательный ¹
Немецкий	+	+		
Английский	+	+	+	
Французский				
Испанский				
Русский	+	+		
Украинский	+	+		
Башкирский				
Гагаузский	+		+	
Осетинский	+			+
Турецкий				
Китайский	+		+	+
Японский				
Хинди				
Малагасийский	+		+	

РЕЗЮМЕ

В статті представлений опис термінів родинності у різноструктурних мовах, що належать до різних груп та сімей за допомогою типологічної анкети. Ця група лексем описана з точки зору структури та семантики, що дозволило виявити основні структурні компоненти та числені диференційні семантичні ознаки слів.

SUMMARY

This article deals with the description of kinship terms in a number of languages which have different structure and belong to different groups or families with the help of questionnaire. The above mentioned group of lexems is described in structural and semantic aspects

that allows to determine main structural components of kinterms and variety of their differential semantic indications.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Bell A. Language samples // Universals of human language. Vol. I. Method and Theory. – Stanford: University Press, 1978. В кн. Vladimir D. Kaliuščenko. Typologie denominaler Verben.//Lingustischen Arbeiten. Niemeyer, Tübingen, 2000.
2. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. – Chicago: University of Chicago Press, 1981. В кн. В.Д. Калиущенко Типология отыменных глаголов. – Донецк, 1994.
3. Успенский Б.А. Структурная типология языков, М., 1965.
4. Вардунь И.Ф. О предмете и задачах типологии // Лингвистическая типология. – М., 1985.
5. Лавровский П.А. Коренное значение в названиях родства у славян, СПб., 1867.
6. Олікова М.О. Типологічний аналіз термінів, що позначають спорідненість в англійській, російській та українській мовах. // Іноземна філологія. 1983, вип.3.
7. Бикбулатов Н.В. Система родства башкир – М., 1964
8. Крюков М.В. Система родства китайцев – М., 1972.
9. Покровская Л.А. Гагаузские термины родства // Алгебра родства. Вып.1. СПб, 1995.
10. Кретов А.А. Конфронтативное изучение наименований лиц в русском и малагасийском языках // Семантическая специфика национальных языковых систем – М., 1985.
11. Калужнин Л.А. , Скороходько Э.Ф. Некоторые замечания о лексической семантике (на материале терминологии родства и свойства) // Исследования по структурной типологии – М., 1963.
12. Винников И.Н. Программа для сбора материалов по системам родства и свойства – М., 1936.
13. Кибрик А.Е. Методика полевых исследований – М., 1972.
14. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков – М., 1989.
15. Kaliuščenko V.D. Typologie denominaler Verben // Lingustischen Arbeiten. Niemeyer, Tübingen, 2000.
16. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа– М., 1974.
17. Кубрякова Е.С. Словообразование // Лингвистический энциклопедический словарь – М., 1990.
18. Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис – М., 1979.
19. Генюшени Э.М. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов – Вильнюс, 1983.
20. Степанова М.Д. Методы синхронного анализа лексики – М., 1968.
21. Семенов Ю.И. Как возникло человечество – М., 1966.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

Англ. – английский язык.	Нем. – немецкий язык
Башк. – башкирский язык.	Осет. – осетинский язык.
Болг. – болгарский язык	Русск. – русский язык.
Гавайск. – гавайский язык.	Тур. – турецкий язык.
Гагауз. – гагаузский язык.	Укр. – украинский язык.
Исп. – испанский язык.	Фр. – французский язык.
Кит. – китайский язык.	Ср. – сравните.
Малаг. – малагасийский язык	Напр. – например.

Надійшла до редакції 15.05.2002 р.

УДК 81'373=133.1=161.2

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ АПРОКСИМАТОРІВ У ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Г.Г.Морєва

Сучасний етап розвитку лінгвістичної науки характеризується зростанням інтересу до зіставного вивчення мов, оскільки саме цей підхід дозволяє з інших позицій уявити відомі факти рідної мови та встановити нові зв'язки між кількома мовами [1, 1].

Цікавим є дослідження поняттєвої категорії приблизності (апроксимації) та мовних засобів її вираження – так званих апроксиматорів (АП). Подібний інтерес зумовлений тим, що в процесі своєї соціально-мовленнєвої діяльності людина повинна називати нескінченну кількість різноманітних явищ, подій, фактів навколишньої дійсності, іменування яких часто буває досить важким з тих чи інших причин. Мова ж «вляштована так, що на ній можна все сказати, навіть те, для чого немає спеціальних слів і висловів» [2, 252].

Предметом дослідження виступає функціонування порівняно невеликої в кількісному відношенні групи АП таких різноструктурних мов, як французька, з одного боку (*presque, environ, à peu près, quasi, quasiment, quelque*), та українська (*майже, мовби, немов, немовби, немовбито, приблизно, біля, близько, коло, мало не, ледве не, ледь не, трохи не*) – з іншого.

У процесі збору мовного матеріалу для дослідження ми керувались таким принципом: «Для отримання оптимальних результатів вибірки повинні бути однорідними за стилем, довільними за вибором і достатніми за обсягом. Додержання всіх трьох критеріїв забезпечує отримання статистично достовірних даних» [3, 46].

Отже, матеріалом для дослідження стали зібрані шляхом суцільної вибірки текстові фрагменти з творів французької та української художньої літератури ХХ століття.

Аналіз однакової кількості сторінок художніх текстів показав, що якісний та кількісний склад АП у досліджуваних мовах є різним. Якщо у французькій мові досліджуваних АП усього 6, то їхніх аналогів в українській мові вдвічі більше, тобто 13, якщо враховувати не тільки вихідні форми, наприклад, *мовби* і *ледве не*, але й похідні *немов, немовби, немовбито*, а також *ледь не*. Відповідно до цього, АП в українській мові вживаються набагато частіше, ніж АП французької мови. Про це свідчать дані таблиць 1 і 2.

Таблиця 1. Частотність уживання АП французької мови (5773 сторінок тексту)

АП	Загальна кількість	На кількість сторінок (у середньому)	Вживання АП, %
<i>Presque</i>	366	15,77	6,33
<i>À peu près</i>	89	64,86	1,54
<i>Environ</i>	56	103,08	0,97
<i>Quasi</i>	14	412,35	0,24
<i>Quelque</i>	8	721,62	0,13
<i>Quasiment</i>	7	824,71	0,12
Всього	540	10,69	9,35

Таблиця 2. Частотність уживання АП української мови (5768 сторінок тексту)

АП	Загальна кількість	На кількість сторінок (у середньому)	Вживання АП, %
Майже	734	7,86	12,71
Мовби	698	8,26	12,10
Немов	153	37,69	2,65
Немовби	75	76,9	1,3
Немовбито	5	1153,6	0,08
Мало не	70	82,4	1,21
Близько	16	360,5	0,28
Ледь не	12	480,6	0,20
Ледве не	2	2884	0,03
Приблизно	8	721	0,14
Коло	7	824	0,12
Біля	6	961,33	0,10
Трохи не	3	1922,66	0,05
Всього	1789	3,22	31,0

Така кількісна диспропорція наявності АП у досліджуваних мовах може, на нашу думку, пояснюватись тим, що формування АП тісно пов'язане з українською народною розмовною мовою, а також із флективністю цієї останньої. Але це припущення потребує аналізу великої кількості теоретичних праць з історії досліджуваних мов.

Слід зазначити, що позиція АП у структурі речення у досліджуваних мовах «не фіксована і здійснюється тільки внаслідок необхідності апроксимувати той чи інший член речення» [4, 10]. Користуючись термінологією О.Т.Кривоносова, будемо далі називати компонент, що апроксимується, ядерним компонентом, або ядром, тоді як сам АП, тобто залежний компонент, будемо іменувати ад'юнктом [5, 4].

АП у французькій мові є ад'юнктами всіх структурних одиниць – слів, словосполучень, речень, проте зі словами сполучаються нечасто, наприклад:

(1) *Autrefois, j'avais sa confiance, presque son amitié.* (Troyat H. La barynia, p. 146), віддаючи перевагу взаємодії зі словосполученнями, або з реченнями:

(2) *Il n'y avait presque plus de vieillards* (Druon M. La Reine Etranglée, p. 188).

Позиція АП у цій мові показує три можливих варіанти: частіше за все – препозицію (приклад 1), досить часто – інтерпозицію (приклад 2), рідше – постпозицію, принаймні, у *presque, à peu près, environ*:

(3) *Ça me prend toutes mes soirées, entre huit heures et onze heures à peu près* (Duhamel G. Vue de la Terre promise, p. 306).

Що стосується *environ*, цей АП однаково часто вживається як у пре-, так і у постпозиції, що можна проілюструвати двома такими прикладами:

(4) *Puis, environ midi, on se remit en route vers le nord* (Druon M. Les Poisons de la Couronne, p. 102-103) – випадок препозиції АП;

(5) *Avec le déchet probable, ça nous fait donc au total une centaine environ* (Laffitte J. Ceux qui vivent, p. 317) – випадок постпозиції.

Розташування АП у французькій мові в основному контактне, тобто «апроксиматор характеризується високою смисловою спаяністю з останнім (ядерним – Г.М.) компонентом незалежно від його приналежності до частини мови» [4, 10] і, звичайно, незалежно від його розміщення щодо ядерного компонента, як у наступному прикладі, де АП знаходиться в постпозиції:

(6) *Ça me prend toutes mes soirées, entre huit heures et onze heures à peu près* (Duhamel G. *Vue de la Terre promise*, p. 306).

Найвищий ступінь контактності зазначено в АП quasi:

(7) *Ce n'est pas un risque, mais la quasi-certitude d'un échec!* (Troyat H. *La gloire des vaincus*, p. 167). Останній приклад написання quasi через дефіс є типовим у випадках його сполучуваності з іменниками та прикметниками. У текстах різних мовних стилів можна часто спостерігати la quasi-totalité, la quasi-nudité, la quasi-unanimité і т.ін. Випадки написання разом АП із ядерним компонентом також досить частотні. До речі, цей факт зафіксовано не тільки у французькій, але й у багатьох інших мовах, наприклад, в англійській, російській, українській:

(8) *Ваня Каїн з "Московіади", дещо здрибнілий і не такий страшний, як у вірші, має цілком реального прототипа – поета і волоцюгу Івана Новицького, одну з літінститутських та гуртожитських квазілегенд* (Андрухович Ю. *Примітки*, с. 281).

Розташування АП по відношенню до ядерного компонента може бути як контактним (див. приклади вище), так і дистантним (нами було виявлено випадки дистантного розташування presque, environ, quasi). Найбільш гнучким і рухливим у цьому відношенні є presque:

(9) *La maison! Elle est, dans mon souvenir, comme un donjon, comme une citadelle, notre acropole: pierre de taille par-devant, rocailleuse meulière sur les hauts flancs aveugles. Assez neuve, et déjà toute poudrée de flammèches et de suie. Carrée, massive et presque seule encore de son espèce dans ce quartier fait de petites bâtisses provinciaux et de masures villageoises* (Duhamel G. *Le Notaire du Havre*, p. 48).

Для АП environ домінуючим є також контактне розміщення відносно ядерного компонента, але зрідка трапляються випадки його дистантного розташування. Причому дистанція досить незначна, що дозволяє говорити про більшу спаяність цього АП із ядерним компонентом і меншу відірваність від нього порівняно з presque, як у наступному випадку:

(10) *A l'extérieur du camp, il y a environ pour nous garder six cents soldats revêtus de l'uniforme S.S.* (Laffitte J. *Ceux qui vivent*, p. 254).

Усі АП французької мови у переважній більшості випадків зустрічаються в розповідних реченнях, що можна простежити в усіх наведених вище прикладах. Однак presque може інколи вживатись в питальних та окличних реченнях, наприклад:

(11) *Je ne savais rien de cet homme et tout mon être le refusait d'un bloc, avec une ardeur presque sacrée!* (Roblès E. *Saison violente*, p. 20).

Проте такі випадки поодинокі.

Аналіз позиційної сполучуваності à peu près і quasiment показав їхню можливість входити до складу не тільки розповідного, але й питального речення:

(12) *Pouvez-vous me dire combien il y a à peu près de manteaux de chat sauvage à Paris?* (Simenon G. *Maigret et le voleur paresseux*, p. 67-68) або, наприклад:

(13) *C'était quasiment la nuit!* (Troyat H. *Sophie, ou la fin des combats*, p. 140).

Найбільш «індиферентним» із досліджуваних АП французької мови по відношенню до всіх вказаних ознак є quelque. Він взаємодіє тільки зі словосполученнями, знаходиться завжди в контактній препозиції до ядерного компонента, зустрічається переважно в розповідних реченнях:

(14) *Je serais plus tranquille si nous avions quelque cents verstes d'avance* (Troyat H. *Les désordres secrets*, p. 6).

Переважна більшість українських АП взаємодіє зі словосполученнями та реченнями:

(15) *Коли йому розповіли ранком, як заспівало щось у степу майже перед самим світанком, він подумав: горе* (Довженко О. *Поема про море*, с. 74), тоді як сполучуваність зі словами зустрічається не дуже часто:

(16) *Тепер він стояв під крилатим дубом у неймовірно білій сорочці, ретельно виголений і майже свіжий* (Сизоненко О. Далекий Бейкуш, с. 5).

Домінує в цьому відношенні найбільш частотний з досліджуваних АП, *майже*, який рівною мірою здатний приєднуватись до слів, словосполучень, речень.

АП української мови можуть знаходитись у препозиції по відношенню до ядерного компонента (див. попередній приклад), в інтерпозиції, що трапляється набагато рідше, як правило, у АП *майже, мовби, немов, немовби, мало не*, наприклад:

(17) *Шая радісно зареготав, зареготав на повний голос, але то був немовби шепіт: паровоз гуркотів, гримів і, хитаючись, як на хвилях, линув шістдесят кілометрів за годину* (Смолич Ю. Наші тайни, с. 367), а також у постпозиції (*майже, мовби*), що трапляється дуже рідко. Можна з упевненістю сказати, що такі випадки поодинокі:

(18) *Адже ми всі майже – діти ваших учнів* (Довженко О. Життя в цвіту, с. 223), або такий приклад:

(19) *Так молода жона Воеводина з широкої степової волі вскочила в неволю позолочену мовби, подібно до заморського птаха, якого саджають до золотой клітки...* (Загребельний П. Первоміст, с. 95).

Розглядаючи цей аспект функціонування АП української мови, хотілось би звернути увагу на такий факт стосовно вживання АП *мало не*. Для нього, як і для всіх інших АП, характерною є контактна препозиція. Однак нами було знайдено приклад його своєрідної «інтерпозиції», так би мовити, «інтерпозиції» навиворіт:

(20) *Стрийна з них напекла таких курчат у сметані, що гості мало пальці не проковтували* (Винничук Ю. Ги-ги-и, с. 55).

Крім цієї своєрідної «інтерпозиції», слід відзначити ще одну цікаву, на нашу думку, можливість цього АП, що витікає із флективної природи української мови та з особливостей української народної розмовної мови, а саме, дублювання однієї з приголосних:

(21) *... та йди ти зі своїми доларами, мало-м не накричала на нього, але стерпіла, змовчала, бо він дурний і п'яний, та ще й молодий...* (Андрухович Ю. Рекреації, с. 83).

Розташування АП української мови у переважній більшості випадків контактне по відношенню до ядерного компонента, що можна бачити в наведених вище прикладах. Зрідка трапляються випадки дистантного розташування, але їх зафіксована дуже незначна кількість:

(22) – *Чого злякався? Ті он не бояться! – і князь показав на двох вершників, загублених посеред знавіснелих вод, відчайдушних, видно, майже шалених у своєму намаганні добратися до островця* (Загребельний П. Смерть у Києві, с. 399).

У більшості випадків АП української мови вживаються у розповідних реченнях. Однак АП *майже* може вживатись в окличних:

(23) *Пригадай побиті коліна, поламані нігті, порепану шкіру: всі памірські вавки, які ти залузував майже півроку!* (Дімаров А. Вершини, с. 71), а також у питальних реченнях:

(24) – *А чи знаєш ти, що він майже женених був нашої Ірен, що Ірен любить його, тобто згодна з ним побратися?* (Підмогильний В. Невеличка драма, с. 653).

Це ж саме стосується АП *мовби*; зрідка можна спостерігати випадки його вживання в окличних реченнях:

(25) *Розкидала з очей цілі оберемки чортів, дивилася мовби й не з-під лоба, а з-під ока, що й зовсім неможливе, але ж маєш!* (Загребельний П. Смерть у Києві, с. 692) та питальних реченнях:

(26) – *А Ростислав же, по-твому, як? Теж сонний, раз на нього Петрило напав і вже мовби й обкрутив?* (Загребельний П. Смерть у Києві, с. 561).

Позиційний аналіз АП *трохи не* є найбільш складним порівняно з усіма попередніми АП: на весь обсяг проаналізованого мовного матеріалу було знайдено тільки 3

випадках його вживання. Можна говорити про те, що, оскільки цей АП частіше за все уточнює у реченні дієслово, яке є присудком, то він відноситься до всього речення:

(27) ... а фіри мало не переверталися, мало не розвалювалися від шаленої гонитви, бо пси підганяли нас, трохи не наскакували на коней, де вони їх таких набрали, я дотепер не знаю... (Андрухович Ю. Рекреації, с. 81-82).

На нашу думку, це зумовлено стилістичним вживанням АП *трохи не*. По-перше, він може вживатись з метою запобігти повторенню одного й того ж АП, тобто *мало не*. По-друге, його вживання може бути обмежено особливостями авторського стилю або навіть хронологічними рамками. Для перевірки цієї думки ми залучили додатковий мовний матеріал загальною кількістю 1200 сторінок художніх творів відомого українського письменника другої половини ХІХ – початку ХХ ст. І. Нечуй-Левицького [6; 7]. Так, на цей обсяг проаналізованого матеріалу АП *трохи не* зустрічається 212 разів. Взагалі, у творчості названого письменника спостерігається така картина вживання лексичних АП: *трохи не* – 212, *сливе* – 40, *мало не* – 3, *ледве не* – 2, *немов*, *близько* – по одному разу.

При цьому АП *майже* зовсім не вживається, а замість нього знаходимо *сливе*, якого не було у художній літературі ХХ ст. (див. табл. 1, 2).

Вертаючись до АП *мало не*, слід зауважити, що поряд із розповідними, він може зустрічатись також в окличних реченнях (нами був виявлений тільки один приклад):

(28) – Пам'ятаєш, Козубенко, – прошепотіла вона, – як навесні ви тікали від окупантів і мало не зламали мені ногу? ... (Смолич Ю. Вісімнадцятилітні, с. 614).

Проведене дослідження функціонування АП французької та української мов дозволило виявити такі типологічні особливості АП, які стосуються якісно-кількісних і позиційних аспектів цих мовних одиниць.

Як у французькій, так і в українській мовах досліджувані АП є ад'юнктами всіх структурних типів одиниць – слів, словосполучень, речень, причому в обох мовах частотність їх вживання зі словами нижча, ніж з іншими структурними одиницями. На нашу думку, це засвідчує про специфічну денотативну співвіднесеність досліджуваних мовних одиниць. У розмовній мові частіше за все необхідно вживати АП не стільки для характеристики самого об'єкта (термін «об'єкт» ми розуміємо широко, включаючи до нього істоти та неістоти), скільки для його приблизної характеристики з усіма властивими йому ознаками, а також для приблизної характеристики ситуації оповідання, якщо йдеться про сполучуваність АП із реченнями.

Типовим явищем для АП у досліджуваних мовах є їх переважне вживання в розповідних реченнях. Проте деякі АП, як ми помітили, можуть зустрічатись у питальних і окличних (*presque*; *майже*, *мовби*) або тільки питальних (*à peu près*, *quasiment*; *немов*, *мало не*) реченнях. З цього приводу можна висловити таке припущення. Комунікативна функція окличних речень полягає у висловленні різноманітних емоцій. За допомогою питальних речень уточнюють будь-яку інформацію. Крім того, дослідники цієї проблеми вважають АП частками, а одним із критеріїв відмежування часток від прислівників є неможливість постановки питання до цих лексичних одиниць. Що стосується розповідних речень, їм властиво передавати різноманітну інформацію, яка може бути як точною, так і приблизною. АП ж існують у мові спеціально для того, щоб передавати приблизну інформацію про предмети, явища навколишньої дійсності та їх властивості. Але роблять це своєрідно як в одній, так і в іншій досліджуваній мові, для чого треба перш за все знання семантичних особливостей АП (див. про це детально [8], [9]).

Конструкція АП + ядерний компонент є, як правило, ремою висловлювання. З її допомогою адресант виділяє і підсилює інформацію, яку він вважає важливою. Саме цим пояснюється той факт, що АП обох мов частіше за все знаходяться в контактній препозиції щодо ядерних компонентів, демонструючи велику спаяність із ними, особливо у випадку з *quasi*, який навіть може ставати префіксом, тобто бути службовим формантом.

Крім цього, у французькій мові досить частотні випадки інтерпозиції АП, чого не спостерігається в українській мові. Це пов'язано з аналітизмом французької мови. У ній також відзначено більшу кількість випадків постпозиції АП у порівнянні з українською. Це стосується перш за все *presque* і *à peu près*, які можуть вживатись у постпозиції, і особливо *enfin*, який однаково часто вживається як у пре-, так і у постпозиції. Постпозиція АП можлива також і в українській мові (*майже, мовби*), але ці випадки поодинокі. Така особливість АП зумовлена, на нашу думку, їх кількісним співвідношенням в обох мовах. В українській мові їх арсенал значно переважає аналогічні лексичні одиниці французької мови, тому існує вибір для відображення різноманітних семантичних відтінків значень ядерних компонентів. Навпаки, у французькій мові кількість АП порівняно невелика, тому можна висловити припущення, що мова використовує будь-які можливості, у тому числі й позицію АП у структурі речення, для відтворення цих відтінків значень. Саме тут і починається галузь прагматики.

У відомому французькому прислів'ї говориться: «*Presque et quasi empêchent de mentir*» – «*Майже і мовби не дозволяють збрехати*» (переклад наш. – Г.М.). Відомий російський вчений О.М. Пешковський доходить важливого висновку: «Вся справа в цих *майже і мовби*, на яких будується вся граматики» [10, 132], особливо підкреслюючи те, що граматики кожної національної мови виростає не тільки з загальних структурних протиставлень, «але й з плоти самої мови, де відтінки та нюанси (всі ці *майже і мовби*) не менш суттєві, ніж різкі та нерідко грубі розмежування» [11, 360].

Найбільш “повноцінними” з усіх АП у досліджуваних мовах є *presque* у французькій, *майже* – в українській. Перш за все, ці АП найбільш частотні. Крім того, вони демонструють широкі здатності до лексико-граматичної сполучуваності різних типів, займають різні позиції відносно ядерних компонентів, тобто є дуже мобільними. Найвищий ступінь такої мобільності виявляється в їхній здатності навіть дистанціюватись від своїх ядерних компонентів, чого, як правило, інші АП “не дозволяють собі” робити. З повною відповідальністю можна віднести *presque* і *майже* до ядра лексичних АП у досліджуваних мовах, і висловити думку про те, що їхні аналоги в інших мовах також можуть створювати ядро лексичних АП у цих мовах.

Отже, мовна категорія приблизності є універсальною категорією, що властива великій кількості різноструктурних мов. Це виявляється в наявності загального плану змісту. В плані висловлення та функціонування спостерігається багато розбіжностей, причому не тільки між мовами різних мовних груп, але й у межах однієї й тієї ж мовної групи.

Таким чином, вивчення засобів висловлення приблизності, тобто АП, на матеріалі різноструктурних мов відіграє важливу роль не лише в теоретичному, але й у практичному значеннях. Знання найтонших нюансів мови, у тому числі також АП, й уміння їх правильно вживати суттєво збагачує розмовну мову, робить її точнішою та виразною.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из аспектов функционирования так называемых аппроксиматоров (АП), т.е. лексических средств выражения идеи приблизительности, в частности, их позиционные особенности: тип позиции (препозиция, постпозиция, интерпозиция), расположение по отношению к ядерному компоненту (контактное, дистантное), коммуникативный тип предложения (повествовательное, вопросительное, отрицательное).

Исследование проведено в сопоставительном аспекте на материале двух разноструктурных языков – французского и украинского.

SUMMARY

The present article deals with one of the aspects of the so-called approximators' (APs) functioning, i.e. lexical means of expressing the idea of approximation, in particular, their positional peculiarities: type of position (preposition, interposition, postposition), disposition towards the nuclear component (contact, distant), communicative type of the sentence (declarative, interrogative, exclamatory).

The research is carried out in comparative aspect based on the material of two languages having different structures – French and Ukrainian.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Корнеева Н.В. Система временных значений в русском, французском и испанском языках (контрастивный анализ): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01; 10.02.05/ Университет дружбы народов им. П. Лумумбы. – М., 1980. – 14 с.
2. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: (Общие вопросы). – М.: Наука, 1977. – Кн 1. – С. 230-293.
3. Ивашкин М.П. Синхронно-диахронический анализ переходных процессов в английском языке. – М.: Прометей, 1988. – 172 с.
4. Шкот И.Л. Апроксиматоры в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Моск. гос. пед. ин-т иностр. языков им. Мориса Тореза. – М., 1990. – 23 с.
5. Кривонос А.Т. О логических частицах в немецком языке // Вопросы грамматики германских и романских языков. – Иркутск, 1975. – С. 3-16.
6. Нечуй-Левицький І.: Твори в двох томах – К.: Наук. думка, 1985. – Т.1.. Повісті та оповідання. П'еса. – 638 с.
7. Нечуй-Левицький І. Твори в двох томах – К.: Наук. думка, 1986. – Т.2. Повісті та оповідання. – 637 с.
8. Морева Г.Г. Об одном аспекте выражения приблизительности во французском языке // Функционально-семантические и прагматические характеристики предложения в современном французском языке. Сборник научных трудов. – Пятигорск: ПГПИ-ИЯ, 1993. – С. 70-80.
9. Морева Г.Г. К вопросу о типологии семантического значения аппроксиматоров // Типологія мовних значень у діахронічному та зіставному аспектах: Зб. наук. праць. – Вип. 2/ Ред. кол. В.Д. Каліушенко (відп. ред.) та ін. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.91-95.
10. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1957. – 511 с.
11. Будагов Р.А. Постановка эксперимента в «Русском синтаксисе» А.М.Пешковского // Р.А.Будагов Человек и его язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 356-362.

Надійшла до редакції 05.06.2002 р.

І С Т О Р І Я

УДК 94(477)“16”:930.2 “18/19”

**ЛЮБЛІНСЬКА ТА БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЇ У КОНТЕКСТІ
ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ УТВОРЕННЯ
КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРИОГРАФІЇ 40-х РОКІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В.М.Романцов

Історики, аналізуючи складні й суперечливі процеси державотворення в козацькій Україні, звернули увагу на те, що вони були обумовлені конкретними історичними причинами – тими гострими суспільними суперечностями, які склалися в нашій країні протягом другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ ст. Дослідники перш за все розглядали політичні протиріччя, які виникли внаслідок перетворення України на колоніальне володіння Польської корони.

Надзвичайно важливим чинником у цьому процесі більшість українських істориків вважала Люблінську унію 1569 р. Проте таке ставлення до неї склалося в історіографії не одразу. Українські історики романтичного напрямку Д.Бантиш-Каменський та М.Маркевич, на відміну від наступних вчених, ніяк не пов'язували передумови Національно-визвольної війни в Україні з Люблінською унією. Перший вказував, що українські князі воєвода Київський К.Острозький та воєвода Волинський О.Чарторийський підтримували у Любліні дії польського короля Сигізмунда ІІ Августа проти литовських вельмож [1]. Автор «Истории Малороссии» взагалі відзначав, що українські депутати подали клопотання про вічне підданство польському королеві, ідилічно описавши відповідне рішення Люблінського сейму 1569 р. [2].

Першими в українській романтичній історіографії почали пов'язувати Люблінську унію з причинами Національно-визвольної війни українського народу М.Іванишев та М.Костомаров. Вони показали негативні наслідки цих подій для подальшої долі України, вказавши, що на Люблінському сеймі українські землі були перетворені на провінцію Польського королівства. Це, на думку істориків, призвело до загострення протистояння між Польщею та Україною [3]. “Таке з'єднання, – писав М.Іванишев, – повинне було мати наслідки, згубні для обох народів”, оскільки вони відрізнялися “способом правління, мовою та релігією”, знаходилися “в безперервному зіткненні”, чим паралізували розвиток держави [4]. Учений вважав, що приєднання України до Польщі було не вигідним для першої. Він наголошував, що в документах того часу зустрічаються численні скарги українських дворян “на сваволю магнатів, які захопили до своїх рук законодавчу владу, на несправедливий розподіл староств і вищих державних посад, на протизаконні дії влади судової та виконавчої, на грабунки і шаленість жовнірів і на переслідування православної релігії” [5]. Констатуючи ці гострі політичні суперечності, які склалися в Україні внаслідок Люблінської унії, М.Іванишев фактично визначив причини посилення національно-визвольної боротьби на українських землях.

Усвідомлював вплив Люблінської унії на розвиток національно-визвольної боротьби в Україні і М.Костомаров. На думку вченого, “руські дворяни вперто протидіяли цьому з'єднанню, але погодились, заспокоєні клятвеними обіцянками вічної недоторканості своєї

віри, мови, законів...” [6]. Історик навіть вказував на впевненість “руських у продовженні свого особливого політичного існування” [7]. Але, за словами історика, “того, що писалося на папері, неможливо було зберегти на ділі” [8]. Микола Іванович стверджував, що “справу Люблінської унії помилково називають добровільним з’єднанням народів” [9], бо в дійсності вона закріпила панування одного над іншим...” [10]. Отже, М.Іванишев та М.Костомаров вважали Люблінську унію як несправедливу для українського народу, оскільки він внаслідок цього потрапив у пригноблене становище. Схожі думки висловлював також історик українського козацтва Д.Яворницький [11].

М.Максимович та П.Куліш звернули увагу на негативні політичні наслідки Люблінської унії, яка заклала основи пригноблення України та державної слабкості Польщі. Вони вказували на те, що польська влада була чужою для України, здійснювала у ній асиміляторську політику. М.Максимович визначив “Люблінський період” [12] як добу “польської влади”, коли “польський уряд і власники українських маєтків пригноблювали Україну” [13]. Вчений заперечував твердження польських істориків, що після Люблінської унії у країні панував “дух терпимості” [14].

П.Куліш вважав, що, внаслідок приєднання українських земель до Польщі, утворилася “польсько-руська республіка”, устрій якої викликав вкрай негативні оцінки історика. Він наголошував, що в цій державі “в уявній волі виражалось польське безсилля”, відзначав “дряхлість шляхетської рівності” [15]. Падіння цієї країни, на думку П.Куліша, “сталось внаслідок власних її беззаконь” [16]. Пантелеймон Олександрович не раз акцентував увагу на гострих суперечностях, які виникли внаслідок політичного панування Польщі над Україною. Він називав це “насиллям цивілізаторів” над українським народом [17], які домагалися того, “щоб Русь була Польщею...” [18]. Як історик і письменник, він доводив несправедливість польської влади щодо українців, насамперед пов’язуючи це з частими війнами, що вела Польща і які “падали всім своїм тягарем” на Україну. “Ми в польському суспільстві, – за словами П.Куліша, – були руками, які завадали удари; ми були також грудьми, які отримували рани від зброї ворожої” [19].

В.Антонович, виходячи з історіософських позицій позитивізму, розглядав, перш за все, соціальні і правові наслідки Люблінської унії в Україні. За словами історика, “увесь устрій життя ... нараз перервався і змінився життєвою зав’яззю польського народу”. Польське право в українських землях стало обов’язковим, що “найбільш відбилося на стані селян” [20]. Вчений вважав, що саме у зв’язку з Люблінською унією в останній чверті XVI ст. “селянське населення литовсько-руських областей було поставлене у досить не вигідні юридичні умови: воно повсюди було прикріплене до землі і підкорене дворянам” [21]. У цьому дослідник вбачав підґрунтя для майбутнього соціального конфлікту в Україні.

Більш чітко, ніж інші українські історики XIX ст., пов’язував передумови Національно-визвольної війни з впливом соціально-політичних чинників М.Драгоманов. Таким рубежем, який визначив характер суспільних суперечностей в Україні, Михайло Петрович вважав Люблінську унію [22]. Наслідком її утвердження було те, що “в області малоруського народу, який потрапив до держави Литовсько – Польської, починає сильно виявлятися процес відокремлення вищих правлячих верств від мас народу, причому ці вищі верстви приймають чужу, польську народність” [23].

М.Драгоманов заперечував твердження польських істориків, що Люблінська унія була нібито “братерським союзом трьох народів” (Польщі, Литви та Русі). Він називав цю політичну унію “злополучною”, так само як і церковну унію 1596 р. На його думку, Люблінська унія привела до підкорення України Польщі “без будь-якої цілісної обласної автономії та цільного представництва” [24]. Основу майбутнього загострення суперечностей в Україні історик вбачав у тому, що “Польща взялася поширити на край, якого соціальний лад був

зовсім не схожий на польський, свої соціальні порядки, які визнавали поза містами лише два класи населення: шляхту і підкорене їх поспільство” [25].

М. Драгоманов гіпотетично припускав, що Люблінська унія могла утриматися, якби вона була “дійсно федеральною”. Але насправді, за словами вченого, “польські політики хотіли не федерації, а асиміляції, а тому приготували розпад унії, який повинен був потягнути до загибелі і саму Польщу” [26]. У цих словах дуже точно показана згубна роль Люблінської унії і для України, і для Польської держави.

О. Єфименко, характеризуючи приєднання українських земель до Польщі, звернула увагу на ті його наслідки, які не були відзначені попередніми дослідниками. Олександра Яківна вказувала, що саме після приєднання до Польщі волинських та київських земель утворився “новий політично-соціальний організм” – “Південна Русь” (Україна), а український народ вперше виступив “в якості історичного діяча” [27]. Вона справедливо вважала, що з часу Люблінської унії, яка означала для України “момент суспільної кризи”, у нашій країні спостерігалися два типи життя: “з одного боку – це життя земель старого заселення, старої культури, де всі суспільні відносини вже прийшли до відомої рівноваги, з іншого боку – життя земель, які заселялися наново, де суспільний лад ще не встиг викристалізуватися у певні форми, де все знаходиться у хаотичному бродінні” [28]. Одним з наслідків Люблінської унії стала значна Польська імміграція в Україну, куди наплинула польська малоземельна та безземельна шляхта [29]. Люблінська унія відкрила двері польському впливу в Україні, впливу релігійного вільнодумства Заходу [30].

Різнібічний та ґрунтовний аналіз тих наслідків, які мала для України Люблінська Унія, зробив Михайло Грушевський. Він зазначав, що ці постанови “були складені ... з повним нехтуванням історичних фактів” [31] і характеризувалися надуманою мотивацією. Ігноруючи історичні реалії, правлячі кола Польщі вступили на шлях “насиленницького здійснення вікових устремлінь польської політики” [32].

Наслідком Люблінської унії було те, що “Польща збрала під своєю владою майже всі українські землі”. За межами Польщі після 1569 р., крім Закарпаття, яке перебувало під угорською владою, та Буковини у складі Молдавії, залишалися тільки Берестейська та Пинська землі, які склали Берестейське воєводство під владою Великого Князівства Литовського. Чернігівщина з 1503 р. до початку XVII ст. належала Московській державі, а у добу Смутного часу була захоплена поляками [33]. За словами Михайла Грушевського, це привело до того, що “в останній чверті XVI ст. вся Україна до самого Дніпра була організована відповідно до польського права і польських порядків, а у першій половині XVII ст. польське право і порядки переходять і за Дніпро, майже досягнувши у своєму поширенні крайніх меж української колонізації на сході” [34]. Учений цілком слушно зазначав, що “Польща на кінець XVI ст. остаточно формується в шляхетську державу”, у якій правляча шляхетська верства узурпувала всі політичні та соціальні права. Це безпосередньо позначилося на правовому устрої українських земель [35]. З цього часу в Україні посилювалися аномалії суспільних відносин, оскільки “привілейованим класом в українських землях стають все більш і виключно поляки, а в становищі непривілейованому, пригнобленому виявляється туземне українське населення” [36].

Як і інші історики, М. Грушевський вказував: Люблінська унія широко відчинила в Україну двері польській шляхті, “що сидючи на руській землі й живучи потом руського селянина, звикла ігнорувати все руське, уважати руський народ за *misera contribuens plebs* для польського, дивитися на руську культуру, право, традиції як на щось незмірно низше від польського” [37]. Учений переконливо довів, що за цих обставин “соціальна несправедливість загострюється національною ворожнечею, свідомістю національного гніту, яка підміняється почуттям співпадаючого з ним гніту релігійного. Поляки і ополячені туземці захоплюють у свої руки всю владу, всю силу, всі доходи, всі землі. Туземна Русь обернена на

польських голотів, на зубожілу, обібрану, знехтувану масу польських слуг та чорноробів; її культура, релігія, правовий та економічний побут доведені до повного занепаду і приниження цим польським пануванням. Все це надає ще більшу гостроту невдоволенню обділених станів та груп туземного українського населення і посилює інтенсивність наступної боротьби” [38]. Ці слова засвідчують, що М.Грушевський логічно пов’язував зростання національно-визвольної боротьби із загостренням внутрішніх суперечностей в Україні, які були наслідками впливу Люблінської унії.

Українські історики, розглядаючи причини Національно-визвольної війни і утворення козацької держави у добу пізнього середньовіччя, важливе місце відводили релігійному чиннику. Захист православної віри в умовах проголошення церковної унії став для України загальнонаціональним завданням. Його вирішення було тісно пов’язане з державотворчим процесом. До середини ХІХ ст. вчені саме релігійні суперечності в суспільстві вважали головною причиною посилення національно-визвольної боротьби в Україні. М.Василенко звернув увагу, що релігійні причини Національно-визвольної війни вивчені краще, ніж інші [39].

Д.Бантиш-Каменський постійно вказував на релігійні утиски проти православних в Україні, які посилювалися з часу правління короля Сигізмунда ІІІ. Саме у цю добу, за словами історика, “виникла згубна для одновірців наших унія” [40]. При цьому король відкрито захищав прихильників унії, забороняв приїзд посланців від Константинопольського патріарха, не дозволяв православним будувати храми, а уніати захоплювали насильно монастирі та церкви, мучили священиків [41]. Польська влада всіляко сприяла утвердженню уніати серед українців. Для цього використовували навіть війська [42]. Незважаючи на те, що на користь православного духовенства були прийняті сеймові конституції 1607, 1609, 1618 та 1620 рр., уніати ігнорували їх, маючи підтримку короля [43].

Якщо Д.Бантиш-Каменський лише констатував факти посилення утисків проти православних в Україні, то М.Максимович вперше спробував проаналізувати це явище. Він передусім звертав увагу на дії єзуїтів у Польщі. На думку вченого, саме вони вплили в поляків “дух нетерпимості і вірогоніння”. Михайло Олександрович був переконаний, що саме в цьому полягала головна причина розриву між Україною та Польщею [44]. Він відзначав, що релігійні суперечності в Україні ще більш загострилися, внаслідок утвердження церковної унії, яка стала “яблуком розбрату між православними та католиками [45]. При цьому історик акцентував на принципових канонічних відмінностях уніатського та православного віросповідування [46]. На його погляд, Берестейська унія була “образлива і ненависна для народу”, тому що вона була здійснена без його участі і згоди, поза його бажанням вводилась “заходами насильницькими, незаконними і гнобительськими для всіх православних” [47]. З цього М.Максимович зробив висновок, що церковна унія була великим злом, і в “історичній картині смут та міжусобиць, які відбулися”, вона “повинна стояти на першому плані” [48].

Схожі оцінки щодо релігійного протистояння в Україні, хоч і з деякими особистими акцентами, давав у своїх працях також М.Костомаров. Зокрема, він висвітлює причини укладення церковної унії. Історик пов’язував їх з давніми намірами римських першосвящеників стосовно православної церкви. На думку вченого, наприкінці ХVІ ст. склалися сприятливі умови для здійснення папських планів щодо підпорядкування українського православ’я, спричинені діяльністю ордену єзуїтів, який “за короткий час оволодів і урядом, і розумом дворянства, і вихованням юнацтва” [49]. До того ж, з намірами римо-католицької верхівки була узгоджена політика польського короля Сигізмунда ІІІ, який “був гарячим католиком і готовий був на все на угоду папі” [50]. Унія, за словами М.Костомарова, була здійснена мистецьки, “під личиною справедливості”, “для блага всього християнства”. А після утвердження унії папою поляки вважали мо-

жливим використовувати “всякі явні заходи для знищення руської віри в руській землі” [51]. Учений звернув увагу на те, що унія була здійснена “тільки для простого народу”, передбачалось, що шляхта прийме католицизм [52]. Історик вказував, що десять сеймових конституцій, прийнятих за півстоліття після введення унії для забезпечення спокою православних віруючих, не відвернули численних утисків проти них. Їх не визнавали представники католицького та уніатського духовенства, оскільки, на їх думку, “церква вище держави”. Шляхта ж сприймала ці конституції залежно від власної релігійної належності. Вони могли діяти лише у володіннях дворян православної віри, а власники-католики їх повністю ігнорували [53]. Таких ставало все більше. Микола Іванович навів численні приклади утисків православних віруючих в Україні і дійшов висновку, що саме “унія збудила до повстання Малоросію” [54]. За цих обставин, національно-визвольна боротьба українського народу “покривалася прапором ображеної та приниженої православної віри” [55]. Прагнення народу до покаяння також набуло “релігійного відтінку”, оскільки православна релігія стала для українців “прапором свободи та протидії панському гніту” [56].

Дещо інакше розглядав питання церковної унії та її впливу на національно-визвольний рух в Україні В.Антонович. Він був переконаний, що запровадження Берестейської унії було прорахунком польського уряду, “яким керували єзуїти та католицька клерикальна партія”. Ультракатолицька партія гадала, “що зможе легко зламати православ’я за сприяння православних єпископів та митрополита” [57]. На здійснення унії не питали згоди у нижчого духовенства та мирян, вважаючи, що достатньо буде підтримки верхівки православної церкви. Але, при цьому, не врахована була “основна риса православної церкви”, яка полягала “в соборному її характері”. Це викликало протести православних, їх активну протидію запровадженню унії [58]. Пояснюючи ставлення більшості українців до Берестейської унії, В.Антонович підкреслював, що “для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуванням про богословські питання, не обрядами; український народ завжди відносився до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що перемінювала громадський уряд церкви на автократичний. Народ ненавидів, таким робом, унію за її ієрархічний абсолютизм та за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент” [59]. Ці гострі релігійні суперечності історик визначав однією з досить важливих причин “незадоволення народних мас”, але, на відміну від своїх попередників, на перше місце він її не ставив [60].

О.Єфименко проаналізувала ті складні історичні умови, за яких була укладена церковна унія. Дослідниця наголошувала, що думка про унію церков та церковної ієрархії виникла серед деяких православних кіл, а також в єзуїтів та їх прихильників. Ця думка була цілком природною, оскільки для багатьох у цьому бачилась можливість покласти край розброду релігійних поглядів примиренням “двох головних релігійних розбіжностей, які розділили Польсько-Литовську державу на два ворожі стани” [61]. Олександра Яківна вважала, що король С.Баторій підтримував ідею церковної унії та єзуїтів, “цінуючи в них діяльне знаряддя для досягнення бажаного державного і суспільного об’єднання” [62]. Навіть такий захисник православ’я як В.К.Острозький думав про з’єднання церков. Однак, з точки зору О.Єфименко, наприкінці XVI ст. ґрунт для підкорення православ’я папському престолу не був підготовлений. Через це Берестейська унія 1596 р. постала “в очах маси православних її учасників як результат особистих своєкорисних зусиль православних архієреїв...”. Їм, за словами дослідниці, була “надто тяжка і образлива залежність від мирян при високому і цілком незалежному становищі духовенства католицького” [63]. Але масові настрої православних віруючих були ворожі унії. За цих обставин в Україні відбувся церковний розкол [64]. Православна церква була позбавлена ієрархії, державного заступництва, багатого майна, її опорою, за

висловом Олександри Яківни, залишилося “моральне переконання”, яке “підняло рівень середовища південноруського суспільства на небувалу висоту” [65].

О.Єфименко відзначала, що “релігійна унія викликала у православному середовищі гарячу потребу відстоювати правоту своєї справи тими новими засобами, які були до тих пір майже недоступні, – шляхом гласності, звернення до громадської думки” для “заперечення унії та латинства, на захист православ’я” [66]. У зв’язку з цим вказано на появу полемічної літератури, активізацію церковних братств у Львові, Луцьку, Острозі, Києві, на діяльність особистостей “визначних душевних якостей”, серед яких особливе місце посідав пристрасний полеміст І.Вишенський [67].

І.Каманін вважав церковну унію 1596 року чинником посилення ворожнечі “між руським населенням (українцями – автор) та польською владою” [68]. На думку історика, Берестейська унія продовжила справу Люблінської унії у релігійній сфері. Вчений вказав на різку відмінність становища православної церкви до і після унії 1596р. Вона перестала бути панівною, втратила заступництво влади та закону. Все це перейшло на уніатську церкву та духовенство, а “православ’я та православні, духовенство та миряни піддавалися жорстоким переслідуванням”. Православ’я за цих умов не загинуло тільки через те, що, за словами дослідника, “політичні обставини I половини XVII ст... висунули таких геніальних та мужніх борців за віру, якими були гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та митрополит Петро Могила” [69]. У той же час було відзначено, що ці діячі не змогли подолати розлад і протилежність інтересів серед православного духовенства [70]. З цього І.Каманін виводив відмінність позицій вищого православного духовенства, яке домоглося “прав і привілеїв, зберігши за собою багаті осяжні земельні володіння, намагалося влаштуватися так само, як... вище католицьке духовенство”, а також сільських священиків, інтереси яких зливалися з інтересами всього народу [71].

Широко висвітлював релігійні суперечності в Україні останніх десятиліть перед Національно – визвольною війною М.Василенко. На відміну від І.Каманіна, він вважав, що під владою Польщі православ’я, як релігія нижча, завжди піддавалося утискам, у тому числі, і до Берестейської Унії. Це стосувалося “побудови церков, відправлення культу..., іноді проводилося обмеження шлюбів з православними, обмежувалися права православних у користуванні у містах німецьким правом”, у зобов’язанні сплачувати податки, від яких були звільнені католицькі прелати. Історик вказував, що, на відміну від католицької ієрархії, яка брала участь в державних справах, православні церковні діячі могли з’являтися в державних установах тільки прохачами [72].

Навіть після визнання рівноправ’я всіх іновірних варшавською конфедерацією 1573 р. католики зберігали привілеї, посилювалася католицька реакція [73]. Те, що польський уряд втручався у церковні справи, на думку вченого, надавало питанню про унію політичного характеру. Цим висновком М. Василенко цілком слушно пов’язував релігійне та політичне питання в Україні. Історик звернув увагу, що після Берестейського собору король Сигізмунд III фактично відмовився від прийнятих у 1588 р. Pacta conventa, які підтверджували принципи віротерпимості. Церковна унія вважалася польською владою обов’язковою для всіх православних віруючих. Проти такого насильницького нав’язування протестувала на сеймах українська шляхта грецької віри. Весною 1599 р. вона вступила в союз з протестантами [74].

М.Василенко зазначав, що знярядям католицької реакції в Речі Посполитій у II половині XVI ст. були єзуїти (почали діяльність в Польщі у 1564 р.) [75]. З іншого боку, вчений вважав, що з появою єзуїтів було пов’язане заснування шкіл, які повинні були денационалізувати народності, що входили до складу Речі Посполитої. З цих шкіл мали вийти “вороги некатоліків” [76]. Отже, за висновком історика, “єзуїти погрожували не тільки вірі, але й національності” [77].

Значної уваги висвітленню релігійних суперечностей в Україні надавав М.Грушевський. Він стверджував, що боротьба за права української народності набула релігійної форми, пояснюючи тим, що “національна відмінність Русі та Польщі співпала з відмінністю релігійною взагалі”, а через це національна боротьба сприймалася як боротьба релігійна, що була “більше зрозуміла для маси через більш певні і конкретні свої ознаки” [78]. Вчений відзначав “принижене становище православної церкви і нерівноправність православних порівняно з католиками”, що було відчутно на кожному кроці і в релігійній, і в політичній, і в економічній сферах. При цьому православна церква ієрархія виявляла повну нездатність до протесту, відсутність енергії та ініціативи у боротьбі. Аналізуючи ці обставини, М.Грушевський пов’язував пасивність православної церковної верхівки з тим, що вона надто звикла спиратися на урядову владу, а в самому суспільстві вона “не вмiла знайти для себе точку опори”. З іншого боку, це пояснювалося правом патронату з боку польських королів і великих князів литовських щодо православних церковних посад, через що на них потрапляли люди, далекі від церковних справ, що привело весь устрій православної церкви до сильного розладу [79]. Ці суперечності особливо гостро виявилися в полемічній літературі захисників православ’я та прихильників церковної унії [80].

М.Грушевський звернув увагу і на ті суперечності, які виникли між православними єпископами, з одного боку, і братствами та константинопольським патріархом – з іншого. Ці тяжкі непорозуміння підштовхували церковну верхівку до унії з католицькою церквою. У свою чергу, як доводив історик, ці наміри викликали протести в українському суспільстві [81]. Вчений негативно характеризував втручання константинопольського патріарха у церковні справи України.

З іншого боку, М.Грушевський вказував, що польська влада здавна мала наміри щодо приєднання православних віруючих України до католицької церкви. Але лише у другій половині XVI ст. католицька Польща перейшла до відвертих практичних дій у намаганні підкорити православних. За церковну унію висловився навіть В.-К.Острозький, за умови, що це буде здійснено “за згодою з патріархом та всім православним світом” [82]. Але сталося інакше: “свій план унії православні єпископи здійснили таємно в результаті змови, підтриманої королем Сигізмундом III” [83]. На думку історика, саме внаслідок цих дій в Україні виник церковний розкол, загострилася релігійна конфронтація, посилювалися утиски православних.

Історіографічне дослідження наслідків Люблінської та Берестейської унії для історичної долі України показує, що українські історики надавали цьому питанню великої уваги. На відміну від Д.Бантиш-Каменського та М.Маркевича, їх наступники – М.Іванишев, М.Костомаров, М.Максимович, П.Куліш, В.Антонович, Д.Яворницький, М.Грушевський вкрай негативно характеризували вплив Люблінських постанов на становище в українських землях. Більшість вітчизняних вчених у висвітленні даної проблеми дотримувалися думки, що ці політико – правові акти поставили Україну у нерівноправне, пригноблене становище порівняно з польськими та литовськими землями. У Люблінський період – 1569-1648 рр. (з цим визначенням М.Максимовича можна цілком погодитися – автор) – в Україні поширився польський політичний, соціальний та правовий устрій, активізувалася католицька експансія, посилювалося проникнення польських магнатів та шляхти, відбулося ополячування представників українських соціальних верхів. За цих умов було неминучим загострення політичних, соціальних, релігійних, національних суперечностей, що перетворило Україну на арену національно-визвольної боротьби проти польсько-магнатського панування. Українці все більше переконувалися, що польська держава для них чужа, а, отже, закономірно поставало питання про необхідність утворення власної держави. Цікаву думку висловила О. Єфименко, яка вка-

зувала, що внаслідок Люблінської унії була об'єднана у єдиному політичному просторі більша частина українських земель. Це стало важливим чинником процесів державотворення в Україні, які розгорнулися у добу Національно-визвольної війни.

Українські історики романтичного напрямку (Д.Бантшиш-Каменський, М.Максимович, М.Костомаров та ін.) серед причин, які привели у XVII ст. до загострення суперечностей в українському суспільстві, на перше місце ставили релігійний чинник, а найбільше відзначили негативні наслідки Берестейської унії. Історики-позитивісти (В.Антонович, О.Єфименко, І.Каманін, М.Василенко, М.Грушевський), хоча і наголошували на деструктивному впливові Берестейської унії на український суспільний розвиток, проте не вважали це головною причиною загострення протистояння в Україні. Вітчизняні історики також стверджували, що підтримка польською владою церковної унії, фактична заборона православної віри призвели до того, що релігійне питання набуло для українців політичного характеру. Захист української православної церкви став справою більшості народу під час Національно-визвольної війни, головним завданням уряду новоствореної козацької держави.

РЕЗЮМЕ

Люблинская уния 1569 г. являлась определенным рубежом украинской истории. С этого времени Украина была инкорпорирована в состав Польского государства, что имело очень серьезные негативные политические, экономические, социальные, религиозные последствия для нашей страны, привело к резкому обострению внутренних противоречий. Свообразным дополнением политической унии 1569 г. была Берестейская церковная уния 1596г., которая спровоцировала глубокой раскол украинского общества на религиозной почве. Люблинская и Берестейская унии были важными факторами формирования предпосылок Национально – освободительной войны середины XVII в. и возникновения казацкого государства. В статье рассматриваются историографические аспекты данной проблемы.

SUMMARY

Lyublin Union of 1569 was a certain boundary of Ukrainian history. Then Ukraine was incorporated into the Polish State, and it had very grave consequences in political, economic, social and religious spheres in our country. It led to the acute aggravation of home (inland) contradictions. Berestechko Chureh Union was a special addition to the political Union of 1569. This Chureh Union resulted in a deep split of Ukrainian society on religious grounds. Lyublin and Berestechko Unions were very important events in the formation of the national liberation war background in the middle of the 18th century and the rise of the Cossack state. The article deals with the historiographic aspects of the issue.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Див.: Бантшиш – Каменский Д.Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.77.
2. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии. – Т. 1. – М., 1842. – С.48,49.
3. Див.:Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной Руси // Основа. – 1861. – №3. – С.13; Костомаров Н.И. Правда полякам о Руси // Основа. – 1861. – №10. – С.109.
4. Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной Руси. – С.13.
5. Там само. – С.15.
6. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – М.: Чарли, 1994. – С.18.
7. Костомаров Н.И. Правда полякам о Руси. – С.109.

8. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С.18
9. Див.: Костомаров Н.И. Князь Владимир Мономах и казак Богдан Хмельницкий // Казаки. – М.: Чарли, 1995. – С.387.
10. Там само. – С. 389.
11. Див.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т.2. – К.: Наукова думка, 1990. – С.28.
12. Максимович М.А. Библиография // Собр. Соч. – Т.1. – К., 1876. – С.511.
13. Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения Поляков и Малороссиян, бывшего в XVII веке // Собр. соч. – Т.1. – К., 1876. – С.250, 249.
14. Там само. – С.258.
15. Кулиш П.А. Отпадение Руси от Польши. – Т.3. – М., 1889. – С.402.
16. Там само. – С.402.
17. Кулиш П.А. Полякам об украинцах // Основа. – 1862. – №2. – С.85.
18. Там само. – С.73.
19. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – Т.Ш. – М., 1877. – С.304.
20. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – С.52.
21. Антонович В.Б. Грановщина // Моя словідь... Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.608.
22. Див.: Драгоманов М.П. Исторические песни малорусского народа с объяснениями В.Антоновича и М.Драгоманова. Предисловие // Вибране. – С.48.
23. Там само. – С.48.
24. Див.: Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия // Собр. полит. соч. М.П. Драгоманова. – Т.1. – Paris, 1905. – С.13.
25. Там само. – С.14.
26. Там само. – С.15.
27. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Лыбидь, 1990. – С.160.
28. Там само. – С.160.
29. Див.: Там само. – С.177.
30. Див.: Там само – С.178.
31. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Лыбидь, 1991. – С.115.
32. Там само. – С.116.
33. Там само. – С.118.
34. Там само. – С.120.
35. Там само. – С.121.
36. Там само. – С.122.
37. Грушевський М. С. Історія України – Руси. – Т. V. – К.: Наук. думка, 1994. – С.26.
38. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – С.122.
39. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К.: Издание кн. магазина Н.Я. Оглоблина, 1916. – С.220.
40. Бантиш-Каменський Д.М. Вказ. Праця. – С.95.
41. Див.: Там само. – С.99.
42. Див.: Там само. – С. 100,101.
43. Там само. – С.113.
44. Максимович Н.А. О причинах взаимного ожесточения... – С.259.
45. Там само. – С.264.
46. Там само. – С.265.
47. Там само. – С.266.
48. Там само. – С.268.
49. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С.24.

50. Там само. – С.24.
51. Там само. – С.24.
52. Там само. – С.25.
53. Там само. – С.32.
54. Костомаров Н.И. О причинах и характере унии в Западной Руси // Научно-публицистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.35.
55. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. – С.54.
56. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий – Богдан Хмельницкий.// Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. 2. – М.: Книга, 1991. – С.228.
57. Антонович В.Б. Предисловие // Архив Юго – Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 1. – Т. IV. – К.: Универс. типогр., 1871. – С.1.
58. Там само. – С.2.
59. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – С.67.
60. Див.: Там само. – С.67.
61. Єфименко О.А. Вказ. праця. – С.180-181.
62. Там само. – С.181.
63. Там само. – С.181.
64. Там само. – С.182.
65. Там само. – С.183.
66. Там само. – С.185.
67. Див.: Там само. – С.185.
68. Каманін І. Південна Русь напередодні війни Б. Хмельницького // Коли земля стогнала: II половина XVI ст.. – I половина XVII / Упоряд. і передм. В.О.Щербака. – К.: Україна, 1995. – С.201.
69. Там само. – С.209.
70. Див.: Там само. – С.209-210.
71. Там само. – С.210.
72. Див.: Василенко М.П. Вказ. праця. – С.3.
73. Див.: Там само. – С.5.
74. Там само. – С.35.
75. Там само. – С.5.
76. Див.: Там само. – С.54.
77. Там само. – С.55.
78. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа.– С.144.
79. Там само. – С.145.
80. Див.: Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – К.: Левада, 1997. – С.232-233.
81. Див.: Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – С.149.
82. Див.: Грушевський М.С. Иллюстрированная история Украины. – С.235.
83. Там само. – С.236.
84. В.М.Романцов. Люблінська та Берестейська Унії у контексті формування передумов утворення козацької держави. Висвітлення проблеми в українській історіографії 40-х років XIX – початку XX ст.

Надійшла до редакції 27.03.2002 р.

УДК 94 (44)

ОБРАЗОВАНИЕ ВО ФРАНЦИИ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ III РЕСПУБЛИКИ (1870-1898 гг.)

Н.Г.Масленкина

Политика III Республики в отношении образования являлась "краеугольным камнем" в придании последнему светского характера. Своим появлением понятие "светская школа" обязано видному французскому ученому Фердинанду Бюиссону, назначенному в 1879 г. заведующим отдела начального образования Министерства. Он был одним из главных создателей новой республиканской школы, продолжателем светской политики министра-просветителя Жюлья Ферри. Последний в "Педагогическом журнале", вышедшем в 1882 г., изложил свои взгляды по поводу светской политики, определив ее как "наиболее крупную из всех социальных реформ и наиболее прочную из всех политических" [1].

Ж.Ферри был убежден, что французская молодежь должна развиваться и мужать под тройной звездой: "бесплатности, обязательности и светскости", сформулировав, таким образом, принципы, на которых с этого момента будет базироваться французское образование [2]. Министр был уверен в том, что "обществу не нужно будет опасаться возврата к прошлому, ибо для него самого народ станет тем, при помощи чего он сам сможет защищаться". Ж.Ферри считал, что сознание нового поколения, "этого молодого и многочисленного резерва республиканской демократии, будет формироваться в школе подлинной науки и противопоставит непреодолимо отсталому сознанию свободный разум" [3].

Прогрессивное социальное развитие, укрепление Республики, освобождение сознания – вот три основные задачи, которые поставили перед собой основатели новой школы во Франции. Большинство из них было убеждено в том, что такая школа может стать мощным фактором в повышении жизненного и культурного уровней людей, так как ей свойственны черты благоприятствования равенству, и что она в состоянии положить конец социальной иерархии.

Именно в создании и расширении сети новых учебных заведений, в учреждении государственных стипендий республиканцы, разделявшие просветительский оптимизм XIX в., видели выход в удовлетворении интересов не только "новых" слоев, но и в целом народа, желавшего социального восхождения.

В связи с этим понятие "новая светская школа" отождествлялось с утверждением самой Республики. Речь шла не только о том, чтобы привлечь к режиму новое поколение, но также и об утверждении унитарной концепции национального сообщества. Республиканцы считали, что именно на школьной скамье должно закаляться чувство национального единства, независимо от классового разделения и региональных различий. Поэтому все дисциплины, преподаваемые в начальной и средней школах, были подчинены экзальтации национального чувства. Среди предметов истории отдавался приоритет. В эпоху верования в "объективную реальность" рассказ о прошлом не носил нейтральной окраски. "Маленький Лависс", основной учебник начальной школы, представлял модель этой интерпретации национального прошлого, создателем которого был ученый Ж.Мишле, написавший 24 тома по истории страны и Французской революции. Этот блестящий историк сумел показать длительное формирование Франции сквозь династии и сменяющие друг друга режимы, через прогрессивную перегруппировку всех провинций с целью создания "естественных границ" [4].

Ваза Хлодвиг, Карл Великий, Жанна Д'Арк, сожженная в Руане, жители Кале, белый плюмаж Генриха IV, Бара – вот далеко не весь перечень исторических картин, являвшихся вехами для восхождения Франции и составивших "семейный альбом" всех французов, на-

селявших III Республику. Прославление военных доблестей в сочетании с пацифизмом, утвердило для французов понятие "справедливая война" и вменило чувство патриотизма по отношению к атакованной Родине. А потеря Эльзаса-Лотарингии оправдывала в их глазах противостояние немцам подрастающего поколения. В целях воспитания патриотических чувств у подрастающего поколения Жюль Ферри организовал целую кампанию по распространению в школах 20 тыс. экземпляров солдатских песен Дэрюледа. В 70-х годах учителя начальных классов проводили допризывную работу, выступая подручными армии. Они организовывали настоящую военную подготовку с "батальонами" и упражнениями в школьном дворе с деревянными ружьями и шествиями в деревнях. Все эти мероприятия, поддерживаемые правительством Ж.Ферри, были направлены на разрешение проблемы реорганизации вооруженных сил страны, в которых каждый четвертый солдат был неграмотен [5]. В связи с этим в своей речи, произнесенной на заседании Общества по изучению вопросов высшего образования, которое состоялось в 1882 г. в Реймсе, Жюль Ферри уделил особое внимание вопросам физического воспитания подрастающего поколения, сделав акцент на введении уроков физической культуры в учебную программу. По своей сути эти уроки являлись как бы фундаментом для военного образования. Поэтому логически совершенно оправданным был девиз Лиги по вопросам образования: "За Родину с книгой и шпагой" [6]. Патриотизм стал первым этическим понятием, которое светская школа стремилась развивать сознательно. Чувство национального патриотизма, по мнению республиканских лидеров, позволило бы найти путь к примирению богатых и бедных, являясь одновременно средством для сглаживания идеологических конфликтов [7].

В вопросах образования основатели республиканской школы исходили из просветительских позиций. Среди них – Фердинан Бюиссон, имевший ученую степень агреже по философии, прошедший блестящий творческий путь ученого. Он возглавлял отдел начального образования (1879 г.), а затем стал заведующим кафедрой общественных наук в Сорбонне (1896 г.). За свою деятельность в создании Лиги прав человека он был удостоен Нобелевской премии. Между 1878 и 1887 гг. появился его "Педагогический словарь" для начального образования и воспитания, вышедший в 4-х томах, который впоследствии неоднократно переиздавался [8].

Результаты научной деятельности Фердинана Бюиссона к концу XIX в. стали общепризнанными. Войдя в состав руководящего комитета Лиги патриотов, он провозгласил, что школа должна быть цементом нации, исходным пунктом воспитания, ведущим к солидарности и "просвещению умов". Излагая свои педагогические принципы, он акцентировал внимание на том, что школа должна относиться с уважением к развитию ребенка, способствовать расцвету его самых лучших духовных и интеллектуальных качеств [9].

Будучи единомышленником Ж.Ферри в вопросах школьной политики, Ф.Бюиссон полностью разделял его идеи относительно государственного образования. Республиканские идеалы Ф.Бюиссона выразились в законе 1882 г., благодаря которому произошла замена преподавания религиозной морали на обществоведение в начальной и средней школах. С помощью Ф.Бюиссона в период с 1880 по 1882 гг. Ж.Ферри подготовил серию законодательных и уставных текстов, основанных на примате роли светского государства в вопросах образования и воспитания. Относясь уважительно к вероисповеданию, Ж.Ферри все же считал церковь силой обскурантизма, обреченной на исчезновение. Идея же светскости, согласно его убеждениям, сочетала в себе точную идеологическую ориентацию, неотделимую от самой способности мышления [10].

В вопросах воспитания Ж.Ферри являлся создателем республиканской морали, по которой "церковный катехизис должен был уступить место катехизису государства" [11]. Светское кредо, распространяемое, в частности, учебниками по нравственности, подпитывалось двумя источниками. С одной стороны, это – философия Канта, которой были про-

никнуты учебники, предназначенные для начальной школы (1882 г.), а с другой – воспитательные идеи Луи Лиара, ректора Каннского университета, наиболее яркого представителя либерального протестантизма.

Благодаря активной политике Ж.Ферри в сфере образования, все его ступени к 1880 г. были реорганизованы. Проект реформы Высшего Совета по вопросам народного образования был также представлен Ж.Ферри, на основе которого принятый в феврале 1880 г. закон, исключал из Совета лиц, чуждых образованию, в частности министров, занимавшихся делами церкви. Таким образом, был положен конец системе, порожденной законом Фаллу [12].

Вновь организованный Высший Совет имел в своем составе только представителей, избираемых из среды преподавателей. Он стал играть основную роль в разработке законодательных и уставных актов, придавших новое лицо педагогической Франции.

Содержание дебатов и состав первого Высшего Совета, в который входили такие выдающиеся личности, как Ж.Ферри, Ф.Бюиссон, Э.Лависс, Ш. де Зевор, свидетельствовали о размахе педагогической мысли во Франции. Интеллектуально-творческий характер Совета во многом обеспечивался деятельностью Общества по изучению вопросов высшего и среднего образования, научные предложения которого находили практическое применение в работе Высшего Совета.

Одна из существенных заслуг руководителей Общества состояла в том, что им удалось отстоять позицию административной автономии университетов. Декрет Гобле от 25 июня 1885 г., принятый Министерством образования, придал государственным вузам статус юридического лица и, таким образом, дал возможность принимать субсидии от местных организаций в целях развития научной и материальной базы университетов [13].

Другой декрет, принятый 28 декабря 1885 г., касался организации факультетов. Данный закон способствовал созданию Советов и собраний на факультетах, что явилось важным условием для развития и распространения вузовской науки в регионах.

Большой заслугой Общества по изучению вопросов высшего образования было и то, что оно способствовало установлению связей между преподаванием естественных и медицинских наук, между обучением праву и филологии. Один из ярких представителей данной организации – Эрнест Лависс пытался ликвидировать изоляцию факультетов, каждый из которых имел свою администрацию и управлял мелкими институтами. В условиях, когда все остерегались ломки национального университета, местные власти не соглашались на слияние мелких региональных вузов в пять или шесть крупных. И тем не менее закон от 10 июля 1896 г. позволил объединить отдельные факультеты и школы одного и того же города в едином ведомстве, создав учебные округа – академии, каждая из которых обслуживала несколько департаментов. С этого времени академии стали пользоваться дотациями местных финансовых властей. Однако ожидаемого результата для становления высоконаучного образования эта акция не принесла. В поисках новых путей развития университеты испытывали временные неудачи и, продвигаясь вперед, делали шаг назад.

Развитие идеализма и католицизма обеспечило в большей мере прогресс в области частного и конфессионального образования, место и роль которого не следует недооценивать. Данные учебные заведения представляли альтернативу государственному образованию и составляли ему конкуренцию, поскольку в них формировалась национальная элита.

Различие в понятиях государственное/частное образование, которое ранее основывалось только на базе финансовых и организационных соображений, с появлением III Республики стало более ощутимым. В частности, речь здесь шла о требованиях со стороны церкви "свободы" для образования. Деятельность последней была направлена против вмешательства государства в учебно-образовательный процесс. Отсюда, собственно, и произошло название "свободная школа" [14]. Хотя государство приняло меры, чтобы не допустить расширения сети частных учебных заведений, сосредоточив в своих руках монополию

на выдачу дипломов, наблюдался отток студентов из государственных вузов. Это объясняется тем, что в плане качества преподавания и подготовки специалистов частные вузы ни в чем не уступали государственным. К тому же, приспосабливаясь к духу времени, свободные вузы совершенствовали свою организационную структуру. Они делали ее настолько гибкой, что позволяли решать проблему получения образования, минуя вопрос принадлежности к католическому вероисповеданию [15].

Частные учебные заведения являлись учреждениями университетского типа. Они делились на две основные группы: католические институты и университеты. Ярким примером частного вуза можно назвать Парижский католический институт, основанный в 1875 г. Данный вуз одновременно являлся высшим учебным заведением и исследовательским центром. Он имел факультеты канонического права, философии, художественной литературы. Позднее при институте был основан Центр юридических и экономических исследований, Центр по подготовке библиотечных работников. По своей структуре частные учебные заведения подразделялись на два типа. Первые из них базировались на бесконтрактной основе, вторые – регулировали свои отношения с государством при помощи контрактов. Государство осуществляло финансирование последних. Именно это свидетельствовало о заинтересованности государства в сохранении монополии власти над образованием.

Развитию свободных университетов способствовало также принятие 12 июля 1875 г. закона, который предусматривал деятельность смешанных жюри. В их состав наряду с преподавателями высшей школы входили представители церкви. Смешанные жюри пользовались правом присуждения университетских званий в высших учебных заведениях, не имевших государственного статуса. В результате действия этого закона образовалась целая сеть свободных университетов в Анжере, Лилле, Тулузе, Лионе, Париже. Они располагали значительными средствами и привлекали к своему открытию большое число учащихся. В то время, как в государственных вузах насчитывалось около 30 тыс. студентов, на свободных факультетах обучалось 1400 студентов. Как констатировал Генеральный секретарь католических факультетов города Лилля, к 1879 г. "один из десяти молодых людей, получавших высшее образование, был воспитан свободными университетами" [16]. И только принятие закона от 18 марта 1880 г. "О запрещении свободным учреждениям называться университетами" позволило положить конец праву смешанных жюри присуждать университетские звания, что способствовало укреплению юридического статуса государственных вузов. А обязательность сдачи экзаменов, письменных контрольных работ и зачетов в государственных университетах, предусмотренная данным законом, закрепляла за последними право присуждения ученых степеней. Таким образом, этот закон был направлен против католических университетов, образовавшихся после 1875 г. Он имел целью укрепить государственное высшее образование, развитию которого дал импульс В.Дюройи во времена существования либеральной империи, расширив сеть государственных высших специализированных школ. В их число вошли, в первую очередь, Политехнический институт, Институт искусств и ремесел, Центральный институт и др. Эти вузы привлекали к себе студентов – выходцев из дворянских семей, в то время, как свободные факультеты стали готовить безработных бакалавров. К тому же с 1891 г. университеты, преобразованные в факультеты (учебные заведения университетского типа) могли напрямую управлять кредитами, которые предоставлялись для них государством [17]. Важное значение в формировании высшей школы III Республики имел закон, принятый 10 июля 1896 г., который способствовал перестройке факультетских корпораций в университеты. Этот период времени характеризовался организацией университетов, имевших в своем распоряжении по 5 факультетов (филологический, естественных наук, правоведческий, теологический, медицинский), в Париже и Тулузе, по 4 факультета (филологический, естественных наук, правоведческий, медицинский) – в Бордо и Лилле, по 3 факультета (филологический, естественных наук, пра-

ведческий) – в Кане и Дижоне, и даже по 2, как в Безансоне. Деятельностью университетов руководили ректор и Совет университета. Совет университета обладал компетенцией в преподавании и управлял университетскими фондами. Все это способствовало развитию высшей школы, увеличению численности студентов, но в тоже время ограничивало возможности реформирования. Проблема заключалась в самом преподавательском составе, получившем автономию в своей деятельности. Эта автономия как законное подтверждение независимости духа усиливала стабильность системы образования и одновременно тормозила любое развитие. С того момента, как образование стало подчиняться требованиям преподавательского состава, самостоятельно проводившего реформы, любая мера, идущая извне, считалась подозрительной и рассматривалась преподавателями как посягательство на привилегии и льготы самого Университета. При этом общество преподавателей отвергало любые нововведения, исходящее от Министерства образования.

По сравнению с высшим образованием среднее в начале существования III Республики во Франции претерпело не столь большие изменения. Оно явилось ярким примером расхождения интеллектуальной жизни с социальной, свидетельством стремления буржуазии, верной буржуазному идеалу XVIII века, жить "благородно", согласно латинской цивилизации легистов. Следствием этой традиции, в которой особое место отводилось формированию национальной элиты, оказалось наличие двух школьных систем, практически не сообщавшихся между собой: начальная школа – это была школа для народа, лицеи и коллежи со своими платными начальными классами являлись школой зажиточных слоев населения. Однако та роль, которую играло среднее образование в школьной системе, позволило ему занять достойное место на "педагогической карте Франции". И это место ему было обеспечено благодаря появлению важной реформы, датированной 2 августа 1880 г. Своим появлением данная реформа была обязана Шарлю де Зевору, ученому, видному представителю Общества по изучению вопросов среднего образования. Она предполагала значительный отход от старой педагогики, основанной на заучивании [18].

Реформа была предъявлена как обвинение педагогической методике преподавания иностранного языка, латыни и родного языка, пришедшей от иезуитов. В этих условиях позитивным новшеством явилось развитие отечественной педагогики, которая, наконец, вменила свои образцы учебному процессу. Новая педагогика была основана на экспериментальном методе, состоявшем в "изучении частного на базе целого", что, по мнению Ж.Ферри, способствовало лучшему усвоению знаний, подтверждением чему явилось их новое качество, проявившееся при написании контрольных работ и сочинений. Старая педагогика – педагогика недоверия по отношению к ребенку, к его интеллектуальным и духовным качествам, как считала передовая часть французских учителей, служила не его расцвету, а приведению к взрослому возрасту. При этом она не проявляла заботы о возрасте интеллектуальном. Прежняя методика преподавания основывалась на муштровке с использованием авторитарных приемов, сочетавшихся с отказом использования спонтанности, с приоритетным применением заучивания, с приматом традиционного урока над экспериментальными тренировочными упражнениями. Эта педагогика, включавшая клерикальную традицию, была проводником авторитарной модели и находилась в противоречии с политическими задачами воспитания "свободных граждан" [19]. В этом смысле просветительская политика Жюлья Ферри оказывала влияние на умы и стала самым важным и решительным пунктом в отношении средней школы. Она позволяла приобщить молодое поколение французов к культурному достоянию человечества. Опираясь на принцип доступности знаний, школа связывала учебный процесс с действительной наукой, с изучением главных ее законов и систематизацией разрозненных сведений описательного характера в логическую закономерность. При этом новой школой выдвигалось требование широкого изучения есте-

ственных наук с целью выработки понимания у ученика сущности явлений природы. С содержанием процесса обучения и внесением в него некоторых корректив была связана школьная реформа, принятая 2 августа 1880 г. Прежде всего она касалась изменений в количестве часов, отводимых для преподавания т.н. мертвых языков. Их место в учебных программах значительно сократилось, хотя оно все же составляло треть от сетки часов. Между тем, согласно этому закону, роль живых языков и естественных наук в процессе обучения увеличилась, при этом примат гуманитарных классических наук остался [20].

Однако 13 сентября 1884 г. Министерством образования была снова проведена реформа, конкретно коснувшаяся изменений в учебных планах средней школы. Эта реформа сократила благоприятствующие интеллектуальному развитию предметы: точные науки, живые языки, историю и родной язык, т.е. предметы, утвержденные предыдущей реформой. Принятие взаимоисключающих законов указывало на непоследовательность в школьном реформировании. Она явилась следствием приверженности правящих классов к классической модели образования и привязанности к традициям, восходящим к иезуитским коллегам прошлого режима. Эти традиции базировались на легистской концепции культуры, близкой большей части французской буржуазии.

Такая неудача в реформе среднего образования явилась подтверждением того факта, что средняя школа была сословной. Хотя в дальнейшем именно она сыграла определенную роль в развитии образования, дав толчок для активизации деятельности приверженцев англо-саксонских моделей обучения, получивших распространение в Западной Европе в конце 80-х годов XIX в. Эти модели уменьшили роль и место мертвых языков в учебном процессе в пользу естественных наук.

Другим толчком в активизации среднего образования стал своевременный интеллектуальный заказ на высокообразованных специалистов со стороны французского правительства, желавшего скорейшего экономического восхождения страны. Стремясь выполнить этот заказ, правительство Ж.Ферри попыталось охватить образованием все молодое поколение французов. По мнению министра-республиканца и его сторонников, мощная фильтрация умов, так необходимых для отечественной экономики, могла бы успешно осуществляться с помощью демократизации образования на всех его уровнях при условии привлечения на школьную скамью выходцев из всех слоев общества [21].

Республиканский девиз "Образование для всех" позволял бы сплотить нацию путем создания единой республиканской школы. В документах, посвященных принципам образования, подчеркивалось, что все дети Франции имеют право на приобретение самого широкого образования, которое могла им предоставить Родина. В свою очередь, она имела прерогативу в использовании всех интеллектуальных богатств французского общества. Как утверждал Ж.Ферри, страна, желающая обладать единомыслием и силой, должна позволить раскрыться всем молодым умам без исключения. Для этого, полагал министр, нужно, чтобы все имели возможность проявить себя и чтобы самые талантливые могли занять руководящие посты, претворяя в жизнь интересы общества [22]. И таким образом, считал Ж.Ферри, демократическое образование будет в то же время и методом отбора кадров. При этом учитель должен иметь первостепенными задачами развитие интеллектуальных склонностей ученика и способствовать их расцвету. Только в этих условиях возможно формирование новой элиты.

"Разделять французов по принципу социального происхождения на классы и закреплять их навсегда за ними при помощи различного образования – это значит идти вразрез со здравым смыслом, со справедливостью и национальными интересами", – писал он [23].

Целью республики было создание единого образования, которое должно формироваться через начальное, являвшимся одним из первых преемственных циклов. Начальное образование призвано быть только точкой отсчета для более высокого уровня

образования, каким бы оно ни было: средним или профессиональным. По мнению Ж.Ферри, единая школа должна была параллельно решить две проблемы: с одной стороны, предоставить демократическое образование, а с другой – стать средством отбора по заслугам. От школы до университета все призваны "стоять локоть к локтю в нации. Отцы, которые еще недавно находились в траншеях, и их сыновья, согласно демократическим принципам обучения, могут сесть за одну школьную парту" [24].

Через школьную политику, которая вписывалась в серию фундаментальных законов, республиканцы ответили на стремление общества к выдвиганию новых слоев из народа. Политика республиканцев относительно создания средней школы стала осуществимой только потому, что она нашла большее число приверженцев этого мнения.

В значительной степени прогресс в области школьной политики также был связан с именем Виктора Дюрюи, который всячески способствовал развитию просвещения во Франции и являлся инициатором организации среднего специального образования. Последнее создавалось на базе начальной школы и предполагало четырехгодичную систему обучения. Термин "специальное образование" понимался при этом в особом смысле. Он подразумевал организацию учебных заведений специального назначения, которые могли бы дать образование будущим деятелям промышленности, торговли и сельского хозяйства. Оно также было призвано формировать младший технический персонал, мастеров предприятий, руководителей отделов в магазинах, конторских служащих, мелких предпринимателей, коммерсантов. Посредством среднего специального образования В.Дюрюи надеялся преодолеть "ту пропасть, которая разделяла классиков, обеспечивающих комплектование свободных профессий, и выпускников начальных школ, получающих только элементарные знания" [25]. Закон о среднем специальном образовании был издан 21 июня 1865 г. В программный курс, кроме общеобразовательных дисциплин, были включены предметы прикладного значения: машиноведение, факультативно-коммерческое право, экономика сельского хозяйства и бухгалтерия, коммерческая арифметика. Предполагалось также ввести курс естествознания и давать гуманитарное образование, но без излишнего углубления в латынь. В последнем классе рекомендовалось, при наличии подготовленного преподавателя, ознакомить учащихся с историей промышленных изобретений (в программах было подчеркнуто большое воспитательное и образовательное значение этого предмета). В программно-методических материалах определялись направления и содержание образования по годам обучения и по всем дисциплинам. В их основу были положены следующие идеи: "Образование в новых учреждениях должно целиком соответствовать потребностям людей, занятых в промышленности, торговле и сельском хозяйстве, давать знания, действительно нужные в жизни и применяемые в практической деятельности; обучение должно базироваться на наблюдениях учащихся, на тех представлениях и понятиях, которые они получают в повседневной жизни, и от этих наблюдений вести детей к доступным им теоретическим положениям. Вместе с тем оно должно постоянно указывать, как наука применяется в жизни, технике и т.п." [26].

В целях содействия и контроля со стороны буржуазной общественности в новых учебных заведениях создавались "Советы усовершенствования". Как правило, в Совет входило 5-10 членов из числа гражданских и военных должностных лиц, видных коммерсантов, промышленников и аграрников, а также руководитель учебного заведения. Председательствовал в Совете мэр. При составлении программы обучения, при ее адаптации к местным условиям преподавателям рекомендовалось советоваться с предпринимателями. Программа обсуждалась и утверждалась Советом усовершенствования и публиковалась в департаментской газете. Указания к ней нередко носили общий характер, но все же они определяли основные направления, хотя многие важные вопросы ос-

тавались неразрешенными. Так, например, о практических и лабораторных занятиях едва упоминалось, неопределенно говорилось и о трудовой подготовке. Этот вопрос был, правда, затронут В.Дюрюи в основном документе – Циркуляре от 6 апреля 1866 года. Но позиция министра была сформулирована нечетко. В.Дюрюи выступал за трудовое воспитание, однако осуществлять его при отсутствии в школах мастерских было почти невозможно. Противоречие заключалось в том, что задача была намечена, но средства для ее осуществления не указывались.

В учебных программах проводился принцип концентричности. В.Дюрюи считал, что это способствовало прочности усвоения знаний. Главный же мотив заключался в том, что при такой системе ученики, которым придется прервать обучение (возможно, даже спустя 1-2 года), уйдут из школы с относительно законченным кругом знаний. "Необходимо поэтому так распределять содержание этого образования, чтобы каждый год обучения составлял нечто цельное и, чтобы самые необходимые предметы преподавались на первых курсах. Смысл состоял в том, чтобы ученик, вынужденный оставить учебу в специальном коллеже, уходил со знаниями, которые можно было сразу же использовать. Обучение на разных курсах, по мнению Дюрюи, представлялась в виде совокупность концентрических кругов" [27].

Специальное среднее образование он противопоставлял классическому, как более близкое к практической жизни и более доступное для детей. В.Дюрюи видел основную задачу специального образования в приближении знаний фундаментальных наук к современной действительности с целью рационального использования их в практической жизни. То есть изучать "... в литературе – новые языки и их литературы вместо мертвых языков; в философии – мораль, а не метафизику; в истории – современное общество больше, чем общество прошлого; современные законы и учреждения, экономическую организацию своего времени, а не Рима и Афин" [28].

В указаниях к программам ощущалось предпочтение, отдаваемое министром специальному образованию над классическим, при этом содержание и методы традиционного обучения коренным образом не изменялись. Вследствие этого наблюдалась двойственность в системе среднего образования.

К 1869 г. учреждения среднего специального образования посещало 20 тыс. учащихся. Однако ряд обстоятельств задерживал его развитие. Не последнюю роль в этом сыграла отставка В.Дюрюи (1869 г.), а также отсутствие необходимой поддержки со стороны правительства и парламентских учреждений. Приток учащихся в новые учебные заведения тормозился и в силу социально-психологических причин. Многие родители из мелкобуржуазных семей, видевшие недостатки классического образования, все-таки предпочитали именно его давать своим детям, поскольку это открывало реальный доступ к высшей школе.

Средние специальные заведения, хотя и назывались средними, но не пользовались правами лицеев и коллежей. Традиция рассматривать классическое образование как обязательную ступень к "высшим наукам" оставалась в силе. Все это свидетельствовало о том, насколько прочно сохранялся социальный смысл школьной системы образования.

В 1876 г. среднее специальное образование (*instruction speciale secondaire*) получали 22, 7 тыс. учащихся лицеев и коллежей, при общем количестве обучающихся, равном 79 тыс. Эти отделения просуществовали до 1891 г., когда на их базе было создано так называемое среднее образование [29].

Создание современного бакалоурата (*baccalauréat moderne*) позволило привлечь к обучению новые слои учащихся. Этому способствовало принятие закона от 4 июня 1891 г., касающегося трансформации специального образования в современное. Благодаря данному закону цифровой порог учащихся в средних общеобразовательных заведениях, колебавшийся, начиная с 1873 г., в пределах 6-7 тыс. человек в год, был пре-

одолен. Согласно статистическим и библиографическим источникам к 1898 г. количество учащихся в лицеях составило 52 372 чел., в коммунальных коллежах – 33 712 чел., в общеобразовательных школах училось 86 084 чел." [30].

Особый интерес в системе среднего образования представляло высшее начальное образование, которое являлось продолжением начального. Оно возникло по инициативе министра образования Гизо в 1833 г. и получило дальнейшее развитие в школьной политике Ж.Ферри. Лучшие ученики – выходцы из народа получили доступ к высшей начальной школе, пополнив ее ряды. По своему уровню это учебное учреждение соответствовало среднему специальному училищу и являлось логическим продолжением начальной школы. После окончания данного учебного заведения учащимся предоставлялась возможность поступления в Высшую нормальную школу, другими словами, в педагогический институт. Через высшую начальную школу вводилась параллельная платным лицам и коллежах система образования. Эта школа была призвана, к тому же, и формировать определенную категорию кадров для нужд экономики. Она готовила своих учеников к получению диплома о высшем образовании, наличие которого позволяло его владельцу преподавать в лучших начальных школах. Выпускники учебного заведения такого типа имели право претендовать на карьеру, которая могла впоследствии привести их к руководству престижной городской школой, получить работу в промышленной или коммерческой сферах. Высшая начальная школа являлась одновременно инструментом повышения жизненного и культурного уровней. В своей внутренней политике государство не стало пренебрегать таким средством. Оно применило программу высшей начальной школы к местным хозяйственным потребностям. Благодаря усилиям Ж.Ферри этот тип школы, практически исчезнувший после 1841 г. в связи с присоединением к коллежах, вернул свое прежнее значение.

Государство стремилось реорганизовать все ступени образования и поставить их под свой контроль. В системе начального и среднего образования в большей степени произошли коренные изменения, связанные с его демократизацией. Высшее же образование, претерпевшее структурные изменения, осталось сословным, представляя дробную и мало преемственную систему, которая сочетала крупные научные учреждения, такие как Национальный музей естественной истории, Коллеж де Франс или Высшую школу практических знаний, которые давали почву исключительно для исследовательской деятельности. Высшие школы были доступны только благодаря конкурсной системе. Учебные программы для данных школ были составлены в соответствии с требованиями развития экономики. В некоторых высших школах была организована исследовательская работа; университеты, преобразованные в факультеты – учебные заведения университетского типа, стали, главным образом, местом для учебы.

О школьной политике периода становления III Республики во Франции (1870-1898 гг.) можно сказать, что она была фундаментальной. Заслуга республиканцев состояла в создании подлинного этического светского воспитания и определении пути в социально-экономической эволюции страны. Политика государства была направлена против рутины и сохранившихся устаревших законов, учреждений и регламентаций. В этот период образование явилось носителем надежд на лучшее будущее для всех социальных слоев французского общества.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається розвиток освіти у Франції в період становлення III Республіки (1870-1898 рр.), яка стала невід'ємною складовою державних реформ. На достатній історичній базі показано процес поступового переходу до світської освіти в країні, підкреслено його гострий політичний і соціальний характер. Здійснено аналіз реорганізації всіх ланок

освіти з урахуванням потреб розвитку французького буржуазного суспільства. Відзначено, що найбільш великі зміни в розглянутий період відбулися в початковій і середній ланках навчання. Звернено увагу на суперечливість даного процесу, на збереження впливу старих традицій релігійності та становості під час реформування освіти.

SUMMARY

This article considers problems in the sphere of education in the period of formation of III Republic (1870-1898), problems of secular policies in the secondary and higher school as well as reforms connected with the democratization of the system of education. In this connection reorganization of all its stages is considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Ferry J. Ecole laïque // Revue pédagogique. – Paris, 1882. – P. 209.
2. Prost A. Histoire de l'enseignement en France (1800-1967). – Paris, 1968. – P. 174.
3. Mayeur J.M. Nouvelle histoire de la France contemporaine // Les débuts de la Troisième République (1871-1898). – Paris. – P. 139.
4. Duby J. Histoire de la France de 1852 à nos jours. – Paris, 1999. – P. 174.
5. Duby J. Указ. соч. – С. 14.
6. Ferry J. Discours sur l'égalité d'éducation. – Paris, 1961. – P. 217.
7. Prost A. Указ. соч. – С. 14.
8. Savontchik S. et Rouet G. Dictionnaire pratique du système d'enseignement. – Orel, 1996. – P. 86.
9. Mayeur J.M. Указ. соч. – С. 150.
10. Mayeur J.M. Указ. соч. – С. 103.
11. Duby J. Указ. соч. – С. 129.
12. Веденина Л.Г. La France. Dictionnaire de civilisation. La loi Falloux. – М., 1977. – P. 574.
13. Prost A. Указ. соч. – С. 507.
14. Savontchik S. et Rouet G. Указ. соч. – С.218.
15. Savontchik S. et Rouet G. Указ. соч. – С.219.
16. Duby J. Указ. соч. – С.173.
17. Savontchik S. et Rouet G. Указ. соч. – С.220.
18. Prost A. Указ. соч. – С. 505.
19. Prost A. Указ. соч. – С. 8.
20. Duby J. Указ. соч. – С. 175.
21. Legrand L. L'influence de positivisme dans l'oeuvre scolaire de Jules Ferry. – Paris: M. Rivière, 1961. – P. 218.
22. Ferry J. L'éducation de tous: l'école unique. – L'Université nouvelle // Les Compagnons. Les principes. – Paris, 1918. – Т.1 – P. 21-26.
23. Ferry J. Указ. соч. – С.25.
24. Ferry J. Указ. соч. – С.27.
25. Duruy V. Notes et souvenirs. – Paris, 1901. – Т. I. – P. 326.
26. L'administration de l'instruction publique de 1863 à 1869. Ministère de V.Duruy, P. 152 // Цит.: Фрумов С.А. Французская школа и борьба за ее демократизацию. – М., 1960. – С.18
27. Duruy V. Circulaire du 7 octobre 1866, Paris // <http://www.chronicus.com/xixe/bios/duruy.htm>
28. Duruy V. Указ. соч. – С. 260.
29. Duby J. Указ. соч. – С. 176.
30. Prost A. Указ. соч. – С. 45.

Надійшла до редакції 08.04.2002 р.

УДК 94(4) «1492/1914»

ПОДГОТОВКА ИТАЛЬЯНСКОЙ КОЛОНИАЛЬНОЙ АГРЕССИИ В ЛИВИИ НА РУБЕЖЕ XIX-XX вв. (по донесениям российских дипломатов)

Н.А.Левченко

Итало-турецкий кризис 1911-1912 гг. затронул и интересы России, в течение всего XIX века неоднократно находившейся в состоянии войны с Турцией и внимательно следившей за постепенной потерей могущества своего основного конкурента – Османской империи, а также намерениями Италии войти с ней в конфликт из-за североафриканских земель. Это заставило русскую дипломатию повернуться лицом к проблеме и внимательно следить за ее развитием, о чем свидетельствуют многочисленные документальные материалы и свидетельства участников событий.

Историография проблемы достаточно интересна, многообразна, и первыми своими достижениями фактически совпадает в хронологическом плане с предметом исследования. Значительную помощь автору оказали фундаментальные труды таких ученых-востоковедов (в прошлом советских, а ныне в основном российских), как И.П.Беляев, А.М.Васильев, Ю.В.Ганковский, В.И.Гусаров, А.З.Егорин, И.Д.Звягельская, В.А.Исаев, Н.Г.Киреев, Р.Г.Ланда, Л.И.Медведко, М.С.Мейер, П.П.Моисеев, В.В.Наумкин, С.Ф.Орешков, А.Б.Подцероб, Н.И.Прошин, Б.Г.Сейранян, И.М.Смилянская, А.А.Ткаченко, А.М.Хазанов и др. Особое значение имеют работы крупного ученого-италиниста З.П.Яхимович. Анализируя произведения иностранных авторов, необходимо отметить, что наибольший интерес представляют исследования Ф.Т.Маринетти, Г.Ферреро, Ф.Минутилли, Э.Сантарелли, Дж.Райта и др. Однако, ими отнюдь не исчерпывается весь тот многообразный комплекс вопросов, ответы на которые крайне необходимы для получения достоверных и объективных результатов научной разработки представленной проблемы.

Основными источниками, послужившими для написания статьи, явились документы Архива внешней политики Российской империи (АВПРИ), и материалы, находящиеся в Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА). Именно на основе их творческого изучения и тщательной обработки автор получил более полное представление как о перипетиях самого итало-турецкого конфликта, так и о внешнеполитической позиции ведущих европейских держав того времени, в том числе и России. Документы АВПРИ, входящего в состав историко-дипломатического управления МИД России, позволили всесторонне изучить переписку российских и зарубежных послов, министра иностранных дел с главами зарубежных государств, донесения консулов округов, находившихся непосредственно в зоне конфликта, рапорты военных агентов (атташе). Всего изучено более 200 дел, находящихся в фондах «Политический архив», «Канцелярия министра иностранных дел», «Посольство в Риме», «Посольство в Константинополе», «Турецкий стол», «Генеральное консульство в Константинополе», «Ватикан» и др. Большую ценность представляют хранящиеся в РГВИА документы Главного управления Генерального штаба Российской империи (фонд 2000). Это прежде всего донесения военных и военно-морских агентов (атташе), их рапорты, отчеты, секретные шифрованные телеграммы и многочисленные письма.

Одним из наиболее ранних документов, подробно анализирующим причины колониальных притязаний Италии, является донесение российского генерального консула в Катании (Сицилия) Деревницкого, который в августе 1899 г. писал: «Вследствие жела-

ния видеть свою страну стоящей на одинаковой высоте с великими державами, у итальянцев невольно появляется стремление подражать внешним проявлениям могущества других стран, упуская иногда из вида действительные интересы Италии. К числу наиболее бросающихся в глаза внешних проявлений могущества государств следует причислить стремление к увеличению своих земельных владений. Многие дележи земель между европейскими державами, происшедшие за последнее время в Африке и Азии, служат для итальянцев как бы наглядным примером того, к чему следует стремиться Италии, чтобы стать на одну высоту могущества с другими государствами. Иногда невольно кажется, что неудачи в Эритрее принесли мало полезного опыта итальянцам, – они по-прежнему увлекаются одной внешней стороной предприятия, не заботясь, по-видимому, о сущности самого предприятия» [1]. Перед нами довольно объективное и тонкое наблюдение, схватывающее саму суть итальянской колониальной политики и ее притязаний на статус великой колониальной (империалистической) державы.

Интересно также проследить хронологию российского интереса к данному направлению внешнеполитической деятельности. Как известно, Россия всегда весьма пристально наблюдала за развитием ситуации на юго-западном и южном геополитических направлениях, тщательно отслеживая экспансионистские устремления стратегических противников и возможных стратегических партнеров, к числу которых и принадлежали в обозначенный период Турция и Италия [2].

Своеобразной точкой отсчета в этом плане стало едва наступившее начало XX ст. Еще за 10 лет до начала итало-турецкого кризиса 1911-1912 гг. Россия предвидела возможность итальянской военной экспансии на Севере Африки. В своих депешах российский дипломат Нелидов летом 1902 г. отмечал, что как ни старалось итальянское правительство отрицать существование каких-либо завоевательных видов на эту последнюю часть африканских владений султана, не подлежало сомнению, что оно имело определенное намерение при первом подходящем случае – столкновении ли с Турцией, разложении Турецкой империи или нарушении равновесия в Средиземном море – занять Триполи и подготавливало себе там для этого благоприятные условия, направляя туда итальянскую эмиграцию и способствуя развитию там итальянских интересов. Весьма верное и соответствующее реальному положению вещей наблюдение. Действительно, для обеспечения себе беспрепятственного исполнения этих предначертаний, королевское правительство заручилось прежде всего отказом Франции, а за нею и других держав от всяких претензий на эту турецкую провинцию. Затем оно постаралось получить если не ясно выраженное согласие на ее занятие итальянскими войсками, то по крайней мере обещание не препятствовать развитию итальянских интересов в Средиземном море. С этой целью к соответствующему соглашению с Францией (речь идет о соглашении 1900 г.) должна была быть прибавлена оговорка, что оба правительства предоставляют одно другому избрать по своему усмотрению удобный момент для исполнения взаимных замыслов по отношению к Марокко со стороны Франции и к Триполи со стороны Италии. Оговорка эта должна была сохраняться в строжайшей тайне, но Италия в любом случае будет стремиться получить подобного же рода уверения и со стороны других заинтересованных держав [3].

Как известно, Италии это удалось. Судя по всему, она не теряла времени даром. Она не теряла времени даром. Ограничившись первоначально идеей «мирного проникновения», Италия стала открыто пропагандировать идею «прогрессивного захвата» этой турецкой колонии своими промышленниками и земледельцами. Но это движение натолкнулось на резкое неприятие турецких властей, которые приняли все меры к тому, чтобы помешать расширению итальянской торговли, приобретению итальянцами земель, строительству промышленных сооружений; при том, что английские, немецкие и

французские предприниматели не встречали никаких препятствий своей деятельности. «Когда дело идет о приобретении итальянцами земельного участка или права на открытие фабрики, – писал в 1908 г. российский генеральный консул в Неаполе Деревицкий, – местные власти, не сопротивляясь открыто, пользуются всеми способами, которые им дают сложные и запутанные турецкие законы, чтобы отсрочить и задержать вступление во владение итальянских покупателей. Если таковые все же грозят осуществиться, администрация прибегает к насильственным мерам, заставляя продавцов под угрозой тюрьмы или ссылки отказаться от договора с итальянцами» [4].

Успешные действия итальянцев в Триполитании, по мнению российских дипломатов, «заставили очнуться от спячки турецкие власти», которые начали применять две меры к ослаблению итальянского внедрения в Триполитанию: во-первых, они попытались привлечь туда другие иностранные капиталы (главным образом Австрии и Германии), одновременно всячески затрудняя увеличение притока итальянских; и во-вторых, старались всячески уменьшить в глазах местного ливийского населения значение Италии и итальянцев, часто прибегая к недостойным приемам, распространяя обидную клевету на итальянцев, стараясь оставлять безнаказанными преступления против итальянцев и оскорбляя их консульских представителей. Другим постоянно возрастающим препятствием к водворению в Триполитании и, в особенности, в Киренаике, какой-либо немусульманской державы служило постепенное усиление и распространение влияния сенуситского братства [5].

Понятно, что действия итальянского правящего кабинета вызывали справедливые опасения у турецкого правительства. В подтверждение этому в апреле 1908 г. российский посланник в Риме Муравьев в своем донесении писал: «С прошлого года, при весьма активной деятельности посла в Константинополе г-на Имперали, отношения Италии к Турции приняли несколько двойственный характер. Султан и король обменивались исключительными любезностями и знаками внимания в виде писем и посылки чрезвычайных уполномоченных для доставления орденов и ценных подарков. Между Римом и Константинополем происходили сношения, с внешней стороны казавшиеся очень дружественными. Но в чисто деловой области далеко не было искренности и согласия, на что ясно указывали как секретные сведения нашей дипломатической переписки, так и некоторые доверительные беседы мои с министром иностранных дел по поводу участия Италии в Балканских делах. Порта, видимо, не переставала подозревать ее в замыслах, если не на Албанию, то во всяком случае на Триполи. От Титтони (в то время министр иностранных дел Италии – прим. наше) я неоднократно слышал сетования на то, что с Турцией нельзя иметь никакого дела, от нее невозможно ни в чем добиться справедливого удовлетворения и что Оттоманское правительство, подавленное дворцовыми кознями, руководствуется только личными, случайными и часто темными мотивами» [6].

Итальянское общество, политические сферы и пресса с напряженным вниманием следили за развитием и окончанием этого конфликта с Турцией. При этом живейшее сочувствие и одобрение всех и каждого, почти без различия партий и политических взглядов, было на стороне правительства, в котором все с удовольствием увидели своевременное проявление национальной гордости и могущества наряду с верным пониманием значения момента и истинных потребностей и выгод отечества. Немногие скептические голоса некоторых – и то далеко не всех социалистов и республиканцев, указывавших на несоответствие сделанного усилия и примененных средств со сравнительной незначительностью поводов и результатов, совершенно терялись в общем патриотическом возбуждении, подобного которому уже давно не было в Италии. Общественное мнение, нетерпеливо ожидавшее событий, с удовольствием прислушивалось к благодушным отзывам почти всей европейской печати о внезапном смелом выступлении

Италии в качестве великой державы, которая может заставить уважать свои права и притязания. Судя по донесениям упомянутого выше российского посла в Италии Муравьева, предполагавшийся априори быстрый и благополучный исход столкновения был повсюду встречен с воодушевлением, а ожидаемая бескровная и легкая победа правительства должна была поднять его престиж [7].

Россия, всегда внимательно следившая за любым изменением внешнеполитической обстановки, видела рост колониальных притязаний итальянского правящего кабинета, все больше приводивший к ухудшению итало-турецких отношений. Российское посольство в Константинополе подготовило специальный доклад о состоянии экономики и сырьевых ресурсов Триполитании и Киренаики, в котором весьма скептически оценивало реальные перспективы этой североафриканской провинции Османской империи [8]. Судя по всему, Триполис вовсе не являлся таким золотым дном, чтобы Италии стоило из-за него рисковать перед угрозой многочисленных затруднений. Климат Триполи вследствие малой широты месторасположения очень жаркий летом и днем; зима и ночи довольно холодны. Страна страдает от неравномерного распределения дождей по времени года и особенно от их недостатка весной, что имеет важное значение для растительности страны вообще. Поэтому при малоблагоприятной весне в стране произрастают в диком виде, главным образом, степные растения, пространство которых доходит до 254.000 кв. км при общей площади земли в 335.000 кв. км. Пространство возделываемых в указанное время земель было крайне незначительным и ограничивалось долинами и некоторыми площадями на плоскогорье, узкими полосами вдоль течения рек и оазисами в низменной части страны. Вдоль морского берега хлебопашеству приходилось бороться с песками. Всего-навсего возделываемые и удобные земли вряд ли достигали площади больше чем в 33.000 кв. км. В указанный период земледелие обслуживалось самыми первобытными орудиями. Если в какой-нибудь год количество осадков было меньше нормального количества, то в стране наступал неурожай, который обыкновенно сопровождался значительными экономическими и социальными издержками. Если к этому добавить тот факт, что страна мало одарена ископаемыми ресурсами, то представляется весьма сомнительным значение приобретения Триполиса для европейской державы, особенно, если овладение им связано с большим расходом крови, сил и денег [9].

К 1911 г. Италия чувствовала в себе достаточно уверенности и силы, чтобы вступить в борьбу за право обладать Триполитанией и Киренаикой. Правящий кабинет понимал, что несмотря на успешно проведенные дипломатические переговоры с ведущими европейскими державами, рассчитывать на захват этих земель мирным путем нельзя. Неизбежность развязывания военных действий была очевидной. Вся тяжесть этой захватнической акции ложилась на итальянскую армию и военно-морской флот. Накануне военного конфликта с Турцией российский военный агент в Риме полковник Волконский составил подробный отчет о бюджете военного министерства Италии за 1911–1912 гг., из которого вырисовывалась следующая картина. В течение 20 лет итальянский парламент проявлял по отношению сметных ассигнований на военно-сухопутные силы крайнюю бережливость. Военное министерство не имело возможности удержаться в рамках предоставлявшегося ему кредита и ежегодно испрашивало дополнительные ассигнования для покрытия своих сверхсметных расходов. Бюджетная численность армии к 1905 г. упала до 205.000 человек. Под давлением политических причин, экономических условий и возрастающих потребностей армии возникла необходимость кардинального пересмотра бюджета военного министерства и проведения ряда реформенных преобразований в армии.

Все это было исполнено правительством. За 5 лет смета поднялась на 110 млн. и к 1911-1912 гг. составила 396.191.200 лир, где на чрезвычайные расходы отпускалось 59.840.000 лир. Была поднята бюджетная численность армии (и что важно, средняя налич-

ная численность почти совпадала с бюджетной), которая равнялась 240 тыс. человек. Повысилось число запасных, призываемых на учебные сборы, их семьям выдавались пособия. Также были внесены улучшения в организацию постоянной армии: в альпийских полках сформированы новые роты, в берсальерских (особые стрелковые части итальянской армии) были сформированы батальоны самокатчиков, в кавалерии увеличено число полков; в полевой артиллерии было сформировано 2 полка тяжелой артиллерии, в конной артиллерии – 2 новых батареи, в горной артиллерии – 9 новых батарей; была улучшена организация крепостной артиллерии и инженерных войск. При этом были достигнуты улучшения в казарменной обстановке, дано развитие подвижной милиции. Правительство повысило содержание офицерам и чиновникам, увеличило пенсии, что в итоге позволило существенно омолодить офицерский состав. Было дано большее развитие маневрам, увеличено количество раздаваемых частям патронов и снарядов.

Самым главным явилось то, что благодаря щедрым отпускам на чрезвычайные расходы было проведено перевооружение артиллерии (в том числе и полевой), расширена работоспособность военных заводов, пополнены мобилизационные запасы, обеспечено осуществление воздухоплавательной программы на ближайшие годы (Италия была первой в истории страной, применившей в Ливии авиацию в военных целях). Долгий период отрывочных мероприятий военного ведомства 2 – 3 года назад сменился систематичной, многосторонней работой на пользу армии и государства [10]. Особенно пристальное внимание итальянское правительство уделяло развитию своего морского флота. В начале 1911 г. морской министр заявил, что в 1914 г. Италия будет иметь готовых 4 новых дредноута. На следующей же парламентской сессии был внесен на рассмотрение законопроект о постройке еще 2. Сумма требуемых морских кредитов составила 200 млн. лир. По всей стране успешно проводился сбор пожертвований в пользу постройки новых мощных военных судов.

Отсутствие общих сухопутных границ, крайняя отдаленность морем от Турции Триполитанской провинции привели к тому, что именно соотношение военноморских сил приобрело решающее значение в предстоящем итало-турецком вооруженном конфликте.

Судя по подробным описаниям российских военных корреспондентов, военный флот Италии был невелик, но все же представлял собой внушительную силу. В его составе числились 8 современных броненосцев и 8 броненосных крейсеров, а также броненосцы «Benedetto Brin» и «Regina Margherita», которые являлись самыми сильными кораблями в итальянском флоте. Они были спущены на воду в 1901 г., имели по 13.214 тонн водоизмещения, скорость 19-20 узлов, имели на вооружении четыре 8-дюймовых и 12-дюймовых орудия.

Броненосцы «Napoli», «Regina Elena», «Roma», «Vittorio Emanuele» являлись самыми современными и были спущены на воду в 1904-1907 гг. Некоторое уменьшение их вооружения (два 12-дюймовых орудия и двенадцать 8-дюймовых) и водоизмещения (12.425 тонн) позволяло развивать им скорость до 22 узлов. «Ammiraglio di St. Bon» и «Emanuele Filiberto» с водоизмещением 9.645 тонн являлись судами устаревшего типа и были спущены на воду в 1897 г. Новейший крейсер «San Marco» был спущен на воду в 1908 г., имел современное вооружение, водоизмещение 9.832 тонн и скорость 22 узла. Очень близки по типу к нему были крейсера «Amalfi» и «Pisa» с водоизмещением в 9.956 тонн и скоростью 23 узла. Три крейсера «Francesco Ferruccio», «Giuseppe Garibaldi» и «Varese» были спущены на воду в 1899-1902 гг., имели водоизмещение в 7.294 тонн и скорость 20 узлов. Более старые крейсера «Vettor Pisani» (1895 г.) и «Carlo Alberto» (1896 г.) с водоизмещением в 6.396 тонн могли развивать скорость в 19-20 узлов [11].

Кроме того, у итальянского военного флота имелись и устаревшие броненосцы

«Re Umberto», «Sardegna» и «Sicilia», а также бронированный крейсер «Magso Polo», которые уже не могли числиться в списке современных судов, но которые для слабого турецкого флота представляли достаточно грозную силу.

Турция, в отличие от Италии, еще только начинала собирать пожертвования на постройку новых военно-морских судов. На 1911 год её лучшими судами являлись броненосцы, купленные недавно у Германии, которая продала их, так как они устарели и отбыли полный срок действительной службы. Броненосцы были спущены на воду в 1891 г., имели по 9.901 тонн, были вооружены шестью 11-дюймовыми орудиями каждый, а скорость их даже в лучшие годы не превышала 17-ти узлов. «Эта сделка очень странная, – писал российский военный агент полковник Будим-Левкович, – к старым судам турецкого флота присоединились еще два им подобных – Германия же избавилась за громадные деньги от старого хлама, и вероятно, как будет писаться в газетах, «оказала неоценимую услугу дружественной Турции и всему мусульманскому миру» [12].

Прибытие этих двух старых судов, а также уровень подготовки морских офицеров и истинное состояние турецкого флота накануне исследуемых нами событий российский военный агент описывал следующим образом: «В день празднования конституции 23 июля 1910 г. вместо парада войскам состоялся морской смотр. Накануне ожидали прибытия двух только что купленных в Германии миноносцев и им готовилась горячая встреча. Но ожидания не оправдались, они застряли где-то в пути и к смотру не появились. Смотр отличался от прошлогоднего тем, что эскадра сумела продефилировать мимо султана, тогда как в прошлом году она стояла на якоре и султан ее обходил. Кроме прохождения, перед султаном было показано маневрирование – перестроение кораблей из 2-х колонн в одну, причем корабли левой колонны, повернув два раза на 90 градусов, вошли в дистанцию между кораблями правой колонны; миноносцы проделали несколько несложных построений. По словам моряков, это большой успех, так как в прошлом году о маневрировании на смотре не могло быть и речи. Мне рассказывали со слов адмирала Гамбля, что обучая раз эскадру в прошлом году и идя в кильватерной колонне, он вдруг увидел, что один из кораблей вышел из колонны в сторону. Остановив эскадру, он осведомился, в чем дело – оказалось, что один из офицеров-механиков уронил в машину свою трубку и чтобы ее достать, приказал застопорить машину. Таковы были понятия офицеров год тому назад. Теперь же эскадра прошла в порядке, все же конечно, не особенно соблюдая дистанцию» [13].

В этой связи необходимо отметить тот факт, что как ни слабы были эти недавно купленные броненосцы, но в сравнении с прочими судами турецкого флота они представляли собой первоклассную величину. Кроме них, у Турции еще имелись два броненосца, но первый был спущен на воду в 1874 г., и хотя перестраивался в 1901 г., никак не мог считаться современным судном. Другой был спущен в 1868 г., перестраивался в 1906 г., но по своим размерам, вооружению и скорости не заслуживал того, чтобы его включали даже в число броненосцев береговой обороны, не говоря уже про эскадренные броненосцы. Несколько лучше были представлены небронированные турецкие крейсера, но судам этого типа принадлежало в морской войне того времени лишь третьестепенная роль, да и в этом отношении итальянский флот был намного выше турецкого.

Английские офицеры, по просьбе турецкого правительства занимавшиеся долгое время подготовкой, упражнениями и тренировками кадрового офицерского состава, постоянно жаловались на встречаемое ими со стороны турок противодействие. «Чувство сопротивления ощущается не только на судах, но и в самом адмиралтействе, – указывал российский военный агент полковник Будим-Левкович. – Это объясняется тем, что с

того момента, как турецкие офицеры научились управлять кораблями, они вообразили, что уже больше не нуждаются ни в каких инструкторах. На деле, как утверждал один из состоящих при английском адмирале специалистов, офицерский состав турецкого флота; никуда не годен. Офицерство получит значение лишь тогда, когда подрастающее поколение, оканчивающее в настоящее время курс морского училища, будет произведено в офицеры» [14].

Судя по всему, не лучшим образом обстояли дела и в самом турецком адмиралтействе. Неоднократные попытки улучшить организацию и навести порядок в той путанице, которая царила в делах, чаще всего ни к чему не приводили, и все стремления оказывались тщетными. Ушедший в отставку морской министр генерал Салих-паша не пожелал дальше нести ответственность за тот хаос, который процветал в министерстве. Беспечность была доведена до крайних пределов. Анализируя сложившуюся ситуацию, наши военные наблюдатели писали: «На деле причина лежит в том, что адмиралтейство в сущности не знает, чего оно само желает. Оно дает заказы, потом отменяет их. Военный министр Салих-паша был вынужден сдать свой портфель и отступить перед беспорядком, неопределенностью и сопротивлением, которое он встретил в адмиралтействе» [15].

Несколько лучше обстояли дела с сухопутными силами Турции. После окончания больших сухопутных маневров, российский военный агент генерал Хольмсен подал в Генеральный Штаб рапорт следующего содержания: «В отношении материальной части турецкая армия сделала большие успехи, полностью приведя ее в порядок и законченное состояние. В отношении полевого обучения замечалось большее понимание нижними чинами задач, они сознательнее относились к привязке к местности, проявляли больше инициативы и не ожидали на все указаний унтер-офицеров и офицеров, как было в прошлом году. Несогласованность действий пехоты и артиллерии, бывшая ранее, теперь не имела больше места и оба рода оружия вели совместные атаки. В отношении выносливости войска, как всегда, показали себя отлично, и был случай, что по ошибке дивизия оставалась без пищи 16 часов. Что же касается наиболее важного военного показателя достоинства армии, а именно военного образования офицеров и высшего командования, то в этой области турки проявили себя отрицательно. Офицеры не понимали и не могли разрешать предлагавшиеся им обстановкой неожиданные тактические задачи. То же самое наблюдалось и в высшем командовании. Были случаи, когда части, предпринимавшие обход, по отсутствию связи со своими главными силами, наступавшими с фронта, заходили в промежуток между противником и своими же главными силами. Были случаи, когда дивизия, по неумению ориентироваться и читать карту, оказалась на неверной дороге, по которой вышла вместо левого фланга на правый в 20 км от назначенного ей места и потому к бою не поспела. По той же причине одна войсковая часть ошибочно направилась в дефиле, которое было занято сильнейшим противником и была вся истреблена». Заканчивался рапорт общим выводом, что «за столь сложные маневры турки могли бы приняться не ранее как через 4 или 5 лет», указывая как одну из возможных причин то, что турки слишком омолодили свою армию в отношении командного состава, которому даже прирожденная храбрость не может компенсировать отсутствие военного опыта в теории и практике [16].

Таким образом, как мы могли в этом убедиться, российская дипломатия, как говорится, на месте смогла достаточно точно определиться в ситуации подготовки италотурецкой войны 1911-1912 гг. Так называемое «око всей великой России» (именно так в свое время выдающийся российский дипломат А.Л.Ордин-Нашекин определил Посольский приказ – предтечу МИДа Российской империи [17]) стало тем эффективным инструментом внешнеполитической оценки и прогностики, без которых невозможно было

рассчитывать на сохранение статуса великой державы. Другой вопрос в том, как были использованы данные этих наблюдений высшими политическими и политико-дипломатическими кругами Российского государства. Впрочем, ответ на него – это уже тема отдельного разговора и специального научного исследования.

РЕЗЮМЕ

В статті аналізуються багаточисленні спостереження, донесення та рапорти російських політичних, дипломатичних та військово-дипломатичних представників щодо ступеня готовності Італії та її збройних сил до колоніального конфлікту з Туреччиною в Північній Африці на межі XIX-XX ст.

SUMMARY

In the article are analyzed various supervision, report and official reports of the Russian political, diplomatic and military-diplomatic representatives concerning degree of readiness of Italy and her armed forces to colonial conflict with Turkey in Northern Africa of the 19-th-the beginning of 20-th centuries.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ). – Ф.241 «Консульство в Катании», оп.605, д.7, л.3-30.
2. См.: Ивашов Л.Г. Россия или Московия?: Геополитическое измерение национальной безопасности России. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – С.127-132.
3. АВПРИ. – Ф.151 «Политархив», оп.482, д.3189, л.9.
4. Там же. – Л.15.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. АВПРИ. – Ф.180 «Посольство в Константинополе», оп.517/2, д.3962, л.685.
9. Там же.
10. АВПРИ. – Ф.190 «Посольство в Риме», оп.525, д.2310, л.18.
11. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА). – Ф.2000 «Особое делопроизводство» (разведка), оп.1, д.4410, л.352.
12. Там же. – Д.3246, л.26.
13. Там же. – Л.23.
14. Там же.
15. Там же.
16. Там же.
17. См.: «Око всей великой России». Об истории русской дипломатической службы XVI-XVII веков /Под ред. Е.В.Чистяковой, сост. Н.М.Рогожин. – М.: Междунар. отношений, 1989. – С.33.

Надійшла до редакції 15.05.2002 р.

УДК 371.212(477)

**ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ В НАВЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДАХ УСРР У 1920-і рр.***В.В.Липинський*

У 20-і роки активно діяли учнівські організації, які впливали на хід реформування системи освіти. За різновидами діяльності їх можна розділити на організації загальноучнівського представництва, організації політичного спрямування, економічні організації.

Розглядаючи діяльність організацій загальноучнівського представництва, слід зазначити, що вони діяли на засадах шкільного самоврядування і спирались на традиції і досвід, здобутий так званою “старою школою”. Вищим органом управління колективу учнів як у закладах загальної, так і спеціальної (професійної) освіти, вважались загальні збори. Кожен учень мав рівні права та обов’язки в цьому колективі. Дискримінаційних обмежень, пов’язаних з походженням, майновим станом, національністю, статтю та з іншими причинами, не було. Цей вищий орган був покликаний відстоювати і захищати академічні, соціально-економічні, культурні, побутові та інші інтереси кожного з учнів. Тому цей орган слід вважати загальнодемократичною учнівською структурою. На загальні збори виносили розгляд найважливіших питань з життя учнівських колективів. Так, загальні збори учнів І семирічної єдиної трудової школи м.Слов’янська в лютому 1924 р. розглянули питання про завдання учнівського самоврядування і права учнів, а в березні цього ж року на загальних зборах було прийнято рішення “про відрахування зі школи учениці Любинової за невідвідування занять” [1].

На загальних зборах учнів формувались виконавчі структури, які здійснювали організаційно-керівну роботу між проведенням загальних зборів. Наприклад, загальні збори учнів Ремівської єдиної трудової школи Чистяківського району у жовтні 1925 р. провели вибори учнівського виконавчого комітету (учкому), групових (класних) трійок, правління шкільної кооперації, ревізійної комісії, санітарної, естетичної та інших комісій [2]. Певним чином загальні збори контролювали і впливали на діяльність учнівських організацій політичного та економічного напрямку, які звітували загальним зборам про свою роботу.

Слід зазначити, що організації загальноучнівського представництва почали діяльність уже на початку 20-х років. У грудні 1921 р. учком 15 єдиної трудової школи м.Юзівки вирішував такі життєво важливі питання, як фінансування школи та забезпечення учнів підручниками. У лютому 1922 р. учком цієї ж школи передав на затвердження шкільної ради вирок так званого “дисциплінарного суду” [3]. До переліку справ, якими займалися організації загальноучнівського представництва, слід віднести організацію і проведення вистав, вечорів, роботу в лікнепах, допомогу в навчанні, підтримку дисципліни в закладах освіти, захист честі і гідності учнів, відстоювання учнівських інтересів у шкільних радах та президіях шкільних рад. Так, учком школи при шахті № 1 Макіївського району в середині 20-х років надіслав листа до вищих інстанцій, де просив захистити честь і гідність учнів від дій двох вчителів, які їх ображають [4].

Проте діяльність організацій загальноучнівського представництва інколи виходила за межі їх компетенції. У першій половині 20-х років учками намагались контролювати діяльність адміністрації навчальних закладів, втручались у роботу педагогів. Так, у матеріалах обстеження шкіл Чистяківського району у травні 1925 р. відмічалась тенденція контролю з боку учкому за діяльністю педагогів [5].

У 1923 р. було розроблено положення про самоврядування у школах робітничої молоді. Структура організацій загальноучнівського представництва була побудована

тут за тією ж схемою, що і в закладах загальної освіти [6]. У той же час напрямки діяльності загальних зборів, учкомів, старостатів мали певні відмінності. Їх діяльність була націлена насамперед на матеріальне забезпечення учнів, поліпшення їх матеріального стану, організацію та охорону праці. У складі учкомів діяли навчально-методична, виробнича, побутова, санітарна та інші комісії. У 1926-1929 рр. їх функції поступово переходять до комсомольських, а подекуди до створених профспілкових організацій, що було пов'язано із загальним згортанням демократичних процесів у країні та формуванням командно-адміністративної системи.

Поряд з організаціями загальноучнівського представництва на початку 20-х років розгортають роботу дитячі та юнацькі організації політичного спрямування. Дитячі організації мали різні назви: "Юні комуністи", "Червоні бісенята", "Квіти комунізму". У 1921 р. ЦК ЛКСМУ об'єднав дитячі групи та організації в єдину республіканську організацію "Юний Спартак", а 19 травня 1922 р. II Всеросійська конференція РКСМ заснувала єдину піонерську організацію [7]. До складу юних піонерів приймали дітей віком від 10 до 16 років, а головною метою організації було виховання громадянина і патріота, а також здобуття знань. Організації юних піонерів створювались при комсомольських осередках і діяли під їх опікою. Якщо в 1922 р. налічувалось декілька сотень юних спартаківців та піонерів, у грудні 1924 р. – 200 тис., то у січні 1927 р. – понад 367 тис. [8].

Представники юних піонерів входили до складу шкільних рад, займалися роботою з підвищення знань, навчальної дисципліни. Так, у звіті за перший триместр 1925/26 навчального року Орлово-Іванівської чотирирічки на Донеччині відзначалась велика активність представників юних піонерів у шкільній раді, а також про їх намагання сприяти процесу навчання [9]. У той же час робота юних піонерів у 20-і роки характеризувалась стихійністю та слабкою організацією. Вона не набула широкого поширення. У березні 1929 р. на агітаційно-просвітницькій нараді Сталінської округи, де розглядалось питання про піонерський рух, було зазначено, що "ця робота погано організована, а партійні, комсомольські та профспілкові органи не приділяють їй необхідної уваги" [10].

Подекуди були відмічені намагання піонерських організацій втручатись у діяльність адміністрації шкіл і педагогів та контролювати їх діяльність. Тому шкільні ради інколи приймали рішення не допускати на уроки представників піонерських організацій, захищаючись від їх адміністративно-політичних намагань [11]. Вивчивши конфлікт, який виник у школі при шахті "Лідівка", між організацією юних піонерів та вчителями у 1926 р., представник Сталінського окружного відділу народної освіти В.Сухиленко зробив такий висновок: "Уся організація юних піонерів Рутченківського куща ніколи не рахувалась із завідувачем школи або з учителями і ігнорувала циркуляри окружного відділу народної освіти" [12].

У серпні 1929 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський зліт юних піонерів, який відзначив недоліки в роботі цієї організації та сприяв її організаційному зміцненню. Після цього чисельність піонерів в Україні почала стрімко зростати. Якщо у січні 1928 р. їх було 405 тис., то у травні 1930 р. вже – 850 тис., що свідчить про початок формалізації цієї дитячої організації.

Протягом 20-х років у системі загальної та спеціальної (професійної) освіти діяли учнівські комсомольські організації, які являли собою молодіжну політичну організацію. У єдиних трудових школах чисельність комсомольців на початку 20-х років була незначною, а їх діяльність непомітною. Незважаючи на поступове збільшення учнівських комсомольських осередків у загальноосвітніх школах навіть наприкінці 20-х років, вони залишались пасивними та малопомітними. У 1928 р. в Артемівській окрузі у 12 семирічних школах комсомольці склали лише 2,5% до загальної чисельності учнів, а юні піонери – 25% [13]. Так, за даними А.Приходька, чисельність комсомольців у відношенні до молоді комсомольського віку у 1924/25 навчальному році становила 12,8%, а у 1926/27 – вже 35,9% [14].

Економічна скрута та бідність стимулювали появу учнівських економічних організа-

цій, які були покликані сприяти покращенню матеріального стану учнів. Найбільш поширеною формою учнівських економічних організацій була споживча та виробнича кооперація, подекуди створювались каси взаємодопомоги.

Учнівські кооперативи діяли за статутом, де були зафіксовані: мета створення, права і обов'язки членів, кошти кооперативу, керівні органи тощо. Головною метою учнівських кооперативів була закупівля продуктів та товарів за низькою ціною, забезпечення учнів підручниками та шкільним приладдям, отримання навичок кооперативної роботи. Обігові кошти кооперативів складались з основного, запасного та спеціального фондів. Основний фонд формувався із членських пайових внесків та прибутків. Кошти кооперативів знаходились у відділеннях ощадного банку на рахунках правлінь кооперативів. До складу учнівських кооперативів зараховувались учні, педагоги, батьки учнів. Діти I-II класів до кооперативів не приймалися. Вищим органом кооперативу було правління.

Учнівський кооператив Ананьєвської єдиної трудової школи Колонтаївського району на Харківщині у 1924 р. мав свій магазин, який забезпечував школярів підручниками, зошитами, папером та іншими канцелярськими товарами, а в Чистяківському районі на Донеччині в цей час діяло 15 шкільних кооперативів, обіговий капітал яких становив 740 карбованців [15]. У сільських школах Печенізького району Харківської округи шкільна кооперація охоплювала близько половини загальної кількості учнів, а у торговельно-промисловій професійній школі м. Суми поряд з учнівською кооперацією діяла каса взаємодопомоги [16]. Діяльність учнівських економічних організацій перебувала в полі зору органів народної освіти, які займалися координацією та здійснювали загальний нагляд за їх роботою. Так, Сталінський окружний відділ народної освіти у квітні 1926 р. зобов'язав усі райвиконкоми по лінії народної освіти провести реєстрацію шкільних кооперативів та надіслати статистичні матеріали згідно з розробленою анкетною [17].

Таким чином, незважаючи на намагання влади формувати учнівські колективи за принципом жорсткого соціального і класово-політичного відбору, у їх складі були широко представлені усі соціальні прошарки населення, а серед випускників семирічних та професійних шкіл домінували діти інтелігенції, службовців та підприємців. Широкого розвитку набуло учнівське самоврядування, внаслідок чого в закладах освіти діяли організації загальноучнівського представництва, політичного спрямування й економічні організації, які активно впливали на процес формування нової системи освіти.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі архивних документів і матеріалів показана діяльність організацій общеученического представительства, організацій политической направленности и ученических экономических организаций по реформированию системы образования в УССР в 1920-е годы. Автор использует новые подходы и оценки деятельности самостоятельных структур учащейся молодежи в указанный период, основываясь на принципах объективности и историзма.

SUMMARY

Into article on base archives documents and materials show activity organization general pupil representative office, organization political orientation and pupillary economic organization on reform system education into UkrSSR into 1920-s years. Author use new approach and estimation activity of amateur performances structures teach young people into indicate period, be guided on principle objectivity and historical method.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Донецький облдержархів, ф.р. – 1512, оп.1, спр.1, арк. 63.
2. Донецький облдержархів, ф.р. – 2880, оп.1, спр.16, арк. 433.

3. Донецький облдержархів, ф.р. – 557, оп.1, спр.4, арк. 4, 37, 49.
4. Донецький облдержархів, ф.р. – 349, оп.1, спр.14, арк.256-257.
5. Донецький облдержархів, ф.р. – 2580, оп.1, спр. 4, арк.121.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп.8, спр.91, арк. 21.
7. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – К., 1965. – С.125.
8. Народное образование в УССР в 1925-1927 гг. – Харьков, С. 78; Ряппо Я.П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні? – Харків, 1928. – С.49.
9. Донецький облдержархів, ф.р. – 2580, оп.1, спр.20, арк 58.
10. Донецький облдержархів, ф.р. – 349, оп.1, спр.18, арк.139.
11. Донецький облдержархів, спр.4, арк.139.
12. Донецький облдержархів, спр.9, арк. 3.
13. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925-1926 та 1926-1927 рр.) – Харків, 1927. – С.32.
14. Харківський облдержархів, ф.р.- 526, оп 1, спр.24, арк.30-32; Донецький облдержархів, ф.р. – 2580, оп.1, спр. 43, арк. 61.
15. Харківський облдержархів, ф.р. – 1486, оп.1, спр.444, арк.112; ф.р.-820, оп.1, спр.708, арк.23.
16. Донецький облдержархів, ф.р. – 2580, оп.1, спр. 43, арк. 60.

Надійшла до редакції 11.04.2002 р.

УДК 930-058.56 (477) “1938”

СОЦІАЛЬНО-ФАХОВИЙ СКЛАД РЕПРЕСОВАНИХ НА УКРАЇНІ У 1938 р.

В.М.Нікольський

Для з'ясування сутності репресій радянського тоталітарного режиму принципово важливим є питання їх соціальної спрямованості. Йдеться про встановлення реальних жертв політичних переслідувань, об'єднаних ознаками суспільної належності. Особливо це важливо для розуміння так званої “великої чистки” 1937-1938 рр.

Дослідження такого роду до останнього часу не проводилися. Основною тезою, що носила переважно політико-публіцистичний характер, була декларація, що “сталінський режим знищував найкращих представників народу”.

Документальною базою зробленої автором роботи є матеріали фонду №42 Державного архіву Служби безпеки України, що вміщує статистичну звітність органів держбезпеки (у тому числі – періоду 1937-1938 рр.). Ці документи є офіційними матеріалами і оформлені підписами керівників обліково-архівних відділів обласних управлінь НКВД та начальників цих управлінь. Поряд з цим у фонді зберігаються узагальнюючі звіти у масштабах України, що включають дані відносно національної і соціальної належності репресованих, формулювання обвинувачень, “забарвлення” злочинців, винесені вироки тощо. До другої групи джерел належать “Журнали обліку архівно-слідчих справ”, що знаходяться у фондах відповідних підрозділів управлінь СБУ в Донецькій та Луганській областях, а також картотеки на репресованих. Для деталізації та уточнення окремих моментів автор використав матеріали картотек науково-видавничих груп “Реабілітовані історією” по Донецькій та Луганській областях.

Метою дослідження є встановлення реального спрямування політичних репресій 1938 р. (другого року “великої чистки”) щодо певних соціально-фахових груп, що ви-

магає з'ясування вірогідності даних відповідних архівних документів шляхом їх порівняння та аналізу.

У зв'язку з тим, що репресії 1938 р. позначалися значними розбіжностями у динаміці арештів упродовж першого та другого півріч, ми вважаємо доцільним показати їх реальну соціальну спрямованість окремо по кожному періоду, шляхом зіставлення наслідків.

Джерельна база дозволила зробити узагальнюючу таблицю стосовно таких даних:

Таблиця 1. Соціальний склад заарештованих органами держбезпеки по УРСР за першу половину 1938 р. [1]

№№ п/п	Категорії репресованих	Заарештовано (осіб)	% від загалу по Україні
1	Колишні куркулі	28182	31,6%
2	“Колишні люди”	46686	52,3%
3	Декласований елемент	3848	4,3%
4	Служителі релігійних культів	1746	2,0%
5	Службовці	2056	2,3%
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	1160	1,3%
7	Селяни-одноосібники	1027	1,2%
8	Кустарі	1118	1,3%
9	Колгоспники	758	0,9%
10	Командний склад РСЧА	1008	1,1%
11	Робітники	327	0,4%
12	Червоноармійці та молодший командний склад РСЧА, прикордонної охорони та внутрішніх військ НКВД	319	0,4%
13	Працівники НКВД	790	0,9%
	Загалом по Україні	89025	100%

Згідно із звітами з місць, на першому місці серед заарештованих були “колишні люди” – більше половини від загалу. Друге місце, (з відносною часткою, що майже наближалася до третини від загалу), посідали колишні куркулі. Отже, загалом ці дві групи склали 74868 осіб (83,9% заарештованих). На третьому місці - так звані декласовані елементи, але їх частка значно менша порівняно з попередніми двома - біля 4,5%. Четвертою за чисельністю виявилась категорія службовців (2,3%), до якої “наблизились” служителі релігійних культів (2,0%). Сумарно ці чотири групи охоплювали 144151 ос., тобто 91,4% заарештованих.

Усі інші групи населення, які було взято до уваги (непрацюючі, селяни-одноосібники, кустарі, колгоспники, робітники, військовослужбовці та працівники НКВД) за звітами склали лише 7,5% репресованих.

З метою з'ясування тенденцій, що існували щодо арештів по соціальних групах, нами розроблено порівняльну таблицю.

Таблиця 2. Порівняння соціального складу заарештованих в УРСР за період 1937 р. та 1-ї половини 1938 р.[2]

№№ п/п	Категорії репресованих	Заарештовано у 1937 р. (осіб)	% від загалу по Україні	Заарештовано у 1-ї половині 1938 р.(осіб)	% від загалу по Україні
1	Колишні куркулі	66401	41,6%	28182	31,6%
2	“Колишні люди”	58502	36,7%	46686	52,3%
3	Декласований елемент	14504	9,1%	3848	4,3%
4	Служителі релігійних культів	4744	3,0%	1746	2,0%
5	Службовці	4300	2,7%	2056	2,3%
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	3035	1,9%	1160	1,3%
7	Селяни-одноосібники	2473	1,5%	1027	1,2%
8	Кустарі	1389	0,9%	1118	1,3%
9	Колгоспники	1266	0,8%	758	0,9%
10	Командний склад РСЧА	1083	0,7%	1008	1,1%
11	Робітники	777	0,5%	327	0,4%
12	Червоноармійці та молодший командний склад РСЧА	864	0,5%	319	0,4%
13	Працівники НКВД	236	0,1%	790	0,9%
	Загалом по Україні	159574	100%	89025	100%

Якщо порівняти відносні частки за роками, то простежуються такі моменти. У першій половині 1938 р., порівняно з 1937 р., збільшилися відносні частки по групах: “колишні люди”, кустарі, колгоспники, командний склад РСЧА та працівники НКВД. Проте, відповідні показники зменшилися по категоріях: колишні куркулі, декласований елемент, служителі релігійних культів, домогосподарки та ін. непрацюючі, селяни-одноосібники, робітники, червоноармійці.

Як видно, ці зміни мали різні масштаби. Так, найбільше зросли показники у групі “колишні люди” (з 36,7% до 52,3%), а найвідчутніше зменшились – серед колишніх куркулів (з 41,6% до 31,6%). В усіх інших групах збільшення або зменшення кількості заарештованих становило від 1,0% (служителі релігійних культів) до десятих процента (колгоспники, робітники, червоноармійці).

Водночас, за статистичними звітами облуправлінь НКВД, відбулися зміни й абсолютних показників арештів, а саме – зменшення по всіх групах. Зокрема: кількість репресованих колишніх куркулів зменшилася у 2,4 рази; “колишніх людей” – у 1,3 рази; декласованого елемента – у 3,8 рази; служителів релігійних культів – у 2,7 рази; службовців – у 2,1 рази; домогосподарок та ін. – у 2,6 рази; селян-одноосібників – у 2,4 рази; кустарів – у 1,2 рази; колгоспників – у 1,7 рази; командного складу РСЧА – у 1,1 рази;

робітників – у 2,4 рази; червоноармійців – у 2,7 рази. Однак кількість репресованих працівників НКВД збільшилася у 3,3 рази.

Згідно з тими самими звітами соціальний склад заарештованих за областями та центральному апараті НКВД УРСР у 1-ій половині 1938 р. був таким [3]:

Київська область: 1) колишні куркулі – 1851 особа (16,2% від загалу репресованих); 2) колишні люди – 8386 ос. (73,4%); 3) декласовані – 252 (2,2%) ос.; 4) служителі релігійних культів – 295 ос. (2,6%); 5) кустарі – 20 ос. (0,2%); 6) домогосподарки, утриманці, пенсіонери (непрацюючі) – 74 ос. (0,6%); 7) службовці – 249 ос. (1,6%); 8) селяни-одноосібники – 25 ос. (0,2%); 9) колгоспники – 52 ос. (0,5%); 10) робітники – 34 ос. (0,3%); 11) червоноармійці – 49 ос. (0,4%); 12) командний склад Червоної Армії – 47 ос. (0,4%); 13) працівники НКВД – 88 ос. (0,8%) [3]. Серед заарештованих майже три чверті складали «колишні люди».

Харківська область: 1) 2035 ос. (22,4%), 2) 4155 ос. (45,7%), 3) 571 ос. (6,3%), 4) 204 ос. (2,2%), 5) 174 ос. (1,9%), 6) 94 ос. (1,0%), 7) 1246 ос. (13,7%), 8) 92 ос. (1,0%), 9) 215 ос. (2,4%), 10) 145 ос. (1,6%), 11) 10 ос. (0,1%), 12) 106 ос. (1,2%), 13) 48 ос. (0,5%). Майже половину серед заарештованих становили знову ж таки «колишні люди».

Дніпропетровська область: 1) 2417 ос. (20,4%), 2) 4624 ос. (39,1%), 3) 389 ос. (3,3%), 4) 38 ос. (0,3%), 5) 189 ос. (1,6%), 6) 71 ос. (0,6%), 7) 1830 ос. (15,5%), 8) 11 ос. (0,1%), 9) 970 ос. (8,2%), 10) 1129 ос. (9,5%), 11) 19 ос. (0,2%), 12) 93 ос. (0,8%), 13) 55 ос. (0,5%). Тут також було найбільше заарештовано тих, кого віднесли до «колишніх людей».

Одеська область: 1) 2542 ос. (37,9%), 2) 2601 ос. (38,8%), 3) 502 ос. (7,5%), 4) 170 ос. (2,5%), 5) 51 ос. (0,8%), 6) 47 ос. (0,7%), 7) 453 ос. (6,8%), 8) 58 ос. (0,9%), 9) 94 ос. (1,4%), 10) 61 ос. (0,9%), 11) 7 ос. (0,1%), 12) 62 ос. (0,9%), 13) 60 ос. (0,9%). По цій області найбільшими були показники у групах «колишні люди» (2601 ос. – 38,8%) та колишні куркулі.

Вінницька область: 1) 550 ос. (8,6%), 2) 5084 ос. (79,6%), 3) 38 ос. (0,6%), 4) 28 ос. (0,4%), 5) 70 ос. (1,1%), 6) 67 ос. (1,0%), 7) 209 ос. (3,3%), 8) 47 ос. (0,7%), 9) 137 ос. (2,1%), 10) 8 ос. (0,1%), 11) 48 ос. (0,8%), 12) 50 ос. (0,8%), 13) 53 ос. (0,8%). Понад три чверті серед репресованих в цій області становили «колишні люди».

Чернігівська область: 1) 569 ос. (13,6%), 2) 2215 ос. (53,0%), 3) 562 ос. (13,5%), 4) 30 ос. (0,7%), 5) 65 ос. (1,6%), 6) 39 ос. (0,9%), 7) 187 ос. (4,5%), 8) 363 ос. (8,7%), 9) 60 ос. (1,4%), 10) 1 ос. (0,02%), 11) 18 ос. (0,4%), 12) 55 ос. (1,3%), 13) 13 ос. (0,3%). У Чернігівській області найбільшу групу серед заарештованих складали також «колишні люди».

Молдавська АРСР: 1) 630 ос. (20,2%), 2) 1577 ос. (50,5%), 3) 19 ос. (0,6%), 4) 132 ос. (4,2%), 5) 38 ос. (1,2%), 6) 85 ос. (2,7%), 7) 296 ос. (9,5%), 8) 110 ос. (3,5%), 9) 140 ос. (4,5%), 10) 36 ос. (1,2%), 11) не було, 12) 33 ос. (1,1%), 13) 28 ос. (0,9%). Група «колишні люди» також була найчисленнішою.

Миколаївська область: 1) 1987 ос. (60,2%), 2) 481 ос. (14,6%), 3) 184 ос. (5,6%), 4) 47 ос. (1,4%), 5) 260 ос. (7,9%), 6) 47 ос. (1,4%), 7) 81 ос. (2,5%), 8) 118 ос. (3,6%), 9) 19 ос. (0,6%), 10) 7 ос. (0,2%), 11) 13 ос. (0,4%), 12) 27 ос. (0,8%), 13) 31 ос. (0,9%). У Миколаївській області найбільшою за кількістю серед репресованих виявилася група колишніх куркулів.

Полтавська область: 1) 3284 ос. (47,6%), 2) 597 ос. (8,7%), 3) 50 ос. (0,7%), 4) 199 ос. (2,9%), 5) 59 ос. (0,9%), 6) 108 ос. (1,6%), 7) 1013 ос. (14,7%), 8) 68 ос. (1,0%), 9) 957 ос. (13,9%), 10) 381 ос. (5,5%), 11) 58 ос. (0,8%), 12) 67 ос. (1,0%), 13) 55 ос. (0,8%). По цій області серед заарештованих також переважала група колишніх куркулів.

Житомирська область: 1) 2567 ос. (35,6%), 2) 3290 ос. (45,6%), 3) 315 ос. (4,4%), 4) 198 ос. (2,7%), 5) 78 ос. (1,1%), 6) 429 ос. (5,9%), 7) 37 ос. (0,5%), 8) 76 ос. (1,1%), 9) 58 ос. (0,8%), 10) 43 ос. (0,6%), 11) 27 ос. (0,4%), 12) 61 ос. (0,8%), 13) 41 ос. (0,6%). Найбільше було репресовано «колишніх людей».

Кам'янець-Подільська область: 1)2012 ос.(26,6%), 2)4764 ос.(63,1%), 3)48 ос.(0,6%), 4)44 ос.(0,6%), 5)26 ос.(0,3%), 6)15 ос.(0,2%), 7)120 ос.(1,6%), 8)4 ос.(0,1%), 9)155 ос.(2,1%), 10)17 ос.(0,2%), 11)51 ос. (0,7%), 12)205 ос.(2,7%), 13) 89 ос. (1,2%). Тут також переважаючою була група “**колишні люди**”.

Донецька (Сталінська) область: 1)6854 ос.(67,8%), 2)2084 ос.(20,6%), 3)127 ос.(1,3%), 4)138 ос.(1,4%), 5)130 ос.(1,3%), 6)115 ос.(1,1%), 7)553 ос.(5,5%), 8)53 ос.(0,5%), 9)не було., 10)не було, 11)6 ос.(0,1%), 12)24 ос.(0,2%), 13)20 ос.(0,2%). В Донбасі найбільшою серед репресованих була група **колишніх куркулів**.

Центральний апарат НКВД УРСР: 1)3 ос.(0,2%), 2)496 ос.(40,6%), 3)64 ос.(5,2%), 4)16 ос.(1,3%), 5)5 ос.(0,4%), 6)24 ос.(2,0%), 7)199 ос.(16,3%), 8)не було, 9)1 ос.(0,1%), 10)15 ос.(1,2%), 11)13 ос.(1,1%), 12)178 ос.(14,6%), 13)209 ос.(17,1%). Переважала група “**колишні люди**”.

У 1-й половині 1938 р. звіти щодо соціально-фахового складу репресованих, отримані з місць, не відповідали “сподіванням” керівництва НКВД УРСР. Тому, як і у 1937 р., було здійснено “корегування” цих даних. На основі цих матеріалів ми склали таку таблицю.

Таблиця 3. Зміни даних щодо соціального складу репресованих по УРСР у 1-й половині 1938 р. [4]

№№ п/п	Соціально-фахові групи репресованих	Заарештовано (осіб) – до виправлення даних	%% від загалу	Заарештовано (осіб) у виправлених даних	%% від загалу	Різниця за внесеними змінами
1	Колишні куркулі	27422	31,3%	27161	30,5%	мінус 261
2	“колишні люди”	6725	7,7%	38364	43,1%	Плюс 31639
3	Декласовані	2390	2,7%	3549	4,0%	Плюс 1159
4	Служителі релігійних культів	1452	1,7%	1474	1,7%	плюс 32
5	Кустарі	1721	2,0%	1278	1,4%	мінус 443
6	Непрацюючі	1541	1,8%	1331	1,5%	мінус 210
7	Службовці	19743	22,5%	7469	8,4%	мінус 12274
8	Селяни-одноосібники	3302	3,8%	1280	1,4%	мінус 1922
9	Колгоспники	15717	17,9%	2034	2,3%	мінус 13683
10	Робітники	5712	6,5%	3109	3,5%	мінус 2603
11	Червоноармійці	286	0,3%	277	0,3%	мінус 9
12	Командний склад РСЧА	979	1,1%	963	1,1%	мінус 26
13	Працівники НКВД	687	0,8%	677	0,8%	мінус 10
	Загалом	87677	100%	88966	100%	

Таким чином, у всіх тринадцяти соціально-фахових групах після “корегування” було змінено кількість репресованих.; загальне ж число заарештованих збільшили на 1399 осіб. Максимально зміни торкнулися групи “*колишніх людей*”, чисельність якої збільшили на 31639 ос. (з 6725 ос. до 38364 ос., тобто - з 7,7% від загалу до 43,1%). У групі *декласованого елемента* кількість заарештованих збільшили на 1159 ос. (з 2390 ос. до 3549 ос., тобто – з 2,7% до 4,0%). До заарештованих у групі *служителів релігійних*

культів додали 32 ос., збільшивши її з 1452 ос. до 1484 ос. (при тому частка від загалу залишилася незмінною – 1,7%).

У всіх інших групах кількість заарештованих зменшили. Так, у групі *службовців* з 19743 ос. “залишилося” 7469 ос. (менше на 12274 ос. (частка заарештованих зменшилася з 22,5% до 8,4%). У групі *колгоспників* замість 15717 ос. записано 2034 ос. (зменшення на 13683 ос., з 17,9% до 2,3%). У групі *робітників* було 5712 ос., стало 2034 ос. (зменшення на 2603 ос., з 6,5% від загалу до 3,5%). У групі *селян-одноосібників* зменшення становило 2022 ос. (з 3302 ос. “залишили” 1280 ос., тобто – з 3,8% від загалу стало 1,5%). У групі *кустарів* “зняли” **443 ос.** (було 1721 ос, стало – 1278 ос.; відповідно – 2,0% та 1,4%). У групі *колишніх куркулів* зменшення становило 261 ос. (було 27422 ос., стало 27161 ос. (з 31,3% від загалу до 30,5%). У групі *непрацюючих (домогосподарки, пенсіонери та утриманці)* кількість заарештованих зменшили на 210 ос. (з 1541 ос. до 1331 ос. (з 1,8% від загалу до 1,5%). Кількість репресованих з *командного складу РСЧА* зменшили на 26 ос. (з 979 ос. до 963 ос., % від загалу не змінився – 1,1%). Число заарештованих *працівників НКВД* зменшено на 10 ос. (з 687 ос., до 677 ос., % не змінився – 0,8%). По групі *червоноармійців та молодшого командного складу РСЧА* замість 286 ос. записали 277 ос. (зменшення на 9 ос., % не змінився – 0,3%).

Отже, “корегування” соціально-фахової належності репресованих у 1-й половині 1938 р. призвело до значного збільшення кількості у групах “*колишні люди*” та “*декласований елемент*”. Це було зроблено за рахунок зменшення даних по групах *службовців, колгоспників, робітників та селян-одноосібників*. Було зменшено кількість репресованих і в інших групах (*колишні куркулі, служителі релігійних культів, кустарі, непрацюючі, червоноармійці, командний склад РСЧА та працівники НКВД*).

Таким чином, можна стверджувати, що була здійснена елементарна підтасовка фактичних даних у категоріях репресованих, вочевидь, з метою імітації спрямованості репресій на соціально ворожі групи. При тому, це майже не було торкнулося таких соціально ворожих груп, як колишні куркулі та служителі релігійних культів. Тут можна припустити, що плани-ліміти стосовно цих груп вважалися вже виконаними.

Ми зіставили “корегування” даних щодо соціально-фахового складу репресованих у 1937 р. та у 1-й половині 1938 р. і отримали наступні результати.

Таблиця 4. “Зміни” у соціально-фаховому складі репресованих у 1937 р. та у 1-й половині 1938 р. [5]

№№ п/п	Соціально-фахові групи репресованих	Збільшено або зменшено у 1937 р. (осіб)	Збільшено або зменшено у 1-й половині 1938 р. (осіб)
1	Колишні куркулі	плюс 1790	Мінус 261
2	«колишні люди»	плюс 39645	плюс 31639
3	Декласований елемент	плюс 3232	Плюс 1159
4	Служителі релігійних культів	плюс 826	Плюс 32
5	Кустарі	мінус 597	Плюс 443
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	мінус 595	Мінус 210
7	Службовці	мінус 18084	мінус 12274
8	Селяни-одноосібники	мінус 3376	Мінус 1922
9	Колгоспники	мінус 13943	мінус 13683
10	Робітники	мінус 5225	Мінус 2603
11	Червоноармійці	плюс 84	Мінус 9
12	Командний склад РСЧА	плюс 171	Мінус 26
13	Співробітники НКВД	мінус 2	Мінус 10
14	Без визначених занять	мінус 2807	не було

Таким чином, “корегування” соціального складу репресованих у 1937 р. та у 1-й половині 1938 р. мало багато спільних рис. Це можна простежити за такими паралелями: 1) у групі “*колишніх людей* в 1937 р. внаслідок внесених змін, кількість заарештованих збільшилася у **5,1 рази**, а в 1-ій пол. 1938 р. – у **5,7 рази**, 2) у групі *службовців* було зменшено число заарештованих, відповідно: у **2,7 та 2,6 рази**, 3) у групі *колгоспників* – зменшення: у **4,9 та 5,1 рази**, 4) у групі *робітників* – зменшення: у **3,1 та 2,8 рази**, 5) у групі *декласованих* – збільшення: на **30,0% та 32,7%**, 6) у групі *селян-одноосібників* – зменшення: у **2,0 та 2,4 рази**, 7) у групі *кустарів* – зменшення: на **27,1% та 25,7%**, 8) у групі *непрацюючих (домогосподарки, пенсіонери та утриманці)* – зменшення: на **16,0% та 13,6%**, 9) у групі працівників НКВД – зменшення: на **0,8%, та 1,5%**.

Певні розбіжності були у “корегуванні” кількості репресованих у групах *колишніх куркулів* (1937 р. – збільшення на **2,8%**, перша половина 1938 р. – зменшення на **1,0%**), *служителів релігійних культів* (збільшення у 1937 р. на **21,6%**, а у першій половині 1938 р. – на **2,2%**), *червоноармійців* (1937 р. – збільшення на **11,0%**, перша половина 1938 р. – зменшення на **3,1%**), *командного складу РСЧА* (1937 р. – збільшення на **20,0%**, перша половина 1938 р. – зменшення на **2,7%**).

Таким чином, по основних за чисельністю групах (окрім колишніх куркулів) “корегування” числа репресованих було дуже близьким, як у напрямках, так і у масштабах. Тобто, можна говорити про свідоме внесення змін в показники арештів для імітації відповідності до завдань, що надійшли зверху, отриманих “результатів”. Отже, це була справжня фальсифікація.

Розглянемо “корегування” кількості заарештованих за територіальними підрозділами НКВД.

Загальну кількість заарештованих у першій половині 1938 р. було “змінено” у п’яти областях: у Харківській – зменшено на 19 осіб, К.-Подільській – збільшено на 296 ос., Миколаївській – зменшено на 6 ос., Чернігівській – зменшено на 5 ос., Вінницькій – збільшено на 24 ос. На наш погляд, зміни були незначними і могли бути просто результатом помилок у підрахунках, уточнень тощо.

А ось “корегування” соціального стану репресованих територіальними підрозділами НКВД є сенс розглянути більш детально[6].

Одеська область. Було внесено зміни у семи соціально-фахових групах: 1) “колишні люди” – збільшення на 1243 ос. (у 2,1 рази), 2) кустарі – зменшення на 68 ос. (у 2,3 рази), 3) непрацюючі – зменшення на 43 ос. (у 1,9 рази), 4) службовці – зменшення на 502 ос. (у 1,7 рази), 5) селяни-одноосібники – зменшення на 17 ос. (у 1,9 рази), 6) колгоспники – зменшення на 340 ос. (у 3,8 рази), 7) робітники – зменшення на 273 ос. (у 5,1 рази).

Київська область. “Скоректовано” кількість арештів у шести групах: 1) “колишні люди” – збільшення на 6102 ос. (у 22,8 рази), 2) кустарі – зменшення на 169 ос. (у 3,3 рази), 3) службовці – зменшення на 1961 ос. (у 2,3 рази), 4) селяни-одноосібники – зменшення на 1079 ос. (у 9,5 рази), 5) колгоспники – зменшення на 2503 ос. (у 10,3 рази), 6) робітники – зменшення на 390 ос. (у 2,4 рази).

Дніпропетровська область. Внесено зміни у семи групах: 1) “колишні люди” – збільшення на 4608 ос. (у 289 разів), 2) кустарі – зменшення на 70 ос. (у 1,4 рази), 3) службовці – зменшення на 1439 ос. (у 1,8 рази), 4) селяни-одноосібники – зменшення на 13 ос. (у 2,2 рази), 5) колгоспники – зменшення на 2049 ос. (у 3,1 рази), 6) робітники – зменшення на 1034 ос. (у 1,9 рази), 7) непрацюючі – зменшення на 3 ос. (на 4,1%).

Харківська область. Були надані нові дані у восьми групах: 1) “колишні люди” – збільшення на 3360 ос. (у 5,2 рази), 2) кустарі – зменшення на 141 ос. (у 1,8 рази), 3) службовці – зменшення на 2244 ос. (у 2,8 рази), 4) селяни-одноосібники – зменшення

на 4 ос. (на 4,2%), 5) колгоспники – зменшення на 734 ос. (у 4,4 рази), 6) робітники – зменшення на 418 ос. (у 3,9 рази), 7) декласовані – збільшення на 570 ос. (у 571 раз), 8) служителі релігійних культів – збільшення на 37 ос. (у 1,2 рази).

Донецька область. “Корегуванню” було піддано чотири соціально-фахові групи: 1) “колишні люди” – збільшення на 640 ос. (у 1,3 рази), 2) кустарі – зменшення на 87 ос. (у 3 рази), 3) непрацюючі – зменшення на 77 ос. (у 3 рази), 4) службовці – зменшення на 476 ос. (у 7,2 рази).

Житомирська область. Змінено кількість заарештованих у восьми соціально-фахових групах: 1) колишні куркулі – зменшено на 646 ос. (у 1,3 рази), 2) “колишні люди” – збільшено на 2575 ос. (у 5 разів), 3) декласовані – збільшено на 210 ос. (у 3 рази), 4) кустарі – зменшено на 82 ос. (у 2,1 рази), 5) службовці – зменшено на 929 ос. (26,1 рази), 6) селяни-одноосібники – зменшення на 180 ос. (у 3,4 рази), 7) колгоспники – зменшення на 560 ос. (у 10,7 рази), 8) робітники – зменшення на 388 ос. (у 10 разів).

Кам'янець-Подільська область. Тут зазнали змін дванадцять груп репресованих: 1) колишні куркулі – збільшення на 94 ос. (на 4,9%), 2) “колишні люди” – збільшення на 3536 ос. (у 36 разів), 3) декласовані – збільшення на 100 ос. (у 3,1 рази), 4) кустарі – зменшення на 106 ос. (у 1,9 рази), 5) непрацюючі – зменшення на 43 ос. (у 1,7 рази), 6) службовці – зменшення на 721 ос. (у 2,6 рази), 7) селяни-одноосібники – зменшення на 353 ос. (у 4,6 рази), 8) колгоспники – зменшення на 1819 ос. (у 3,9 рази), 9) робітники – зменшення на 362 ос. (у 3,4 рази), 10) червоноармійці – зменшення на 9 ос. (у 1,5 рази), 11) командний склад РСЧА – зменшення на 14 ос. (на 8,6%), 12) працівники НКВД – зменшення на 7 ос. (у 1,3 рази).

Миколаївська область. Здійснено таке “корегування” восьми соціально-фахових груп: 1) колишні куркулі – зменшено на 2 ос., 2) “колишні люди” – збільшено на 111 ос. (у 3,9 рази), 3) декласовані – зменшення на 63 ос. (у 1,5 рази), 4) кустарі – зменшено на 235 ос. (у 10,4 рази), 5) непрацюючі – зменшено на 56 ос. (у 2,2 рази), 6) селяни-одноосібники – зменшено на 115 ос. (у 39,3 рази), 7) колгоспники – зменшено на 197 ос. (у 3,1 рази), 8) робітники – зменшено на 273 ос. (у 7,9 рази).

Полтавська область. Результати “корегування” у дев'яти групах мали такий вигляд: 1) “колишні люди” – збільшено на 1563 ос. (у 3,6 рази), 2) декласовані – збільшено на 179 ос. (у 2,5 рази), 3) служителі релігійних культів – зменшення на 57 ос. (у 1,4 рази), 4) кустарі – зменшення на 61 ос. (у 1,7 рази), 5) непрацюючі – збільшення на 43 ос. (у 1,4 рази), 6) службовці – зменшення на 815 ос. (у 5,1 рази), 7) селяни-одноосібники – збільшення на 85 ос. (у 2,3 рази), 8) колгоспники – зменшення на 803 ос. (у 6,2 рази), 9) робітники – зменшення на 310 ос. (у 5,4 рази).

Чернігівська область. Були внесені зміни у п'ять груп: 1) “колишні люди” – збільшено на 1967 ос. (у 8,9 рази), 2) служителі релігійних культів – зменшення на 1 ос., 3) службовці – зменшення на 826 ос. (у 5,4 рази), 4) колгоспники – зменшення на 625 ос. (у 11,4 рази), 5) робітники – зменшення на 42 ос. (у 43 рази).

Вінницька область. Зміни були у шести соціально-фахових групах: 1) “колишні люди” – збільшення на 4840 ос. (у 20,8 рази), 2) декласовані – збільшення на 88 ос. (у 88 разів), 3) службовці – зменшення на 1605 ос. (у 8,7 рази), 4) колгоспники – зменшення на 2109 ос. (у 16,4 рази), 5) робітники – зменшення на 136 ос. (у 18 разів), 6) селяни-одноосібники – зменшення на 506 ос. (у 11,8 рази).

Молдавська АРСР. Було внесено “корективи” в одинадцять груп: 1) колишні куркулі – збільшення на 289 ос. (у 1,8 рази), 2) “колишні люди” – збільшення на 1094 ос. (у 16,2 рази), 3) декласовані – зменшення на 122 ос. (у 122 рази), 4) служителі релігійних культів – зменшення на 43 ос. (у 1,5 рази), 5) кустарі – збільшення на 5 ос., 6) непрацюючі – зменшення на 31 ос. (у 1,3 рази), 7) службовці – зменшення на 278 ос.

(у 1,7 рази), 8) селяни-одноосібники – зменшення на 74 ос. (у 1,6 рази), 9) колгоспники – зменшення на 869 ос. (у 3,1 рази), 10) робітники – зменшення на 52 ос. (у 1,8 рази), 11) працівники НКВД – зменшення на 3 ос. (у 1,1 рази).

У центральному апараті НКВД “корегування” соціального складу репресованих у 1-й половині 1938 р. не спостерігалось.

Таким чином, “зміни” соціального складу репресованих по областях були різноплановими та охоплювали від 4-х до 12-ти соціально-фахових груп.

Безпосередньо за групами “корегування” носило такий характер [7]:

Колишні куркулі: а) збільшення чисельності було здійснено у К.-Подільській області (у 4,9 рази) та Молдавській АРСР (у 1,8 рази), б) зменшення – у Житомирській (у 1,3 рази) та Миколаївській (на 2 ос.) областях.

“Колишні люди”: а) збільшення у Дніпропетровській області (у 289 разів), К.-Подільській (у 36 разів), Київській (у 22,8 рази), Вінницькій (у 20,8 рази), Молдавській АРСР (у 16,2 рази), Чернігівській (у 8,9 рази), Харківській (у 5,2 рази), Житомирській (у 5 разів), Миколаївській (у 3,9 рази), Полтавській (у 3,6 рази), Одеській (у 2,1 рази) та Донецькій (у 1,3 рази) областях, б) зменшення не було.

Декласовані : а) збільшення - у Харківській (у 571 раз), Вінницькій (у 88 разів), К.-Подільській (у 3,1 рази), Житомирській (у 3 рази) та Полтавській (у 2,5 рази) областях, б) зменшення – у Молдавській АРСР (у 122 рази) та Миколаївській області (у 1,5 рази).

Непрацюючі (домогосподарки, пенсіонери, утриманці): а) збільшення – у 1,4 рази, б) зменшення – у Донецькій (у 3 рази), Миколаївській (у 2,2 рази), Одеській (у 1,9 рази), К.-Подільській (у 1,7 рази) областях, Молдавській АРСР (у 1,3 рази) та Дніпропетровській області (на 3 ос.).

Кустарі: а) збільшення у Молдавській АРСР (на 5 ос.), б) зменшення – у Миколаївській (у 10,4 рази), Київській (у 3,3 рази), Донецькій (у 3 рази), Одеській (у 2,3 рази), Житомирській (у 2,1 рази), К.-Подільській (у 1,9 рази), Харківській (у 1,8 рази), Полтавській (у 1,7 рази) та Дніпропетровській (у 1,4 рази) областях.

Селяни-одноосібники: а) збільшення – у Полтавській області (у 2,3 рази), б) зменшення – у Миколаївській (у 39,3 рази), Вінницькій (у 11,8 рази), Київській (у 9,5 рази), К.-Подільській (у 4,6 рази), Харківській (у 4,2 рази), Житомирській (у 3,4 рази), Дніпропетровській (у 2,2 рази), Одеській (у 1,9 рази) областях та Молдавській АРСР (у 1,6 рази).

Служителі релігійних культів: а) збільшення – у Харківській області (у 1,2 рази), б) зменшення – у Молдавській АРСР (у 1,2 рази), Полтавській (у 1,4 рази) та Чернігівській (на 1 ос.) областях.

Службовці: а) збільшення не було, б) зменшення – у Житомирській (у 26,1 рази), Вінницькій (у 8,7 рази), Донецькій (у 7,2 рази), Чернігівській (у 5,4 рази), Полтавській (у 5,1 рази), Харківській (у 2,8 рази), К.-Подільській (у 2,6 рази), Київській (у 2,3 рази), Дніпропетровській (у 1,8 рази), Одеській (у 1,7 рази) та Молдавській АРСР (у 1,7 рази).

Робітники: а) збільшення не було, б) зменшення – у Чернігівській (у 43 рази), Вінницькій (у 18 разів), Житомирській (у 10 разів), Миколаївській (у 7,9 рази), Полтавській (у 5,4 рази), Одеській (у 5,1 рази), Харківській (у 3,9 рази), К.-Подільській (у 3,4 рази), Київській (у 2,4 рази), Дніпропетровській (у 1,9 рази) областях та Молдавській АРСР (у 1,8 рази).

Колгоспники: а) збільшення не було, б) зменшення – у Вінницькій (у 16,4 рази), Чернігівській (у 11,4 рази), Житомирській (у 10,7 рази), Київській (у 10,3 рази), Полтавській (у 6,2 рази), Харківській (у 4,4 рази), К.-Подільській (у 3,9 рази), Одеській (у 3,8 рази), Миколаївській (у 3,1 рази), Дніпропетровській (у 3,1 рази) областях та Молдавській АРСР (у 3,1 рази).

Червоноармійці та молодший командний склад РСЧА: а)збільшення не було, б)зменшення – у К.-Подільській області (у 1,5 рази).

Командний склад РСЧА: а)збільшення не було, б)зменшення – у К.-Подільській області (у 8,6 рази).

Працівники НКВД: а)збільшення не було, б)зменшення – у К.-Подільській (у 1,3 рази) області та Молдавській АРСР (у 1,1 рази).

Отже, “корегування” по регіонах проводилося, зазвичай, шляхом зменшення у декілька разів кількості репресованих службовців, кустарів, селян-одноосібників, колгоспників та робітників. Репресованих з цих груп “переводили”, переважно, в групу “колишніх людей”. Водночас кількість заарештованих колишніх куркулів майже не змінювали.

Можна припустити, що арешти по групі колишніх куркулів здійснювались більш організовано тому, що після повернення з заслання ці люди повинні були реєструватися в органах НКВД-міліції, внаслідок чого “вилучати” їх було нескладно. Групу ж “колишніх людей”, частина яких уникла арештів та заслань у попередні роки, було складно вирахувати. Тож і арешти проходили менш організовано. Окрім того, виникають значні сумніви щодо реальної наявності в областях такої кількості осіб, яких можна було віднести до групи “колишніх людей”, тобто – колишніх поміщиків, царських чиновників, офіцерів, жандармів та торговців.

Отже, органи НКВД на місцях були “змушені” переводити осіб інших соціально-фахових груп до категорії “колишніх людей”. Але, як ми припускаємо, виходячи зі змісту “Оперативного наказу №00447” (в якому категорія “колишні люди” відсутня), що в апараті НКВД УРСР кількість заарештованих у групі “колишні люди” збільшували, щоб надати арештам характер саме соціальної чистки щодо категорій “колишніх людей”, колишніх куркулів та декласованих.

Віднайдені автором документи свідчать, що такі “корегування” соціальної належності репресованих відбувалися неодноразово. Ми порівняли дані наведеної вище таблиці 1 з даними документу “Про соціальний склад заарештованих органами НКВД УРСР за 1 півріччя 1938 р. та про внесені виправлення у статистичну звітність” [8].

Таблиця 5. Порівняння статистичної звітності за 1 півріччя 1938 р.

№№ п/п	Соціально-фахові групи	Заарештовано згідно документу 1.	Дані щодо арештів – до їх виправлення	Дані щодо арештів – після їх виправлення
1	Колишні куркулі	28182	27422	27161
2	“Колишні люди”	46686	6725	38364
3	Декласований елемент	3848	2390	3549
4	Служителі релігійних культів	1746	1452	1474
5	Кустарі	1118	1721	1278
6	Домогосподарки, утриманці, пенсіонери	1160	1541	1331
7	Службовці	2056	19743	7469
8	Селяни-одноосібники	1027	3302	1280
9	Колгоспники	758	15717	2034
10	Робітники	327	5712	3109
11	Червоноармійці	319	286	277
12	Командний склад РСЧА	1008	979	963
13	Працівники НКВД	790	687	677
	Загалом	89025	88670	88966

Аналіз цієї таблиці дає такі результати.

Дані щодо арештів **колишніх куркулів** у трьох варіантах приблизно однакові та становлять 31,6%, 30,9% і 30,5% від загалу. Досить схожим було співвідношення по групі **селян-одноосібників** (1,2%, 3,7%, 1,4%), хоча друга цифра була дещо більшою, порівняно з іншими. Тобто можна вважати, що тут не відбулося якогось принципового “корегування”.

У групі **колишніх людей** у наведених даних спостерігаються істотні розбіжності – 52,3%, 7,6% та 43,1% від загалу заарештованих. Зрозуміло, що показник у 52,3% не був реальним відображенням ситуації, адже наврядчи можна було знайти в країні таку кількість осіб, які б підпадали під відповідні ознаки.

Не було значних розбіжностей у групі **декласованих елементів** – 4,3%, 2,7% та 4,0% від загалу. Схожим було співвідношення трьох варіантів у групах **служителів релігійних культів** (2,0%, 1,6%, 1,7%) , **кустарів** (1,3%, 1,9%, 1,4%), **непрацюючих** (1,3%, 1,7%, 1,5%), **червоноармійців** (0,4%, 0,3%, 0,3%), **командного складу РСЧА** (1,1%, 1,1%, 1,1%) та **працівників НКВД** (0,9%, 0,8%, 0,8%).

Значні розбіжності існували у групах **службовців** (2,3%, 22,3%, 8,4%), **колгоспників** (0,9%, 17,7%, 2,3%) та **робітників** (0,4%, 6,4%, 3,5%).

Отже, з наведених даних видно, що істотному “корегуванню” в апараті НКВД УРСР намагалися піддати саме групи “колишніх людей” (у бік значного збільшення), службовців, колгоспників та робітників (у бік вагомого зменшення).

Тобто, це була **імітація соціального балансу**, що мусив демонструвати реалізацію органами держбезпеки не тільки певних директивних партійних рішень, а й генеральної лінії щодо створення та підтримки соціально-політичної бази влади.

У другій половині 1938 р. кількість заарештованих органами держбезпеки була значно меншою. Якщо за перше півріччя репресували 89025 ос. (або 88670 , чи 88966), то у другому було заарештовано 17071 ос. [9]. За друге півріччя даних щодо “корегування” соціального складу репресованих в ДА СБУ-К немає. Ми вважаємо, що не було вже потреби це робити.

Якщо зіставити соціальну належність репресованих за півріччями 1938 р., то картина буде виглядати так [10].

Таблиця 6. Соціальний склад репресованих у 1-му та 2-му півріччях 1938 р.

№№ п/п	Соціально-фахові групи	Заарештовано за перше півріччя	% від загалу	Заарештовано за друге півріччя	% від загалу	Заарештовано упродовж 1938 р.	% від загалу
1	“колишні люди”	46686	52,3%	1778	10,4%	48464	45,8%
2	Колишні куркулі	28182	31,6%	3842	22,5%	32024	30,2%
3	Службовці	2056	2,3%	5072	29,7%	7128	6,7%
4	Колгоспники	758	0,9%	1487	8,7%	2245	2,1%
5	Робітники	327	0,4%	1966	11,5%	2293	2,2%
6	Декласовані	3848	4,3%	104	0,6%	3952	3,7%
7	Служителі релігійних культів	1746	2,0%	171	1,0%	1917	1,8%
8	Командний склад РСЧА	1008	1,1%	496	2,9%	1504	1,4%
9	Непрацюючі	1160	1,3%	206	1,2%	1366	1,3%
10	Селяни-одноосібники	1027	1,2%	376	2,2%	1403	1,3%

Продовження таблиці 6.

11	Кустарі	1118	1,3%	206	1,2%	1324	1,2%
12	Працівники НКВД	790	0,9%	342	2,0%	1132	1,1%
13	Без визначення занять			889	5,2%	889	0,8%
14	Червоноармійці	319	0,4%	85	0,5%	404	0,4%
15	Вільнонаймані			51	0,3%	51	0,05%
	Загалом	89025	100%	17071	100%	106096	100%

Як видно з таблиці, у другому півріччі соціальний склад репресованих зазнав значних змін. Так, відсоток заарештованих “колишніх людей” зменшився з 52,3% до 10,4% від загалу репресованих (за абсолютними даними - у 26,3 рази менше); відсоток **колишніх куркулів** – зменшився з 31,6% до 22,5% (в абсолютних даних – у 7,3 рази); відносна частка **службовців** збільшилася з 2,3% до 29,7% (але абсолютна кількість зменшилася у 2,5 рази); відсоток від загалу заарештованих **колгоспників** збільшився з 0,9% до 8,7% (абсолютна кількість зменшилася у 2,0 рази); відносна частка репресованих **робітників** зросла з 0,4% до 11,5% (абсолютне число зросло на 6,0%); процент від загалу заарештованих з групи “**декласованого елементу**” зменшився з 4,3% до 0,6% (абсолютний показник – зменшився у 37 разів). По інших соціально-фахових групах зміни були такими: **служителі релігійних культів** – зменшення відносного показника з 2,0% до 1,0% та абсолютного у 10,2 разів; **командний склад РСЧА** – збільшення відносного показника з 1,1% до 2,9% та зменшення абсолютного у 2 рази; **непрацюючі** – зменшення відносного показника з 1,3% до 1,2% та абсолютного у 5,6 рази; **селяни-одноосібники** – збільшення відносного показника з 1,2% до 2,2% та зменшення абсолютного у 2,7 рази; **кустарі** – зменшення відносного показника з 1,3% до 1,2% та абсолютного – у 5,4 рази; **працівники НКВД** – збільшення відносного показника з 0,9% до 2,0% та зменшення абсолютного у 2,3 рази; **червоноармійці та молодший командний склад РСЧА** – збільшення відносного показника з 0,4% до 0,5% та зменшення кількості заарештованих у 3,8 рази.

Таким чином, у другому півріччі 1938 р. органи НКВД змінили акценти стосовно певних соціально-фахових груп під час арештів. Так, значно збільшилися відсотки заарештованих службовців, робітників та колгоспників, які при цьому істотно зменшилися у категоріях “колишніх людей”, колишніх куркулів, декласованого елементу. По інших групах зміни відносних часток заарештованих були незначними.

На наш погляд, такий розподіл арештів більше відповідав реаліям. При тому, сумарна частка репресованих “колишніх людей”, колишніх куркулів та декласованого елементу хоча і зменшилася з 88,4% до 33,5% (в абсолютних даних – у 13,8 рази), але цей показник був ще достатньо вагомим.

Порівняльний аналіз співвідносних показників щодо соціальних груп серед репресованих, узагальнених, неодноразово “корегованих” та “уточнених” центром, викликав наші сумніви у вірогідності тих даних, що надавалися обласними управліннями НКВД.

Було визначено за мету з'ясувати соціально-фаховий склад репресованих на прикладі однієї області – Донецької [11]. Подальші підрахунки та аналіз ґрунтуються на даних, що зберігаються у науково-видавничій групі “Реабілітовані історією” у Донецькій області.

Згідно з наявними в картотеці науково-редакційної групи “Реабілітовані історією” матеріалами соціально-фаховий склад репресованих у Донецькій області в 1938 р. був таким: робітники – 43,0%, службовці – 18,3%, колгоспники – 17,1%, інженерно-технічні працівники – 8,8%, непрацюючі – 3,4%, викладачі вищих навчальних закладів та шкіл – 2,9%, військовослужбовці – 1,8%, ув'язнені – 0,9%, лікарі та молодший медперсонал – 0,8%, кустарі – 0,7%, керівники підприємств та установ – 0,5%, партійні працівники – 0,4%, працівники НКВД, міліції та прокуратури – 0,4%, селяни-одноосібники – 0,3%, учні шкіл та студенти – 0,2%, працівники культури – 0,2%, служителі релігійних культів – 0,03%, комсомольські працівники – 0,01%, наукові працівники – 0,01%.

У 1938 р. дані щодо соціального стану репресованих за звітами НКВД (так звані 1-й та 2-й варіанти, тобто – “до” та “після” корегування) та згідно з Картотекою науково-редакційної групи “Реабілітовані історією” мають такий вигляд.

Таблиця 7. Соціально-фаховий склад заарештованих по донецькій області у 1938 р. [12]

№ № п/ п	Соціально-фахові групи	% від загалу за даними ДА СБУ-К (варіант 1)	% від загалу за даними ДА СБУ-К (варіант 2)	% від загалу за даними картоте- ки “Реабілітовані історією
1	Колишні куркулі	67,8%	67,8%	дані відсутні
2	“Колишні люди”	20,6%	27,0%	дані відсутні
3	Службовці	5,5%	0,8%	32,5%
4	Колгоспники	-	-	17,1%
5	Робітники	-	-	43,0%
6	Декласовані	1,3%	1,3%	0,9%
7	Служителі релігійних культів	1,4%	1,4%	0,03%
8	Військовослужбовці	0,3%	0,3%	1,8%
9	Непрацюючі	1,1%	0,4%	3,4%
10	Селяни-одноосібники	0,5%	0,5%	0,3%
11	Кустарі	1,3%	0,3%	0,7%
12	Працівники НКВД	0,2%	0,2%	0,3%
	загалом	100%	100%	100%

У 1938 р. реальний розподіл репресованих за соціально-фаховим складом був таким: 1) робітники – 43,0% (за даними обох варіантів звітів з ДА СБУ-К репресованих у Донецькій області серед робітників не було), 2) службовці – 32,5% (більше на 27,0% за першим варіантом та на 31,7% - за другим), 3) колгоспники – 17,1% (за даними обох варіантів звітів з ДА СБУ-К репресованих у Донецькій області серед колгоспників не було), 4) непрацюючі – 3,4% (більше на 2,3% за першим варіантом та на 3,0% – за другим), 5) військовослужбовці – 1,8% (більше на 1,5% - в обох варіантах), 6) декласовані – 0,9% (менше на 0,4% - в обох варіантах), 7) служителі релігійних культів – 0,03% (менше на 1,37% - в обох варіантах), 8) селяни-одноосібники – 0,3% (менше на 0,2% - в обох варіантах), 9) кустарі – 0,7% (менше на 0,6% у першому варіанті та більше на 0,4% - у другому), 10) працівники НКВД – 0,3% (більше на 0,1% - в обох варіантах).

Отже, проведені підрахунки свідчать, що дані щодо соціального складу репресованих у 1938 р., як до корегування так і після нього, значною мірою відрізняються по всіх групах. Саме у цьому і полягало маніпулювання статистикою – штучне переведення заарештованих з реальних соціально-фахових груп до “новостворених” теоретиками ВКП (б) та НКВД – “колишніх людей” та колишніх куркулів.

Якщо порівняти наведені дані за 1937 р. та 1938 р., то можна констатувати, що як реальні показники соціально-фахової належності репресованих, так і внесені корективи були ідентичними не тільки у цифрових порядках, але й за конкретними абсолютними та відносними даними. У 1937 р. фактичне збільшення заарештованих, порівняно із “корегованими статистичними даними” по групі *робітників* становило **44,1%**, а у 1938 р. – **40,8%**; по групі *службовців* у 1937 р. – **31,3%**, а у 1938 р. – **25,8%**; по групі колгоспників у 1937 р. – **14,6%**, а у 1938 р. – **15,0%**, і так далі. З наведених прикладів видно, що “підгонка даних” відбувалася цілеспрямовано.

Можна вважати доведеним, що органи державної безпеки України в 1938 р. свідомо змінювали дані щодо соціально-фахової належності заарештованих. Робилося це, щоб показати необхідність самих репресій та обґрунтувати їх спрямованість. Судячи із зіставлення різних документальних матеріалів, автори та виконавці фальсифікацій, виходячи з реальної статистики арештів, змінювали абсолютні показники по відповідних групах довільно. Збільшення або зменшення даних коливалося у значних діапазонах, і здійснювалося з єдиною метою - досягти “необхідного загальноукраїнського показника”. Корегування ці проводилися як у відповідних підрозділах УНКВД в областях (початкові), так і безпосередньо в Наркоматі внутрішніх справ УРСР.

З самого початку органи НКВД арештовували людей, які взагалі не мали ніякого відношення до так званої “антирадянської та контрреволюційної діяльності”, а маскувалося це маніпулюванням у звітній термінології, коли у поняття “соціальна належність репресованих” було введено несумісні категорії – “колишні люди”, “колишні куркулі”, “декласовані елементи”, разом з групами соціально-фахової належності: робітниками, колгоспниками, службовцями, кустарями, селянами-одинаками тощо. Це дозволяло маніпулювати з цифрами, переміщуючи кількісні показники щодо заарештованих з групи у групу задля виконання відповідних планів-лімітів.

Таким чином, інспіровані зверху репресії, що нібито мали за мету “вчищення” країни від ворожого, соціально-небезпечного елемента, перетворилися в цей період у низку масових каральних операцій, жертвами яких стали невинні люди – робітники, службовці, колгоспники...

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается социальный состав репрессированных органами государственной безопасности на Украине в 1938 г. Автор сделал сравнительный анализ количественных показателей по регионам Украины.

SUMMARY

The social composition of those who became victims of repressions conducted by KGB in Ukraine during the year of “Great Cleaning” is paid great attention to in this article. The author made comparative analysis of quantitative indexes throughout Ukrainian regions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Складено за: Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ-К). – Ф.42, спр.35, арк.4.
2. Складено за: Там само. – Спр. 31, арк.157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181; Спр. 35, арк. 4.
3. Підраховано за: ДА СБУ-К. – Ф.42, спр.31, арк.4.
4. Там само. – Спр.35, арк. 3.

5. Підраховано: Там само. – Спр. 31, арк.157, 159, 161, 163, 165, 167, 169, 171, 173, 175, 177, 179, 181; Спр. 35, арк. 4.
6. Підраховано: Там само. – Арк. 4.
7. Підраховано: Там само.
8. Підраховано: Там само. – Арк. 1- 300.
9. Підраховано там само: Арк. 8-9.
10. Складено за: Там само: Арк. 1-300.
11. До липня 1938 р. існувала Донецька область, яку потім розділили на Сталінську та Луганську.
12. Підраховано за даними справи “Спеціальні відомості щодо оперативної роботи за період від 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р.” - Документ ”Довідка про внесені зміни у соціальний склад заарештованих у Сталінській та Дніпропетровській областях” (ДА СБУ-К.- Ф.42, спр.35, арк 1) та за Картотекою науково-редакційної групи “Реабілітовані історією” по Донецькій області, що вміщує за 1938 р. дані щодо соціально-професійного стану на 8135 репресованих..

Надійшла до редакції 18.04.2002 р.

УДК ТЗ (4УКР) 624-725

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ В 1941-1942 рр.

О.Ю.Латиш

За весь час свого існування Україна перенесла чимало збройних конфліктів, і ХХ століття у цьому розумінні не стало для неї винятком. Усе далі у глиб історії відходять грізні роки Великої Вітчизняної війни. Охопивши найширше сухопутний театр військових дій з найбільшим числом військ та техніки, вона була й дотепер залишається визначальною для нашої держави, як за масштабом, так і за кількістю жертв. За складом учасників це, безумовно, був конфлікт двох коаліцій, тривалістю в тисячу чотириста вісімдесят днів, який обумовив широку різноманітність у веденні бойових дій: від високої мобільності до довгої позиційності на різних етапах і по всіх фронтах. Упродовж цих років у лавах армії побувало 34,5 мільйони осіб. А тому сьогодні існують протиріччя в підрахунках утрат. Технічний прогрес перетворив війну в явище, яке своїми проявами глибоко зачепило всю громадськість, стерло межі між фронтом та тилом, змусив суспільство мобілізувати весь свій потенціал – економічний, соціальний, політичний. Боротьба стала способом життя всієї країни. Зважаючи на це, дослідження проблеми соціального забезпечення військового контингенту та цивільного населення в роки війни набуває все більшої актуальності на сучасному етапі.

Важливими складовими фронтового й тилового побуту завжди були й будуть санітарно-гігієнічні умови та медичний стан, бо саме від цього досить часто залежить моральний дух військ та їх боєздатність.

Проблеми, що впливають із санітарно-гігієнічного забезпечення, і насамперед обумовлена ним небезпека спалаху інфекційних захворювань, особливо відчутні під час масових війн, які стосуються не лише армійського контингенту, але й широких верств цивільного населення.

Тож, на нашу думку, без урахування питань, пов'язаних з охороною здоров'я в зазначений період, неможливе адекватне наукове осмислення війни в цілому.

На початку Великої Вітчизняної війни система охорони здоров'я була повністю деструктурована і втратила свою дієздатність. Республіканський Народний Комісаріат намагався поновити діяльність мережі лікувальних та санітарних закладів на неокупованій території, щоб хоч якось забезпечити населення прифронтової зони медичною допомогою. Це в свою чергу вимагало відповідної підготовки фахівців, пристосованих приміщень та наявності необхідного інвентарю.

В Україні на 1 січня 1941 р., згідно зі статистичними звітами Народного Комісаріату охорони здоров'я, працювало 29705 лікарів з них у східному регіоні – 25743 осіб, а в західному – 3962 осіб. Окрім того, після закінчення вищого навчального закладу влітку 1941р. в УРСР залишилось 2497 фахівців. Таким чином, на початок Великої Вітчизняної війни в Україні нараховувалось 32202 кваліфіковані медичні працівники, з яких 50% було мобілізовано до лав Червоної Армії, а інші, по можливості, відправлені до східних регіонів СРСР [1]. Тут слід зазначити, що процес евакуації не контролювався державними органами, а тому точне місце перебування відрядженого медичного персоналу було невідомим. Наслідком такої непоміркованої державної політики стала відсутність медичних кадрів там, де в них була дійсно нагально проблема – на передовій та в прифронтових районах, що в свою чергу, спричиняло високий рівень смертності серед поранених та спалахи інфекційних хвороб серед цивільного населення. У жовтні 1941р. на фронті став відчутним дефіцит у медпрацівниках. У зв'язку з цим Народний Комісаріат охорони здоров'я УРСР надіслав до наркоматів усіх союзних республік листи з проханням проінформувати про наявність лікарських кадрів, евакуйованих з України. Однак, незважаючи на те, що більшість евакуйованих медпрацівників розшукали, їх повернення стало неможливим через швидкий наступ німецьких військ та потребу в лікарях у глибокому тилу.

У прифронтовій зоні (Ворошиловградська, Харківська, Сталінська області) укомплектованість лікарняної мережі складала 30% порівняно з довоєнним періодом. Тому перед Народним Комісаріатом охорони здоров'я УРСР постала проблема підготовки нових фахівців. Проте вона ускладнювалася тим, що з восьми кадрових медичних інститутів України шість були евакуйовані разом з майном та професорсько-викладацьким складом. У січні 1942 р. їх зарахували на союзний бюджет і підпорядкували Наркомздраву СРСР. Львівський та Вінницький медінститути залишились на окупованій території [2].

Українські інститути були евакуйовані:

1. Київський у м. Челябінську (залишився самостійним навчальним закладом);
2. Харківський 1-й у м. Чкалов (залишився самостійним навчальним закладом);
3. Харківський 2-й в м. Фрунзе (об'єднаний з місцевим навчальним закладом);
4. Одеський у м. Томськ (об'єднаний з місцевим навчальним закладом);
5. Дніпропетровський у м. Ворошиловськ Крайовий (об'єднаний з місцевим навчальним закладом);
6. Сталінський у м. Семіпалатинськ (об'єднаний з місцевим навчальним закладом) [3].

Установи підвищення лікарського фаху були розпущені, а їх співробітники та клінічні бази перейшли в розпорядження вищих медичних навчальних закладів, разом з якими переправлялися в глибокий тил.

З наявних в УРСР 48 науково-дослідних інститутів на початок 1942 р. в Україні продовжували діяти 5: у м. Ворошиловграді – санітарно-хімічний, епідеміологічний і мікробіологічний ім. Мечнікова, Київський інститут переливання крові; у м. Харкові – хіміко-фармацевтичний та ендокринологічний. Припинення діяльності інших було зумовлено тим,

що значну частину наукових співробітників мобілізували до лав Червоної Армії, а науково-дослідні бази перетворили в шпиталі [4].

Дещо кращою була ситуація із забезпеченням потреб в середніх та молодших медпрацівниках. У м. Ворошиловграді діяли дві середні медичні школи, кожна з яких за прискореним курсом на початок 1942 р. підготувала 457 медсестер. У містах Куп'янську та Ізюмі Харківської області були створені заклади такого ж типу [5].

Брак лікарів для надання спеціалізованої медичної допомоги та відсутність належної викладацької, теоретико-методологічної і практичної бази для їх підготовки зумовили необхідність створення курсів з перекваліфікації середнього медичного персоналу на базі тих медичних установ, що діяли. До кваліфікованих хірургів, які працювали у військових шпиталях, відділах обласних та міжрайонних лікарень, не окупованих регіонів, терміном на три місяці прикріплювались для навчання старші хірургічні сестри. Особливої уваги надавалося вивченню військової травматології, яка в довоєнні часи не набула належного розвитку і взагалі не викладалась. У такий спосіб протягом 1942 р. було підготовлено 20 хірургів [6].

Складне фронтове та тилове життя не могло не позначитись на психологічному стані особистості, змінювало традиційні моральні принципи та викликало падіння класичних устоїв. Наслідком цього було збільшення кількості венеричних хворих як серед військових, так і серед цивільного населення. У зв'язку з цим стала розширюватись і сфера діяльності відповідних лікувальних установ, виникла гостра необхідність за обмежений час підготувати значну кількість лікарів відповідного фаху. Тому на базі лікарень організовувалися короткострокові курси, на яких здійснювалась перекваліфікація терапевтів за цим напрямом [7].

В перші роки Великої Вітчизняної війни фашистами досить активно застосовувалась хімічна зброя. Оскільки Червона Армія не була укомплектована належною кількістю протигазової амуніції, то поряд з пораненими вогнепальною зброєю значну кількість складали й отруєні газами. Найбільших утрат зазнало необізнане цивільне населення. З огляду на це стали масово проводити підготовку токсикологів. У Харкові та Ворошиловграді діяли філії санхімінституту, які взяли на себе організаційну, методологічну й педагогічну роботу з навчання лікарів [8].

Величезні за обсягом міграційні процеси (передислокація військових частин, евакуація поранених в тил, повернення вилікуваних в діючу армію, евакуація населення з прифронтових районів у глиб країни, з міст у села і навпаки) в поєднанні з перенаселенням, катастрофічною нестачею житла, погіршенням рівня життя стали пусковими механізмами для розвитку епідемій. Влада була змушена докласти максимальних зусиль для запобігання поширення інфекційних хвороб. З метою підготовки фахівців в галузі діагностики висипного і черевного тифу були організовані спеціалізовані декадники на базі клініко-сірчаної лабораторії в Ворошиловграді. У зв'язку з тим, що санітарно-протиепідемічні питання в січні 1942 р. набули виключного значення: вочевидь існувала необхідність у підготовці певної кількості середнього медперсоналу з санітарних питань. Розпочалось термінове навчання фельдшерів з сірчаної діагностики висипного тифу та дезінфекторів [9].

Брак мила та пралень вплинули на те, що серед населення став розповсюджуватись педикульоз, а з ним висипний та черевний тиф в прифронтових районах та місцях розташування спецконтингенту. У Ворошиловградській області почалася епідемія дизентерії. Крім того з'явилися випадки захворювань на малярію, боротьбу з якою перестали вести ще до війни, вважаючи, що її остаточно знищеною. На район чи місто в середньому щомісяця приходилось 7 захворілих. Тобто попереджальних заходів проти з малярійного комара не було вжито, це негативно вплинуло на стан епідемічної ситуації загалом. Розуміючи всю складність цього становища, Наркомздорів УРСР розгорнув мережу інфекційних відділень

в прифронтових районах загальною кількістю на 4000 ліжок. Але транспортне перевезення хворих не було організоване, а тому їх госпіталізація часто затримувалась і здійснювалась на носилках. Через низьку якість питної води стали розповсюджуватись гострі шлункові захворювання та короста. Необхідно зазначити, що імунізація населення здійснювалась з великим запізненням із-за дефіциту вакцин. Крім того працівники Протиепідемічного управління, перевіряючи якість щеплень у населення, дійшли до висновку, що вони проведені не в достатньому обсязі [10].

Для боротьби з епідеміями організовувалися епідеміологічні загони. Їх завдання полягало у своєчасному виявленні хворих та їх ізоляції, проведенні протиепідемічних заходів серед населення, здійсненні лабораторних обстежень за допомогою санбаклабораторії. Народний Комісаріат охорони здоров'я УРСР всіляко намагався поновити діяльність санітарно-протиепідемічної мережі, заклади якої укомплектовувались мінімальними кількостями фахівців, медикаментів та необхідних матеріалів [11].

До січня 1942 р. вже активно діяли наступні установи.

№	Назва медичної установи	Ворошиловградська область	Харківська область	Сталінська область
1.	Санітарні станції	34	13	1
2.	Бактеріологічні лабораторії	6	4	1
3.	Дезгункти	2	2	1
4.	Пастеризаційні пункти	2	2	-
5.	Ізолятори	3	2	-
6.	Кіряні станції	1	1	-
7.	Малярійні станції	3	1	-
8.	Всього	51	25	3

Вони укомплектовувались такими кадрами:

№	Кваліфікація	Ворошиловградська область	Харківська область	Сталінська область
1.	Санітарноепідеміологічна сестра	38	18	4
2.	Лікар епідеміолог	7	4	2
3.	Лікар бактеріолог	5	3	1
4.	Санфельдшер	215	33	8
5.	Дезінструктор	42	10	3
6.	Дезинфектор	121	32	9
7.	Всього	428	100	27

Таки чином, боротьба з інфекційними хворобами в 1941-1942 рр. вважалася пріоритетним напрямком в розвитку цивільної медицини. Намагаючись зберегти боєздатність армії, яка, за умов відступу щільно контактувала з населенням, влада була змушена вжити всіх можливих заходів для не розповсюдження епідемій.

Проте кількість лікарняних прийомів амбулаторно-поліклінічної мережі на початку 1942 р. була значно скорочена. На зниження обсягу роботи вплинула масова перекваліфікація терапевтів. Більш-менш належна допомога надавалась лише об'єктам оборонного будівництва, яка була налагоджена за принципом дільничності. На цих підприємствах створювалися амбулаторії з санаційними ліжками в залежності від кількості працівників. Всього на оборонних об'єктах в Україні працювало 230 лікарів [12].

Слід зазначити, що в сільській місцевості амбулаторно-поліклінічна мережа діяла набагато краще. Це пов'язано з тим, що сільські лікарі відправлялися в евакуацію не так масово.

Робота жіночих та дитячих консультацій в вересні 1941 р. повністю була дезорганізована. Пологові будинки та фельдшерсько-акушерські пункти на січень 1942 р. забезпечували потреби населення всього на 20% в порівнянні з довоєнним періодом, хоча дефіциту кадрів вони не відчували, оскільки були досить непогано укомплектовані середнім медичним персоналом. Їхня робота гальмувалася зазвичай через відсутність необхідного обладнання та придатних приміщень [13].

Умови воєнного часу та скрутне становище в якому перебувало населення зумовили гостру потребу в організації молочних кухонь, для забезпечення харчування немовлят більш-менш якісними сумішами. Зважаючи на особливу важливість цього питання Народний Комісаріат охорони здоров'я УРСР взяв на себе постачання необхідної продукції як молочної, так і круп'яної. Але робота все рівно була нестабільною через відсутність кваліфікованих кадрів та посуду [14].

Обслуговування шкіл медичною допомогою було налагоджено в недостатньому обсязі і в більшості проводилось середнім медичним персоналом. Результатом цього було не своєчасне щеплення школярів, в наслідок чого, збільшилась захворюваність на інфекційні хвороби серед них [15].

Досить складною була ситуація в аптечному управлінні УРСР, яке евакуювалося ще влітку 1941 р. за розпорядженням Наркомздорову СРСР. Значна кількість медикаментів та його майно були передані військовим частинам. Комісаріат охорони здоров'я УРСР заповірили, що у разі потреби медмайно повернеться в Україну. На жаль, ні армія, ні цивільне населення так і не отримали обіцяного. Нестача медикаментів негативно позначалася на рівні надання медичної допомоги, перш за все, цивільному населенню. В січні 1942 р. на території України функціонувало лише одне Ворошиловградське аптечне управління, укомплектоване працівниками, які досить часто не мали відповідної кваліфікації. Постачання населення та лікарняних установ медикаментами здійснювалось нерегулярно, оскільки були втрачені зв'язки з фармацевтичним виробництвом. Аптечна мережа Ворошиловградської області складалася з 65 аптек, а Харківської лише з 16 [16].

З метою поліпшення діяльності аптек здійснювалися наступні заходи. Інвентаризація всього медичного майна, яке не встигли евакуювати; фармацевтичні працівники, що не виїхали були розподілені по аптеках. 1 лютого 1942 р. Народний Комісаріат охорони здоров'я СРСР видав наказ за №34 "Про норми відпуску медикаментів та економне їх використання", це було зумовлено тим, що на складах та в аптеках номенклатура фармацевтичних виробів зовсім не забезпечувала потреб воєнного часу. Оскільки з жовтня 1941 р. медикаменти та медмайно не завозились в Україну то цивільному населенню надавалась у цьому відношенні досить обмежена допомога. Хоча треба додати Народний Комісаріат охорони здоров'я УРСР все ж домігся від союзного Наркому завезення значної кількості бакпрепаратів, вакцин для щеплення та перев'язувальних матеріалів. У Ворошиловграді була відновлена діяльність хіміко-фармацевтичної лабораторії, яка випускала аптечки для працівників оборонних об'єктів та солдатські індивідуальні пакети. Широкі верстви населення залучалися до збору лікарських рослин, які певною мірою могли замінити відсутні ліки [17].

Як видно з вище наведених фактів, в перші роки Великої Вітчизняної війни система охорони здоров'я цивільного населення не відповідала вимогам воєнного часу й була до нього зовсім не готовою. Громадяни не одержували належної медичної та фармацевтичної допомоги. Вся довоєнна структура мережі лікувальних закладів була зруйнована й за умов стрімкого розвитку подій ніяк не могла відновити свою діяльність.

Іншою причиною цього була відсутність кваліфікованих кадрів та необхідної матеріальної бази.

Повсюдно не вистачало військових лікарів, тому з перших днів війни до лав Червоної Армії почали залучати цивільних медичних працівників, які не мали належного досвіду. Фронт потребував, перш за все, хірургів-фахівців, що могли швидко та вміло надати першу допомогу пораненим: обробляти і зашивати рани, лікувати у разі контузії та обпиків. Лише в грудні 1941 р. вийшла стаття М.М.Бурденко "Рекомендації з військово-польової хірургії", де нарешті були визначені головні методи медичного обслуговування поранених [18].

Слід зазначити, що військово-медична служба Червоної Армії не мала чітких уявлень відносно мережі лікувальних установ на фронтах діючої армії і не просто діючої, а такої, що відступала й зазнавала поразки.

У своїй діяльності Головне військово-санітарне управління виходило з "Керівництва щодо санітарної евакуації", виданого ще в 1929 р., згідно з яким пріоритетним напрямком військової медицини визнавалося по етапне лікування, тобто послідовне надання пораненим всіх видів медичної допомоги [19].

Окрім того був чинним "Статут військово-санітарної служби Робітничо Селянської Червоної Армії", в якому наголошувалося на поєднанні по етапного лікування з евакуацією за призначенням. Організація військових медичних установ здійснювалася за рекомендаціями та науковими розробками М.І.Павлова[20]. Вже під час війни стали створювати окремі автомобільно-санітарні роти, авіа-санітарні загони, моторизовані польові рухомі шпиталі. Їх діяльність надавала можливості арміям значно швидше пересуватись, навіть, за наявності великої кількості поранених. Згодом до вище зазначених медичних формувань додалися автохірургічні загони, автосанітарні роти та медично-санітарні батальйони [21].

В 1941 р. Державний Комітет Оборони видав наказ за яким всіх поранених мали виносити з поля бою санітари та санінструктори. У зв'язку з цим постала нова проблема: достатньої кількості кваліфікованих медичних працівників не вистачало в польових шпиталях, а кого ж тоді відправляти на передову за пораненими? На допомогу прийшли добровольці з Червоного Хреста. Ще 22 лютого 1941 р. Рада Народних Комісарів СРСР затвердила новий статут Червоного Хреста, в якому передбачалась організація спеціальних курсів з підготовки санітарів та санінструкторів для допомоги медичним установам в складних воєнних умовах [22]. Санітари стали солдатами переднього краю фронтової медицини. На відстані 6-7 км від лінії фронту знаходились батальйонні та полкові медичні пункти, а за 10-20 км працювали хірурги дивізійних медсанбатів, саме там робились невідкладні операції, які рятували життя пораненим. В польових рухомих шпиталях галузеві фахівці надавали можливої допомоги, що сприяло відновленню дієздатності військових. Всі ці медичні формування перебували в зоні вогню [23]. Їх обстрілювала артилерія, закидували бомбами з літаків, іноді проривались передові загони фашистів, однак вони невпинно працювали і намагались боротись зі смертю.

В серпні 1941 р. були створені шпиталі для легкопоранених, що дозволило відмовитись від евакуації в тил солдатів з незначними пораненнями. В цих установах медичне обслуговування поєднувалося з військовим розпорядком. Поранені знаходились на казарменому становищі, де кожний відділ становив собою роту. Крім лікувальних процедур, з воїнами займались бойовою і фізичною підготовкою.

На початку війни О.О.Вишневський запропонував створювати сортирувальні шпиталі для прискорення надання фахової допомоги пораненим [24].

Особливої уваги надавалося санітарно-гігієнічному забезпеченню діючої армії. 2 лютого 1942 р. Державний Комітет Оборони затвердив спеціальну постанову "Про заходи щодо запобігання епідемічних захворювань в країні та Червоній Армії". З метою профілактики в тилу і на фронті регулярно здійснювалось санітарне оброблення та дезінфекціювання, а в армії активно діяла розгалужена військова протиепідемічна служба. Її головна мета полягала в запобіганні розповсюдженню інфекційних захворювань з тилу на фронт. В цей час уповноваженим з протиепідемічної роботи Державного Комітету Оборони був Г.О.Митерєв. За його наказом були створені спеціалізовані інфекційні шпиталі в яких хворі лікувалися на місці, без евакуації [25].

Лікувальні заклади фронту і тилу сполучалися військово-санітарними потягами. Вони були потрібні медичним службам кожного фронту і армії. Та потяги з великою кількістю вагонів не могли швидко рухатись і представляли з себе гарну мішень для ворожої авіації. Тому в 1942 р. на фронт стали відправляти невеликі маневрові потяги з декількох вагонів. Проте й вони пересувалися дуже повільно через велику переважаність залізниць. Санітарні потяги обслуговувались групами медичних працівників, до складу яких входили: лікарі, фельдшери, медсестри, санітари. Під час завантаження та розвантаження поранених залучались сили Червоного Хреста. Військово-санітарні потяги були своєрідними шпиталями на колесах.

В липні 1941 р. Комітет Оборони видав наказ про створення евакошпиталів. Їх організовували, насамперед, в лікарнях та клініках тилу. Потім під відповідні умови почали пристосовувати будівлі шкіл, технікумів, інститутів, гуртожитків. Завдання щодо створення евакошпиталів покладалося на медичних працівників тилу, яких залишилось досить мало, а тому подекуди всю організаційну роботу брав на себе Червоний Хрест. При Наркоматі охорони здоров'я СРСР була створена Шпитальна Рада, яка займалася зазначеними проблемами. Діяльністю медичних установ тилу керував головний хірург евакошпиталів Наркомату охорони здоров'я І.Г.Руфанов, який в 1942 р. здійснив спеціалізацію шпиталів. У великих евакошпиталях почали відокремлювати спеціалізовані відділи, що дозволило більш кваліфіковано лікувати поранених. Відкриття шпиталів гальмувалося через затримку з боку Народного Комісаріату охорони здоров'я СРСР виділення коштів для медінвентарю, білизни, посуду та реманенту. З цієї ситуації допомогло вийти цивільне населення, серед якого проводилися добровільні збори всього необхідного для формування матеріальної бази шпиталів [26].

Постачанням крові для армії займався переведений до м. Ворошиловграду Київський інститут переливання крові, який розгорнув 60 хірургічних ліжок. Його діяльність була організована так, що кожної доби шпиталі фронту отримували 60 літрів крові. Паралельно інститут здійснював підготовку фахівців з переливання крові для евакошпиталів та медсанбатів [27].

Вище наведені факти вказують на відсутність структурованого медичного забезпечення в Червоній Армії на початку Великої Вітчизняної війни і формування системи лікувальних закладів вже під час активних бойових дій в складних умовах відступу. Ця державна недбалість привела до загибелі значної кількості поранених на полі бою.

Великими були втрати і серед цивільного населення, яке страждало від повальних епідемій інфекційних хвороб. Система надання медичної допомоги громадянам на початку війни була непоміркованою, оскільки не охоплювала всіх осіб, що потребували лікування. Відсутність належної кількості кваліфікованих медпрацівників ускладнювала ситуацію, в наслідок чого ні на фронті ні в тилу люди не були забезпечені належною медичною допомогою. Лише завдяки самовідданості та патріотизмові

медичних працівників, багато людей, що вийшли на захист батьківщини, й були поранені чи захворіли змогли вижити в той важкий час.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуется положение системы здравоохранения Украины в первые годы Великой Отечественной войны. На основе архивных материалов проведено исследование уровня медицинского обслуживания солдат и гражданского населения в 1941-1942 гг. Особое внимание уделено тому, что советская медицина была не подготовлена к войне.

SUMMARY

In this article the situation with system of public health in Ukraine on the first years of Great Patriotic war is characterized. On the basis of the archival documents the research of a level of health services soldiers and civil populations. The special attention is given to that soviet medicine was not prepare to war.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.-342, оп.14, спр.372, арк.28.
2. Там само. - Арк.30.
3. Там само. – Арк. 26.
4. Там само. – Арк. 27.
5. Там само. – Арк. 31.
6. Там само. – Арк.36.
7. Там само. – Арк.47.
8. Там само. – Арк. 45.
9. Там само. – Арк. 50.
10. Там само. – Арк. 51.
11. Там само. – Арк. 54.
12. Там само. – Арк. 62.
13. Там само. – Арк.63.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф.1, оп.30, спр.21, арк.47.
15. Там само. – Арк.50.
16. Там само. – Арк. 51.
17. Там само. – Арк.56.
18. Бурденко М.М. Рекомендації з військово-польової хірургії. – М.: Медицина. – 1941. – С.3.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України.- Ф.1, оп.30, спр.229, арк.11.
20. Там само. – Арк.13
21. Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К.: Медицина, 1969. – С.34.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп.30, спр.175, арк.3.
23. Сто лет Красного Креста в нашей стране. – М.: Медицина. – 1967. – С.142.
24. Вишнеvский А.А. Дневник хирурга: Великая Отечественная война 1941-1945 гг. – М.: Медицина, 1967. – С.43.

25. Там само. – С.78.
 26. ЦДАВО України. – Ф.- 342, оп.14, спр.372, арк.64.
 27. Там само. – Арк.47.

Надійшла до редакції 23.04.2002 р.

УДК 9(477): 636

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВАРИННИЦТВА В СХІДНОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х- 50-х РОКАХ ХХ ст.

А.О.Саржан

Тваринництво є однією з провідних галузей сільського господарства. Від стану його розвитку багато в чому залежить забезпечення населення висококалорійними продуктами харчування, а харчової і легкої промисловості – сировиною. Розвиток, розміщення та структура галузі визначаються багатьма соціально-економічними, природно-кліматичними й іншими чинниками. У промислово розвинутому Донбасі, де абсолютно переважає міське населення, що живе у великих агломераціях, тваринництво формувалося насамперед, як галузь, спрямована на задоволення потреб населення в продуктах харчування. Це визначило і структуру тваринництва: у регіоні зосереджено переважно м'ясо-молочне скотарство, свинарство, птахівництво.

Аналіз опублікованої літератури свідчить, що окремі дані щодо розвитку тваринництва в східному регіоні України в 40-50-і роки є в багатьох дослідженнях, однак немає жодної роботи, в якій би спеціально висвітлювався процес повоєнного відродження цієї галузі та її розвитку за умов демократизації управління сільськогосподарського виробництва.

Війна й окупація України німецькими військами завдали значної шкоди її сільському господарству, особливо тваринництву. Після звільнення республіки в колгоспах залишилося тільки 6 % великої рогатої худоби, 3 % овець і 2 % свиней [1]. Власне кажучи, цю найважливішу галузь сільського господарства було зруйновано. Серйозно постраждало тваринництво східного регіону України. За час окупації істотно занепала матеріально-технічна і кормова база галузі, різко скоротилося поголів'я худоби. На початку 1945 р. у Сталінській області залишилося від довоєнного рівня 64, 5 % корів, 34,4 % овець і кіз, 14,6 % коней, 11,6 % свиней [2]. У кризовому становищі перебувало тваринництво й у Ворошиловградській області.

У радянській історіографії відродження сільського господарства, і тваринництва зокрема, розглядалося як винятково динамічний і поступальний процес. Дослідник повоєнної історії Донбасу Г.І.Савенко, наприклад, стверджував, що тваринництво Донбасу “швидко було відновлене” [3]. Але, на наш погляд, достатніх підстав для такого оптимістичного висновку немає. Аналіз статистичних матеріалів і архівних документів свідчить, що це був досить тривалий і хворобливий процес. Труднощі відновлення тваринництва обумовлювались не тільки масштабними руйнуваннями, але й недостатнім державним фінансуванням сільського господарства. У роки четвертої п'ятирічки інвестиції в сільське господарство Української РСР склали лише близько 10 % від усіх капітальних вкладень у народне господарство [4]. Колгоспи, як і раніше, були бідними, малопотужними, фінансово неспроможними, і поліпшити становище за рахунок власних коштів вони не могли. У роки четвертої п'ятирічки інвестиції колгоспів Сталінської області становили всього 2,1 % від сукупних капітальних вкладень [5].

За цих обставин надзвичайно важливо було виробити ефективну сільськогосподарську політику, і особливо в галузі тваринництва, знайти раціональні методи його відродження і підвищення продуктивності. Однак панівні в ті роки екстенсивні підходи до розвитку народного господарства повною мірою позначилися й на цій галузі. Пріоритетним було визначене завдання найшвидшого кількісного нарощування поголів'я худоби. Лютневий (1947 р.) пленум ЦК КПРС вимагав «відновити і перевершити до кінця 1948 р. довоєнний рівень поголів'я великої рогатої худоби, овець і кіз, а до кінця 1949 р. – поголів'я свиней»[6]. Прийнятий у квітні 1949 р. Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП (б) спеціальний «Трирічний план розвитку суспільного колгоспного і радгоспного тваринництва (1949-1951рр.)», незважаючи на широкий комплекс заходів, спрямованих на розвиток тваринництва, одним із першорядних питань передбачав також збільшення чисельності всіх видів худоби [7]. Тому місцеві партійно-державні органи, керівники колгоспів і радгоспів зосередили увагу насамперед, на кількісних показниках. У колгоспах Донбасу в перші повоєнні роки важливу роль у збільшенні поголів'я худоби відігравали закупівля тварин у населення і завезення худоби з інших регіонів [8]. У колгоспах Сталінської області в 1949 р. витратили на закупівлю робочої і продуктивної худоби 29,4 % , а у Ворошиловградській області – 36,8 % усіх капітальних вкладень [9]. Це дозволило трохи збільшити поголів'я худоби, однак ферми поповнювалися здебільшого малопродуктивними тваринами, а структура суспільного тваринництва залишалася нерациональною. Про динаміку зростання поголів'я худоби свідчать наступні дані.

Таблиця 1. Поголів'я худоби в Сталінській і Ворошиловградській областях (на 1 січня; тис. голів) [10].

Області	Роки	Велика рогата худоба	У тому числі, корови	Свині	Вівці і кози
Сталінська	1941	434,9	212,9	562,1	475,1
	1946	393,7	174,0	172,1	230,2
	1951	480,5	210,5	416,9	446,9
Ворошиловградська	1941	360,0	165,0	301,9	344,3
	1946	362,6	149,7	120,1	189,7
	1951	387,4	149,8	245,7	364,3

Як видно з таблиці, за перше повоєнне п'ятиріччя поголів'я худоби в регіоні загалом збільшилося. Донецький історик М.Ф.Хорошайлов відзначав, що «це була велика перемога тваринників Донбасу» [11]. Однак, така оцінка не зовсім об'єктивно відбивала стан галузі в повоєнні роки. Відновлення поголів'я худоби відбувалось дуже повільно: довоєнний рівень було досягнуто приблизно за сім років. Але і цей приріст був відносним. У регіоні, як і раніше, було значно менше худоби, ніж напередодні колективізації сільського господарства. У Ворошиловградській області кількості поголів'я великої рогатої худоби 1928 р. (540,5 тис. голів) досягли тільки лише в 1960 р. [12].

Нерациональною залишалася і структура тваринництва. Незважаючи на загальне збільшення кількості худоби, поголів'я його основного й економічно найбільш вигідного виду – корів не досягло довоєнного рівня. М.П.Макаров, спираючись на річні звіти колгоспів і радгоспів, стверджував, що в «більшості районів з 1948 р. до 1952 р. кількість корів збільшилася в 2-3 рази» [13]. Проте такий висновок не відповідав дійсності. Аргументуючи свої твердження, автор посилався на позитивну динаміку росту худоби і надоїв молока в одному (Авдіївському) районі Сталінської області, однак ця тенденція не була характерною для всього регіону. У Сталінській області за зазначений період кількість корів зросла всього лише на 14,6% [14].

Взагалі, за першу повоєнну п'ятирічку в Донбасі не тільки не вдалося відновити поголів'я корів, але й істотно зменшилася їхня питома вага в загальному обсязі поголів'я худоби: у Сталінській області по всіх категоріях господарств із 48,9 % у 1946 р. до 43,8 % у 1950 р., у Ворошиловградській області, - відповідно – з 45, 8 % до 38,7 %. А в колгоспах регіону становище було ще гіршим. У 1951 р. у колгоспах Сталінської області корови складали 23,1 % від загального поголів'я великої рогатої худоби [15], а у Ворошиловградській – 19,8 % [16]. На початку 1951 р. не було також відновлене довоєнне поголів'я свиней, овець, коней. Загалом же стабільного приросту поголів'я худоби в господарствах регіону не спостерігалось аж до середини 50-х років, і тільки з 1955 р. почала виявлятися тенденція до більш-менш постійного нарощування кількості тварин.

Надзвичайно повільно проходило відновлення поголів'я худоби в приватних господарствах населення. У 1951 р. в особистому користуванні населення Ворошиловградської області корів було на 14 %, свиней – у 3,3 рази, овець – у 2,2 рази менше, ніж у 1941 р. [17]. Таке становище було типовим для всього регіону і відбивало загальну тенденцію аграрної політики держави – пріоритет віддавався суспільному сектору, а приватні господарства селян розглядалися як щось другорядне, несуттєве. Держава не тільки не допомагала селянинові, але і всіляко перешкоджала розвитку приватних господарств, установлюючи високі податки, обов'язкові постачання сільгосппродукції, обмежуючи розміри земельних ділянок, кількість худоби.

Незадовільний стан суспільного тваринництва був обумовлений, насамперед, недостатніми виробництвом і заготівлею кормів. Нестача кормів відчувалася практично у всіх колгоспах. Низький рівень культури землеробства в кормовому виробництві обумовив той факт, що довоєнного рівня виробництва кормів у республіці до кінця четвертої п'ятирічки не було досягнуто: у 1950 р. валовий збір сіна однорічних і багаторічних трав складав тільки 71,4% валового збору 1940 р., силосних культур – 88,6%, кормових коренеплодів і баштанних культур – 52,8%. Водночас залишалася низькою продуктивність природних кормових угідь – сіна з природних косовиць у 1950 р. було зібрано майже в два рази менше, ніж напередодні війни [18]. Як наслідок, кормів не вистачало майже у всіх господарствах.

В особливо скрутному становищі знаходилися господарства східних регіонів республіки. У Донбасі природних кормових угідь було дуже мало, й основна частина кормів надходила з орних земель. Тому в багатьох господарствах тваринництво утримувалося на побічній продукції зернового господарства, тобто на соломі і полові. Ці малопоживні, низькокалорійні відходи становили 80-85 % складу грубих кормів. У 1948 р. питома вага концентратів у кормовому балансі складала лише 5%, а силосу – близько 30%. Але і наявні корми були дуже низької якості. У багатьох господарствах силос часом відігравав роль кормового сурогату, тобто силосувалися висохлі кукурудзяні стебла, бур'янисті трави і відходи. У більш потужних колгоспах, з метою підвищення якості кормів, проводилася їхня попередня переробка (різка, роздріблення, запарювання). Для цього використовувалися силосорізки, молотарки. Місцева промисловість виготовляла спеціальні парозапарювачі. Для самозапарювання широко застосовувалися цементовані ями і чани – запарники. Запарена, різана чи дроблена солома присмачувалася коренеплодами, силосом і концентратами. Звичайно, все це трохи підвищувало якість кормів, але солома залишалася соломою. Тільки деякі господарства поліпшували кормові раціони за рахунок соковитих кормів (коренеплодів, кормових баштанів, картоплі), а також підвищуючи питому вагу фуражного зерна [19].

Питома вага природних кормових угідь у регіоні була незначною, вона складала всього 11-17% загальної площі колгоспних земель [20]. Більша частина пасовищ і косовиць розташовувалася на незручних землях, з малою товщиною гумусного шару, великою кіль-

кістю твердих порід, щебеню, пісків. Травостій на таких випасах був надзвичайно бідний і складався здебільшого з неїстівних чи малопоживних трав: молочаю, полиню, пирію. Для багатьох природних пасовищ типовими були висока розрідженість травостою, малий вихід зеленої маси з гектара, коротка сезонність. Якість пасовищ знижувалася також через перевантаження їх худобою та безсистемний випас, що перешкоджало швидкому відновленню травостою. Зазвичай, ці угіддя відзначалися винятково низькою кормовою продуктивністю і істотно не впливали на поліпшення кормової бази тваринництва.

Успішний розвиток тваринництва, підвищення його продуктивності багато в чому обумовлювався матеріально-технічним оснащенням галузі. У повоєнні роки тваринницькі ферми найчастіше розміщалися в тісних, непристосованих для цього приміщеннях, санітарно - гігієнічні умови яких не відповідали мінімальним вимогам [21]. Це призводило до зростання захворювань і падежу худоби. Надзвичайно серйозною проблемою була відсутність машин, механізмів, залучання яких полегшило б працю тваринників і підвищило їхню продуктивність. Заготівля і підготовка кормів, постачання води, доїння корів, очищення приміщень та інші трудомісткі роботи здійснювалися вручну. У Сталінській області, що посідала за механізованістю сільського господарства одне з провідних місць у республіці, на початку 50-х років тільки в 20% тваринницьких ферм було механізованим постачання води, в 10% – діяли автопоїлки, і лише 1,4% ферм були забезпечені внутрішнім транспортом [22].

Слабка механізація обумовлювала низьку продуктивність праці, нераціональні витрати робочого часу. За підрахунками фахівців, на подачу відрами з колодязя 1м³ води витрачалося приблизно 5,4 години. А кожна ферма щодня потребувала кілька тонн води. У колгоспі ім. Сталіна Селидівського району Сталінської області в 1950 р. тільки на підвезенні води щодня працювало 5 колгоспників, а кожна доярка на напій корів витрачала півтори години в день [23]. Найбільш трудомістким було доїння корів. Досвідчена доярка при ручному доїнні могла обслужити в середньому біля десяти корів у день. Продуктивність праці збільшувалася в 2-3 рази і поліпшувалася якість молока при застосуванні доїльних апаратів, однак ними були укомплектовані поодинокі ферми.

Одна з найважливіших причин відставання сільського господарства, і зокрема тваринництва, полягала у відсутності матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного господарства, оскільки їхня важка праця оцінювалася вкрай низько. Мізерна плата за трудовдень ніяк не стимулювала селян до ефективної, зацікавленої роботи. У 1949 р. у колгоспах регіону за трудовдень видавали в середньому лише по 870 г зерна і по 1,4 крб. грошових виплат [24]. Причому, у багатьох колгоспах становище було ще гіршим. У Ворошиловградській області майже в 40% господарств видавали за трудовдень менше 500 г зерна, а в 57% колгоспів грошові виплати за трудовдень склали менше одного карбованця [25]. З огляду на те, що кожен колгоспник відпрацьовував у середньому 330 трудовднів, неважко підрахувати його злидарський дохід.

Не були зацікавлені в підвищенні ефективності своєї роботи не тільки окремі селяни, але й колгоспи загалом, оскільки вони не продавали, а здавали державі свою продукцію за надзвичайно низькими директивними цінами. Причому, заготівельні ціни на сільгосппродукцію були значно нижчими не тільки порівняно з роздрібними цінами на промислові товари, але величезна різниця існувала між державними закупівельними і роздрібними цінами на одну й ту саму сільськогосподарську продукцію. Так, державні органи купували в колгоспів яловичину по 23 коп. за кілограм, а продавали в роздрібній торгівлі в середньому по 1,5 крб., заготівельна ціна одного літра молока складала 2,8 коп., а роздрібна – 22 коп. [26]. Адміністративне заниження закупівельних цін було одним з методів викачування коштів із сільського господарства.

Не створювало достатніх матеріальних стимулів для розвитку суспільного господарства колгоспів і нераціональне співвідношення між заготівельними цінами на окремі види продукції сільського господарства і витратами праці та засобів на їхнє виробництво. Найбільш не вигідним було становище у тваринництві. Існувала парадоксальна ситуація: на продукцію тваринництва, виробництво якої було найбільш трудомістким в сільському господарстві, установлювалися найнижчі заготівельно – закупівельні ціни. Якщо витрати праці на виробництво 1 ц м'яса були в 15-16 разів більшими, ніж на 1 ц зерна, то закупівельні ціни на м'ясо в 1952 р. були вищими цін на зерно тільки в 6-8 разів [27]. Більш того, заготівельні ціни не відбивали витрат праці і засобів на виробництво різних видів продукції однієї і тієї ж галузі. У колгоспах Донбасу у 1952 р. майже половина трудоднів, витрачених у тваринництві, відроблялася на фермах великої рогатої худоби, а грошові надходження від цих ферм ледь складали одну третину всіх прибутків від тваринництва [28]. Високі трудові витрати і низькі ціни виявилися найважливішими чинниками занепаду розвитку тваринництва. Ця галузь перетворилася в збиткову, економічно не вигідну. По суті, колгоспи і радгоспи були не зацікавлені у виробництві м'яса і молока. Саме незацікавленість у розвитку тваринництва багато в чому обумовлювала його низьку продуктивність. У 1949 р. середні надої молока з однієї корови складали в Сталінській області всього лише 1156 л, у Ворошиловградській ще менше – 970 л [29]. У наступні роки надої молока практично не збільшилися. У 1952 р. середні надої в колгоспах регіону складали приблизно 1020 л [30]. Причому основна частина молока вироблялася в літні місяці.

Малоефективними залишалися й інші галузі тваринництва. Свинарство, що відіграло істотну роль у виробництві м'яса, гостро відчувало нестачу висококалорійного корму, і насамперед, фуражного зерна. У зв'язку з браком кормів та приміщень колгоспи вирощували свиней в обмежених кількостях, переважно тільки задля виконання державного плану продажу м'яса. У колгоспах здебільшого спостерігався одноразовий опорос свиней на рік. Практичний вихід поросят на одну свиноматку в 1952 році складав у середньому всього 7-9 поросят. Низькою продуктивністю відрізнялося і птахівництво. Хоча в повоєнні роки кількість курей загалом збільшилася, їх яйценосність залишалася низькою. У 1952 р. на одну курку-несучку приходилося в середньому по 46 яєць [31].

Усе це свідчило про серйозні проблеми в розвитку галузі. Питома вага суспільних господарств стосовно виробництва тваринницької продукції, як і раніше, залишалася дуже низькою. У 1950 р. колгоспи і радгоспи Сталінської області постачали лише 23,6% м'яса, 24,6% молока, 15,8% яєць від загалу сільськогосподарського виробництва [32]. Переважна більшість високопродуктивної худоби і птахів була зосереджена в приватних господарствах колгоспників, а також городян.

Таке надзвичайно складне становище у тваринництві було характерне не тільки для Донбасу, але й для країни загалом. На початку 50-х років ця важлива галузь сільського господарства була не рентабельною і неприбутковою. поголів'я худоби росло вкрай повільно, а поголів'я корів на той час не досягло довоєнного рівня. Не були вирішені проблеми поліпшення кормової бази, підвищення продуктивності худоби, зменшення втрат худоби від падежу, зниження яловості маточного поголів'я. Не вистачало тваринницьких приміщень, трудомісткі процеси на фермах були недостатньо механізовані [33]. Тваринництво, як і загалом сільське господарство, перебувало в глибокій кризі.

Після смерті Й.Сталіна (березень 1953 р.) нове керівництво країни, з огляду на вкрай складне становище в сільському господарстві, вжило ряд заходів з ліквідації відставання цієї галузі. Насамперед були внесені зміни в державну аграрну політику, вона стала більш реалістичною, до певної міри почала враховувати не тільки державні, але й особисті інтереси селян, стимулювала поживлення товарно-грошових відносин на селі.

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС уперше було визнано, що причини відставання сільського господарства обумовлені низьким рівнем його фінансового й матеріального забезпечення, приниженням соціального стану селян, ігноруванням їхньої особистої зацікавленості в результатах праці. Зазнала критики недооцінка значення приватних підсобних господарств мешканців села. Була розроблена система економічних і організаційних заходів, спрямованих на підйом найбільш відсталих галузей сільського господарства, задля забезпечення стійких темпів розвитку аграрного сектора економіки. Найважливішими серед них вважалися: збільшення державних асигнувань у сільське господарство; підвищення закупівельних і заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію; поліпшення технічного і кадрового забезпечення господарств; підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів.

Особливої уваги надавалося розвитку тваринництва, як найбільш відсталої галузі сільського господарства. На вересневому (1955 р.) пленумі ЦК КПРС, на якому окремо розглядалося питання щодо збільшення виробництва продуктів тваринництва, було відзначено, що тривале відставання цієї галузі перетворилося в серйозну соціально-економічну проблему [34].

Передбачалося збільшити виробництво м'яса, насамперед, за рахунок швидкого розвитку свинарства, як галузі скоростиглого тваринництва. Вагома роль у збільшенні виробництва м'яса і молока відводилася зміцненню кормової бази і механізації трудомістких робіт у тваринництві.

Істотним стимулом для розвитку сільського господарства в 50-і роки стало посилення капіталовкладень у цю галузь. Якщо в 1946-1950 рр. капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство України склали 6,1 млрд. крб., то в наступному п'ятиріччі – 14,6 млрд. крб., а в 1956-1960 рр. – 28,3 млрд. крб. [35].

Зросли також обсяги як державних, так і колгоспних інвестицій у розвиток сільського господарства Донбасу. Капіталовкладення тільки колгоспів і міжгосподарських організацій Сталінської області в 1951-1955 рр., порівняно з попереднім п'ятиріччям, зросли майже в два рази і склали 84 млн. крб., а в наступній п'ятиріччі – 154 млн. крб. [36], у Ворошиловградській області – відповідно, 54 і 90 млн. крб. [37].

Фінансові ресурси направлялися, насамперед, на розвиток матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів: розширювалося виробниче будівництво, збільшилися закупівлі транспортних засобів, продуктивної худоби, розгорнулося будівництво тваринницьких приміщень. За період з 1954 р. до 1957 р. тільки колгоспами України було здано в експлуатацію приміщень для великої рогатої худоби на 2,4 млн. голів, свинарників – на 4,4 млн. голів, кошар - на 3,6 млн. голів [38]. Однак, основна частина технічного устаткування сільськогосподарського призначення, як і раніше, зосереджувалася на машино-тракторних станціях і здебільшого призначалася для застосування в рослинництві.

Повільно, з великими труднощами здійснювалася механізація тваринництва, і не тільки тому, що тут переважала ручна праця, але й через те, що в промисловості ще не було налагоджене виробництво машин і механізмів для тваринницьких ферм. За умов неефективної централізованої системи державних постачань техніки на село, місцеві партійні органи зобов'язували промислові підприємства надавати колгоспам так звану шефську допомогу. У Донецькому регіоні до такої допомоги вдавалися досить часто. Наприкінці 1953 р. понад 400 підприємств і будівельних організацій Сталінської області були залучені до надання шефської допомоги місцевим колгоспам і МТС у зміцненні їхньої матеріально-технічної бази [39]. Промислові підприємства посилали на роботи до села інженерно-технічних працівників, фахівців сільського господарства; продавали колгоспам металорізальні верстати, зварювальні апарати, електромотори й інше устаткування; постачали будівельні матеріали; виготовляли на замовлення колгоспів необхідне обладнання; будували нові й ремонтували

старі виробничі приміщення [40]. Промислові підприємства регіону допомагали колгоспам механізувати й електрифікувати трудомісткі процеси на тваринницьких фермах. З їхньою допомогою до багатьох ферм була підведена електрика, механізувалися водопостачання, кормоприготування, прибирання приміщень. З кінця 1953 р. до початку 1955 р. рівень механізації водопостачання в тваринництві Сталінської області зріс з 11,9% до 32,8%, автотранспортом – з 6,4 до 25%, електроенергією – з 0,7 до 9,4%. За цими показниками рівень механізації тваринництва області перевищував відповідний середньореспубліканський рівень приблизно в 2-2,5 рази [41].

Однак, загалом рівень механізації цієї найважливішої галузі сільського господарства ще залишався низьким. Головні причини полягали не тільки у фінансових чи економічних проблемах, але досить часто і в науково-технічних. Наприкінці 50-х років вченими й інженерами ще не були розроблені системи машин для механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах та переробки кормів, що могло б різко збільшити продуктивність праці у тваринництві і тим самим ліквідувати його відставання від зернового господарства. Причому при вирішенні цієї проблеми не надавалося належної уваги комплексній механізації найбільш трудомістких процесів, тому застосування окремих машин і механізмів виявлялось недостатньо ефективним. Окрім того, більшість машин і устаткування, що випускалися промисловістю, конструкційно застаріла й економічно себе не виправдовувала. За підрахунками фахівців, для різних районів країни необхідно було створити понад 170 типів машин і механізмів задля поліпшення трудомісткості робіт у тваринництві. Однак, у кінці 50-х років промислове виробництво могло запропонувати 60 типів таких машин і механізмів, причому переважна більшість їх за своїми техніко-економічними показниками не відповідали вимогам сільського господарства. Так, з 26 зразків нових машин для механізації робіт на тваринницьких фермах, наданих для випробовування в 1956-1957 рр., було рекомендовано до виготовлення менше половини [42]. Багато машин, що випускалися, виявилися малопродуктивними, незручними в експлуатації, низької якості, при цьому – дуже дорогими. Зазначені обставини істотно стримували процес механізації сільського господарства.

Поряд з механізацією тваринництва здійснювалися спроби зміцнити кормову базу галузі. Аналіз структури кормового балансу в колгоспах регіону свідчить, що в першій половині 50-х років особливих змін не спостерігалось. Як і раніше, в кормовому раціоні великої рогатої худоби переважала солома. У 1955 р. у колгоспах Сталінської і Ворошиловградської областей у складі грубих кормів було 81,2 % соломи і полови [43]. Однак і цих малопоживних кормів досить часто не вистачало. В несприятливі роки колгоспи Донбасу завозили корми з інших регіонів. Так, у січні 1955 р. Сталінський виконком виділив колгоспам кредит у сумі 500 тис. крб. на сплату витрат, пов'язаних із заготівлею і перевезенням сіна та соломи з Казахської РСР і Краснодарського краю [44]. Звичайно ж, це була «золота» солома. Закуплені корми обходилися колгоспам дуже дорого і позбавляли їх значної частини грошових прибутків що, у свою чергу, зменшувало матеріальну зацікавленість колгоспів і колгоспників у збільшенні виробництва тваринницької продукції.

Із середини 50-х років підходить до вирішення проблеми кормової бази тваринництва дещо змінилися. На думку фахівців, однією з головних причин відставання у виробництві кормів протягом попередніх років було шаблонне впровадження посівів багаторічних трав, навіть, там, де вони зовсім не давали врожаїв, і ігнорування іншими кормовими культурами. Тому зміцнення кормової бази тваринництва вбачалося у вирішенні зернової проблеми. Важливе значення при цьому надавалося підвищенню урожайності зернових культур, зменшенню втрат під час збирання, розширенню посівних площ на цілих і перелогових землях. Однак, головним резервом збільшення виробництва зерна визначалося розширення посівів кукурудзи. Причому, кукурудза розгля-

далася як панацея, як універсальний засіб вирішення проблеми. Вважалося, що навіть у тих районах, де кукурудза не буде цілком визрівати й збиратися на зерно в сухому вигляді, її можна буде використовувати у тваринництві для силосування качанів, що досягли молочно-воскової стиглості. Силосовані качани за поживністю прирівнювалися до визрілого зерна кукурудзи.

Посівні площі кукурудзи вже в 1955 р. були значно розширені. Цього року в республіці було засіяно кукурудзою понад 3,5 млн. га (у 1950 р. – 2,7 млн. га) [45], а в 1957 р. її посіви перевищували 5 млн. га [46]. Застосування кукурудзи дозволило істотно поліпшити забезпечення тваринництва соковитими і концентрованими кормами. Якщо в 1953 р. у колгоспах республіки було заготовлено 7,2 млн. т силосу, то в 1957 р. – майже 24 млн. т (зокрема кукурудзяного - понад 16 млн. т), що складало в середньому 8,8 т на одну корову. Колгоспи Донбасу в 1957 р. заготовили ще більше силосу: приміром, у Ворошиловградській області – по 10-12 т на одну корову. Щоб здійснити закладку такої кількості силосу, у колгоспах і радгоспах республіки були проведені значні роботи з будівництва силосних споруджень. У 1955-1956 рр. побудували обличкованих ям і траншей місткістю більш ніж на 16 млн. т силосу, або в 6 разів більше, ніж було побудовано за всі попередні повоєнні роки. А з 1957 р. широко стали застосовувати новий, більш дешевий, наземний спосіб силосування кормів [47].

Зросли і валові збори кукурудзи на зерно. Якщо в 1951-1954 рр. середньорічний валовий збір зерна кукурудзи в Сталінській області складав 1628 тис. ц, то в наступні чотири роки – 3414 тис. ц [48], у Ворошиловградській області, відповідно – 111 і 203 тис. ц [49]. Звичайно, це дозволило поліпшити кормовий раціон тварин, зробити його більш збалансованим та поживним. Однак розширення посівів кукурудзи не призвело до стабільного наповнення кормового балансу фуражним зерном, його збір багато в чому залежав від природно – кліматичних умов. Так, в урожайному 1955 р. у Сталінській області було в середньому заготовлено по 1131 кг зерна кукурудзи на одну корову, тоді як в 1958 р. – тільки 497 кг, а в наступний рік – лише 227 кг [50].

І все-таки, комплекс заходів, здійснених у другій половині 50-х років, сприяв поживленню тваринництва в регіоні. Насамперед, збільшилося поголів'я худоби. За 1955-1959 рр. поголів'я великої рогатої худоби в господарствах Донбасу зросло в 1,7 рази, корів – у 1,4 рази, свиней – майже в 2,2 рази [51]. Поряд із зростанням поголів'я худоби підвищилася і його продуктивність. Так, виробництво м'яса в господарствах Сталінської області збільшилося за цей період з 12,2 тис. т до 35,3 тис. т, молока – з 165 тис. т до 298 тис. т [52]. Однак ці позитивні тенденції не були закріплені. Динамічного розвитку в тваринництві не спостерігалось, при цьому воно не забезпечувало цілком населення продуктами харчування, а легку промисловість – сировиною.

Таким чином, у другій половині 40-х – 50-х роках тваринництво східного регіону України розвивалося вкрай нестабільно. Слабке матеріально – технічне забезпечення, кормова база не зацікавленість селян у результатах своєї праці, неефективна цінова політика держави обумовили низьку продуктивність цієї галузі сільського господарства.

РЕЗЮМЕ

На основе опубликованных и архивных материалов анализируются проблемы развития животноводства восточного региона Украины во второй половине 40-х – 50-х годах XX в. Особое внимание уделено вопросам наращивания количества скота, становления материально – технической и кормовой базы отрасли.

SUMMARY

On the basis of the published and archival materials the problems of development of animal industries of east region of Ukraine in second half 40-50 -x years XX in. The special attention are analyzed is given to questions of escalating of quantity of cattle, development financially - technical and fodder base of branch.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андриенко Л. В борьбе за решение задачи – догнать США по производству мяса, молока и масла на душу населения // Вопросы экономики. – 1958. – №2. – С.3.
2. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.130.
3. Савенко Г.И. КПСС в борьбе за восстановление и дальнейший подъем социалистического сельского хозяйства в послевоенный период 1946-1950 гг. (по материалам Сталинской области): Автореф. дис., канд.исторических наук. – К.,1953. – С.11.
4. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. – С.217.
5. Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.172.
6. О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период. Постановление Пленума ЦК ВКП(б). 21-26 февраля 1947 г. / КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1985. – Т.8. – С.115.
7. Трехлетний план развития общественного колхозного и совхозного продуктивного животноводства (1949-1951 гг.).- М.: Госполитиздат, 1949. – С.8-10.
8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1420. – Арк.37; Спр.1896. – Арк.10.
9. Там само.- Оп.24.-Спр.1146. – Арк.61.
Там само. – Оп. 23. – Спр. 1420. – Арк. 37; Держархів Луганської області. – Ф. 1779. – Оп.2. – Спр.175. – Арк. 208.
10. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.103; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат.сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.85.
11. Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. – Донецк: Донбасс, 1974. – С.113.
12. Держархів Луганської області. – Ф.179. – Оп.2. – Спр.15.- Арк.13.
13. Макаров М.П. Экономика и организация сельского хозяйства Донбасса. – М.: Госиздательство сельхозлитературы, 1957. – С.181.
14. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат.сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.103.
15. Там само. – С.104.
16. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат.сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.89.
17. Там само. – С.88.
18. Деревякин Т. Послевоенное восстановление социалистического сельского хозяйства Украины // Экономика Советской Украины. – 1967. – №1. – С.8.
19. Макаров М.П. Названа праця. – С.161,167.
20. Там само. – С.168.
21. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.2140. – Арк. 66.
22. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.40. – Спр. 95. – Арк.180-181.

23. Рогозин Г. Подъем общественного колхозного животноводства в первой послевоенной пятилетке // Вопросы экономики. – 1951. - №12. – С.48.
24. ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.24. – Спр.1146. - Арк.70.
25. Там само. – Арк. 72, 74.
26. Панченко П.П., Шмарчук В.А. Аграрна історія України. – К.: Знання, 2000. – С.232.
27. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период / Под ред. И.А.Гладкова. – М.: Наука, 1965. – С.292.
28. Макаров М.П. Названа праця. – С.218.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.1146. – Арк. 80-81.
30. Підраховано за: Макаров М.П. Названа праця. – С.180.
31. Там само. – С.208.
32. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзгиздат, 1972. – С.122, 125, 126.
33. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т.8. – 9-е изд. – М.: Политиздат, 1985. – С. 304.
34. Там само. – С.457.
35. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник. – К.: Техніка, 1981. – С. 341.
36. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Донбас, 1981. – С.88.
37. Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.109.
38. Андриенко Л. В борьбе за решение задачи – догнать США по производству мяса, молока и масла на душу населения // Вопросы экономики. – 1958. – №2. – С.5.
39. Держархів Донецької області. – Ф.326. – Оп.39. – Спр.1. – Арк.116.
40. Там само. – Ф.326. – Оп.43. – Спр.12. – Арк. 207
41. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.216. – Спр.103. – Арк.1.
42. Кирюхин А. О системах машин для комплексной механизации сельскохозяйственного производства // Вопросы экономики. – 1958. - №4. – С.57.
43. Підраховано за: Макаров М.П. Названа праця. – С.161.
44. Держархів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп.2. – Спр.117. – Арк.692.
45. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Стат. ежегодник – К.: Техніка, 1981. – С.165.
46. Андриенко Л. Названа праця. – С.7.
47. Там само.
48. Підраховано за: Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.67.
49. Підраховано за : Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.71.
50. Підраховано за: Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.67, 89.
51. Підраховано за : Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник – Донецк: Статистика, 1967. – С.89; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.85.
52. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.105-106.

Надійшла до редакції 27.03.2002 р.

УДК 241.3

СОЦІАЛЬНА ДОКТРИНА КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В 60-і РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ І МЕХАНІЗМ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ НА ПРИКЛАДІ ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО РЕГІОНУ: АКТУАЛЬНІСТЬ І ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ю.Б.Зубкова

Ця стаття є продовженням попередніх робіт автора [1] в напрямку дослідження історії католицької церкви в 60-70-ті роки ХХ століття.

З відновленням незалежної української держави перед вітчизняними дослідниками постала задача об'єктивного вивчення проблем, висвітлення яких донедавна було предметом фальсифікацій та перекручень радянської історіографії. В радянський період вітчизняна історіографія була заснована на ідеях марксизму-ленінізму, які обумовили погляд на релігію та її інститути як на недруга. “Войовничий атеїзм”, який панував в ці роки, був тією призмою, через яку не тільки наука, а й усі люди радянської країни дивилися на релігію.

Пошук шляхів реального державотворення в наш час вимагає об'єктивного дослідження історичного минулого не тільки нашого народу, але усіх питань новітньої історії людства, без чого неможливий процес національного відродження.

Серед чинників, що протягом століть відчутно впливали на розвиток українського суспільства, важливу роль відігравала християнська релігія. Гуманізація суспільства, утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей загострюють інтерес до проблеми духовного світу людини, її світоглядних орієнтацій і переконань. У цьому зв'язку сьогодні особливого значення набуває вивчення досвіду католицької церкви в розробці соціальної доктрини та механізму її реалізації в конкретних умовах, зокрема в країнах Латинської Америки.

Соціальне вчення римсько-католицької церкви є системою суспільно-політичних, економічних і етичних поглядів, яка змінюється з урахуванням часу. Значна кількість дослідників вважає, що католицизм є соціальним у найглибшому розумінні: насамперед у собі самому, в сутності своєї догматики. Аналіз соціальних і політико-економічних концепцій католицької церкви дозволяє показати, що їх зміст значною мірою залежить від конкретних умов розвитку того або іншого суспільства.

Із здобуттям незалежності українська держава отримала можливість відродити втрачене, позбутися колишніх упереджених ідеологічних установок. В цих умовах дослідження релігійних процесів, зокрема питання соціальної політики католицької церкви та механізму її реалізації в умовах конкретного регіону, набувають особливої актуальності. Сучасне суспільно-політичне та релігійне життя викликає інтерес у різних категорій населення України: науковців цікавлять його історичні та теоретичні аспекти, представників державних структур – практичні, пов'язані з пошуком ефективних форм і методів управління ними, пересічні громадяни мають визначитися у своєму ставленні та безпосередній участі у цих процесах.

Соціальне вчення римсько-католицької церкви – система поглядів, яка є фундаментом діяльності церкви, її організацій та окремих віруючих. Ця система не є статичною, вона удосконалюється згідно з реаліями часу, набуває нових акцентів. Тому є доцільним розглянути основні етапи еволюції соціальної доктрини католицької церкви на прикладі Латинської Америки в період 60-х років ХХ століття, у які, насамперед, просліджуються визначальні передумови сучасного соціального вчення Папи Іоанна Павла II.

Сучасний світ являє собою складну систему, з багатьма взаємозалежними елементами. Та в суспільстві важливим є питання про підтримання певного рівня соціальної інтеграції, соціальної стабільності, які б давали змогу, не перешкоджаючи необхідним змінам, підтримувати гармонію взаємин і цілісність соціального організму і не допускати руйнівних для всього соціального цілого потрясінь. Протягом всієї історії людства одним з найважливіших інструментів духовного, ідеологічного, морального впливу на окремих людей і суспільство в цілому були системи релігійних вірувань. Певні позиції релігія займає і в сучасному суспільстві, зокрема в Латинській Америці. Тому природним є питання про можливість католицької церкви сприяти підтриманню необхідного рівня соціальної інтеграції в суспільстві.

До вивчення ролі католицької церкви в розвитку країн латиноамериканського регіону в 60-і роки ХХ століття значною мірою спонукає й те, що це дає багатий досвід та повчальні уроки для сьогодення.

Важливість дослідження зумовлена також недостатньою науковою розробкою означеної проблеми в сучасній українській історіографії, потребою залучити в сферу наукового аналізу досить багату життєву школу, осмислити всю сукупність як позитивного, так і негативного не лише з пізнавальної, а й з практичної точки зору.

Питання розвитку соціальної доктрини католицької церкви в період понтифікатів Пап Іоанна ХХІІІ (1958-1963) і Павла VI (1963-1978) розглядалися в роботах ряду вітчизняних авторів фрагментарно, у зв'язку з головними задачами досліджень, але не як основна проблема. Так, у роботах М.О.Ковальського [2] соціальна доктрина католицизму представлена як частина міжнародно-політичної доктрини Ватикану, але занадто відокремлено від її конкретного втілення в повсякденне життя. Проблема держави і католицької доктрини, їх взаємовідносин відбита в статті Н.В.Максимової і Б.А.Філіппова «Соціальне вчення католицької церкви і ліберальні інститути» [3]. Головний акцент в статті зроблено на державні чинники, які впливають на католицьку доктрину та на форми її практичного втілення. Але охоплюючи достатньо великий історичний час – ХІХ і ХХ століття, – в рамках статті неможливо глибоко проаналізувати проблему, а можливо лише окреслити основні її напрямки та поставити питання і лише тезисно на них відповісти.

Необхідно відзначити цікаві роботи К.Костюка [4], які, однак, носять більш теолого-філософський характер. Він багато уваги приділяє соціальній етиці, як основі суспільно-політичного вчення католицької церкви.

У працях Карла Шмітта «Політична теологія», «Римський католицизм і політична форма» [5] розглядаються різні аспекти взаємин релігії і соціально-політичних систем, влади з позицій політології і філософії.

Різні аспекти соціального вчення католицької церкви розглянуто також в роботах С.Беретта, В.Бренеса, В.Сломки, П.А.Галеано. Наприклад, принципи і цілі соціально-економічної політики в папських енцикліках та в інших документах католицької церкви в ХІХ-ХХ ст., концепції труда, заробітної платні вивчає в своїх роботах С.Беретта [6]. В.Бренес, по більш, досліджує проблеми етиці католицизму [7]. Ідеї мира в соціальній доктрині Папи Іоанна ХХІІІ відбито в роботах В.Сломки [8]. Публікації П.А.Галеано присвячені ролі церкви в освіті та культурі, універсальності католицизму і релігійному постмодернізму [9].

В працях відомого радянського історика Й.Р.Григулевича представлено деякий розгляд соціального вчення католицизму у зв'язку з проблемами “заколотної” церкви та “теології звільнення” [10].

В радянській історіографії велику увагу приділяли проблемам війни і миру, боротьби за роззброювання. Тому доктринальні проблеми війни і миру відбито в роботах

багатьох відомих радянських дослідників історії католицької церкви, таких як Л.Великович [11], Е. Василевскіс [12], М.О. Ковальський [13]. Однак, знову таки, в силу високої ідеологізованості ці дослідження, як правило, показували лише «необхідні» факти або коментарі були занадто «марксистськими».

Найвні роботи, які присвячено окремим документам Папства [14]. Наприклад, стаття І.Мачюліса «Енцикліка Папи Іоанна XXIII *Racem in terris*» [15]. В українській історіографії питанням соціального вчення католицької церкви приділялося мало уваги, внаслідок чого вони залишаються не вивченими.

Хоч з набуттям Україною незалежності інтерес до католицької церкви значно виріс, простежується тенденція не до фундаментальних досліджень її багаті історії, а до більш науково-популярних робіт. За останні 10 років в Україні лише декілька робіт присвячені проблемі соціальної доктрини католицької церкви та в деякій мірі механізму її реалізації, а також її історії в країнах Латинської Америки [16]. Слід відмітити діяльність Видавництва «Свічадо», яке публікує перевідні роботи відомих західних богословів та дослідників історії католицької церкви [17].

Не можна обійти увагою цікаві роботи Р.Т.Рашкової [18], які присвячені вивченню проблем еволюції католицьких теологічних концепцій культури і цивілізації, сучасній політиці Ватикану в області культури. Близько до цього напрямку є статті О.Нелл-Бреунінга [19].

Що стосується питання соціальної діяльності католицької церкви в країнах Латинської Америки, то окремим її аспектам присвячені роботи Чірівелья Варелі [20], А.А.Слінько [21], П.В.Сліщенко [22], С.Серрано [23], Дж.-П.Бастиана [24], Дж.С.Флойда [25]. Серед українських досліджень слід визначити роботи Є.Мацелюха [26], А.Сапеляка [27], В.Ю.Бичатіна [28], С.Ладивірової [29]. По більш, в окремих роботах досліджуються проблеми діяльності католицької церкви в тій або іншій країні Латинської Америки [30].

Однак конкретна діяльність католицької церкви в цих роботах побільш відірвана від самої ідеологічної її основи або соціальна доктрина розглядається окремо від практики. Тому є доцільним вивчення механізму реалізації католицької соціальної доктрини в конкретних умовах – в контексті конкретного історичного стану та соціально-економічних умов реального регіону – Латинській Америці.

Крім того, вагомий недолік перерахованих вище праць радянського періоду – високий ступінь ідеологізованості. У історіографії колишнього СРСР роботи, які стосуються католицької церкви, і не тільки її соціальної доктрини, характеризувалися, в кращому випадку, стриманим неприйняттям, а в гіршому – різкими нападками; сучасний період – період переваги релігійного погляду, що так само є притаманним і для закордонної історіографії 50-х – 90-х років ХХ століття: характер публікацій, аналіз матеріалів та їхня інтерпретація залежать від того, до якого віросповідання відносить себе автор.

Так, наприклад, для більшості сучасних російських публікацій характерна антикатолицька спрямованість. І це не тільки тому, що Росія традиційно православна країна. А й, можливо тому, що протистояння Схід – Захід, не зважаючи на руйнування Радянського Союзу, не кануло в минуле. Католицька церква таким чином опинилася на межі. Та скільки вона не прагнула б миру і порозуміння в світі, історія дає нам урок, що це не завжди можливо, але таке зусилля необхідно людям для подальшого гуманітарного розвитку.

Друга світова війна і післявоєнний період викликали значні зміни в політичному, суспільному, господарському, культурному житті, що суттєво вплинуло на зміст і характер соціального вчення католицької церкви. Війна виявила кризу в міжнародній політиці і показала, що засобів, які були до цих пір у розпорядженні політиків, було недостатньо, щоб запобігти війні і захистити людство від знищення. Стало зрозумілим, що

міжнародна політика має настійну потребу в твердих і непорушних моральних принципах. Позначилася криза політичних ідеологій, якими керувалися ті, хто стояв при владі. Ситуація, яка склалася в світі, призвела до падіння авторитетів, виявила слабкість, здавалося б, непохитних у своїй могутності держав, сприяла повній ліквідації колоніальної системи, посилила демократичний рух.

Друга половина ХХ століття – пора розподілу світу на військово-політичні табори і блоки. В той же час збільшилася взаємозалежність між політичними й економічними регіонами планети.

З розвитком технічних наук порушилося співвідношення між науково-технічним прогресом і станом моралі. Проте росте зацікавленість проблемою сенсу життя і глибоким вивченням людини. У зв'язку з цими і деякими іншими обставинами і процесами, які відбуваються в суспільстві, виникла ціла низка дискусійних питань теоретичного і практичного характеру. Набуло потреби нове вирішення питання співробітництва католиків із представниками інших ідеологій, оскільки така широка взаємодія стала нагальною потребою.

Особлива увага соціальній доктрині приділялася в 50-70-і роки, коли в католицькій церкві почали говорити про її кризу і необхідність виходу з положення, що склалося. У період понтифікатів Іоанна ХХІІІ і Павла VI відбувається свого роду офіційна кодифікація соціального вчення католицької церкви.

Що ж стосується хронологічних рамок, то найбільш цікавим є період з 1961 року по 1968 рік.

❖ 1961 – рік виходу першої соціальної енцикліки Папи Іоанна ХХІІІ *Mater et Magistra* (“Мати і Наставниця”, 15.05.1961). Цей документ заложив підґрунтя нової соціальної доктрини католицької церкви. Іоанн ХХІІІ перший звернувся не тільки до віруючих католицької церкви, а й до всіх “людей доброї волі”. Його спадкоємець, Папа Павло VI і Другий Ватиканський Собор (1962-1965) продовжили розробку нової соціальної доктрини католицької церкви. Після Другого Ватиканського Собору в офіційну католицьку доктрину увійшли поняття з області вчення про права людини – поняття, що раніше були в певній мірі далекі від церкви, деякі з них були взагалі прокляті нею. Таким чином, понтифікати Іоанна ХХІІІ і Павла VI можна розглядати як нову історичну єдність.

Латинська Америка є найбільшим католицьким регіоном – тут проживає майже половина всіх католиків світу і більш 90% населення континенту сповідають католицизм. У зв'язку з цим Ватикан приділяє велику увагу цьому регіону, особливо з другої половини ХХ століття, коли країни, що входять у нього, здобули незалежність.

60-і роки ХХ століття – час нелегкий для католицької церкви. В усьому світі, і в Латинській Америці в тому числі, спостерігається занепад релігійної активності, що спричиняє звуження впливу церкви. Величезні труднощі і проблеми соціально-економічного плану обумовлювали внутрішньополітичну нестабільність латиноамериканського регіону. У цих умовах церква змушена була визнати необхідність активізації своєї діяльності.

Починаючи з понтифікату папи Іоанна ХХІІІ (1958-1963) почалася нова епоха в історії католицької церкви. Аджорнаменто – курс на поновлення католицької церкви, що проголосив папа в енцикліці *Mater et Magistra*, – викликало значні зміни в церкві: поворот до світу і народу, богослужіння на національних мовах, впровадження в життя колегіальності і т.д. Це було значним кроком уперед.

❖ 1968 – рік проведення II Конференції латиноамериканських єпископів в Медельїні (Колумбія) і візит Папи римського в цю країну. Ціла низка підписаних у Медельїні документів, присвячених структурі церкви, спрямована на більш тісний зв'язок з найбільш біднішими прошарками населення, що стрімко віддаляються від церкви і ризикують

потрапити під вплив революційних і атеїстичних вчень. Окрему групу документів складають соціально-політичні тексти. В цілому, рішенням конференції характерна реформістська спрямованість. II конференція латиноамериканських єпископів стала не тільки вагомим подією в історії церкви Латинської Америки, але й в історії всієї католицької церкви. До того ж, велике значення в цей період починає відігравати комплекс проблем, пов'язаних з розвитком країн «третього світу» (до якого відносяться і країни Латинської Америки), тим більше, що 60-і роки ХХ століття стали поворотним етапом в історії колоніальної системи, точніше – початком її кінця.

Крім того, цей період – час важливих подій в світі і в Латинській Америці, які, безумовно, впливали і на католицьку церкву і на країни латиноамериканського регіону.

Необхідно визначити різноманітну джерельну базу, яку можна умовно розділити на кілька блоків:

1-й блок складають документи римських понтифіків – енцикліки, звернення, виступи, послання; роботи католицьких діячів, богословів та науковців, які розробляли питання католицького соціального вчення (кардинала Жана-Марі Люстіже, Йозеф Кардинал Гюфнер, о. Джермано Марані, П. де Лобьє та ін.); матеріали Другого Ватиканського Собору, тексти виступів делегатів Собору в ході дебатів.

2-й блок – документи національних церков Латинської Америки, зокрема матеріали II Конференції латиноамериканських єпископів в Медельїні (Колумбія). До цього блоку документів слід зазначити також безпосередні роботи і виступи щодо соціального проблем латиноамериканських католицьких ієрархів різного рівня, зокрема представників “теології звільнення”.

3-й блок джерел – це документи безпосереднього впровадження католицької соціальної доктрини в країнах Латинської Америки:

- конституції країн цього регіону та державні документи, які є підґрунтям соціального статусу та безпосередньої діяльності католицької церкви в цьому регіоні;
- статистичні данні щодо країн Латинської Америки;
- матеріали міжнародних і регіональних католицьких організацій, клерикальних партій та профспілок.

Окремий блок складають міжнародно-правові акти. Наприклад, Віденська Конвенція про дипломатичні відносини 1961 р., яка регламентує статус дипломатичних представників Ватикану (легатів).

У світлі вище викладеного цікавим і важливим постає питання вивчення соціальної доктрини католицької церкви і механізму її реалізації в конкретних історичних і соціально-економічних умовах, на прикладі конкретного регіону – Латинської Америки. Предметом дослідження, таким чином, може бути вивчення процесу формування соціальної доктрини католицької церкви в 60-ті роки ХХ століття, конкретні форми й методи її втілення в національно-культурній та громадсько-політичній сферах життя країн Латинської Америки. Метою дослідження стає об'єктивне, всебічне та системне вивчення соціального вчення католицької церкви в 60-ті роки ХХ століття та розкриття механізму його реалізації в конкретних умовах – на прикладі країн Латинської Америки. Це вимагає розв'язання цілого комплексу задач, які з одного боку пов'язаних з історією самої католицької церкви, а з другого боку – з історією церкви в Латинській Америці та з історією країн цього регіону:

- показати умови формування соціального вчення католицької церкви;
- проаналізувати основні положення католицького соціального вчення, викладені в документах Пап (енцикліках, посланнях, виступах), роботах католицьких теологів;
- дослідити структуру католицької церкви, на прикладі Латинської Америки, як осно-

ви реалізації її соціальної доктрини;

- виявити роль і значення міжнародних та регіональних суспільно-політичних об'єднань та організацій католицького напрямку, клерикальних партій та профспілок в процесі реалізації католицької соціальної доктрини в країнах Латинської Америки;
- простежити характер взаємодії католицької церкви та національних держав в процесі проведення соціальної діяльності церкви та її організацій;
- проаналізувати функцію засобів масової інформації, шкіл та інших освітянських закладів у провадженні соціального вчення в Латинській Америці.

З метою уникнення упереджених оцінок процесів і явищ, що відбувалися в релігійно-церковній сфері, ми ставимо за мету здійснювати дослідження на засадах об'єктивності, політичної та ідеологічної багатоманітності, етнонаціональної толерантності і конфесійної безсторонності.

Комплексний аналіз механізму реалізації соціальної доктрини католицької церкви в конкретних умовах Латинської Америки ще не був предметом спеціального дослідження. Тому вивчення цієї теми є актуальним і має за мету розширити джерельну базу, врахувати здобутки вітчизняних та зарубіжних дослідників, що дасть змогу значно глибше та об'єктивніше розглянути цілий ряд аспектів, які роками замовчувалися або спотворювалися історіографією колишнього СРСР.

РЕЗЮМЕ

Настоящая статья представляет собой попытку аргументировать необходимость комплексного анализа проблемы механизма реализации социальной доктрины католической церкви в конкретных условиях Латинской Америки, которая еще не была предметом специального исследования, и наметить пути решения проблемы.

SUMMARY

Present article – attempt to prove necessity of the complex analysis of a problem of the mechanism of realization of the social doctrine of Catholic church for concrete conditions of Latin America which yet was not a subject of special research.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Зубкова Ю.Б. Проблемы единства Европы и позиция Ватикана // Деп. в ГНТБ Украины 20.12.93 № 2500 – Ук 93; Зубкова Ю.Б. Ватикан и проблемы войны и мира // Человек в современном мире. – Москва – Донецк: МНПП "Возрождение", 1993. – С. 63-65.; Зубкова Ю.Б. Развитие связей Ватикана со специализированными учреждениями ООН // Деп. в ГНТБ Украины 13.08.93, № 1722-Ук 93; Зубкова Ю.Б. Ватикан и международные организации: пути взаимодействия // Тезисы докладов вузовской научной конференции профессорско-преподавательского состава по итогам научно-исследовательской и методической работы. Исторические науки / Ред. кол.: В.Ф. Бурносков / отв. ред./ и др. – Донецк, апрель 1995. – Донецк: ДонГУ, 1995. – С.114; Зубкова Ю.Б. Эволюция Ватиканской доктрины мира в 60-90 годы XX в. в документах римского понтификата // Матеріали доповідей вузівської наукової конференції професорсько-викладацького складу по результатах науково-дослідної роботи. Историчні науки, політологія / Ред. кіл.: В.Ф. Бурносков / ред./ і ін. – Донецьк: ДонДУ, 1997. – В 2 кн. – кн..2. – С. 233-236.; Зубкова Ю.Б. Вопросы социального развития в доктрине римско-католической церкви (60-80 годы XX века) // Межрегиональная научно-теоретическая конференция «Социальные проблемы и перспективы: история, теория, практика». (Тезисы докладов и сообщений 9-10 апреля 1998 г.) – Но-

- вочеркасск, 1998. – С. 67-69; Зубкова Ю.Б. Особливості політики Ватикану в країнах Азії та Африки після другої світової війни // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. – 1998. – № 2. – С.73-78; Зубкова Ю.Б. Міжнародні зв'язки та співробітництво Ватикану і США в 60-80-роках ХХ ст. // Схід. – 1999. – №7(31). – С. 58-62.; Зубкова Ю.Б. Ватикан в країнах Латинської Америки: проблеми реалізації політики католицької церкви в латиноамериканському регіоні в 60-і-70-і роки ХХ ст. // Схід. – 2000. – № 1 (32). – С. 64-69. Зубкова Ю.Б. Погляди папства на роль держави в житті суспільства (папа Іоанн ХХІІІ) // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. Історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія (Ред. Кол.: П.В. Добров (головний редактор) та ін.). – Донецьк: Дон НУ, 2001. – С. 59-60.
2. Ковальський Н.А. Ватикан и мировая политика. Организация внешнеполитической деятельности католического клерикализма. – М., 1964. – 268 с.; Ковальський Н.А. Католицизм и дипломатия. – М., 1969. – 224 с.; Ковальський Н.А., Иванова И.М. Католицизм и международные отношения. – М., 1989. – 272 с.
  3. Максимова Н.В., Филиппов Б.А. Социальное учение католической церкви и либеральные институты / Православие и католичество: социальные аспекты. ИНИОН, Серия "Актуальные проблемы Европы". – М. – Вып. 3. – 1998.
  4. Костюк К. Социальное учение католической церкви // Социально-политический журнал. – № 5. – 1997.
  5. Шмит К. Политическая теология. Сборник / Переводы с нем. Заключительная статья и составление А. Филиппова. – М., 2000. – 336 с.
  6. Beretta S. Principi e orientamenti per la politica economica nei documenti sociali della chiesa // Riv. intern. di scienze sociali. – Milano, 1991. – Vol. 99, fasc. 4. – P. 499-546.; Beretta S. Stato ed economia nel discorso sociale della Chiesa a cento anni dalla Rerum Novarum // Politico. – Pavia, 1990. – A. 55, N 4. – P. 593-617.
  7. Brenes V. Etica del desarrollo : Algunos principios y orientaciones a la luz de la doctrina social de la iglesia catolica // Rev. de filosofia / Univ. de Costa Rica. – San Jose, 1989. – Vol. 27, N 66. – P. 407-421.
  8. Slomka W. Idea pokoju w encyklice Jana XXIII "Pacem in terris" // Roczniki teologiczne = Annales de theologie. – Lublin, 1994. – T. 41, z. 3: Roczniki teologiczne. – S. 67-76.
  9. Galeano P.A. La Iglesia, universidad y el problema de la cultura colombiana // Franciscanum. – Bogota, 1996. – A. 37, N 112. – P. 7-17; Galeano P.A. La Pacem in terris y su influencia treinta anos despues // Franciscanum. – Bogota, 1993. – A. 35, N 103. – P. 117-124.; Galeano P.A. La universidad catolica y la postmodernidad // Franciscanum. – Bogota, 1994. – A. 36, N 106-107-108. – P. 243-251.
  10. Григулевич И.Р. «Мятежная» церковь в Латинской Америке. – М., 1972. – 412 с.; Григулевич И.Р. Франсиско де Миранда и борьба за независимость Испанской Америки. – М., 1976. – 193 с.; Григулевич И.Р. Католицизм и свободомыслие в Латинской Америки XVI-XX в. – М., 1980. – 351 с.
  11. Великович Л.Н. Критика клерикальных концепций войны и мира. – М.: Знание, 1986. – 64 с.; Великович Л.Н. Церковь и проблемы войны и мира. // Вопросы научного атеизма. – 1985. – Выпуск 33. – С. 56-89.; Великович Л.Н. С крестом и атомной бомбой (церковь и война). – М.: Воениздат, 1960. – 99 с.; Великович Л. Ватикан и проблемы ядерной войны / Ватикан и проблемы современности. – Вильнюс, 1989.- С.10-27.
  12. Василевскис Э. Концепция войны и мира в период и после II Ватиканского Собора католической церкви / Ватикан и проблемы современности. – Вильнюс, 1989. – С.33-49.

13. Ковальський Н.А. Религиозные силы и борьба за мир и разрушение / Религии мира. История и современность. Ежегодник. – М.: Наука, 1982. – С.46-59.; Ковальський Н.А. Религиозные организации и проблемы европейской безопасности и сотрудничества. – М.: Знание, 1977. – 64 с.; Ковальський Н.А. Борьба против военной угрозы и религиозные силы. // Международная жизнь. – 1983. – №6. – 21-34.
14. Slomka W. Idea pokoju w encyklice Jana XXIII "Pacem in terris" // Roczn. teologiczne = Annales de theologie. – Lublin, 1994. – Т. 41, z. 3: Roczniki teologiczne. – S. 67-76.; Jaroszewski T.M. Doktryna społeczna kościoła a socjalizm : Wokół encykliki "Laborem exercens" // Człowiek i światopogląd. – W-wa, 1985. – N4. – S. 4-17.; Galeano P.A. La Pacem in terris y su influencia treinta años después // Franciscanum. – Bogota, 1993. – A. 35, N 103. – P. 117-124.; Mazurek F.J. Znaczenie i aktualność encykliki Jana XXIII "Pacem in terris" // Roczn. nauk społecz. – Lublin, 1988/89. – Т. 16/17, z. 1. – S. 103-116
15. Мачюлис И. Энциклика Папы Иоанна XXIII Pacem in terris / Ватикан и проблемы современности. – Вильнюс, 1989.- С. 28-31.
16. Недавня О.В. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 1999.; Филипович Л.О. Етнологія релігії: традиція вітчизняного релігієзнавчого осмислення і теоретичне вирішення проблем співвідношення релігії та етносу: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2000.; Малей Н.М. Концепція української греко-католицької церкви Г.Сковородника в контексті історії уніатських церков: Автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11 / Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2001.; Звонук Н.С. Релігійний аспект духовних пошуків (на матеріалах української та російської художньої літератури 60-80-х років): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. — К., 1999.
17. Гьофнер Йозеф, Кардинал. Християнське суспільне вчення / Пер. з нім. С. Пташник, Р. Оглашений. – Львів, 2002. – 304 с.; Релігійна свобода і права людини. У 2 т. – Львів, 2000.; Документи Другого Ватиканського Собору: Конституції, декрети, декларації. — Львів, 1996.
18. Рашкова, Р.Т. Ватикан и современная культура. – М.: Политиздат, 1989. – 416 с.; Рашкова, В.Т. Проблемы культуры в современном католицизме // Вопр. науч. атеизма. – М., 1981. – N 28. – С. 183-200.
19. Nell-Breuning, O. Katholizismus // Zur Soziologie des Katholizismus. – Mainz, 1980. – S. 24-38.
20. Чиривелья Варела, Т.М. "Необходимо добиваться единства" // Лат. Америка = America Latina. – М., 1998. – N 9. – С. 33-40.
21. Слинько, А.А. Политические процессы в Перу : Пробл. перехода к демократии в условиях кризис. развития / РАН. Ин-т пробл. рабочего движения и сравн. политологии. – М., 1994. – 311 с.
22. Слинченко, В.П. Перу: католическое движение как фактор общественного развития // Южная Америка: общественно-политические движения. – М., 1989. – С. 67-89.
23. Serrano, S. La definicion de lo publico en un estado catolico : El caso chileno. 1810-1885. // Estudios publicos. – Santiago, 1999. – N 76. – P. 211-232.
24. Bastian, J.-P. La deregulation religieuse de l'Amérique latine // Problemes d'Amérique Latine. – P., 1997. – N 24. – P. 3-16.
25. Floyd, J.C. A theology of insurrection? Religion and politics in Mexico? // J. of intern. affairs. – N.Y., 1996. – Vol. 50, N 1. – P. 142-165.

26. Мацелюх Євген. Тернистий шлях: повість з переслідування церкви в Мексику. — 2. доп. вид. — N.Y., N.Y.: Говерля, 1956. — 97 с.
27. Сапеляк Андрій. Отець Іван Сенишин. Український місіонер-піонер в Аргентині. — Львів: Свічадо, 1997. — 135 с.
28. Бичатін В.Ю. Нові тенденції сучасного католицизму. — К., 1965. — 27 с.
29. Ладивірова С. Соціальна доктрина католицької церкви в контексті теоретичного обґрунтування прав людини: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.06/ АН Укр. Ін-т філософії. — К., 1993. — 17 с.

Надійшла до редакції 21.03.2002 р.

УДК 93 (477.62)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1985-1991 рр.

В.І.Шабельніков, О.С.Гуніна

Успішній зміст перебудови в суспільно-політичному житті країни відбився і на стані економіки Донбасу. З початку перебудови у 1985 р. починається зміна гасел і переорієнтація на “економічні реформи”, “на модернізацію”, “економічні методи управління”, науковий технічний прогрес. По своїй суті це була спроба радикальної економічної реформи, яка в тому вигляді показала в цілому свою нежиттєвість, недієспроможність і завершилася на початку 90-х років створенням незалежної української держави і новими пошуками виходу з ще більшої, чим раніше, економічної кризи.

Однією з важливих об’єктивних обставин, що значною мірою вплинуло на загострення кризових явищ в економіці країни в кінці 80-х – на початку 90-х рр. був радянський феномен – неможливість реформування командної системи. Однак, радянське керівництво тоді ще всього не усвідомлювало. Воно почало лише розуміти, що економіка перестала працювати, що треба щось міняти. Але в умовах, коли величезна більшість народу опинилася у стані люмпенів, нелегко було запропонувати вкрай популяризованому, ситому політикою суспільству, якісь привабливі моделі економічної політики.

У квітні 1985 р. на пленумі ЦК КПРС керівництво СРСР на чолі з М.Горбачовим висунуло стратегічну мету: курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, в якому йшлося про наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів та ін. [1].

Вже на початковому етапі політичної перебудови у сфері економіки Донбасу чітко визначилися дві тенденції: посилення самостійності державних підприємств та розширення сфери діяльності приватного сектора. Тому, на наш погляд, доцільно поставити такі питання: які можливості та перспективи виникали в економіці внаслідок цих тенденцій? Чи не суперечили вони одна одній? Чому не вдалося реалізувати всіх їх потенційних можливостей?

Перші результати заходів по прискоренню розвитку економіки були обнадійними. За 1985-1986 рр. приріст обсягу промисловості в Донецькій області становив більш ніж 104% порівняно з 1984 р. [2], а по республіці – більш ніж 102,5% [3].

Щорічні темпи зростання загального обсягу промислової продукції у 1985-1988 рр. склали в середньому 4-5%. Хоч в основних галузях промисловості регіону –

вугільній і металургійній – спостерігалася нестійка, хвилеподібна динаміка розвитку, однак значних скорочень зростання не було.

Вугледобуток у 1985 р. становив 93,2 млн. т., у наступному році – 95,8 млн. т., в 1987р. – 94 млн. т., в 1988 р. – майже 94,3 млн. т. У цей же період щорічно на металургійних заводах Донецької області виплавлялося чавуну біля 19 млн.т., сталі – біля 23,3 млн. т. [4]. Тобто після невпинного падіння відсотка середньорічного приросту, що тривав з початку 60-х років, він вперше почав зростати. Ще краще складалася ситуація у сільському господарстві. Темпи зростання середньорічного обсягу валової продукції в Донецькій області у 1986-1990 рр. порівняно з 1981-1985 рр. становили 107,1%, а по республіці – 108,1% [5].

Тенденція до зростання основних економічних показників зміцнювала у республіканського і місцевого керівництва, як і всього Союзу, утопічні надії на швидке поліпшення життя звичайними методами.

У червні 1987 р. Пленум ЦК КПРС розглянув питання “Про завдання партії по докорінній перебудові управління економікою” [6]. В прийнятій постанові ставився наголос на проблемі підвищення рівня управління за наявних виробничих відносин, а зовсім не на спробі змінити ці відносини. Вважалося, що треба поєднати директивне планування з наданням підприємствам певної свободи (самостійність, самоуправління, самофінансування) і забезпечити якісні зміни в системі господарського механізму.

Важливою ланкою цієї роботи на Україні мала стати реалізація генеральної схеми управління народним господарством республіки, яка була розглянута і схвалена на позачерговій сесії Верховної Ради у квітні 1988 р. Вона передбачала поетапне і послідовне здійснення комплексу заходів щодо перебудови управління народним господарством на принципах повного господарського розрахунку, самофінансування і самоврядування, підвищення персональної відповідальності керівників радянських і господарських органів по виконанню планів економічного і соціального розвитку [7]. Ця схема забезпечувала можливість переходу від адміністративних до економічних методів управління, створювала умови для втілення в життя Закону СРСР 1987 р. “Про державне підприємство (об’єднання)” [8], який визначив заходи щодо дальшого поліпшення ефективності виробництва, розширення прав підприємств, обирання їх керівників. У 1989 р. в нових умовах господарювання вже працювали всі підприємства та об’єднання виробничої сфери Донбасу як і всієї республіки.

В той же час намітилась складна і неоднозначна ситуація в кадровій політиці, що було пов’язане з недостатньо продуманим наданням трудовим колективам права обирати своїх керівників на альтернативній основі, що значно порушувало сталий принцип підбору кадрів за їх професіоналізмом та компетентністю.

У Донецькій області кожен другий з 2,5 тисяч перших керівників підприємств та організацій промисловості, будівництва, сільського господарства, транспорту та зв’язку був обраний на цю посаду безпосередньо трудовим колективом. 90% з них мали вищу освіту, а по фаху були інженерами. Однак, не всі вони працювали відповідно профілю. З загального числа інженерів промисловості очолювали промислові підприємства лише 58%, останні працювали у других галузях. З іншого боку третя частина інженерів сільського господарства очолили промислові, транспортні та будівельні організації. Крім того, негативні наслідки мав і той факт, що серед керівників усіх галузей економістів нараховувалось 6%, в т.ч. в промисловості – 9%, у сільському господарстві – 5%, в будівництві – 3%, а питома вага юристів вичислялася десятими долями відсотку.

Труднощі в розвитку народного господарства полягали ще і в тому, що питома вага підприємств союзного і союзно-республіканського підпорядкування у випуску промислової продукції України становила майже 56%, а в Донецькій області вона досягала

74%. На діяльність цих підприємств уряд України, місцеві Ради не справляли ніякого впливу. Центр, хоч і дещо втратив колишню силу за роки перебудови, все ж досить міцно тримав в своїх руках економіку України. Продукцією, виробленою на підприємствах союзного підпорядкування, як і раніше розпоряджалися союзні органи, які залишили республіці і особливо Донбасу тільки шкідливі відходи та екологічні проблеми.

Навіть після прийняття Україною Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. центральні відомства не збиралися відмовлятися від своїх командних позицій. Тому Верховна Рада України в серпні 1990 р. ухвалила закон “Про економічну самостійність Української РСР”, в якому проголошувалися основні принципи економічної політики республіки, перш за все, власність народу на її національне багатство, різноманітність і рівноправність форм власності, повну господарську самостійність і свободу, введення національної грошової одиниці та ін. В червні 1991 р. парламент України пішов ще далі. Він ухвалив рішення про встановлення своєї юрисдикції над підприємствами республіки. Однак, економіка Донецької області, як і всієї України у цілому, лишалася не реформованою, бо її дуже важко було реформувати. Більше 60% економіки республіки і 80% її в Донецькій області становила важка промисловість. Оборонні галузі поглинали до 2/3 науково-технічного потенціалу. І нарешті, субсидії нерентабельними підприємствам складали до 45% державних витрат.

Особливо гострою залишалась проблема якості продукції. Так, питома вага продукції вищої категорії якості до загального обсягу виробництва в Донецькій області у 1986 р. становила 36,1%, а в 1987 р. – 41,2%. Донецьким центром Держстандарту СРСР у 1985-1989 рр. понад 700 разів заборонялась партія вибрактованих товарів народного споживання, 140 разів заборонялась реалізація усієї випускаємої продукції за порушення стандартів [9].

З 1 січня 1987 р. на 298 підприємствах і об'єднаннях республіки була введена Державна прийомка промислової продукції. Однак, це мало що змінило на краще. В Донецькій області, наприклад, питома вага продукції вищої категорії якості у 1987 р. становила 44,5%, у 1988 р. – 53,5%, а по республіці відповідно – 58,7 і 68,0% [10].

В той же час у важкій промисловості в результаті введення держприймки ми спостерігаємо збільшення браку випускаємої продукції. Тільки за 1988 р. на металургійних заводах і комбінатах області було забраковано 85,1 тис. тонн мартенівської та 56 тис. тонн конверторної сталі, 81,8 тис. тонн прокату.

Технічний прогрес так і не став головним джерелом підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції. Тільки у 1988 р. витрати на впровадження заходів з нової техніки скоротилися в металургійній промисловості Донецької області порівняно з 1987 р. на 43%, кількість впроваджених робототехнічних комплексів – в 1,8 рази, промислових роботів – в 1,6 рази, автоматичного устаткування та установок – в 1,5 рази.

З початку дванадцятої п'ятирічки позначилась тенденція скорочення питомої ваги підприємств металургійної галузі області, які впроваджували засоби механізації (у 1986 р. – 94,3%, 1987 р. – 91,4%, 1988 р. – 85,3%). Щорічно біля половини підприємств області не займалися автоматизацією виробництва [11].

Рівень створених зразків нових типів машин, устаткування апаратів, приладів і засобів амортизації, що відповідали кращим вітчизняним й зарубіжним аналогам за технічним рівнем становив в Україні у 1986-1990 рр. – 84,6%, а у 1991 р. – 75,5% [12]. Врешті решт, від держкрижмання, тобто спроби навести порядок у промисловості за допомогою силових методів, довелося відмовитись.

В системі економічних реформ важливе місце відводилось розширенню сфери діяльності приватного сектора, тобто застосуванню орендних відносин, кооперативних форм господарювання, створенню асоціацій, концернів, малих і спільних підприємств.

В реалізації цих планів особливе місце відводилось Закону “Про кооперацію в СРСР”, який вступив в дію з 1 липня 1988 р. [13]. Почався справжній бум в кооперативному русі. Якщо у 1987 р. в Донецькій області було понад 153 кооперативів, то у 1988 р. – 1283, а у 1990 р. – 3749 з кількістю зайнятих 85,9 тис. осіб, а всього в республіці їх діяло понад 8 тис. із кількістю зайнятих близько 140 тис. осіб [14]. Тільки за 1989 р. кооперативи Донецької області виробили продукції й надали послуг на суму, яка перевищувала – 289,4 млн. крб. [15]. Але створення кооперативних товариств відбувалося, головним чином, у споживчій кооперації, системі агропрому, у сфері громадського харчування й побутового обслуговування. Надії на кооперативи не виправдались. За 1990 р. доля кооперації у обласному виробництві товарів народного споживання склала лише 1,9%, а в обсязі побутових послуг – 6,2% [16]. Надто низькими темпами створювалися кооперативи в галузі промисловості. Їх чисельність на початку 1991 р. становила лише 342 з загальної кількості 3749 кооперативів, а обсяг продукції, яку вони виробляли, становив лише 142 млн. крб., або 18,8% [17].

Негативні тенденції в кооперативному русі сталися із-за відсутності правових гарантій, дестабілізації фінансової системи, жорстокої податкової політики.

Дедалі створювалися спільні підприємства з іноземними фірмами. Так, якщо у 1986 р. в Донецькій області діяло одне спільне підприємство, то у 1990 р. – 24, а в республіці за той час їх кількість зросла з 8 до 156. Загальний обсяг виробництва продукції та послуг на спільних підприємствах у 1990 р. переважив 20 млн. крб., в той же час у 1988 р. – 1 млн. крб. [18]. Найбільша кількість таких підприємств створена з фірмами Німеччини, США, Польщі, Австрії, Угорщини та ін.

В кінці 80-х років почали зароджуватися орендні форми господарювання. Орендними підприємствами промисловості у 1990 р. було вироблено продукції на 453 млн. крб., що становило 2,4% обласного об'єму, продуктивність праці виросла на 8,6%. Число таких підприємств тільки з 1989р. до 1991р. збільшилося з 37 до 44, а питома вага у 1991р. в промисловому виробництві області досягла 5,6%.

Найбільш ефективно орендна форма господарювання, як і кооперативна, розвивалася у торговій сфері. Питома вага у товарообігу орендних підприємств в торгівлі та громадському харчуванні у 1990 р. становила 28%, а на початку 1991 р. – 37%. В умовах оренди працювали всі організації обласного управління торгівлі, а також 1412 одиниць роздрібною торговою сіттю і громадського харчування. За 5 місяців 1991 р. орендними колективами надано населенню 11% загального об'єму платних послуг, 27% – побутових послуг [19].

Однак, спільні та орендні підприємства істотно не вплинули на економіку республіки та Донбасу. Причини такого становища в непослідовності реформ, відсутності стійких економічних зв'язків, недостатності правового забезпечення. Належить відзначити також що і малі підприємства істотно не вплинули на розвиток народного господарства області. Так, наприклад, промислові малі підприємства виробили у 1991 р. продукції на 551,3 млн. крб., що складало лише 1,5% загальної ваги промислової продукції області. Питома вага підрядних робіт, виконаних малими будівельними організаціями склала 3,1% або 80,2 млн. крб. [20].

У республіці, як і в регіонах, велися пошуки шляхів більш ефективного господарювання на селі. Сільське господарство знаходилося в дуже скрутному становищі і мало безліч проблем. Матеріально-технічна база сільського господарства із року в рік гіршувалась. Рівень механізації праці був низький. На ручних роботах в колгоспах і радгоспах Донецької області було зайнято 56% працюючих. Як і в промисловості були здійснені заходи по удосконаленню управління сільськогосподарським виробництвом, підвищенню його ефективності. В результаті з'явилися нові форми підприємств: агро-

комбінати, агрофірми й агрооб'єднання. Значна увага почала приділятися й розвиткові на селі особистих підсобних господарств, колективного садівництва й городництва, створенню аграрних цехів підприємств та організацій. В підсобних господарствах населення у 1990 р. було вироблено 235,4 тис. тонн картоплі, що склало 75% усього виробленого в Донецькій області, 108 тис. тонн м'яса, або 32% усього виробництва. З 1985 по 1990 рр. чисельність сімей, які входили до садових товариств Донецької області збільшилось у три рази і складала 234 тис. [21].

Однак, основними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися колгоспи і радгоспи. У 1985р. в Донецькій області було 280 колгоспів і 149 радгоспів. У їх використанні знаходилася абсолютно більша частина землі. У 1990р. землі колгоспів і радгоспів становили майже 95% сільськогосподарських угідь Донецької області. З 208 тис. працівників, зайнятих у всіх галузях сільського господарства, біля 207 тис. працювали в колективних господарствах і радгоспах. У 1985-1990 рр. колгоспи, міжгосподарські об'єднання і радгоспи виробляли щорічно в середньому приблизно 80% всієї валової продукції сільського господарства. В Донецькій області за 1986-1990 рр. в сільське господарство було направлено понад 1,5 млрд. крб.

Незважаючи на розширення інвестицій в аграрний сектор, рівень матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів погіршувався. Дуже низьким залишався рівень механізації праці. На ручних роботах в колгоспах і радгоспах було зайнято понад 56% загальної чисельності працюючих. [22]. Темпи зростання обсягу сільського господарства постійно зменшувалися. Тільки у 1991 р. порівняно з 1990 р. вони знизилися по республіці до 86,8%, а по Донецькій області – до 89,1%. [23].

Недоліки і прорахунки в аграрній політиці, головними серед яких були недостача необхідної техніки, скорочення постачання мінеральних добрив колективним господарствам, слабка база зберігання, обумовили нестабільність і неоднозначність роботи колгоспів та радгоспів області. У 1989 р. отримана рекордна за всю історію області урожайність зернових культур – 39 центнерів з гектара. Валовий збір зерна склав 2,6 млн. тонн. Підвищилось виробництво соняшника. В той же час виробництво овочей скоротилося у 1990 р. в зрівнянні з 1989 р. на 6%, виробництво молока за цей час підвищилось лише на 3%.

Внаслідок незабезпеченості кормами, а також низької рентабельності, високої трудомісткості скорочення поголів'я призвело у 1990р. до значних масштабів. Поголів'я корів у господарствах суспільного сектора знизилось за рік на 9 тис. голів, або на 3%, свиней на 50 тис. голів, або на 6%.

При збереженні такої негативної тенденції продовольча проблема продовжувала залишатися гострою. Середня калорійність добового раціону робітників та службовців складала лише 92% від раціональної норми [24].

Недосконалі реформи в економіці ще більше ускладнили соціально-економічні проблеми робітників, які не вирішувалися роками, особливо у гірничій галузі Донбасу і всієї республіки. Зокрема, через хронічну нестачу техніки частка ручної праці в Донбасі сягала 57,9%, температура у вибоях нерідко становила 30 градусів вище нуля. Тільки в Донецькій області за таких умов працювало понад 20 тис. осіб.

Невирішальною проблемою зосталась механізація та автоматизація виробничих процесів. Виконання робіт по науково-технічному прогресу у 1990 р. склало лише 79,5%, а у 1986р. 92,3%. Здійснювані науково-технічні заходи не виявляли істотний вплив на скорочення ручних робіт. У народному господарстві Донецької області у 1990р. понад 41% робітників виконували роботу вручну. В промисловості ця частка складала 37%, в будівництві – 52%, в торгівлі та суспільному харчуванні 92% [25].

Непослідовне і непродумане реформування економіки не тільки не покращало ситуацію в народногосподарському комплексі, а ще більше розбалансувало її структуру. Це особливо виявилось в економіці Донбасу, структура якої історично склалася зорієнтованою в основному на виробництво засобів виробництва, добування сировини й палива. В області у 1990р. добувалася кожна друга тонна вугілля, вироблялося більш 40% чорних металів в республіці. Кожен третій робітник промисловості працював на добуваючих підприємствах, де була зосереджена третя частина основних промислово-виробничих фондів. Найбільшу частку в загальному обсязі промислового виробництва – більш третини – забезпечували підприємства чорної металургії.

Така спеціалізація промисловості відображала результат тривалого курсу на пріоритетний розвиток галузей групи “А”, питома вага якої в економіці Донбасу становила 70%. В Донецькій області майже 83% промислової продукції були засобами виробництва. Питома вага металургійного, гірничошахтного і залізничного машинобудування складала в загальному обсязі машинобудівної продукції 54%, а виробництво побутових приладів і машин – тільки 3%. Лише трохи більше шостої частини промислової продукції області відносилось до предметів споживання .

На перших порах політики перебудови були помітні зрушення у досягненні якості товарів легкої промисловості. Технічний рівень і якість виробів цієї галузі характеризувався оновленням продукції та випуском особливо модних виробів. Однак, вже з початку 1989 р. виробництво предметів легкої промисловості поліпшувалося з індексом “Н” скоротився відповідно на 5 і 1,1%. Випуск такої продукції страждав внаслідок низької якості сировини, фурнітури, красителів. В Донецькому виробничо-торговому об’єднанні, наприклад, внаслідок недостатку нових видів сировини, випуск виробів з індексом “Н” скоротився у 1989 р. порівняно з 1988р. майже на 30%. [26].

Приріст виробництва предметів споживання (група “Б”) у 1990 р. порівняно з 1989 р. становив 2,3% і був самим низьким за останні три роки (1988р. – 6,2%, 1989 р. – 4,6). Виробництво багатьох видів продукції скоротилося, зокрема, шкіряного взуття, тканин, трикотажних виробів, м’яса, молочної продукції та ін.

Все це призвело до того, що в промисловому регіоні, значну частку бюджету якого складали надходження з вугільної та металургійної промисловості, а власної продукції сільського господарства традиційно не вистачало, відбулося різке зниження життєвого рівня населення. Суттєво зріс рівень інфляції. Стан споживчого ринку характеризувався все більшою розбалансованістю. Споживчий попит все частіше проявлявся як ажіотажний майже по всім товарним групам, в тому числі на сірники, сіль, мило та ін. Люди прагнули вкласти гроші в будь-який товар.

Розбалансованість споживчого ринку виявилася не тільки у товарному дефіциті, а й у нерозвиненості сфери послуг. Займаючи десяте місце в республіці по об’єму реалізації платних послуг загалом, Донецька область знаходилася на двадцять першому – по споживанню побутових послуг, на одинадцятому – по послугах установ культури і зв’язку.

Попит на послуги не задовольнявся як за кількістю, так і за якістю. Для більшості із 4 тис. підприємств і організацій області, що займалися послугами, обслуговування населення не було основною діяльністю. Тут позначилася відсутність необхідних ресурсів і матеріальної зацікавленості. Тому відбувалося зниження темпів зростання реалізації послуг. Якщо у 1988 р. цей показник становив 10,1%, у 1989 р. – 9,1%, то у 1990 р. – всього 8,3%.

Злиденність споживчого ринку, зростаючий попит населення на товари та послуги першої необхідності супроводжувалися нестримними стрибками цін. Якщо за перші чотири роки дванадцятип’ятирічки ціни зросли на 24%, то тільки за один 1990 рік вони підвищилися на 26% [27].

В умовах дефіциту все більша частина товарних ресурсів, обминаючи прилавки магазинів, потрапляла на чорний ринок, де ціни були у 2-3 рази вище державних.

Ситуація загострювалася ще й тим, що в кінці 80-х років почалося невиправдане зростання заробітної плати. Тільки у 1990 р. середньомісячна заробітна плата робітників промисловості Донецької області збільшилася на 11%. Цей приріст супроводжувався зниженням продуктивності праці на 1,9%, наростанням інфляційного процесу.

Зріст грошових прибутків при низькій активності суспільного виробництва ускладнили напругу на споживчому ринку. Попит населення залишився незадовільним. У 1998 р. в області було вироблено товарів народного споживання на 4,1 млрд. крб. Це менш, ніж у Харківській, Львівській областях та у місті Києві, а по випуску товарів на одного мешканця область знаходилась на останньому місці у республіці (800 крб. проти 1240 крб. в УРСР). У 1990 р. в Донецькій області лише 5% товарів не були в дефіциті. В порівнянні з іншими регіонами республіки Донецька область по рівню споживання м'яса займала 9-е місце, молока – 11, риби – 13, картоплі – 22. [28].

Однією з найбільш гострою була продовольча проблема. З року в рік наростав дефіцит продуктів харчування в державній та кооперативній торгівлі. Продаж основних продовольчих товарів значно знизився. Для більшості населення були недоступні ціни колгоспного ринку. Ціни на продукти харчування росли повсюдно. В результаті тільки у 1990 р. споживання м'яса в Донецькій області відставало від норми на 5%, молока – на 8%, яєць – на 17%, риби – на 19%, овочей – на 22%, фруктів – на 43%. Для значної частини населення основними продуктами харчування стали хліб, крупи, картопля. Загальне зростання середньої ціни купівлі продуктів харчування за 1990 рік становило 16% [29].

Поряд з гострими проблемами забезпечення населення продовольством, погіршення рівня його життя продовжувала знижатися дисципліна праці, спадала персональна й колективна відповідальність за її результати.

Незадоволення робітників своїм становищем, посиленням впливу мафіозних кланів і угруповань призвело до масових страйків. У 1989-1991 рр. на Донбасі відбулися могутні страйки робітників вугільної промисловості. Тільки влітку 1989 р. страйкували 182 шахти Донбасу. [30]. Робітники вимагали надання економічної самостійності шахтам, підвищення заробітної плати, вирішення соціальних та житлово-побутових проблем. Гірники Донбасу, Павлограда, Червонограда й Нововолинська висловили недовір'я правлячим колам центру і республіки. До шахтарів приєдналися сотні тисяч робітників інших професій. Цей страйк фактично започаткував самостійний робітничий рух в Україні.

Восени 1991 р. страйк набув політичного характеру. Робітники вимагали відставки Кабінету Міністрів та розпуску Верховної Ради. Керівники стачкомів шахтарів підкреслювали, що мова йде не про шматок мила або ковбаси, а про боротьбу за темпи перебудови та проти гальмування її на місцях. [31].

Політичні гасла у страйковому русі були свідченням недовіри до органів влади, які показали свою неспроможність захистити інтереси народу. Вимоги шахтарів Донбасу були підтримані на позачерговому засіданні профспілок Луганської області. Донбас став регіоном могутніх страйків робітників вугільної промисловості.

Після початку масових страйків у 1989 р. спостерігається різке падіння виробництва. Спад в економіці став реальністю і набрав визначених форм. У 1990 р. випуск промислової продукції в Донецькій області порівняно з 1989 р. скоротився на 3,3%, продуктивність праці знизилась на 1,9%. Падіння показників розвитку промисловості республіки становило 0,44%, а сільського господарства – 3,7%. Особливо велике падіння виробництва спостерігається в вугільній промисловості. У 1990 р. в Донецькій області було добуто вугілля лише 80,5 млн. тонн, що нижче попереднього року на 7,3 млн. тонн, або на 8,3%. [32].

Особливо погіршалось економічне і політичне становище в Донецькій області, як і по всій Україні, у 1991р. Порівняно з 1990р. зниження вугледобутку становило 18%, в металургійному комплексі – 20%, а в середньому в промисловості – 13%. Темпи загального обсягу продукції промисловості в Україні порівняно з 1990 р. знизились до 95%, а по Донецькій області – до 93%. Ще гірше складалося становище в сільському господарстві. У 1991 р. темпи загального обсягу продукції сільського господарства знизились порівняно з 1990 р. по республіці до 86,8%, а по Донецькій області – до 89,1% [33].

Таким чином, пошуки нових шляхів та методів господарювання у 1985-1991 роках проходили дуже складно, непослідовно, з численними прорахунками та помилками. Певні зрушення відбулися лише на перших порах перебудови як в промисловості, так і в сільському господарстві та соціальній сфері. Разом з тим, у ході перебудови в економіці навіть посилюлися деякі негативні тенденції. Не вдалося зупинити безгосподарність, необґрунтоване зростання цін. Гострими залишалися проблеми забезпечення населення продовольством, значно збільшилися втрати робочого часу, впала трудова і виробнича дисципліна. З 1985 до 1990 р. втрати робочого часу збільшилися майже в 2 рази. Одночасно зросла плінність робочої сили. У другій половині 80-х років щорічно звільнявся приблизно кожний п'ятий робітник підприємства. [34].

До основних причин накопичення проблем в економічному секторі Донбасу, слід віднести економічно необґрунтовану систему реформ, збереження старих методів управління, обмеженість реформ реорганізацією управління, нестільки впровадження досягнень НТР.

Узагальнюючи основні підсумки економічної реформи, треба виділити: по-перше, прогресуюче падіння виробництва, по-друге, зростання інфляції і погіршення становища населення, по-третє, поглиблення економічної кризи і наростання політичного протистояння в суспільстві.

У своїй сукупності ці та інші фактори не дали змоги стабілізувати суспільне життя, створити власну модель перебудови в Донецькій області і помітно вплинути на ситуацію в Україні. Водночас, хоча перебудовані процеси в Донецькій області в цілому збігалися із загальноукраїнськими тенденціями перетворень, вони все ж таки мали і свої особливості. Це високі темпи політичних процесів і активності населення, особливо шахтарів; розбалансованість структури народногосподарського комплексу, що виявилось в різкому падінні виробництва предметів споживання, сфери послуг, небувалому скороченні обсягів засобів виробництва, добування сировини і палива; значне погіршення з надходженням до бюджету області у зв'язку з падінням перш за все вугільної й металургійної промисловості, що спричинило значне зниження життєвого рівня населення.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе документов и фактического материала обобщаются экономические и социальные процессы в Донецкой области накануне и в годы перестройки, анализируются поиски новых путей и методов хозяйствования, достижения и кризисные явления в экономике, противоречивость и непоследовательность попыток реформирования социально-экономической сферы жизни.

SUMMARY

In this article in virtue of documents and actual material economic and social processes are generalized. In Donetsk region on the eve in the year of perestroika the searches of new ways and methods of economy, improvement and crisis of phenomenon in economics, contradictions and in consistention of the attempts of reforming of social and economic area of life are analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985р. – К.: Політвидав України, 1985.
2. Промышленность Донецкой области за годы XII пятилетки. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.16.
3. Народное хозяйство Украинской ССР в 1990г. Статистический ежегодник. Госкомстат УССР. – К.: Техника, 1991. – С.7.
4. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999). – Донецьк, Сталкер, 1999. – С.251, 252.
5. Народное хозяйство Украинской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Госкомстат УССР. – К.: Техника, 1991. – С.330.
6. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25-26 червня 1987 р. – К.: Політвидав України, 1987.
7. Постанова Верховної Ради Української РСР “Про генеральну схему управління народним господарством Української РСР // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1988. – № 18. – С.375.
8. Закон Союза Радянських Соціалістичних Республік “Про державне підприємство (об’єднання)”. Прийнятий на сьомій сесії Верховної Ради СРСР 30 червня 1987 р. – К.: Політвидав України, 1988.
9. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1990., ч.ІІ. – С.4, 65, 66.
10. Народное хозяйство Украинской ССР в 1988. Статистический ежегодник. Госкомстат УССР. – К.: Техника, 1989. – С.67, 242.
11. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1990., ч.ІІ. – С.39, 40, 44.
12. Народне господарство України у 1991 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1992. – С.270.
13. Закон Союза Советских Социалистических Республик «О кооперации в СССР». М.: Издательство «Известия Советов народных депутатов СССР», 1988.
14. Народне господарство України у 1991 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1992. – С.60.
15. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 гг. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.21.
16. Промышленность Донецкой области за годы XII пятилетки. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.15.
17. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. – С.14.
18. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 гг. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.178.
19. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. С.13, 84.
20. Малые предприятия Донецкой области в 1991 г. Статистический бюллетень. Министерство статистики Украины. – Донецк, 1992. – С.1.
21. Саржан А.А. Социально-экономические и политические процессы в Донбассе (1945-1998). – Донецк, Сталкер, 1998. – С.149, 150, 152.
22. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 гг. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.184, 185.
23. Народне господарство України у 1991 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1992. – С.331.

24. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. – С.15, 17.
25. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 гг. Статистический сборник. – Донецк, 1991. – С.37, 127.
26. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1990, ч.І. – С.170.
27. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. – С.17.
28. Экономические доклады и записки по отдельным отраслям народного хозяйства Донецкой области. Статистический сборник. – Донецк, 1990. ч.ІІ. – С.66.
29. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990 г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. – С.17,18.
30. Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні // Сучасність. – 1992. – № 12. – С.39.
31. Сарбей В.Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації // Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С.44.
32. О социально-экономическом положении Донецкой области в 1990г. Госкомстат УССР. Донецкое областное управление статистики. – Донецк, 1991. – С.2.
33. Народне господарство України у 1991 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1992. – С.280, 281.
34. Держархів Донецької області. Ф.5777, оп. 1, спр. 265, акр. 1.

Надійшла до редакції 18.04.2002 р.

УДК 321.02 : 94(7)

ЭЛЕКТОРАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АМЕРИКЕ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ, ДИНАМИКА, РЕЗУЛЬТАТЫ (рубеж XX-XXI вв.)

С.А.Барышников

Политические процессы, проходящие на протяжении 90-х гг. XX – первых лет XXI ст. в странах Центральной Америки, имеют как универсальные особенности, так и конкретно-национальную специфику развития, определяемую региональными и страновыми условиями. Важнейшей составляющей – притом наиболее четко внешне просматривающейся – политических процессов в регионе являются электоральные кампании и сами всеобщие и парламентские выборы. Именно поэтому посредством анализа и раскрытия сущности электоральных процессов в Гватемале, Гондурасе, Коста-Рике, Никарагуа и Сальвадоре возможно проследить взаимовлияние внутренних и внешних факторов, обусловивших в свою очередь пути и темпы политического развития в предкризисный, кризисный и посткризисный периоды. Определение механизмов взаимодействия государства и общества и основного направления эволюции политической системы той или иной страны Центральной Америки, выявление «подводных рифов» верхушечной либерализации, трудностей преодоления болезней роста представляются актуальными как в научно-теоретическом, так и в политико-прикладном плане.

Именно через определение основных тенденций, динамики, успехов и трудностей и, наконец, – результатов избирательных кампаний 90-х гг. можно определить «качество» установившихся политических режимов, перспективы процессов модерни-

зации латиноамериканского общества, возможность обратимости движения к демократии и социальному прогрессу. Анализ таких явлений, как расстановка политических сил, формирование избирательных блоков и «команд», социальная ориентация и поддержка последних, участие государственных институтов, а также место и роль основных субъектов политического процесса позволяет выделить «зоны риска», угрожающие дестабилизацией переходных обществ. Изучение места и ориентации того или иного участника электорального процесса в каждой из названных стран дает возможность оценить перспективы эволюции политических систем региона в целом.

Электоральный опыт, накопленный за последние десять лет государствами Центральной Америки, также дает возможность для глубокого компаративного анализа аналогичных процессов и в Украине, пережившей очередную избирательную кампанию и ожидающую в скором времени последующую (имеются в виду парламентские выборы 2002 г. и президентские выборы 2004 г.) Для нашего государства, вступающего в очередной электоральный этап, очень ценен и поучителен опыт новых демократий в других регионах, ибо Украина в полной мере является таковой по всем своим существенным характеристикам. К тому же, на наш взгляд, дополнительную актуальность подобным исследованиям придает и тот факт, что в отечественной исторической и политической науке электоральные процессы в Центральной Америке фактически вообще не изучены, не говоря уже о всестороннем анализе последних.

Период 90-х гг. прошел в центральноамериканском регионе, безусловно, под знаком президентских и парламентских выборов. Отправной точкой в региональном электоральном процессе стали всеобщие выборы в Никарагуа 25 февраля 1990 г., превратившиеся в своеобразный водораздел в современной истории этой страны и во многом повлиявшие на политические процессы во всех, без исключения, государствах Центральной Америки. Тщательное рассмотрение итогов, специфики проведения и динамики избирательных баталий в регионе, еще недавно охваченном вооруженными конфликтами и гражданскими войнами, помогает нащупать «болевые точки» развития центральноамериканского (и в целом) государства и общества на стадии перехода от авторитаризма к демократическим формам правления. Центральноамериканский опыт трудного преодоления наследия право- и левоавторитарных режимов, ликвидации социально-политических последствий внутригосударственных конфликтов и построения основ гражданского общества представляется весьма ценным, т.к. наглядно демонстрирует «узловые» проблемы, без решения которых весьма проблематичным является дальнейшее продвижение общества по пути демократизации, достижения прочного мира и стабильности на региональном и страновом уровнях. Сопоставление электоральных процессов в государствах, переживших затяжные политические конфликты, в том числе и вооруженные, а также политические кризисы (Гватемала, Никарагуа, Сальвадор), со стабильными (Коста-Рика) или относительно стабильными (Гондурас) странами позволяет более рельефно обозначить основные трудности на пути к всеобъемлющей демократизации региона. Тем более, что до сих пор в практике и общественном сознании жителей стран Латинской Америки не изжиты своего рода рецидивы и «анклавы» авторитаризма. Например, по данным опроса, проведенного в 1996г. в рамках кампании «Латинский барометр» в 17-ти латиноамериканских странах и Испании, «более трети всех латиноамериканцев либо открыто поддерживают идею возврата к авторитарному режиму правления, либо безразличны к тому, жить им при демократии или нет» [1]. Кстати, о наличии в обществе подобной тенденции и свидетельствуют результаты выборов в центральноамериканском регионе, высокий уровень абсентеизма (т.е. уклонения избирателей от участия в голосовании на выборах), устойчивые общественно-политические позиции социальных носителей авторитаризма (до 35-40%) и т.д.

Если анализировать в целом электоральные процессы в Центральной Америке, то следует отметить целый ряд основополагающих аспектов. Еще в ходе избирательной кампании и самих всеобщих выборов 1989-1990 гг. в Никарагуа наметилось вполне определенное и довольно жесткое противостояние между различными кругами демократического спектра – Национальным оппозиционным союзом (НОС) и основным носителем авторитаризма – правящим тогда Сандинистским фронтом национального освобождения (СФНО). Развитие электорального процесса в Никарагуа стало своего рода последней проверкой на «прочность» сандинистского авторитарного режима, и в то же время, – критерием устойчивости и дееспособности демократической тенденции в развитии никарагуанского общества. Противостояние этих двух тенденций обусловило и довольно жесткую и непримиримую линию политического поведения основных субъектов переходного процесса. Причем, победа демократов на выборах не была такой уж убедительной, тем более речь не шла об абсолютном триумфе демократии. Посудите сами: в результате выборов 25 февраля 1990г. НОС получил 54,73% (777,5 тыс. человек) голосов избирателей, а СФНО – 40,8% (580 тыс. человек) [2].

Тем не менее, как отмечает известный специалист по проблемам политической истории стран Центральной Америки К.Майданик, «Выборы 25 февраля 1990 г. стали одним из узловых моментов процесса политической модернизации в Никарагуа, началом нового его этапа. При всей противоречивости характера и результатов голосования оно показало возросшую независимость воссозданного революцией гражданского общества (НОС от сандинистской диктатуры)» [3].

Подобный – кстати, во многом неожиданный как для самих сандинистов, так и для их противников в стране и за рубежом – исход электорального процесса 1989 – 1990 гг. стал возможным прежде всего в результате переплетения целой суммы факторов: от сугубо социально-экономических до чисто идеологических, и даже психологических. На волеизъявление большинства никарагуанцев повлияло и явное нежелание продолжать терпеть изнурительную военно-политическую конфронтацию с могущественными США. Так, А.Кузьмищев считает, что поражение СФНО на выборах стало в первую очередь результатом срыва самими же сандинистами первоначальной революционной программы общественного переустройства [4]. Действительно, именно такими были последствия фактического отказа от своей же собственной программы (под знаменем которой СФНО одолел сомосовскую диктатуру), колебаний и непоследовательности в аграрном вопросе, что в такой крестьянской стране, как Никарагуа, оказалось для правительства сандинистов смертельным.

Еще более серьезным ударом по СФНО стало поражение его кандидатов на следующих всеобщих выборах, состоявшихся 20 октября 1996 г. В них приняли участие 23 политических партии и блока, представлявший весь политический спектр никарагуанского общества: от консерваторов до коммунистов. Как ни пытались сандинисты «превозмочь самих себя», президентом страны уже в первом туре голосования был избран кандидат от правого Либерального альянса (ЛА) Арнольдо Алеман, получивший 51% голосов избирателей. Вторым был лидер СФНО Даниэль Ортега с 37,8% голосов [5]. Помимо крайне важных и значимых непосредственных результатов выборов они достаточно убедительно продемонстрировали тенденцию к постепенному складыванию в Никарагуа реальной двухпартийности. Однако, по мнению ряда аналитиков, это отнюдь не ведет к упрочению политической стабильности. «Выборы подтвердили, – отмечает М.Чумакова, – силу крайних флангов политического поля и отсутствие центра. Ведь ни один из 20 кандидатов отдельных партий не набрал и 1% голосов!» [6].

Действие отмеченной выше тенденции к непомерному «выпячиванию» двух крайних, диаметрально противоположных сегментов политического спектра еще с

большей наглядностью подтвердили результаты всеобщих выборов 4 ноября 2001 г. В данном случае внимание никарагуанского электората сосредоточилось фактически лишь на двух кандидатах – от правящей Либерально-конституционной партии (Энрике Хосе Боланьос) и от СФНО (Даниэль Ортега Сааведра). Как отметили местные и иностранные наблюдатели, эти выборы стали «самыми сложными и взрывоопасными» в новейшей истории Никарагуа [7].

В обстановке угрозы введения чрезвычайного положения поначалу шансы Ортеги выглядели гораздо более предпочтительными, чем перспективы Боланьоса. Однако даже в условиях перманентного социально-экономического кризиса и падения авторитета власти (президент – либерал А.Алеман стал, по мнению аналитиков, «одним из самых непопулярных лидеров страны за всю ее историю», сделав размер и масштабы коррупции беспредельными), никарагуанцы, очевидно помня о социалистических экспериментах СФНО выбрали «меньшее из зол» – «свободное падение с либеральным уклоном» [8]. «Ожесточенность предвыборного марафона, – считает К.Хачатуров, – объяснялась тем, что два главных игрока длительное время сохраняли «техническую ничью». Судьбу выборов мог решить буквально один голос ...» [9].

В итоге, несмотря на некую электоральную «патовую ситуацию», победу с незначительным перевесом одержал Э.Боланьос. За него отдали свои голоса около 53% избирателей, принявших участие в голосовании, за его главного соперника – Генерального секретаря СФНО Д.Ортегу – около 47%. Помимо внутренних аспектов современной никарагуанской действительности в очередном, уже в третьем по счету подряд, поражении сандинистов сыграл свою роль и внешний фактор, в первую очередь поддержка со стороны США кандидата правых либералов. Безусловно, Белый дом, внимательно отслеживавший никарагуанские выборы, ни на йоту не изменил своего мнения о сандинистах и их вожде – бывшем повстанце. «Джордж Буш относится к Ортеге, – пишет костариканская «Насьон», – точно так же, как и его отец и родной брат губернатор Флориды Джеб Буш: «Даниэль Ортега – враг всего, что представляют США» [10].

Существенно отличалось развитие электорального процесса в такой исторически стабильной стране, как Коста-Рика с ее давними демократическими традициями, развитым избирательным законодательством и сложившейся двухпартийной политической системой. В стране до 97% электората контролируются двумя ведущими политическими партиями – Национального освобождения (ПНО) и Социал-христианского единства (ПСХЕ). На состоявшихся 4 февраля 1990 г. и завершившихся продолжавшийся два года марафон политической борьбы между двумя ведущими партиями президентских и парламентских выборах, а затем на прошедших 1 мая 1990 г. выборах в местные органы власти убедительную победу одержала оппозиционная на тот момент ПСХЕ. Президентом страны стал ее кандидат Рафаэль Анхель Кальдерон, набравший 51,4% голосов и опередивший своего основного конкурента, представителя ПНО Карлоса Мануэля Кастильо (с 47,2% голосов). Кстати, на выборах наблюдался довольно-таки высокий уровень абсентеизма – до 22-24% электората. «Всеобщие выборы в Коста-Рике, – отмечают А.Глинкин и Т.Рютова, – относятся к числу политических событий, значение которых выходит за рамки одной страны. Во-первых, потому, что они прошли в стране, сумевшей в условиях острого регионального конфликта избежать его деструктивных последствий, сохранить внутренний гражданский мир. Во-вторых, Коста-Рика своей инициативной внешней политикой дала важный начальный импульс эскипуласкому процессу – урегулированию политическими средствами ситуации в субрегионе и продолжает оказывать на него большое влияние. В-третьих, эти выборы стали своеобразной «лакмусовой бумажкой», проявляющей, подтверждающей тенденцию к сдвигу

вправо в Центральной Америке, уже обозначившемуся по итогам последних выборов в Сальвадоре, Гондурасе и Никарагуа» [11].

Между прочим, данная тенденция была закреплена и в результатах последовавших через четыре года очередных президентских выборах 6 февраля 1994г. – несмотря на победу лидера ПНО Хосе Мария Фигереса, получившего на 100 тыс. голосов больше, чем его основной соперник от ПСХЕ. И уж тем более на основе поправления общества дальнейшую политическую стабилизацию продемонстрировали президентские выборы 1998г., в ходе которых победителем стал лидер ПСХЕ Анхель Родригес Эчеверрия (президент – с 8 мая 1998 г.). К тому же, на наш взгляд, после этих выборов двухпартийная политическая система Коста-Рике окончательно подтвердила свою жизнестойкость и безусловный адекватный характер. Именно об этом свидетельствуют такие результаты последних президентских выборов, состоявшихся 7 апреля 2002 года и принесших победу кандидату ПСХЕ, ее председателю Абделю Пачеко де ла Эсприэлья (58,1% голосов). Вторым был представитель ПНО Роландо Арайа с почти 42% [12].

Летом 1993 г. началась избирательная кампания в Гондурасе, основными действующими лицами которой стали правящая Национальная партия (НП) во главе с Освальдо Рамосом Сото и оппозиционная Либеральная партия Гондураса (ЛПГ), выдвинувшая своим кандидатом на пост президента Карлоса Роберто Рейну. Новым моментом в избирательной кампании-93 стало проведение – впервые за последние тридцать лет – теледебатов претендентов на высший государственный пост. Рейна, известный в стране юрист, в прошлом председатель Межамериканского трибунала по правам человека, уверенно лидировал в опросах общественного мнения (хотя, очевидно, данные опросы – вещь неблагодарная, если вспомнить, например, ситуацию с никарагуанскими выборами 1990г., когда по всем предварительным данным фаворитами являлись сандинисты!). Его популярность объяснялась не только неоспоримыми заслугами в объединении различных течений либералов и их воссоединении в рядах ЛПГ, но и имиджем правозащитника, обещавшего избирателям в случае победы осуществить в стране «моральную революцию». Заверения Рейны начать немедленно планомерную и решительную борьбу с коррупцией нашли отклик среди значительной части населения.

Следует сказать и о том, что помимо НП и ЛПГ в выборах приняли участие – хотя и в качестве заведомых аутсайдеров – кандидаты ряда левоцентристских и центристских партий: Ольбана Вальядарес от Партии национального обновления (ПНО) и Орландо Ириарте от Христианско-демократической партии (ХДП). Состоявшиеся 28 ноября 1993 г. выборы принесли следующие результаты: Рейна получил 53,01% голосов, Сото – 42,97% [13]. Таким образом, в данном случае предварительные расчеты и прогнозы оказались верными – лидеры уверенно победили, завоевав большинство в Национальном конгрессе и муниципалитетах страны. Победа либеральной оппозиции в Гондурасе, по мнению М.Чумаковой, была обусловлена «не столько популистской риторикой либералов, сколько растущим недовольством гондурасцев социальными издержками экономической политики НП и чрезмерной идеологизацией ее предвыборной кампании» [14].

Помимо всего прочего, выборы в Гондурасе продемонстрировали и значительный консерватизм электората, принявшего условия квазидвухпартийной системы, которая оформилась еще в 80-е гг. и поныне обеспечивает обеим ведущим партиям до 95% голосов избирателей. Одновременно электоральный процесс выявил возросший абсентеизм гондурасцев (35% против 24% в 1989 г.), ставший следствием разочарования в политике властей, неверием в возможность перемен к лучшему. Через четыре года, в конце 1997 г., либералам удалось повторить свой политический успех и занять лидирующие позиции в рамках двухпартийной системы (с 27 января 1998 г. президентом страны является Карлос Рафаэль Флорес, представитель ЛПГ). Данная традиция еще

более упрочилась в ходе президентских выборов 27 января 2002 г., на которых победу одержал кандидат НП Н.де Мельгар.

В высшей степени оригинальным является электоральный процесс в стране, которая в течение всех 80-х гг. была ареной кровопролитной гражданской войны, – Сальвадоре. После подписания 15 декабря 1992 г. правительством и руководством Фронта национального освобождения им. Фарабундо Марти (ФНОФМ) мирных соглашений первостепенное значение для стабилизации внутриполитической ситуации приобрели задачи по легитимизации правящего режима [15]. В качестве обязательного универсального инструмента преодоления внутреннего конфликта должны были стать всеобщие выборы 1994 г. Главной особенностью избирательной кампании – 94 стало активное участие в ней левых сил, и прежде всего ФНОФМ, который постепенно трансформировался в парламентскую партию. Другой особенностью сальвадорского электорального процесса стала заблаговременная номинация кандидатов в президенты от ведущих правых и центристских партий – правящего Националистического республиканского союза (АРЕНА), проправительственной Партии национального примирения (ПНП) и оппозиционной Христианско-демократической партии (ХДП).

Сами выборы прошли в два тура, что также отличало избирательную кампанию в Сальвадоре от аналогичных ей в других странах субрегиона. Первый тур всеобщих выборов, состоявшийся 20 марта 1994 г., подтвердил лидерство АРЕНА и ее кандидата Армандо Кальдерона Соля, собравшего 49,2% голосов. Чуть более 26% избирателей отдали свои голоса кандидату ФНОФМ Рубену Саморе. Прошедший 24 апреля 1994 г. второй тур выборов не принес неожиданностей: убедительную победу одержал Кальдерон, получивший 68% голосов, за Самору проголосовало лишь 32% сальвадорцев...

Приход к власти 1 июня 1994 г. лидера правых означал сохранение преемственности политики правительства аренистов. Перспективы политической стабилизации стали определяться с этого времени не только готовностью правительства соблюдать мирные соглашения, но и способностью левой оппозиции преодолевать существенные разногласия в своем лагере и оказывать конструктивное давление на власти с целью демократизации политической системы. Именно в этом плане следует рассматривать и результаты состоявшихся 16 марта 1997 г. парламентских выборов, которые принесли несомненный успех ФНОФМ [16]. Действие этой же тенденции продемонстрировали и президентские выборы 7 марта 1999 г., победа на которых (52% электората) позволила аренистам сформировать уже третью подряд администрацию во главе с молодым и динамичным политиком Фернандо Флоресом. Тем самым, трижды закрепив за собой статус правящей партии (с 1989 г.), АРЕНА остается одной из ведущих политических сил страны. Причем, даже несмотря на то, что после парламентских выборов 12 марта 2000 г. левой оппозиции – в лице ФНОФМ удалось добиться номинального большинства в Законодательном собрании Сальвадора. Однако за счет тесного сотрудничества с третьей парламентской силой – Партией национального примирения правым аренистам и сегодня удастся по-прежнему контролировать законодательную власть страны (43 места из 83 в парламенте).

Развитие политических процессов в каждой из названных стран подтвердило, что электоральная динамика является необходимым, но, к сожалению, еще недостаточным условием реального продвижения этих государств по пути демократизации, важнейшим компонентом политической структуризации «переходного общества». Само обновление институтов власти идет, как правило, за счет изменения соотношения сил между традиционными и новыми правыми партиями (за исключением Сальвадора, где левая коалиция сумела стать реальной альтернативой правым). Социальная база политического центра остается достаточно узкой, что делает шансы центристов на ближай-

шую перспективу достаточо проблематичними. Помимо этого, електоральные процессы в регионе достаточно убедительно свидетельствуют о том, что становление парламентаризма в условиях «разгула многопартийности» осложняется еще и противостоянием исполнительной и законодательной властей. Достижению общенационального демократического консенсуса во всех (за исключением, пожалуй, Коста-Рики) странах Центральной Америки препятствует, наряду с тяжелыми экономическими и социальными последствиями многолетних внутренних конфликтов, неукорененность правовых традиций и методов разрешения политических противоречий и кризисных ситуаций, которые нередко порождаются неспособностью исполнительной власти обеспечить поступательное движение реформы и соблюдению конституционных норм.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються особливості сучасних електоральних процесів в країнах Центральної Америки, насамперед їх основні тенденції, динаміка, та підсумки. Автор показує, що електоральні процеси є необхідною, але ще недостатньою умовою та фактором реального просування держав субрегіону по шляху демократизації.

SUMMARY

This article examines the peculiarities of contemporary electoral processes in the Central America countries, as well as the main tendencies, dynamics and results of such processes. The author points out that the electoral processes are a necessary, but not sufficient condition of real advance of this subregion's states on their way to democratization.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Данные опроса приводятся по: Итоги. – Москва, 1996, 29 окт. – С.5.
2. Envio Managua, 1990, №102, P.1-24.
3. См.: Авторитаризм и демократия в развивающихся странах / В.Г.Хорос, Г.И.Мирский, К.Л.Майданик и др. – М.: Наука, 1996. – С.239.
4. Кузьмищев А.В. Сандинизм: крушение одного мифа //Латинская Америка. – 1991. – №8. – С.77.
5. La Prensa. Managua, 22.10.1996; Латинская Америка и Карибы. Политические институты и процессы /Отв. ред. З.В.Ивановский. – М.: Наука, 2000. – С.226.
6. Чумакова М.Л. Никарагуа: время выбора //Латинская Америка. – 1997. – №2. – С.65.
7. Шестернина, Елена. Расставание с прошлым. Сандинисты рвались во власть. Но, похоже, их остановили //Известия. – 6.11.2001. – С.7.
8. Там же.
9. Хачатуров, Карэн. Тень партизанского прошлого над Никарагуа //Независимая газета. – 6.11.2001. – С.5.
10. La Nacion. San Jose, 18.10.2001.
11. Глинкин А.Н., Рютова Т.Ю. Коста-Рика: оппозиция приходит к власти //Латинская Америка. – 1990. – №10. – С.45-46.
12. См.: Независимая газета. – 6.04.2002; 9.04.2002.
13. Чумакова М.Л. Центральная Америка: итоги выборов //Там же. – 1995. – №1. – С.5.
14. Там же.
15. Чумакова М.Л. Сальвадор: долгий путь к миру //Там же. – 1992. – №5-6. – С.3-14.
16. Panorama Centroamericano. Reporte Politico. Suplemento especial, Guatemala, 1997. №124, P.4-5.

Надійшла до редакції 30.05.2002 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 159.170/179

ОСОБЕННОСТИ ГУМАНИЗМА В ТЕХНОКРАТИЧЕСКОМ СОЦИУМЕ

Т.А.Андреева

Техногенные реалии современного мира актуализируют дискуссии о ценностных ориентирах и жизненных перспективах глобального социума в целом, а значит, и о специфике функционирования человечества.

Онтологическую основу единства самой большой социальной общности можно рассматривать в двух плоскостях. Во-первых, это все те позитивные, оптимистически оцениваемые трансформации, которые характерны для общественного развития. Сюда следует отнести объективные, научно зафиксированные экономические, материально-технические и духовные показатели (улучшение качества жизни землян, их культурные достижения).

Во-вторых, это те реалии нашей жизни, которые имеют отрицательно-деструктивные характеристики и активно осмысливаются последние полстолетия не только философами, но и представителями иных гуманитарных и естественных наук.

Если еще в XVIII веке о судьбах человека, народа и человечества в целом с оптимизмом размышляли многие философы, то уже в конце XIX века происходит отход от оптимистичного рационализма и, соответственно, потеря однозначной уверенности в позитивном будущем человечества. Начинается критический анализ парадигм гуманизма и антропоцентризма (С.Кьеркегор, А.Шопенгауэр, Ф.Ницше и др.)

Эпоха постмодерна и информационного общества приносит с собой новые социальные модели. На смену формационным, цивилизационным и позитивистским схемам описания действительности приходят парадигмы системного анализа, одним из субстратов которого являются сети. Последние – это всего лишь модели, возникающие в результате абстрагирования. Но они позволяют в настоящее время адекватно описывать и интерпретировать не только реалии технократического общества, но и «древние» проблемы гуманизма [1, 2, 3].

Мануэль Кастельс, один из самых известных социологов современного общества, исследуя зарождающиеся социальные структуры, так описывает эту ситуацию: «...в условиях информационной эры историческая тенденция приводит к тому, что доминирующие функции и процессы все больше оказываются организованными по принципу сетей. Именно сети составляют новую социальную морфологию наших обществ, а распространение «сетевой» логики в значительной мере сказывается на ходе и результатах процессов, связанных с производством, повседневной жизнью, культурой и властью» [2, 494]. В постиндустриальном обществе часто возникают ситуации, когда: «...власть структуры оказывается сильнее структуры власти» [2, 494].

Сетевая организация социумов, которую без труда можно обнаружить в аграрной и индустриальной эпохах, начинает доминировать лишь в культуре информационного (постиндустриального) общества. Иными словами, на аграрном и индустриальном этапах развития цивилизации, сетевые структуры лишь зарождались, развивались и трансформировались, но никогда не доминировали. При этом они прошли важнейший этап «эмбрионального» развития в аграрной цивилизации (торговые, транспортные и религиозные инфраструктуры древности) и не менее значимый этап совершенствова-

ния и «созревания» в индустриальной культуре, в которой широко использовались технологии правового регулирования процедур включения-исключения из сети.

В аграрную эпоху возник феномен религиозного равенства. Идеология христианства, например, разрушила институт «суженного», «лимитированного» гражданства Римской империи (около 100 млн. человек проживало в пределах этой империи, но из них лишь 2 млн. человек, в основном жители Рима, имели статус гражданина). Все христиане стали равны перед Богом. Институт эгалитаризма, возникший впервые на религиозном субстрате, уже в иную эпоху и в ином обществе был взят на вооружение Французской революцией с ее лозунгами «Свободы, Равенства и Братства». Таким образом, креативный потенциал распада Римской империи создал технологический фундамент буржуазных революций индустриальной эпохи, приведших к возникновению наций. А феномен религиозного равенства, необычайно трансформировавшись за тысячелетия с помощью процедуры обобщения, успешно функционирует не только в социальных технологиях индустриальной, но и в постиндустриальной культуре.

На современном этапе развития цивилизации отчетливо проявились реалии стремительно глобализирующегося социума, адекватно интерпретируемые лишь в контексте общечеловеческой гуманной сети с использованием понятия «человечество».

Любой комплекс взаимосвязанных узлов целесообразно рассматривать как сетевую структуру, от характера которой зависит конкретное содержание каждого такого узла. Если внимание обращено на глобальные финансовые потоки, то в их сетевых узлах фиксируются валютные биржи и обслуживающие вспомогательные центры. Когда же речь идет об управленческих структурах, например, о Европейском союзе, то в узлах такой сети будут располагаться советы министров различных европейских государств, а в национальной структуре – сети электроснабжения – электростанции и оптовые потребители электроэнергии. В случае сети производства и распространения наркотиков, охватывающей экономические, общественные и государственные структуры по всему миру, в узлах находятся «поля коки и мака, подпольные лаборатории, тайные взлетно-посадочные полосы, уличные банды и финансовые учреждения, занимающиеся отмыванием денег» [2, 495]. Когда же объектом анализа выступает работа глобальной телекоммуникационной сети, то в ее узлах располагаются телевизионные студии, журналистские бригады или группы программистов, съемочные группы либо отдельные операторы, а также спутники связи, различные антенны, вспомогательное оборудование и т.д. При этом важно отметить, что ценность сети возрастает пропорционально квадрату количества ее узлов, то есть, при увеличении количества узлов в десять раз, ценность сети возрастает на два порядка.

Для нас же значимо то, что сети классифицируются по доминирующему способу регулирования сетевых процессов (моральному, либо правовому). Их все можно разделить на две большие группы, условно обозначенные нами как «мягкая» и «жесткая». Первую группу можно охарактеризовать как «антропоцентричную» или «гуманную», а вторую (с доминантой правового регулирования) – как «социоцентричную». Иначе говоря, целесообразно выделить два больших типа открытых, развивающихся сетей: с доминантами абсолютных и относительных критериев в процедурах включения – исключения узлов из сети. Таким образом, эти две большие группы предстают в виде структур:

с моральным, либо правовым регулированием нацеленных на индивида, либо на социум; критериально (жестко) и аксиологически (мягко) ориентированных, то есть сетями, в которых используются **жесткие и неизменные** правила при включении-исключении из сети, либо **относительные, гибкие и изменяющиеся** нормы.

«Мягкие» (моральные, антропоцентричные, относительные и, таким образом, «глобальные») и «жесткие» (правовые, социоцентричные, абсолютные и поэтому «локальные» и конкретные) сети являются лишь идеальными типами, то есть **средствами, а не результатами** описания и классификации. Использование понятий «мягкая» и

«жесткая» сеть позволяет оперировать со всем многообразием сетей и выполнять их классификацию, то есть осуществлять свертку больших объемов информации.

Иными словами, «мягкие» и «жесткие» сети – это структуры, ориентированные, соответственно, на **ценности** (мораль) либо **себестоимости** (право). Следы «мягких», гуманных сетей можно найти не только в индустриальной, но и в аграрной культурах. Например, значительный вклад в становлении гуманизма на европейском континенте внес Орден Святого Бенедикта, основанный в VI веке. Члены этого религиозного братства оказывали медицинскую помощь всем страждущим. Несколько позже некоторые рыцарские Ордены целиком посвящали себя опеке над больными (например, Орден Госпитальеров или Орден Святого Джона, который оказывал помощь раненым и больным рыцарям во времена Крестовых походов, а также орден Святого Лазаря в Иерусалиме, который специализировался в уходе за прокаженными) [4, с.14].

Впервые возникнув в религиозной среде, подобные технологии уже в XI столетии распространились в светских объединениях, внося значительный вклад в дело гуманизма. Наиболее известным из них было Госпитальное Братство Святого Антония, активно функционирующее во Франции, Испании и Италии с 1095 года. В это же время на Севере Франции, в Нидерландах и Германии женщины и девушки создавали небольшие общины для «подвигов милосердия» и ухода за больными. В отличие от Орденов эти общины уже не находились под прямым контролем церкви, а их члены, оказывая помощь и на дому, брали за это плату лишь с тех, кто ее мог дать [4, с.14]. Несколько позже такие активисты начали создавать собственные больницы, но на эту трансформацию потребовалось более трех столетий. Наиболее известная подобная больница (Hotel Dieu) была основана в Париже в 1443 году, хотя первые попытки создания таких учреждений фиксировались историками еще в III веке [4, с.13-15]. Так, в период эпидемий черной оспы в Риме (III век н.э.) несколько сот мужчин, которые были объединены в христианское братство, вели уход за больными, оказывали медицинскую помощь на дому и даже организовали открытую для всех больницу. Несистемно распространяясь в светском секторе общества, идеи милосердия и гуманизма лишь в начале XVII века инициировали создание на их основе регулярных светских институтов. В 1633 году во Франции возникла община сестер милосердия и даже создана первая образовательная программа для подготовки таких сестер [4, с.16].

Таким образом, между первыми стихийно возникшими в III веке нашей эры институтами социального гуманизма и первыми регулярно функционирующими «общественными» организациями подобного рода (общины сестер милосердия и общественные больницы Парижа) прошло почти тысячелетие. Для перехода на следующий, качественно новый уровень в развитии подобных технологий потребовалось всего лишь два века: в середине XIX столетия Флоренс Найтингейл (1820-1910) создала первую в мире национальную систему подготовки младшего медицинского персонала нового типа (1860 г.).

Во второй половине XIX века фиксируется повсеместное возникновение разнообразных национальных систем, основанных на идеях гуманизма. Если для возникновения подобных национальных систем потребовалось почти два века, то для интернационализации идей гуманизма необходимо было «всего лишь» полстолетия (Олимпийские игры, Нобелевские премии, создание Международного комитета Красного Креста, больница будущего лауреата Нобелевской премии мира, гражданина Германии А.Швейцера во французской колонии в Африке, гуманная интернациональная деятельность Матери Терезы и т.п.). Такие, все еще изолированные действия отдельных энтузиастов, заложили фундамент гуманизма современной глобальной цивилизации.

Для того, чтобы технология «мягких» (гуманных, моральных) сетей вышла из среды ее породившей – пространства мировых религий, понадобилось более тысячи лет. Переход к созданию подобных регулярных систем национального уровня осуществился уже за четыре столетия. Процесс же интернационализации этих «мягких» техно-

логий прошел всего «лишь» за полтора века, т. е. на порядок быстрее этапа становления. Всякий раз переход на качественно новый уровень развития гуманизма (от стихийных проявлений до первых отдельных регулярных институтов, а затем – к первым национальным системам, от них – к интернациональным) совершался в два-три раза быстрее предыдущего.

Сейчас, когда в постиндустриальном обществе наблюдается беспрецедентный рост «мягких», антропоцентричных сетей, выход на следующий, качественно новый этап в развитии гуманных технологий следует ожидать не позже, чем через несколько десятилетий.

При этом уровень реального гуманизма, вероятно, будет измеряться долей членов глобального социума, включенных в свободном, общедоступном режиме в различные сети: водоснабжения, канализации, электро- и теплоснабжения, транспорта, здравоохранения, образования, информационные, развлекательные, спортивные, эстетические, политические, экологические, религиозные, языковые, семейные и т.д. Очевидно, сущность человека, принадлежащего социуму будущего, станет измеряться долей «сетей без исключения» (гуманных, общечеловеческих сетей) в общем количестве структур, в которые он интегрирован. Вероятно, в гуманном обществе будущего исчезнет временное членство в учебном заведении (школе, вузе, аспирантуре) и наступит состояние постоянного доступа к ним по мере необходимости.

Подобно тому, как в аграрной (доиндустриальной) культуре не было общественной необходимости в религиозном эгалитаризме, в современном постиндустриальном социуме пока еще нет общественной необходимости в «гуманном» равенстве человечества-без-исключения. «Мягкий», ценностно-ориентированный гуманизм по-прежнему развивается стихийно, в соответствии со своей внутренней логикой развития. Современный постиндустриальный социум все еще является обществом «негуманных» сетей с их жестким, правовым регулированием, логика функционирования которого сформировалась в рамках индустриальной цивилизации. На эту особенность глобальной постиндустриальной культуры, усматривая в ней основное противоречие эпохи, с тревогой указывают в течение последних двух десятилетий все ведущие исследователи современного глобализма. Э.Тоффлер прямо называет это «властью меньшинства» [5, с.659], либо «полупрямой демократией» [5, с.672]. Н.Элиас, подводя итог своим полувековым исследованиям Мы-идентичностей, написал в 1987 году: «Что касается отношений между государствами, то мы, безусловно, до сих пор живем в рамках традиций суверенных монархий» [6, с.321]. Несколько с иной стороны эту проблему осветил в 1997 году видный английский специалист по психологии управления профессор Ч.Хэнди: «Я не отрицаю важной роли товарных отношений в любом развитом обществе. Возведение принципов действия городского рынка до уровня ключевой экономической концепции – одно из самых продуктивных достижений в истории цивилизации. Однако мы не должны быть идолопоклонниками. У рынка есть свои пределы, свои непредвиденные последствия. Он представляет собой лишь механизм, а не философию» [7, с.170]. М. Кастельс охарактеризовал эту проблему в 1996 году с позиций социолога: «Речь идет о начале иного бытия, о приходе нового, информационного века, отмеченного самостоятельностью культуры по отношению к материальной основе нашего существования. Но вряд ли это может послужить поводом для большой радости, ибо, оказавшись в нашем мире наедине с самим собой, мы должны будем посмотреть на свое отражение в зеркале исторической реальности. То, что мы увидим, вряд ли нам понравится» [3, с.505].

«Гуманное» человечество, аналогично феномену религиозного равенства, позволит цивилизации перейти в новое состояние – постинформационное общество, которое, как видно уже сейчас будет не индустриально-информационным, а медико-биологическим.

Причины беспрецедентного роста «мягких» сетей в эпоху постмодерна связаны с отходом от шести фундаментальных характеристик индустриального общества: стандартизации, специализации, синхронизации, концентрации, максимизации и централизации. Эти доминанты породили три основные измерения субстрата индустриального общества – «труд», «себестоимость» и «товар». В эпоху культуры постмодерна шесть основных индустриальных парадигм трансформируются в свои постиндустриальные аналоги- противоположности: универсализм, индивидуализацию, асинхронность, делокализацию, оптимизацию и децентрализацию, что, в свою очередь, приводит к появлению трех новых измерений субстрата постиндустриального общества – «творчества», «ценности» и «услуги». Индустриальный «труд» трансформируется в постиндустриальное «творчество», «себестоимость» – в «ценность», а традиционный индустриальный «товар» – в постиндустриальную «услугу». Эти трансформации четко фиксируются исследователями современного общества на протяжении последних двух десятилетий [8, 5, 2]. Именно доминирование «ценностей» и «услуг» в культуре нынешнего социума в последние два десятилетия продуцирует беспрецедентный рост «мягких» сетей.

Общая логика развития услуг детерминируется фундаментальным сетевым феноменом: чем большее количество потребителей получают определенную услугу (включаются в конкретную сеть), тем больше ее значимость (и сети, которая образуется при этом). Например, ценность нового музыкального произведения лишь возрастет от того, что его прослушает и одобрит дополнительное количество слушателей. Поэтому производители услуг заинтересованы в любом расширении числа тех, кто воспользовался результатами их труда. Это характерно почти для всех услуг и может быть интерпретировано лишь с помощью категорий «ценность» и «индивидуализация». В индустриальном мире «себестоимостей» все было наоборот: по мере потребления «товара», его себестоимость уменьшалась, так как переходила в себестоимость конечного продукта.

Такой феномен порождает появление так называемых «условно бесплатных услуг», которые потребитель может оплатить, если пожелает, только после того, как он получил эти услуги несколько раз и убедился в их необходимости для него в дальнейшем. Особенность сетей для оказания «условно бесплатных услуг» состоит в том, что их функционирование регулируется, в первую очередь, моральными нормами, что, конечно же, не исключает правовой формализации в дальнейшем.

Поэтому «мягкие» сети современного социума можно рассматривать как зарождающийся субстрат будущего постинформационного общества, а феномен религиозных инфраструктур древности с преобладанием моральных механизмов регуляции – как один из наиболее ранних зародышей социальных технологий будущего.

В индустриальную эпоху, вплоть до середины XIX века, осмысление мира и его проблем происходило без использования концепта «человечество», а хозяйственная деятельность описывалась в основном категориями «труд», «себестоимость» и «товар». Современное «глобальное» человечество возникло прежде всего в мире «ценностей», «услуг» и «творчества». Этот феномен зародился тогда, когда Мы-идентичности вышли за рамки родовой общины (прежде всего в религиозных и монархических сообществах), но окончательное его становление произошло лишь в период формирования наций. Следующий этап в развитии феномена «человечество» формировался на субстрате науки и искусства с их специфическими услугами, ценностями и творчеством.

Нельзя не заметить, что если нации возникли из религиозных и монархических сообществ с помощью институтов переписи, музея и карты [9], то «человечество» трансформируется из многих наций в единую целостность с помощью категорий «ценность», «творчество» и «услуга».

В начале формирования «глобального» человечества разнообразные нации находятся вместе **только** на глобусах, в музеях и документах переписей. Затем с помощью прогнозов погоды, спортивных соревнований, средств массовой информации и индустрии развлече-

ний, отдыха и туризма, торговли и финансов, мировых войн и транснациональных корпораций человечество создается, прежде всего, в воображении его носителей.

Критерием перехода от «локального» понимания человечества к «глобальному» может служить доминанта элементов глобализма не только в знаковом, низкоэнергетичном (наука, искусство, торговля, связь, транспорт, финансы и т.п.), но и в материальном, высокоэнергетичном пространстве.

В настоящее время «глобальное» человечество все еще более виртуально, чем материально. По преимуществу оно существует в рефлексии, то есть это прежде всего знаковый, ментальный объект. Сказанное означает, что мы ощущаем себя единими представителями самой большой человеческой общности, прежде всего в мире ценностей – половых, религиозных, классовых, спортивных, экологических и многих других. Но ситуация в мире такова, что человечество, это «воображаемое» сообщество, становится вместе с семьей, культурой и нацией одной из основных «единиц выживания» для всех людей.

«Расширенный», глобализированный гуманизм, вероятно, позволит человечеству перейти в качественно новое состояние «постинформационного общества», которое, как это прогнозируется, выведет социум на качественно новый медико-биологический уровень.

РЕЗЮМЕ

Виконано системний аналіз розвитку європейського гуманізму за останні дві тисячі років. Аналізується роль гуманізму в становленні і розвитку глобального соціуму.

SUMMARY

Analysis of humanism system development is done for last 2 thousands years. Humanism role in formation and development of global society is analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Клир Дж. Системология. Автоматизация решения системных задач: Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1990. – 544с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура: Пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Кастельс М. Становление общества сетевых структур //Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.: Academia, 1999. – С.494-505.
4. Шегедин М.Б. Медсестринство у світі. – Львів: Край, 1999. – 364 с.
5. Тоффлер Э. Третья волна. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
6. Элиас Н. Общество индивидов: Пер. с нем. – М.: Праксис, 2001. – 335 с.
7. Хэнди Ч. Алчущий дух. За гранью капитализма: поиск цели в современном мире //Новая постиндустриальная волна на Западе. – М.: Academia, 1999. – С.163-185.
8. Иноземцев В.Л. Капитализм, социализм или постиндустриальные общества? //Иноземцев В.Л. За десять лет. К концепции постэкономического общества: Научное издание. – М.: Academia, 1998. – С.78-96.
9. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма: Пер с англ. – М.: «Канон- пресс Ц», «Кучково поле», 2001. – 288 с.

Надійшла до редакції 23.04.2002 р.

УДК 141.3

У ИСТОКОВ ТРАГИЧЕСКОГО (О книге Ницше «Рождение трагедии из духа музыки»)

А.Н.Хримли

Фридрих Ницше – выдающийся немецкий философ второй половины XIX века. Наибольшей известностью пользуются его книги, посвященные критике религии, вопросам морали: «По ту сторону добра и зла», «Так говорил «Заратустра», «Сумерки идолов», «Антихрист». Все эти книги относятся к последнему периоду его творчества – к восьмидесятым годам. Но в начале творческого пути Ницше страстно увлекался вопросами эстетики, искусства. В 1868 году, сразу же после окончания Лейпцигского университета он стал преподавателем Базельского университета на кафедре филологии. В 1871 г. он пишет свою первую книгу «Рождение трагедии из духа музыки», посвященную возникновению и развитию греческой трагедии.

Значительным событием в жизни Ницше стала его дружба с композитором Рихардом Вагнером. Несмотря на огромную разницу лет (Рихарду было 56, а Ницше только 25) они чувствовали обоюдную симпатию и оказывали влияние друг на друга. Вся проблематика эстетической концепции Ницше подсказана ему Вагнером: о греческой трагедии, о роли музыки в рождении трагедии, о месте музыки в системе искусств. Ницше был в те годы старательным учеником Вагнера. Рихарду Вагнеру Ницше посвятил свою первую книгу.

Шестнадцать лет спустя, будучи уже вполне зрелым философом, Ницше писал о своей книге: «...юношеское произведение, полное юношеской смелости и юношеской тоски, независимое, упрямо самостоятельное, даже там, где оно, по-видимому, подчиняется какому-либо авторитету и собственному благоговению, – короче, первый плод, также и во всяком дурном смысле этого слова, страдающий всеми ошибками молодости...».

И далее Ницше перечислял те недостатки, которые, по его мнению, были присущи книге: «Я нахожу ее дурно написанной, неуклюжей, тягостной, неистойвой и запутанной в своей картинности, чувствительной, кое-где переслащенной до женственности, неровной в темпе, без стремления к логичной стройности, чрезвычайно убежденной и потому не считающей нужным давать доказательства».

Но, несмотря на недостатки, книга была тогда и сейчас остается одним из первых и лучших произведений в науке об античности. Ницше сумел раскрыть специфические особенности греческой трагедии, греческого театра, тайну «катарсиса» – очищающего воздействия трагедии на душу человека.

Трагедия как жанр драматического искусства возникла в древней Греции в VI в. до н.э. Отцом греческой трагедии считают Эсхила. Его пьеса «Царь Эдип» пользовалась огромным успехом.

Театр в Афинах вмещал более 30 тысяч зрителей. Театр располагался на холме прямо под открытым небом. Места для зрителей образовали амфитеатр-полукруг. Впереди находилась сцена, где происходило театральное действие.

Первоначально театральные представления давались только в праздники, посвященные богу Дионису, и составляли принадлежность культа. Дионис – греческий бог виноградарства и виноделия – именовался также Вакхом. Его спутниками были сатиры, силены и нимфы.

Согласно легенде, Диониса разорвали титаны. Но нельзя убить бога, и каждый год он снова воскресает. В честь Диониса проводились празднества, называемые дионисиями. Почитательницы Диониса, менады, называемые также вакханками, прославляли

его. В его честь исполнялись песни – дифирамбы». В жертву богу убивали козла, а спутники Диониса – сатиры – одевались в козлиные шкуры. Под звуки флейт, бубнов, тимпанов исполнялись оргиастические пляски. Масса участников этих празднеств, охваченная экстазом опьянением, шумно радовалась, прославляя Диониса. Цветами и венками усыпали колесницу Диониса. Каждый человек чувствовал себя членом этого всеобщего братства и готов был в пляске взлететь в воздушные выси.

Культ Диониса распространился далеко за пределы Греции, вплоть до Индии. У каждого народа этот культ имел свои особенности. В странах Востока праздники Диониса отличались большой грубостью и распушенностью. Ницше пишет, что почти везде центр праздника лежал в неограниченной половой разнузданности, в смешении сладострастия и жестокости, как будто выпили «напиток ведьмы». Это был грубый, карикатурный дионисизм. Человек опускался на уровень тигра или обезьяны.

В отличие от стран Востока, в Греции оргиастические особенности праздника оказались существенно смягченными. Греки придавали своим празднествам духовное содержание. Они устраивали соревнование певцов, музыкантов, играющих на кифаре и лире, состязания в гимнастике и атлетике.

Вопреки общепринятому мнению, что культ Диониса является началом греческой трагедии, Ницше утверждал, что основу трагедии составляет не одно, а два начала: культ Диониса и культ Аполлона. Аполлон – любимец Зевса – бог солнечного света, покровитель искусств. Все умолкают, когда Аполлон появляется вместе со своими спутницами – музами. Их девять, и каждая из них – покровительница науки или искусства. Даже боги с восторгом внимают хору муз и игре Аполлона на лире. Аполлон – создатель прекрасного. Согласно легенде он обладал и даром предвидения будущего, даром вещания. Ницше писал, что этот божественный дар вещания присущий Аполлону, можно сравнить с прекрасным сновидением. Мир Аполлона – это мир сонных грез, мир мечтаний, мир образов, тогда как мир Диониса – опьянение.

Оба начала – аполлоническое и дионисическое – Ницше считал естественными свойствами, прорывающимися из самой природы. Это силы, в которых проявляются художественные инстинкты природы. «Мир сонных грез, совершенство которых не находится ни в какой зависимости от интеллектуального развития или художественного образования отдельного лица, а с другой стороны, действительность опьянения, которая также нисколько не обращает внимания на отдельного человека, а скорее стремится уничтожить индивид и освободить его мистическим ощущением единства».

Художник творит под действием художественных позывов природы. Художник при этом может быть либо аполлоническим художником сна, либо дионисическим художником опьянения. Создатель трагедии – одновременно художник и опьянения и сна. В его творчестве оба начала взаимодействуют, влияют друг на друга. Действие «дионисического начала являются «титаническим» и «варварским». Аполлоническое начало сдерживает и одухотворяет его.

Установив наличие двух основ искусства – аполлонической и дионисической, Ницше анализирует их взаимодействие в процессе творчества.

Первая ступень этого процесса – общее настроение художника, особый настрой души, когда четких и ясных, зримых образов еще нет. Это – дионисический настрой души, дионисическая музыка, состояние вдохновения, восторга. И лишь затем под воздействием этого настроения, этой дионисической музыки, начинают вырисовываться образы. Музыка становится как бы зримой в символическом сновидении, под аполлоническим воздействием. Препрежнее состояние, лишённое образов и понятий, перерастает в иллюзию, создает вторичное отражение в форме образов, в форме отдельного уподобления или примера.

Этот процесс разряжения музыки в образы проявляется в лирической поэзии. Здесь, по мысли Ницше, происходит высшее напряжение языка, стремящегося подражать музыке. «Слово, образ, понятие ищет некоторого выражения, аналогичного музыке».

Аполлонически – дионисическим художником Ницше считал Гомера. Он по мысли Ницше, является выразителем художественных инстинктов природы и поэтому должен быть максимально близок к природе. Это качество – близость к природе, даже единство с нею – Ницше называл термином, который употреблял еще Шиллер, – «наивность». Наивность художника – не простота, не примитив, это полная поглощенность красотой иллюзии, когда воображаемый мир воспринимается как реальность.

Гомер, по словам Ницше, невыразимо возвышен в этом смысле. Олимпийские боги воспринимаются в его творениях как подлинная реальность, реальное отражение сферы красоты.

К числу аполлонически – дионисических художников относил Ницше и знаменитого греческого поэта VII в. до н.э. Архилоха, заслугой которого Ницше считал то, что он ввел в литературу новый жанр – народную песню. Народная песня – это, по характеристике Ницше, музыкальное зеркало мира. Музыка и текст в песне соединены. Музыка увековечивает оргиастические волнения народа. Текст, деление песни на строфы, – аполлонический мир образов.

Как и лирическая поэзия, трагедия, по Ницше, рождается из духа музыки. Образное поэтическое содержание ее выражал хор. Греческий хор сатиров – основа трагического действия, с него начинается трагедия, из него говорит дионисическая мудрость. Сатир – это тот же дионисический хоревт, который был частью мифа о Дионисе и культа Диониса.

Что такое хор в греческой трагедии, какую роль он играет?

Мир сцены – это видение хора сатиров. Хор ведет себя так, словно все, что на сцене происходит, – сама реальность, и в этом убеждает зрителя. Сатир видит бога, с ним общается. Зритель тоже начинает верить, что на сцене – настоящий бог. Мир сцены для зрителя – такой же вероятный и реальный, каким был для эллинов мир богов на Олимпе. Они были уверены в существовании Этого мира.

Хор древнее драмы, т.е. действия. Первоначально трагедия была только хором. Позднее к хору присоединяется действие, о котором поет хор. Действие – драма – есть, стало быть, повествование хора. Хор как бы порождает из себя это видение и говорит о нем символически, пляски, звуков, слова. Хор-единственная «реальность», тогда как действие – ее порождение. Хор, следовательно, первоначальнее и даже важнее собственно «действия».

Хор служит Дионису. Он страдает и в то же время он вещает истину. Он мудрый, он провозвестник мудрости. Хор – музыкант, поэт, плясун и духовидец в одном лице. Греческая трагедия – это, стало быть, дионисический хор, который все снова и снова разряжается аполлоническим миром образов. Трагедия – это аполлоническое воплощение дионисического познания.

Хор – непосредственный участник действия, в которое он вовлекает зрителей. Трагический хор, писал Ницше, «есть... драматический первофеномен: видеть себя самого превращенным и затем действовать, словно ты действительно вступил в другое тело и принял другой характер»... «...Здесь налицо отказ от своей индивидуальности и погружение в чужую природу». И этот феномен распространяется на массу зрителей.

Собственно, в способности зрителя принять вымышленный мир образов за реальность и кроется секрет эстетического восприятия. «В сущности, эстетический феномен прост, надо только иметь способность постоянно видеть перед собой живую игру и жить непрестанно окруженным толпой духов, – при этом условии будешь поэтом; стоит только почувствовать стремление превращаться в различные образы и говорить из других душ и тел – и будешь драматургом».

Особое место в науке о греческой трагедии занимает проблема воздействия трагедии на зрителя.

Еще Аристотель писал об очищающем воздействии трагедии на душу человека. Трагедия вызывает страх и сострадание, которые производят катарсис – очищение. До сих пор теоретики спорят, в каком смысле имел в виду Аристотель «очищение». Неко-

торые считают, что в значении морального воспитания: ненависть к злу, порождающему страдания, любовь к добру делают человека чище, мягче, благороднее. Другие полагают, что катарсис имеет значение физиологическое: эмоциональное напряжение, созданное трагическими событиями, после окончания спектакля разряжается в расслабление и покой, усталость сменяется успокоением, «обновлением» души.

Ницше не ограничивался подобным объяснением. Он, не отвергал морально-воспитательного воздействия трагедии, не отрицал и облегчающего воздействия разрядки, но не считал это достаточным для объяснения того особого эффекта, который трагедия производит. Ницше писал: «Порой предполагается, что сострадание и страх приводят к облегчающему душу разрядке строгой значительностью изображаемых событий; иногда же имеются в виду чувства подъема и воодушевления, в смысле некоторого нравственного миропонимания, вызываемые в нас победою добрых и благородных принципов и принесением в жертву героя; и насколько я убежден, что для весьма многих людей именно в этом, и только в этом, заключается все действие, производимое на них трагедией...» «...все подобные люди, вкупе с их эстетиками-истолкователями, ровно ничего не поняли в трагедии как высшем искусстве».

Особенность воздействия трагедии на душу человека согласно мнению Ницше, заключается не только в том, что она вызывает ужас и сострадание, но также в том, что она производит просветление и даже некую трагическую веселость. Откуда это и почему? Секрет этого воздействия состоит в том, что герой трагедии испытывает страдания, которыми он искупает свои заблуждения и свои грехи. Страдание делает его мудрым, поднимает до уровня богов. Отсюда и та неземная радость, исходящая из божественной сферы.

Ницше показывает это на примере трех героев греческих трагедий: Эдипа, Прометея и Диониса.

Эдип – тип благородного человека, предназначенного судьбой к заблуждениям, бедствиям, безумным страданиям. Но благодаря им он становится источником мудрости. Он искупил свои заблуждения страданиями.

Прометей – герой, поднявшийся до титанического: он принуждает богов вступить с ним в союз. (Трагический цикл Эсхила: «Прометей, похищающий огонь», «Прикованный Прометей», «Освобожденный Прометей») Прометей виноват перед Зевсом, у которого он похитил огонь. Но он руководствовался благородной целью – научить людей пользоваться огнем. В глазах людей он стал символом прогресса, созидательных сил человечества. Особенно почитали его гончары. В его честь устраивали шествия с факелами и отмечали празднества – «прометейи».

Судьба Прометея подрывала веру в справедливость богов. Геракл убил орла, клевавшего печень Прометея, прикованного к скале, Прометей был освобожден. Жажда справедливости привела к оправданию Прометея, примирению с его грехом, к просветлению и радости.

Третий образ – сам бог Дионис. В течение длительного времени он был единственным сценическим героем. Позднее появились Прометей, и Эдип. Но они, по меткому замечанию Ницше, только маски этого первоначального героя.

Еще мальчиком Дионис, согласно легенде, был разорван на куски титанами и превратился в воздух, землю, воду и огонь. Из улыбки Диониса возникли Олимпийские боги, из слез его люди. Мать Диониса – Деметра – была погружена в вечную печаль из-за гибели сына. Но она вновь познала радость, когда ей сказали, что она может еще раз родить Диониса. (Согласно другой версии Дионис – сын Зевса и Семелы – дочери фиванского царя. После смерти матери, был выношен Зевсом в его бедре).

В мифе о Дионисе содержатся все элементы трагедии: действие, ставшее причиной страдания и заключающее в себе элемент возвышенного, потом – заклание, страдание, радостная надежда на разрушение заклания, и наконец, освобождение, торжество жизни.

В мифе о Дионисе, в песнях о нем сливались воедино печаль и радость. Печальные песни оплакивали смерть Диониса, веселые песни – провозглашали радость жизни.

Ницше писал, что грекам вообще был присущ оптимизм, разумное и радостное отношение к жизни. Философские размышления приводили многих к мысли, что жизнь полна страданий, и самое лучшее для человека – умереть молодым, а еще лучше – не родиться вовсе. Известен миф о царе Мидасе, который спрашивал Силена, спутника Диониса, что для человека самое лучшее, и услышал ответ: не родиться, не быть вовсе, скоро умереть. И в то же время греки создали образы бессмертных богов, считали бессмертие высшим даром. Греки любили жизнь, умели наслаждаться и радоваться жизни. Поэтому и греческая трагедия всегда включает в себе элементы просветления и трагической веселости. Представления об ужасе и нелепости существования преследовались воздействием греческой трагедии на зрителя. В этом видел Ницше «спасительное» деяние греческого искусства. «Сатирический хор дифирамба есть спасительное деяние греческого искусства», – писал Ницше. Жизнелюбие греков Ницше считал их замечательным достоинством. Он писал о греках, что это была «самая удачная, самая прекрасная, самая завидная, более всех соблазнявшая к жизни порода людей из всех бывших до сего времени»...

В формировании оптимистического отношения греков к жизни большую роль сыграли миф и греческая трагедия. Миф является основой культуры каждого народа. Миф отражал представления людей об устройстве мира, о законах человеческих взаимоотношений, выражал взгляды людей на нормы и правила поведения. Ницше писал: «...Лишь обставленный мифами горизонт замыкает целое культурное движение в веко, которое законченное целое»... «Образы мифа должны незаметными вездесущими демонами стоять на страже; под их охраной подрастает молодая душа, под знаменами их муж истолковывает себе жизнь свою и битвы свои; и даже государство не ведает более могущественных неписаных законов, чем эта мифическая основа»...

Миф, поскольку он вообще относится к искусству, и созданные на основе мифов трагедии, воздействуя на зрителя, осуществляли философскую функцию просветления. Зритель видел на сцене реальную жизнь, но в просветленном виде, в новой, просветляющей иллюзии. Человек – диссонанс, он полон противоречий, в нем уживаются положительные и отрицательные качества. Для возможности такому диссонансу жить, потребовалась, пишет Ницше, дивная иллюзия, набрасывающая перед ним покров красоты на собственное его существо. В этом состоит действительно художественное намерение Аполлона; в имени его мы объединяем все те бесчисленные иллюзии прекрасного кажущегося, которые в каждое данное мгновение делают существование достойным признания и ценностью.

Расцвет греческой трагедии приходился на VI-V века до н.э. Своего апогея греческая трагедия достигла в произведениях Эсхила и Софокла. Существенные изменения претерпела трагедия в творчестве Еврипида (V в до н.э.). Согласно Аристотелю, Еврипид был наиболее трагический поэт. Он создавал драмы, которые наиболее сильно потрясали зрителей. Его героями были простые люди, которые сами, без вмешательства богов, вершат свою судьбу. Особенно эмоционально действовали произведения, в которых представлена трагическая развязка родственных отношений. В «Медее» показана месть жены, преданной мужем, в «Ипполите» – любовь Федры к своему пасынку Ипполиту, в «Геракле» отец в припадке безумия убивает жену и детей. В ряде произведений Еврипид показал ужасы войны, страдания пленников («Гекуба», «Андромаха», «Троянки»). В «Вакханках» показаны последствия оргиастического культа Диониса. Во многих произведениях Еврипида ставятся под сомнение традиционные представления о богах. В интерпретации сказаний об Атридах («Электра», «Орест», «Ифигения в Авлиде») подвергаются отрицательной оценке некоторые действия и решения богов.

Язык пьес Еврипида был близок к обычному разговорному языку, используемому в народе.

В произведениях Еврипида отразились духовные и социальные проблемы эпохи кризисов, период острой борьбы сторонников аристократии и демократии. Нашли отражение рационализм, скептицизм философских течений того времени. Еврипид испытал на себе влияние софистов и Сократа.

Однако Ницше не считал трагедии Еврипида более высокой ступенью развития этого жанра. Он рассматривал их как падение, умирание трагедии, ее агонию. Если в трагедии Эсхила герой-полубог, то в трагедиях Еврипида герой – обычный человек, мещанин, посредственность. Зритель в театре Еврипида узнавал в его героях себя самого или своего двойника и радовался тому, что он, оказывается, умеет так красиво говорить.

Что же случилось, почему Еврипид изменил существующие традиции трагедии? Главное объяснение этого надо искать в конкретно-исторических условиях жизни Греции того периода, приведших к падению авторитета богов. Но Ницше видел во всем влияние Сократа. Сократ и Еврипид были близки по духу. Сократ посещал театр только тогда, когда шла новая пьеса Еврипида. Сократа и Еврипида считали двумя самыми мудрыми людьми. Дельфийский оракул изрек однажды, что мудрейший из людей – Сократ, а вторая награда на состязании в мудрости должна принадлежать Еврипиду.

Сократ был оптимист в философии. Ему был свойственен культ знания, культ разума. Он говорил: «Лишь знающий добродетелен», «Все должно быть сознательным», «Добродетельный есть и счастливый». Эти три положения составляли содержание сократовского оптимизма.

Влиянием этой философии Ницше объяснял смерть трагедии. Оптимизм проник в трагедию и мало-помалу захватил ее дионисические области. В трагедиях Еврипида все имеет осознанный характер, действующие лица руководствуются собственным разумом, а не подчиняются действию сверхъестественных сил. «Все должно быть сознательным, чтобы быть прекрасным». Создается новый, сократический-оптимистический мир. «Сократ является первообразом теоретического оптимиста, который, опираясь на упомянутую выше веру в познаваемость природы вещей, приписывает знанию и познанию силу универсального лечебного средства, а в заблуждении видит зло как таковое».

Итак, и в жизни, и в искусстве утверждается радость сократического познания. Самой наукой отвергается вера в божественные силы, уничтожается миф. Причины своих несчастий люди учатся видеть в своих собственных действиях, а не в действиях богов. «Сократ, – говорит Ницше, – учитель совершенно новой формы греческой веселости и блаженства существования».

Меняется и форма трагедии. Роль хора постепенно ограничивается, музыка исчезает. «Если трагедия рождается из духа музыки, то с исчезновением этого духа трагедия умирает», – говорит Ницше. На первый план выходят комедии Аристофана.

Смерть трагедии Ницше воспринимал, как величайшее несчастье в истории искусства. Греческая трагедия «покончила самоубийством», – писал он. – «Греки... – вечные дети; они и в трагическом искусстве только дети, не знающие, что за величественная игрушка была создана их руками и затем – разбита».

По-человечески, чисто эмоционально, можно понять скорбь Ницше по поводу смерти греческой трагедии. Но с точки зрения разума, логики развития, это событие не должно восприниматься пессимистически. Искусство не стоит на месте, оно меняется в соответствии с изменениями в характере общественной жизни, в поведении и нравах людей. Каждая эпоха имеет свое искусство. Прав был Гегель, когда он писал, что каждой эпохе свойственны свои жанры творчества. На смену классической трагедии Эсхила, Сократа, Еврипида пришли комедии Аристофана. И они, в свою, прекрасны и составляют неоценимое сокровище всемирной культуры.

Книга Ницше, конечно, не лишена недостатков. Как признавал и сам автор, ей не хватает логической последовательности, доказательства и некоторых положений, но в целом она производит сильное впечатление. Ницше проявил хорошее знание античной

культуры: древней философии, мифологии, искусства. Его мнение о двух основах греческой трагедии и об «очищающем» воздействии трагедии на душу человека – важный вклад в развитие эстетики как науки.

РЕЗЮМЕ

Стаття розкриває зміст і значення книги Ф.Ніцше, присвяченої історії виникнення та розвитку трагедії, як жанру драматичного мистецтва. Автор показує, що проблеми, порушені Ніцше, дотепер зберігають дискусійний характер, і книги Ніцше – істотний внесок у науку про античну культуру.

SUMMARY

The paper uncovers a content and value of the book F.Nicshе, devoted history of origin and development of tragedy, as genre of drama art. The author shows, that the problems affected Nicshе, till now keep debatable character, and book Nicshе – essential contribution to a science.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ф.Ніцше. Соч. в 2-х т. т.1. Изд-во «Мысль» – М., 1990. – С.49.
2. Ф.Ніцше. Собр.соч., т.1. Изд-во «Мысль». – М., 1990. – С.50.
3. Ф.Ніцше. Собр.соч., т.1. Изд-во «Мысль». – М., 1990. – С.77.
4. Ф.Ніцше. Собр.соч., т.1. Изд-во «Мысль». – М., 1990. – С.115.
5. Ф.Ніцше. Собр.соч., т.1. Изд-во «Мысль». – М., 1990. – С.116.
6. Ф.Ніцше. Собр.соч., т.1. Изд-во «Мысль». – М., 1990. – С.122.

Надійшла до редакції 14.05.2002 р.

УДК 141.17

ФЕНОМЕН КОНТРАКУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ СОЦИАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ И ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ ГЕРБЕРТА МАРКУЗЕ

И.Г.Сухина

Философско-антропологическая концепция немецко-американского философа Г.Маркузе (1898-1979) сложилась в русле «критической теории» Франкфуртской школы, будучи выражением ее фундаментальных интенций. Основу «критической теории» составляет постановка вопроса о причинах «нового варварства» (связанного с событиями двух мировых войн), которые сводятся к наличию некоего метафизического субстрата господства, формирующего западную цивилизацию с самых ее истоков. При обозначении смыслового архетипа «метафизики господства» используется образ Просвещения как символического выражения «антропоцентристской гордыни» (титанического стремления к господству над природой). «Диалектика» Просвещения, сформировав научно-рациональный тип мышления, обусловила инструментальный принцип реализации собственного господства т.н. «технологическую рациональность».

Современный этап развития западного общества произвел трансформацию «технологической рациональности» из инструментального принципа – в технократический. Господство над внешней природой возможно только при подчинении этим целям внутренней природы человека (искоренения всего витально-импульсивного и формирования экстравертированной «мужской самости», направленной на обладание и власть).

Всепроникающий характер господства реализует себя через общество (человек реципирует природный принцип господства, обращая его против себя). «Универсальность Разума, представленного абсолютным образом – философская копия социального общества, в котором все специфические интересы объединены в единое целое» [1, с.52]. В результате подавления эмоциональной сферы осуществляется перверсия витальных импульсов (на индивидуальном и на коллективном уровнях). Расширение и углубление организованного господства над человеком на путях «прогресса» западной цивилизации приводит к всеобщему накоплению агрессии, которая, вырываясь из-под контроля, демонстрирует «мрачную прозу» Освенцима и в которой «диалектика» Просвещения отказывается узнавать свой истинный лик.

По замыслу Маркузе, «критическая теория» является «неотъемлемой частью борьбы за свободное общество» [7, с.324]. Он вводит в структуру характерного для домарксистского анализа отношения «объект» и «субъект» особое звено: «систему общественных связей обмена деятельностью между людьми («праксис», «индустрия»). Это звено «переворачивает» указанное отношение и приводит к заключению о необходимости революционных преобразований действительности с помощью реальных общественных сил» [7, с.324]. Перспектива «нерепрессивной цивилизации» ориентируется на поиск «новой», не связанной с этосом угнетения, рациональности. Идея «новой рациональности» обозначает контуры следующего – антропологического этапа теоретической эволюции «критической теории». Здесь осуществляется инверсия отношения сознания к системе социальных связей с позиции его изначально-автономной формы в отношении к объективно «данному».

В работе «Эрос и цивилизация» Маркузе разрабатывает проект биопсихологического переустройства человека на основе эмансипации индивидуальных чувственно-эстетических способностей. Он подчеркивает, что «традиционные границы между психологией и социальной философией стали устаревшими вследствие тех условий, в которые поставлен человек в современную эпоху: прежде автономные психические процессы поглощаются публичным существованием индивида» [3, с.126]. Термин «биологический» употребляется им для обозначения «биологической потребности в свободе, коренящейся в органической структуре человека» [3, с.126]. Подзаголовок «Философское исследование учения Фрейда» свидетельствует, что психоаналитическая теория (особенно в виде социально-философских импликаций) оказала определяющее влияние на концепцию Маркузе. Фрейд был среди тех немногих мыслителей, которые, сумев преодолеть привычное «теоретическое самообольщение», приоткрыли завесу над темными глубинами человеческого бытия. Маркузе заимствует теоретическую модель личности Фрейда, которая служит исходным фоном тотальной критики современной западной цивилизации.

Модель предлагает динамическую схему, включающую три взаимосвязанных уровня психики: «Оно» (сфера бессознательных влечений), «Я» (сознательное, самоорганизующее начало), «Сверх-Я» (носитель социальных стандартов). Функционирование «Оно», в глубинах которого аккумулируются побудительные импульсы поведения, ориентировано на «принцип удовольствия» и осуществляется независимо от внешних условий объективно – «данного» (психика подобно компасу ищет пути к удовольствию). Сознательная сфера (Я) стремится упорядочить витальные импульсы сообразно с «принципом реальности», выражающим условия природной среды. Сфера социальных чувств (Сверх-Я), связанная с условиями общественной жизни, в свою очередь (в качестве «морального цензора») оказывает влияние на сознание. Сознательная сфера как «посредник» между разноречивыми уровнями психики, испытывает мощное воздействие с трех сторон: бессознательных влечений, природной среды, императивных социальных норм, – и чаще всего подавляется. Напряжение которое испытывает сознание от этих взаимоисключающих побуждений нередко становится причиной патологических изменений в психике. Этот драматический конфликт

составляет основное содержание жизнедеятельности личности (онтогенез), а, в конечном счете, – всей цивилизации (филогенез).

Отправным пунктом теоретических построений Маркузе является вторая психоаналитическая система, рассматривающая проблему возникновения энергии бессознательной сферы (которая была разработана Фрейдом после событий первой мировой войны). При исследовании неврозов и причин их порождающих Фрейд подчеркивал, что они коренятся не только в индивидуальной патологии, но и в социальной организации общества, подвергающей репрессии витальные потребности человека. Метапсихологические понятия данной системы – Эрос (инстинкт жизни) и Танатос (инстинкт смерти), заимствованные Фрейдом из древнегреческой мифологии, используются для анализа «глубинных» оснований господства. При интерпретации этих понятий Маркузе следует логике поздних работ Фрейда, отождествляя психологическую и социально-политическую проблематику. Влияние энергии этих универсальных витальных начал на человеческую психику, а также модификация инстинктов под воздействием «принципа реальности» можно представить в следующих схемах:

<u>ИНСТИНКТ ЖИЗНИ</u> (ЭРОС)	<u>ИНСТИНКТ СМЕРТИ</u> (ТАНАТОС)
Центростремительная сила, стремящаяся к соединению субстанции жизни в гармоничные структуры.	Центробежная сила, стремящаяся к разложению субстанции жизни на дробные структурные единицы.
<u>ЧЕЛОВЕЧЕСКАЯ ПСИХИКА</u>	<u>БЕССОЗНАТЕЛЬНАЯ СФЕРА</u>
<u>ИНСТИНКТ ЖИЗНИ</u> (ЭРОС)	<u>ИНСТИНКТ СМЕРТИ</u> (ТАНАТОС)
Лежит в основе конструктивной, созидательной, творческой деятельности человека в социальной сфере.	Лежит в основе деструктивной деятельности и девиантного, агрессивно-садистского, поведения человека.

Инстинкты бессознательного требуют своего немедленного удовлетворения, однако не находят полноценной разрядки в реальных условиях окружающей среды. В результате перехода от «принципа удовольствия» к «принципу реальности» происходит фундаментальная трансформация человеческой природы, связанная с отчуждением чувственности и репрессивной организацией инстинктов (оказывающая воздействие на их цели и ценности):

МОДИФИКАЦИЯ ИНСТИНКТОВ

<u>От:</u>	<u>К:</u>
Немедленного удовлетворения Удовольствия и наслаждения Игры и радости Восприимчивости Отсутствия подавления	Отсроченному удовлетворению Сдерживанию удовольствий Тяжелому труду и заботам Продуктивности Безопасности

В контексте «принципа реальности» Маркузе выделяет два вида подавления: «основное» и «дополнительное». «Основное» подавление служит онтологическим целям самосохранения индивида в условиях природной среды (онтогенез). «Прибавочное» подавление (которое Фрейд «упустил» из виду) вводится для объяснения причин появления ре-

прессивной цивилизации (филогенез). Основное подавление модифицирует Танатос таким образом, что его агрессивная энергия служит общественным целям: будучи направлена на внешний мир, она преобразует его в смысле органических потребностей человека, а, устремляясь на личность, контролирует ее поведение в форме угрызений совести. Подавление Эроса Маркузе представляет как ограничение чувственно-эротической сферы гениталиями, в результате которого сексуальность лишилась своего автономного значения, подчинившись «внешней» цели – воспроизведению потомства. «Принцип реальности» окупает эту жертву в утилитарно-практическом плане: освободившаяся энергия Эроса направляется на производительный труд, который оказывается отчужденным от человека.

Исторически обусловленной формой «принципа реальности» является «принцип производительности», осуществляющий такую модификацию инстинктов, которую общество навязывает индивиду с целью превращения его из естественного существа в социально-приемлемое орудие производства. Индивид оказывается в ситуации логического круга: «он должен работать, чтобы жить, и жить, чтобы работать». Цивилизация предстает как мир социальных (трудовых) императивов, осуществляющих свою деятельность за счет репрессивной сублимации энергии инстинктов. Однако, поскольку динамика витальных процессов связана с таким балансом Эроса и Танатоса в котором Эросу принадлежит ведущая роль, прогресс цивилизации обеспечивается ослаблением инстинкта жизни. Это оборачивается распадом естественного баланса инстинктов и ростом агрессивно-экстрасцированных импульсов. «Поскольку в основе цивилизации лежит прогрессирующий отказ от удовлетворения потребностей, то она движется к самоуничтожению» [4, с.80]. Маркузе приводит впечатляющие примеры «нового варварства» (фашистские и коммунистические режимы, концентрационные лагеря, мировые войны и атомные бомбардировки), являющиеся закономерным (!) итогом диалектики «прометеевской» цивилизации. «Прогрессирующее разрушение жизни, будучи характерным для современной индустриальной цивилизации, имеет свои инстинктивные корни, увековечивающие деструктивность прежде всякой рациональности» [4, с.85].

Тем не менее, Маркузе считает, что конфликт между инстинктами и цивилизацией не безысходен. Репрессивность принадлежит не к сущности цивилизации как таковой, но является исторической формой организации человеческого бытия. Упразднение «прибавочной репрессии» вполне реально. Более того, современный этап развития цивилизации определил безальтернативный характер решения подобной проблемы. Определяя перспективы «нерепрессивной цивилизации» Маркузе делает парадоксальный с точки зрения «критической теории» вывод. Решение задачи упразднения «прибавочной репрессии» связывается им с современным этапом НТП, обеспечившим переход от «экономики скудости» к «экономике изобилия», что является главным достижением «прометеевской» цивилизации. В условиях материального изобилия, избавляющего от тягот производительного труда, инстинкты освобождают свою энергию для собственных нужд. Индустриальное общество послевоенного времени – переломный для истории этап, за которым цивилизация может прийти либо к самоуничтожению, либо к перспективе новой «нерепрессивной рациональности».

Что же препятствует эволюции современного западного общества к новым формам организации социальной жизни? По мнению Маркузе, это интересы господства, поддерживающие идею «борьбы за существование», через которую «принцип производительности» стремится сохранить свой репрессивный потенциал. В современных условиях консервативный принцип производительности (аналог марксистских производственных отношений) пытается сохранить свое деспотическое господство, через систему традиционных социальных институтов, бюрократические структуры и буржуазную аффирмативную культуру. Социальная система может сохранять эффективность своих репрессивных функций постольку, поскольку индивид разделяет этос угнетения (окончательное подчинение этосу угнетения совершается в области идеологии и культуры).

Человек современной цивилизации добровольно отождествляет себя с социальной реальностью. Данной стадии отчуждения присущ специфический тип массового сознания, который Маркузе называет «счастливым». Поэтому провозглашаемые «критической теорией» истины освобождения связываются с радикальной деятельностью носителей элитарного сознания (творческая интеллигенция) и молодежи.

Подчеркивая историческую ограниченность «принципа производительности», Маркузе разрабатывает антропологический проект «преобразования инстинктов», уповая на культурную революцию. «Борьба за существование теперь превращается в согласованную борьбу против всяких ограничений свободной игры человеческих способностей» [4, с.162]. Объектом критики становится аффирмативная (утверждающая существующий социальный порядок) культура, манипулирующая сознанием масс «с помощью контроля над информацией, индустрии досуга и развлечений, с помощью формирования ложных потребностей» [4, с.16].

По мнению Маркузе, главным является вопрос о возможности построения такого цивилизованного порядка, при котором человеческие потребности удовлетворялись бы таким образом, чтобы не было необходимости в «прибавочной репрессии». Он уповает на эстетическое измерение, связанное с потенциалом неподвластных «принципу реальности», глубинных психических сил «бессознательного». Рассматривая идеи Канта об общем корне чувственности и рассудка, идеи Шиллера об эстетическом воспитании, он указывает на попытки философов примирить разум и чувственность при помощи фантазии, как на свидетельство возможности новой «нерепрессивной рациональности». Маркузе считает, что фантазия способна давать ответы более близкие к истине, чем те, которые получены с помощью понятийного анализа. Художественная фантазия выражает связанные с «принципом удовольствия» истины освобождения, которые на современном этапе НТП утрачивают свой утопический характер. Считая, что фантазия обладает силой представления о целях в настоящем, он стремится вернуть утопии первоначальный смысл: то, что осуществимо, но еще не осуществлено. Миссия художественной фантазии – эстетическое выражение «Великого отказа» от этоса угнетения. «Эстетическая культура предполагает совершенный переворот всего способа ощущать, и такая революция становится возможной при достижении цивилизацией высочайшей зрелости. Когда на смену «принуждению потребностей» придет «понуждение изобилия», человеческое существование получит толчок к свободному движению, которое само для себя есть и цель, и средство» [4, с.160].

Изменение функциональных отношений между структурными элементами психики в результате «вторжения» принципа реальности в сферу принципа удовольствия, Маркузе представляет при помощи мифологических образов Орфея и Прометея. Образ Прометея символизирует связанный с продуктивностью экстравертированный тип личности («ego agens»), противопоставляющий себя «данному» (природе) и стремящийся к безраздельному господству над ним. Орфей символизирует интровертированный тип личности, воплощающий «эстетизм как жизненный принцип» (свободу наслаждения красотой). Орфей, как архетип эмоционально-эстетического единения с природой, не стал героем западной цивилизации, которой удалось переиначить психику «естественного человека». В новых условиях, Орфей становится субъектом «Великого отказа», основывающегося на эстетическом неприятии любых форм господства и абсолютном доверии к велениям фантазии, традиционно принадлежавшим лишь сфере художественной культуры. Эстетическое измерение размыкает узкие границы утилитарной рациональности, открывая беспредельные возможности творческого самовыражения личности. Гуманизм Маркузе выражается в безусловном доверии к инстинктивной природе человека. «Для спасения цивилизации потребовалось бы упразднение репрессивного контроля, наложенного ею на чувственность. Из этой идеи вырастает эстетическое воспитание. Его цель – необходимость примирения разума с интересами чувств» [4, с.160].

Образ Орфея символизирует силу самовозрождения человека как целостной личности. Реактивация полиморфной «орфической чувственности», как явление социального масштаба, должна привести к естественной самосублимации инстинктивных влечений в социально-приемлемые формы и созданию нерепрессивной десублимированной цивилизации. Рассуждая в духе идей М. Вебера, Маркузе осуществляет инверсию в традиционном (марксистском) подходе к революции: преобразование социальной системы не является причиной освобождения человеческих способностей; наоборот, формирование нового мироощущения является предварительной и обязательной предпосылкой изменения условий жизнедеятельности индивида и общества. Наиболее радикальные преобразования изначально должны быть осуществлены в сознании личности, в сфере культурных и эстетических ценностей. Продуцируемые художественным воображением образы свободы должны стать побудительными мотивами культуротворческой деятельности нового исторического субъекта.

Перспектива «революции инстинктов» намечается Маркузе в связи с упразднением их репрессии в сфере трудовой деятельности, с возможностью освобождения труда от «принципа производительности», в условиях которого он приобрел отчужденно-садицистский характер. Он стремится обнаружить в созидательной деятельности некий, стимулирующий ее, неразложимый чувственно-инстинктивный элемент (Эрос), обеспечивающий единство творческих способностей человека. Творческая деятельность рассматривается в качестве инстинктивной эстетической аффектации, адекватной среде обитания человека. Постулируемое «принципом производительности» противоречие между трудом и удовольствием не является универсальной нормой. Ссылаясь на теорию «труда-игры» французского философа Ш.Фурье и теорию «труда-искусства» английского поэта В. Морриса, он говорит о возможности превращения труда в источник эстетического и морального удовлетворения. Развитые социально-экономические условия опредмечивают инстинктивный базис творческого самовыражения личности. Конец судьбоносного цикла развития цивилизации – от «принципа удовольствия» к «принципу реальности» и в перспективе – к «творчеству-самовыражению-игре» он представляет как антропологический по своему значению «скачок» от Homo Laborans («человек трудящийся») к Homo Ludens («человек играющий»). Трансформация трудового инстинкта в творческую деятельность должна произвести «революцию в сфере инстинктов».

Маркузе различает «внутреннюю» природу человека – структуру первичных чувственно-эстетических инстинктов, и «внешнюю» – экзистенциальный фон человеческого существования. Он проводит конкретизацию универсального понятия «освобождение природы», которое принимает форму «эмансипации чувственности» (внутренней природы человека), а также форму воссоздания «экологического баланса» между человеком и его экзистенциальным окружением (природой и обществом). В условиях отсутствия репрессии энергия инстинктов обнаруживает тенденцию к «самосублимации в долговременные и расширяющиеся отношения, которые способствуют усилению удовлетворения» [4, с.160]. Самосублимация энергии Эроса и сублимация энергии Танатоса завершат филогенез «нерепрессивной цивилизации».

Сущность идеи биопсихологического переустройства заключается в утверждении того, что эмансипация чувственности (Оно), сопровождается эмансипацией сознания (Я) и самосознания (Сверх-Я), охватывая всю тотальность человеческого бытия. Подчеркивая, что не существует инстинктов «вне» исторической структуры общества, Маркузе предполагает будущее распространение полноценного инстинктивного потенциала на социальные отношения, что приведет к «рациональной реорганизации огромного индустриального аппарата, высокоспециализированному общественному разделению труда, использованию различных видов энергии фантастической силы и сотрудничеству широких масс» [4, с.224]. Т. о., новая «инстинктивная чувственность» оказывается источником «новой рациональности» новой социальной реальности.

Маркузе утверждает, что человечество приблизилось к новому повороту в трансформации инстинктов, при котором свершится «великий возврат» достижений цивилизации к самому индивиду. Мощнейший потенциал «принципа производительности» должен обратиться от интересов собственного господства к интересам человека (его творца). Это подразумевает гармонию онто – и филогенетического аспектов человеческого бытия, поскольку современный уровень достижений цивилизации является результатом вековых коллективных усилий, а его возможности должны обеспечить счастье для каждого. «Великий возврат» означает свершение истории. Освобождение от времени окончательно примиряет человека с природой (идеал удовольствия – отсутствие времени; «Оно», как изначальная сфера принципа удовольствия неподвластно его силе).

Говоря о субъектах новой чувственности (рациональности), Маркузе ориентирует свою антропологическую концепцию на молодежь. «По природе – молодежь на переднем крае борьбы за Эрос против Смерти и против цивилизации, которая стремится укоротить «окольный путь к смерти», путем контроля над средствами поддержания жизни» [4, с.309]. Эта апелляция имеет конкретно-исторический адресат – Маркузе оказался современником (идейным вдохновителем) массовых неформальных молодежно-студенческих движений США и Западной Европы послевоенного времени.

Молодежный протест, развернувшийся в условиях передового в техническом и технологическом отношении Западного общества, отразил характерные противоречия развития современной цивилизации. Выпестованная этими событиями контркультура, была своеобразной реакцией молодежи на негативные аспекты развития «позднебуржуазного» общества в эпоху глобальных проблем. Анализ показывает, что концепцию Маркузе, молодежную контркультуру и глобалистику объединяет общий эсхатологический мотив – предчувствие возможного конца технократической цивилизации. При этом глобалистика акцентирует мотив дезорганизации внешнего (природного) мира, а контркультура – мотив дезорганизации внутреннего мира человека и его ценностей.

Совокупность глобальных проблем свидетельствует, что ценностная установка на «прометеевский активизм» исчерпала свои возможности. В глобалистике обозначилось понятие «экологического порога» – меры допустимых изменений различных экосистем, за которой происходит разрушение биоценозы – цепочки жизни, последним звеном которой является человек. Стремление к господству человека над природой и связанное с ним стремление к господству человека над человеком не могут служить ничему позитивному. Подчеркивая, что современный человек утратил полноту и целостность бытия, воспринимая его как сырье для производства, Маркузе прокламировал чуждый для западной метафизики образ всеединства объекта и субъекта – «бытия-в-себе-и-для-себя». Характерный для восточной ментальной традиции образ единства «человека-природы-космоса» может рассматриваться как предпосылка глобального сознания, прообразом которого является идея «новой рациональности».

Маркузе выражал новое понимание глобалистики, ставя решение глобальных проблем в зависимость от человека и его ценностных ориентиров. Будучи преодолением технократизма и социологизма, новый подход обозначил в глобалистике философско-антропологическую проблематику (сегодня под экологией понимают в первую очередь «экологию человека»). Метапсихологические понятия и мифологические образы философско-антропологической концепции Маркузе связаны как с глобальной постановкой вопроса, так и с поиском новых перспектив развития современной цивилизации. Апелляция к фантазии и утопии в рамках данной концепции связана с разработкой для будущих поколений системы принципиально новых идеалов и ценностей, для того, чтобы они, оказывая влияние на сознание, побуждали человека к действию.

РЕЗЮМЕ

У статті в контексті (методології) філософсько-антропологічного і соціально-філософського вчень німецько-американського філософа Г.Маркузе розглядається молодіжна контркультура як закономірний соціокультурний феномен другої половини ХХ

століття, породжений логікою розвитку сучасної західної техногенної цивілізації в епоху глобальних проблем.

SUMMARY

In clause in a context (methodology) philosophical-anthropology and social-philosophical doctrines of the German – American philosopher H.Marcuse is considered youth counterculture as natural social and cultural phenomenon of second half XX of century caused by logic of development modern by western technical civilization in epoch of global problems.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Marcuse H. Reason and Revolution. Hegel and the rise of social theory. London, New York, Toronto. – Copyright, 1941, by Oxford University Press. – 431 p.
2. Базиліук А.Ф. Соціальна філософія «неомарксизма». – Київ: Політиздат України, 1989. – 166 с.
3. Баталов Э.Я. Філософія бунта. – Москва: Політиздат, 1973. – 222 с.
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Філософское исследование учения Фрейда. – Киев: ИСА, 1995. – 352 с.
5. Мельвиль А.Ю., Разлогов К.Э. Контркультура и «новый» консерватизм. – Москва: Искусство, 1981. – 264 с.
6. Социальная философия Франкфуртской школы (Критические очерки). – Москва: Мысль; Прага: Свобода, 1978. – 357 с.
7. Філософія культури. Становление и развитие. – Санкт-Петербург: Лань, 1998. – 448 с.
8. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика Просвещения. Філософские фрагменты. Москва – Санкт-Петербург: Медиум, Ювента, 1997. – 311 с.
9. Шестаков В. О новом измерении Герберта Маркузе. – «Вопросы литературы», 1978, № 9. – С.278 – 284.
10. Штайгервальд Р. «Третий путь» Герберта Маркузе. – Москва: Издательство Международные отношения, 1971. – 341 с.

Надійшла до редакції 23.05.2002 р.

УДК 81'2/'44

“ПАРАДОКС” ФЕНОМЕНАЛЬНОГО ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО АСПЕКТІВ МОВИ

Н.В.Маргеліс

За придбаннями ми не бачимо втрат, хоча ці втрати не менш неймовірні, ніж досягнення. Вся історія філософії розігрується у суцільних порушеннях між втраченим та набутим знанням. Нерозуміння переслідує нас там, де ми сприймаємо думку не в ритмах її становлення, а в статичності терміна. І тоді існує варіант філософії як переліку понять, які починаються з визначення, що є концептуальною в'язницею (хоча і є необхідною на стадіях розуміння). Це раціональність: як розумність, як нормативна теорія методу, як культурна система [1]. Але часто розуміння обертається невизначеною абстракцією, метод розпливається на очах, а культура сплітається з догматизмом. І нам не вдається довести, що раціональність науки краща за раціональність магії, а світоглядні і методологічні неприємності, які звідси витікають, цілком очевидні.

Інший шлях, під знаком якого протікає вся історія філософії ХХ століття – розуміння, яке починається з пильного прислуховування до перебоїв історичних ритмів та їх опису. Вихідним пунктом на цьому шляху є сліди – Логос (без якого, як агента рачіо, не обійтись) та Ейдос.

Якщо Логос, умовно кажучи, є пізнання як діяльність та її результат – сенс/істина, то Ейдос – пізнання як споглядання, так зване “наочне створення (вирізьблення) сенсу”. Це можна розглядати як передумову феноменологічного методу: співвідношення емпіричного споглядання та чистого споглядання феноменів трансцендентальної свідомості.

Що ж таке феномен? Звернемося до Гайдеггера, який пояснює, що в перекладі з грецької феномен означає “те, що себе викриває”, “самовиявлене”, “відкрите”. Це визначення феномена, за Гайдеггером, вже містить у собі відмінність від того, що прийнято називати “явищем”. Явище як “явище чогось” означає не виявлення самого себе, а повідомлення про щось таке, що саме себе не виявляє і безпосередньо виявити не може. Явище вказує на інше, а феномен – на самого себе; явище розглядається в пізнанні як засіб, який цікавить того, хто пізнає, саме через те, що вказує на щось, що лежить за ним – сутність. А сутність не може розглядати себе інакше, як через щось інше, тобто опосередковано. Феномен же, навпаки, сам по собі є мета пізнання, пізнання феномена – безпосередньо; на відміну від опосередкованого, дискурсивного пізнання, воно скоріше інтуїтивне, тобто пов’язане з переживанням.

Феноменологічний напрямок служить прикладом повернення до досвіду переживання для відтворення його основних структур. Переживання розуміється як відчуття. розвинений варіант якого дозволяє ціле вхопити раніше його частин. Тому феноменологи вважають почуття, їх інтенціональну структуру, більш продуктивним предметом аналізу на шляху пошуку істини/сутності людини як цілісності і самодостатності.

Поняття феномена, говорить Гайдеггер, за своїм значенням передують поняттям явища. Дійсно, явище як таке, що повідомлює про щось, що стоїть за ним, повинно вже бути феноменом, тобто виявляти себе. Відмінність між феноменом і явищем – це відмінність нашої установки: якщо нас цікавить не сам феномен, а те, що лежить за ним, якщо ми подивимось на феномен лише як на засіб, то тоді він виступає для нас як явище, яке само по собі не цікаве. Якщо ж ми шукаємо щось, що стоїть “позаду” явища, якщо в ньому самому ми бачимо мету нашого дослідження, - тоді ми зможемо побачити все те, чого, як правило, не помічаємо, оскільки дивимось так би мовити “крізь” нього на іншу, приховану за ним реальність. Зрозумілий в такий спосіб філософський метод ближче до художніх способів розглядання світу, ніж до наукового. Не випадково Гайдеггер весь час підкреслює, що наукове мислення, яке іде від явища до прихованої за ним сутності, розуміє істину як відповідність пізнання і реальності, що суттєво відрізняється від філософського мислення, яке розглядає істину як “неприхованість”, “відкритість” буття, тобто феноменологічно [2].

Феноменологія - послідовний ланцюг фактів безпередумовного пізнання світу в його первинній, чистій, безумовній самоданності й самоочевидності. Її мета – радикальне очищення досвіду від всіляких суб’єктивістських і об’єктивістських домішок та повернення до “самих речей”, не так, як вони подані нам в модусах різних “інтерпретацій” (наукових, релігійних, повсякденних та ін.), а так, якими вони є насправді, у первісній кореляції абсолютно очищених інтенцій свідомості та оголених предметних сутностей.

Під очевидністю розуміється не очевидність емпіричного факту, а очевидність екзистенціального плану, тобто те, що повинно бути випробуване, пройдене, пережите і встановлене особисто, власне-особисто, на собі. Адже логічні істини є істини можливо, або істини мови. Вони можуть бути в якомусь можливому світі, а можуть і не бути, якщо в них немає екзистенціального підтвердження. Це підтвердження дається діями, коли розв’язання якоїсь предметної задачі чи предметного умопошуку стало одночасно розв’язанням життя. І тоді те, що встановиться в такому випробуванні світу, буде мати

ознаки очевидності. Якщо ж ми будемо сидіти і спостерігати світ, не зачеплені ним, то шансів зустрітися з феноменом у нас немає.

Феномен – це все те, про що може говорити феноменолог лише постфактум, заднім числом. На думку Гайдеггера, це тісно пов'язано з перевагою просторових “моделей” буття над часовими. Справа в тому, що для феномена думки найстрашнішим ворогом є минуле, оскільки воно складається з такою швидкістю, що ми не встигаємо ані подумати, ані зрозуміти, а вже здається, що зрозуміли, подумали й пережили. Минулому властива видимість зрозумілого і пережитого просто тому, що ми кожної секунди, як кінцеві істоти, не можемо бути всюди і не маємо часу – він має бути нескінченним, – щоб розкрутити те, що з нами відбувається, тому що все вже відклалося, значення готові, і ми лише накладаємо їх на пережите і сприйняте. Але вони – минуле. Те, що існує в мові у вигляді значень та змістів, – це минуле. Тому ми завжди живемо в минулому і ніколи в теперішньому. Предметом аналізу феноменології є теперішнє, буття-як-присутність. Але ж минуле вривається до теперішнього та видозмінює його. Минуле може і не відбутися! Ця ідея феноменологів не є новою, бо раніше про неї роздумував Декарт та обтяжувався Марсель Пруст: щось, що відчувається зараз, колись не було зрозумілим і тому не було пережитим, оскільки, щоб пережити, треба зрозуміти. А не будучи зрозумілим, воно ніби і не відбулося, і минуле, котре так і не стало минулим, ще треба обернути на минуле, переживши його [3].

Цей парадокс ілюструється феноменологією на іншому феномені – мові. Складність міститься в здобутті думки (як чистого феномена) зі словесної оболонки. Тому що мислення – це бесіди душі з самою собою про минулі зустрічі з Богом, на думку феноменології. Тоді як більшість людей не мають думок! Замість думок люди задовольняються словами, оскільки найбільша частина того, що в їхньому житті називається мисленням, протікає в словах. Бажаючи отримати пояснення того чи іншого факту, вони задовольняються тим, що їм говорять будь-яке слово, яке є для них знайомим звуком. Тоді вони приймають за пояснення ті відчуття, які вони переживають при цьому слові, і гадають, що у них є думка (Р.Стенер).

Феноменологія вступає в суперечку з лінгвістикою.

Гуссерль висуває ідею ейдетики мови й універсальної граматики, яка зафіксувала б форми значення, необхідні для будь-якої мови, та дозволила б з повною ясністю мислити емпіричні мови як “згаслі реалізації” сутнісної мови. Така сутнісна мова повинна була б охопити як змістову класифікацію значимих слів (“морфологію”), так і правила коректного впорядкування слів у фрази (“синтаксис”), і крім того, вона має бути побудована так, щоб можна було абстрагуватися від часткових особливостей окремих мов. Таку граматику можна назвати філософською. Чи можливо це?

Розв'язати це питання намагалася вся попередня філософія історії, але проблема мови ніколи не була для неї самоціллю. Мова цікавила класичну філософію не сама по собі, а лише як зовнішня форма виявлення мислення. Феноменологія намагається вмістити існуючі мови в межі ейдетики будь-якої можливої мови, тобто об'єктивізувати їх перед обличчям універсальної і позачасової конструктивної свідомості, але як повернення до суб'єкта, що розмовляє, тому що сучасна, технізована мова остаточно помирає як “мовлення”, “речення”. Разом із загибеллю мови губиться та остання ниточка, котра з'єднувала сучасну людину та її культуру з буттям. Дослідники аналізують мову в минулому. Вони розглядають довгу історію мови з усіма випадковостями, з усіма переходами змісту, які кінець кінцем зробили мову тим, чим вона є сьогодні. “Оскільки мова є похідним стількох випадковостей, стає незрозумілим, як вона взагалі може визначати будь-що без подвоєння змісту. Беручи мову як здійснений факт, відкладення минулих сигніфікативних актів, реєстрацію вже досягнутих значень, учений неухильно втрачає власну ясність мови, багатство уяви. З феноменологічної точки зору, тобто для суб'єкта, що розмовляє,.. мова знову набуває єдності: вона вже не результат хаоти-

чного минулого, незалежних лінгвістичних фактів, а система, усі елементи якої служать єдиному зусиллю вираження, спрямованому на теперішнє чи минуле” [4].

Отже, феноменологія стає новою узагальненою теорією мови. Мова перестає бути діяльністю, функцією, операцією: вона ідентифікується із загальним значущим середовищем, з мережею знаків, ніби накинutoю на наше поле сприйняття, діяльності, життя. Весь минулий етап розвитку лінгвістики як науки про знаки відкидається феноменологією, яка зосереджується на слові. Феноменологія пов’язує синхронію з суб’єктом, що розмовляє, а діахронію – з суб’єктивністю науки, бере на себе задачу запровадити об’єктивну точку зору в суб’єктивне бачення, показати, що синхронія мовлення включає в себе діахронію мови. Ця задача – показати, в який спосіб минула мова існує в мові теперішній – аргументується таким чином: коли я промовляю, значуща інтенція присутня в мені як порожнеча, призначена для заповнення словами; в такому випадку треба, щоб вона заповнилась, реалізуючи “певну комбінацію вже визначених інструментів або вже проговорених значень (морфологія, синтаксис, лексика, жанри художньої літератури, типи розповіді і т.ін.), які викликають у слухача передчуття невідомих йому нових значень і, навпаки, у того, хто розмовляє чи пише, відбувається укорінення невикористовуваних раніше значень в уже відомих їм значеннях”. Таким чином, мовлення є відродженням певних лінгвістичних значень, котрі переходять з її старого арсеналу, що належить іншим людям, та відкладаються, “випадають в осад”, стають наявним надбанням, за допомогою якого я тепер можу словами заповнити порожнечу, якою є існуюче в мені бажання визначати, коли я починаю говорити [5]. Іронізуючи з цього приводу, предстваник герменевтики Поль Рікбор відзначає протиріччя феноменологів екзистенціального напрямку: як подолати невідповідність того, що хочеться сказати, з тим, як це говорить. Гайдеггер шукає шлях подолання протиріч між задачею та методом її розв’язання. Техніка /метод/ редукції, яку застосовують феноменологи, зводиться до вміщення в дужки натурального чи об’єктивного світу, вдивляння в феномен; зрізання всього, щоросло, усіх ідолів крові, підґрунтя та пристрасті для досягнення якогось метафізичного нульового стану. Стану ніби деякого можливого інобуття. Це редукція до межі світу, де всі факти і стани рівноправні та рівнобайдужі, усі – рівновипадкові. Це є онтологічні рівні, і вони онтологічні в тому сенсі, як їх розуміли греки – це відношення досконалості. Досконаліми є такого роду предмети, які мають за свою основу лише самих себе.

Феноменологічне мислення і є таким феноменом. Парадокс полягає в тому, що думка не має характеристик простору і часу, але коли ми мислимо, завжди є процес втілення чогось в кінцевій формі. Тобто феномен – кінцеве явище нескінченності. В який спосіб нескінченність може вміститися в кінцевій формі? Кінцевій формі втілення. Предметного, чи тілесного, тому що феномен виконується силами і матеріалом нашої свідомості. Він втілений у цьому сенсі слова. Це кінцева форма нескінченного знання. Це знав Сократ, усвідомлюючи себе як теорію знання про власне незнання. Це знає Бог. Щоб тримати світ, в якому будь-хто живе, Богу треба було втілитися в кінцеву людську форму [6]. Мова ж, на відміну від мислення, має просторово-часові характеристики. Як же можливо через кінцеве, часове і статичне виходити до нескінченного і динамічного? Гайдеггер знаходить спосіб – він відроджує дологічну, нерозчленовану мову, ближче всього до якої була мова поетів, руйнуючи понятійний спосіб мислення. Оскільки сказати, що таке буття, мовою метафізики /дискурсивного філософського мислення/ неможливо, оскільки сама сутність метафізики міститься в нездатності мислити феноменологічне буття. Це означає зрозуміти самий час як нерозчленовану цілісність трьох його модусів, що сутність ознаки сакрального світосприйняття, яке і хоче відродити Гайдеггер як найбільш первісне, але витіснене сучасним науковим мисленням. Лише така мова буде “промовляти” людині і до людини. Людина “зберігає” буття в своїй мові, і тому вона є не “хазяїном” буття, а його “пастирем”.

Таким чином, якщо в метафізиці реальність постала як антиномія суб'єкта і об'єкта, а мова – як суміш того і іншого, то в сучасній західній філософії (котра вся лінгвістично орієнтована) мова виходить на місце “охоплюючого”, додаткового класу значень третього. Вона розуміється як специфічна форма реальності, в якій опиняється людина при одночасному запереченні “Я” і “не-Я”. Онтологічний принцип, що утворює нову парадигму західноєвропейської філософії, можна представити в формулі “я промовляю/мовчу, я мислю, я існую”.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються питання відношення мови та мислення крізь призму феноменологічної традиції. Традиційна складність наукової реконструкції історичного виникнення мови набуває форми антиномій. Феноменологічна процедура редукцій приводить до поняття відкритості та правомірності питання про значення мови для конституювання реальності.

SUMMARY

The article deals with problems of relation of language and thinking in phenomenology. The traditional difficulty of scientific reconstruction of historical appearance of language takes the form of paradoxes. Phenomenological process of reduction results in the notion of openness and competence of the problem of language significance for the creation of reality.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Философское исследование феномена рациональности. – М.: ИФ АН СССР, 1989. – С.10.
2. Хайдеггер М. Путь к языку //Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С.259-279.
3. Мамардашвили М.К. Картезианские размышления. – М: Культура, 1993.
4. Мерло-Понти М. О феноменологии языка. //Онтологическая проблематика языка в современной западной философии. – М: ИФ АН СССР, 1975. – Ч.II. – С.109-110.
5. Рикер П. Конфликт интерпретаций. – М: МЕДИУМ, 1995. – С.382-383.
6. Мамардашвили М.К. Картезианские размышления. – М.: Культура, 1993. – С.99.

Надійшла до редакції 30.05.2002 р.

УДК 165.62

ФІЛОСОФІЯ І ПОЛІТИКА ВІДНОСНО РІВНОСТІ І СПРАВЕДЛИВОСТІ ДОСТУПУ ДО ОСВІТИ

В.П.Кіпень

Освіта, як і будь-який соціальний інститут, може оцінюватись з точки зору її відповідності деяким фундаментальним принципам. Відповідність їм засвідчує її вищу виправданість та соціальну прийнятність. Відхилення від цих принципів приймемо як таке, що є небажаним, шкідливим і для суспільства, і для самої системи, що потребує викорінення або виправлення. Вказане оцінювання можливе не лише з позицій так званого здорового глузду, яким послуговуються на рівні буденної свідомості. Для професійного вироблення освітньої політики вкрай необхідним уявляється філософська рефлексія основоположних принципів її функціонування. Одними з найбільш важливих

індикаторів виступають принципи справедливості і рівності. Значимість їх безсумнівна і загально визнана. Однак основні проблеми починаються за цим визнанням і стосуються їх трактування, конкретної змістовної наповненості. Саме тут проявляються принципові розбіжності і глибокі колізії між різними філософськими концепціями рівності і справедливості. Виходячи з цих попередніх міркувань розглянемо проблеми рівності і справедливості на двох рівнях. Спершу спробуємо визначити деякі розповсюджені філософські трактування цих принципів для формулювання відповідного розуміння їх у контексті інституту вищої освіти. Потім означимо сучасні тенденції світової системи вищої освіти стосовно реалізації рівності і справедливості, по-іншому – доступу і селекції, у вищій освіті. Можна сподіватись, що осмислення даних принципів буде в нагоді при реформах української вищої освіти.

Ліберальні, марксистські і комунітаристські філософські підходи до рівності і справедливості у суспільстві

Аналіз історичних суспільних практик дозволяє переконливо твердити, що ідеї абсолютної рівності і справедливості є утопізмом. Ця теза виглядає уже аксіоматичною і визнана практично всіма філософськими концепціями. Різність підходів проявляється уже в спробах окреслити природу і зміст даних фундаментальних принципів. Стосовно природи і сутності ідеї справедливості в філософському і політико-правовому аспекті виділяються два основних підходи: традиційний, який визначає універсальність і незмінність принципу (Платон, Гоббс, Кант, Д.Роулз), і релятивістський, що припускає “відмову від універсальних моральних зобов’язань” (К.Маркс, М.Волцер, Д.Дьюї, Р.Рорті). Традиційний підхід в сучасному філософському дискурсі активно розробляється у рамках ліберальної політичної філософії. Серйозні контраргументи їм висувуються в різних варіантах релятивістських трактувань проблеми справедливості. При цьому в рамках даного спільного підходу існують принципово різні концепції осмислення вказаних категорій (марксизм, комунітаризм, прагматизм, постмодернізм).

Ідея рівності в соціальній філософії має більш дискусійний характер і водночас репутацію спекулятивної. Дискредитація політичних режимів, які практикували її реалізацію в ХХ столітті – СРСР, Китай, Куба, Корея, Камбоджа тощо – зробили її не лише для соціальних практик, але й для філософського дискурсу не досить популярною. Однак, відкидаючи крайнощі грубо зрівняльної чи репресивно примусової рівності, слід визначити наповненість соціально оправданої рівності.

Широко розповсюджена цілком слушна думка, що рівність певного різновиду надзвичайно важлива. Важливо визначити принципи, які стосуються всіх і для всіх однакові. У такому розумінні, звичайно, рівність виглядає фундаментальною та неминучою. Але це рівність у вельми обмеженому значенні цього слова. Правда, межа обмежень рівності викликає значні суперечки. Марксистська теорія ставить її набагато далі ніж, скажімо, ліберальна.

У соціальній філософії наявна широка погодженість стосовно наступного сутнісного складового рівності. Принципи “мали б тлумачити рівність, ...надаючи всім людям однакової сукупності прав, і навіть більше – прав, які ... є безвідносними, такими, що будь-які люди, будь-якої раси, статі й таке інше мали б однакові основоположні права” [1]. Вважаємо це, по суті, безперечним. Мова, отже, йде про рівність прав, але не відноситься до рівності соціальних статусів, матеріального положення і особистісних здібностей. Зафіксуємо це положення як нині конвенційно загальноприйняте, яке входить неодмінною складовою в розуміння справедливості.

В найбільш загальному плані проблема справедливості полягає у правильному розподілі плодів співпраці між членами суспільства. Щоб ніхто не мав підстав нарікати на те, що з ним повелися нечесно. Проблема справедливості можна трактувати по-різному. Перший шлях – визначити, які схеми розподілу є справедливі (наприклад,

рівна кількість благ кожному, або кожному – за потребами, або кожному – відповідно до його праці, або так, щоб усі мали однаковий рівень добробуту). Перший шлях пройшли так звані егалітаристські теорії. Найбільш відомою і впливовою серед яких виявилась марксистська. Другий шлях – визначити, які процедури розподілу є справедливими. Д.Роулз, автор однією з найбільш авторитетних сучасних концепцій справедливості ліберального характеру, називає теорії, що досліджують другий шлях, теоріями “процедурної справедливості”, і вважає, що саме вони, а не альтернативні їм теорії, уособлюють правильний підхід до проблеми справедливого розподілу [2].

Детальніше окреслимо сучасне ліберальне розуміння рівності і справедливості. Теорія справедливості Д.Роулза, викладена в 1971 р. у його засадничій роботі “Теорія справедливості”. На думку Роулза, така соціальна теорія справедливості має носити фундаментальний, філософський характер. “По-перше, у добре організованому суспільстві, утвердження будь-яких інших вартостей, крім справедливості, має узгоджуватись із принципами справедливості. Інакше кажучи, справедливість обмежує кількість цілей, що їх людям дозволено прагнути. По-друге, якщо люди завжди діють у згоді з вимогами справедливості, то саме індивіди, а не їхній уряд мають вирішувати, якими їм бути і чого їм намагатись позбутися. ... Коли визначено і утверджено правильні принципи справедливості, все решта – це особиста етика, а не політична філософія. ...Отже, питання справедливості полягає в тому, чи можна назвати справедливою базову структуру. При цьому базова структура – це не більше, ніж набір правил та процедур, які регулюють дії окремих людей” [3].

Виходячи з деяких інтуїтивних та рефлексивних припущень, Роулз виводить наступні два принципи. “Перший: кожному індивідові слід надати максимальну свободу, сумісну з такою ж свободою для решти. Цей принцип стосується розподілу основних прав і свобод... Другий принцип такий: соціально-економічна нерівність має бути впорядкована так, щоб вона: а) була пов’язана з місцями і посадами, відкритими для всіх; б) була розумною щодо не надто поганого становища найдискримінованиших [4].

Вимога *чесної рівності можливостей* трактується як “приблизно рівні перспективи для культурного розвитку та кар’єрного просування всіх, хто має близькі мотиви та здібності” [5]. Досить м’яке розуміння рівності з наголосом на неможливості абсолютного урівноваження можливостей та введенням умови порівнюваності здібностей.

Досліджуючи проблему справедливості, Роулз спрямовує свою головну увагу не на абсолютну рівність, а на рівновагу та розподіл вигод та ресурсів, рівновагу, яка утримується завдяки забезпеченню особливих обставин з метою гарантувати кожному максимум свобод і вільний доступ до стану активного громадянина. Саме такий гнучкий розподіл суспільних обов’язків та ролей, організований на користь тих, хто перебував у найменш вигідному становищі, і визначає справедливість.

Ліберальна теорія справедливості Д.Роулза та деякі її модифікації (Р.Дворкін), хоча й стали на три останні десятиліття ХХ століття стрижнем, навколо якого вівся філософський дискурс з проблем справедливості, має принципових критиків. В минулому авторитетним і непримиренним критиком ідей лібералізму був марксизм. Одним з найцікавіших сучасних критиків є так званий комунітаризм.

У марксизмі різко критикуються ідеали незмінної, вічної, поза історичними умовами, позакласової справедливості та рівності як деякої провіденціальної мети історії чи “буржуазної рівності перед законом” [6]. Позитивне розуміння справедливості і рівності подається значною мірою через прогностичні описи майбутньої комуністичної формації. Маркс малює суспільство, де пролетаріатом “встановлюється (а не лише декларується!) свобода, соціальна справедливість, рівність усіх громадян на базі розкріпаченої праці, самодіяльність кожного члена суспільства. До базових принципів соціалізму належали відповідно трактовані принципи соціальної справедливості і рівності. Саме вони повинні були показати переваги нового типу суспільного устрою

над попереднім. Водночас говорили про історичну обмеженість соціалізму порівняно з комунізмом. Соціальна справедливість означала зникнення експлуатації людини людиною та адекватну винагороду суспільством діянь особи – за працею. Належне людина повинна отримати, однак більше визначеної оплати за працю не мала одержувати. В плані матеріальної винагороди, за Марксом, при соціалізмі справедливість зовсім не означає рівності. Проте в усіх інших випадках справедливість і рівність тотожні: і перед законом, і в медичному обслуговуванні, і в отриманні освіти. В подальшому розвитку, з рухом до комунізму, принцип соціалістичної справедливості повинен був поступитися місцем повній соціальній рівності [7].

Залишимо за рамками питання соціальної здійсненності такого ідеалу чи історичної практики його втілення в реальному соціалістичному устрої. Відповіді на них отримані майже вичерпні. Звернемось до соціально-філософського розгляду взаємовідносин принципів справедливості і рівності. В теорії Маркса, як бачимо, ці взаємовідносини були конкретно-історичними, мінливими і діалектичними. Проте в цій діаді принципів безперечно домінантним та стрижневим був принцип рівності. Він виступає в якості історичної перспективи та вищої соціальної мети суспільного розвитку. По-іншому, справедливість у Маркса реалізується через рівність. Чим більше рівності, тим більше справедливості.

Марксистська теорія сказала своє слово в розумінні суспільства та характеристики принципів справедливості і рівності. До заслуг марксизму можна, напевне, віднести також ініціювання значного розширення інтересу суспільства до проблем соціальної справедливості та морально високу позицію захисту знедолених мас. Однак на рівні сучасного філософського знання поставлені під сумнів не лише теоретичні постулати марксистського вчення, його висновки стосовно характеристик нового суспільного устрою та, зокрема, трактування ідеалів і механізмів втілення соціальної справедливості і рівності. Сучасний філософський постмодернізм рішуче критикує як архаїчні та недієві фундаментальні характеристики того способу філософського осмислення світу, який був притаманний суспільній думці ХІХ століття. Тому і марксизм, як одна із “великих метаоповідей” (Ж.-Ф.Ліотар) не міг уникнути певної умоглядності та утопічності, сциєнтистської нормативності, жорсткого детермінізму, схиляння перед так званими об’єктивними законами історичного розвитку, провіденціалізму.

У спільному полі релятивістських підходів у трактуваннях суспільної справедливості й рівності поряд з марксистською концепцією знаходяться так звані комунітаристські ідеї. Марксизм у поясненні апелює головним чином до соціально-економічних аргументів, а комунітаристи – до культурологічних.

Комунітаристи, як і марксистки, заперечують підставову тезу лібералізму – повної автономності особи і відштовхуються від ідеї соціальності людини. Люди є членами визначених спільнот, які мають свої традиції і цінності. Культура даних спільнот є тим середовищем, в якому розвиваються люди і тому людські здібності формуються лише в суспільстві.

Комунітаристи схильні відкидати навіть основну ідею просвітницького лібералізму – ідею, згідно з якою наявні соціальні структури і культурні традиції можна перевіряти на моральну прийнятність універсальними критеріями справедливості та людських прав.

Ліберали вірять, що справедливість та права встановлюють загальні стандарти, яких кожне суспільство має дотримуватись. Вони вважають, що ці принципи справедливості забезпечують зовнішню перспективу, з якою можна критикувати локальні культури. Однак цей погляд хибний. Нема такої речі, як зовнішня перспектива щодо кожної спільноти, щодо кожної конкретної культури. Вона спирається на погляди, що поширені в конкретному суспільстві і формуються життям у ньому. Традиція справедлива, якщо вона узгоджується із загальним розумінням даної спільноти. Таким чином,

визначення принципів справедливості – це проблема швидше інтерпретації культури, ніж абстрактних філософських міркувань [8]. М.Волзер іде навіть далі. Він заперечує існування єдиної ідеї справедливості, що охоплювала б концепцію справедливості в певній культурі. Суспільство, на його думку, структуроване і поділене на багато сфер, і в кожній є власна система поглядів. Справедливість та рівність треба розглядати лише у зв'язку з цілями, що притаманні цим сферам: різних концепцій рівності вимагають як свого підґрунтя охорона здоров'я та ринок, різним є розуміння рівності в сім'ї та в політичній спільноті тощо. Розуміння справедливості, поширене у нашому суспільстві, за Волзером, вимагає не рівного розподілу благ між усіма, а розподілу іншого типу, що його він називає "складною рівністю". За складної рівності нерівність не щезає, а обмежується, причому різною мірою у різних сферах, так що між мірою нерівності в різних сферах кореляції немає: заможність не пов'язана з привілеями в одержанні медичної допомоги та освіти тощо" [9].

Резюмуючи розглянуті філософські погляди на проблему рівності і справедливості, можна твердити про відсутність погодженості стосовно фундаментальних підстав справедливості і рівності в суспільстві серед різних течій філософського знання. Приймаючи ці загальнолюдські ідеали як бажані і навіть необхідні, а в деяких концепціях і як універсальні характеристики для добре облаштованого суспільства, представники розглянутих напрямів філософської думки розходяться в розумінні змісту даних категорій. Ліберальні концепції роблять наголос на рівності у свободі та рівності прав і можливостей при визнанні принципової важливості нерівності і соціальної диференціації як умов справедливості. Марксизм йде значно далі і декларує справедливою й об'єктивно неминучою глибоку соціальну рівність людей, допускаючи нерівність лише в індивідуальних вартостях людей та отримання суспільних привілеїв залежно від класового статусу. Різним є бачення бажаної і допустимої міри наявності їх у суспільстві в цілому та в окремих сферах суспільного життя. Проте можна також виділити деякі позиції, які допускають трактування як близькі або навіть такі, що збігаються.

Рівність розуміється як справедлива, якщо вона є різною в різних сферах суспільного буття: меншою в матеріальних умовах життєдіяльності і більшою в тих, які повинні забезпечувати особистісний культурний розвиток і вітальні потреби людини.

Справедлива рівність не може бути механістичною, зрівняльною для особистостей. Справедливість передбачає нерівність. Нерівність не має бути дискримінаційною стосовно найзнедоленіших. Для них допустимі певні привілеї, які даватимуть змогу вирівнювати можливості їх у відкритій конкуренції з більш забезпеченими групами. Нерівність здібностей і мотивацій людей є об'єктивною і приймається як справедлива нерівність досягнень і винагород, обумовлена ними.

Вища освіта: принципи доступу і селекції

Світова вища освіта перебуває нині в стані глибинних перемін, пов'язаних з необхідністю адаптації до нових тенденцій цивілізаційного розвитку людства. Інформаційне суспільство все швидшими темпами заміняє традиційний індустріалізм. При цьому парадоксальним чином поєднуються поширення культури та освіченості з новими формами варварства та "функціональною неграмотністю", утвердження ідеалів справедливості і рівноправ'я з новими формами дискримінації. Система вищої освіти також неминуче стикається з багатьма парадоксами. Розглянемо низку проблем вищої освіти в контексті принципів справедливості і рівності, які стосовно даного інституту нерідко співпадають з питаннями доступу і селекції.

Немає потреби аргументувати факт масифікації вищої освіти - стрімкого розширення студентського контингенту за останні десятиріччя в світі. Це загальновідомо. Аналітики ЮНЕСКО твердять про тенденцію універсалізації доступу до отримання

вищої освіти в сучасних умовах. “Універсальність освіти має на увазі універсальний доступ до неї всіх тих, хто має для цього необхідні здібності, мотивацію (доступ і здібності), а також адекватну підготовку до всіх етапів життєвого шляху” [10]. Цей перший аксіологічний принцип рівності повністю відповідає статті 26 Загальної декларації прав людини: “Кожна людина має право на освіту; ... вища освіта повинна бути однаково доступна для всіх на основі здібностей кожного”. ...Ці принципи підтверджують, що доступ до вищої освіти є одним із фундаментальних питань, - якщо не найголовнішим, - в процесі реформування такого рівня освіти, оскільки він визначає політику в цій області кожної країни або уряду. Реальність же в багатьох країнах і регіонах полягає в тому, що нерівність у плані доступу до освіти продовжує зберігатись [11].

“...Мета універсалізації доступу до вищої освіти стала практично повсюдною в промислово розвинутих країнах, де рівень охоплення цією ступінню освіти відповідної вікової групи (17-23 роки) уже досягнутий в розмірі від 30 до 80%. ...В цілому можна відмітити, що попит як з боку окремих осіб, так і з боку суспільства, є головною рушійною силою, що веде до універсалізації доступу до вищої освіти. В більшості сучасних суспільств універсальність доступу до вищої освіти має тенденцію перетворитися в норму” [12]. Не підлягає сумніву, що цей шлях розвитку світової вищої освіти прямо сприяє утвердженню рівності можливостей отримати вищу освіту через розширенню доступу до неї, відповідаючи принципу справедливості. Однак дана позитивна тенденція породжує серйозну проблему в іншій площині.

Один з парадоксів, як уявляється, проявляється в тій обставині, що незважаючи на невизначеності, пов'язані з зайнятістю, ми є свідками все зростаючої кількісної еволюції вищої освіти, коли вона стає все більш масовою, і в той же час свідками відносного скорочення фінансових, матеріальних і людських ресурсів, що виділяються на це [13].

Така масовість повинна була б супроводжуватися пропорційним збільшенням фінансування. Однак реально держава, особливо в країнах, що не відносяться до розвинутих, виявляється все менш здатна самостійно вирішувати проблеми забезпечення відповідними ресурсами розвиток вищої освіти. Тому досить типовим явищем стали переповнені аудиторії, перевантаження професорсько-викладацького персоналу або його недостатня кількість, перекося в навчальному процесі в напрямі постійного збільшення лекційних форм занять при скороченні практичних занять.

Вища освіта опиняється перед дилемою: надавати освіту як можна більшому числу бажаючих і тим самим підвищувати загальний рівень освіти чи посилити механізми відбору на всіх етапах від вступу до закінчення вузу. Нерідко на практиці це виводить на протиріччя між розширенням доступності і утриманням якості. Збільшення першого приводить до падіння другого. Від цього несуть втрати не лише самі учасники освітнього процесу, отримуючи недостатньо доброякісну підготовку. Серйозні втрати буде нести суспільство в цілому через слабку віддачу інституту вищої школи. Навряд чи такий перебіг можна вважати справедливим. Маємо колізію між рівністю і справедливістю.

Орієнтація на прийом все більшої кількості студентів повинна дозволити всім, хто має необхідні здібності й мотивацію, отримати доступ до вищої освіти. Проте, на жаль, доводиться констатувати, що в багатьох вузах усе не так добре. У зв'язку з невпинним зростанням вартості вищої освіти і труднощами, які переживає держава в плані додаткового фінансування в цю сферу освіти, сім'ї зі скромними прибутками не можуть дозволити собі направляти дітей у вищі навчальні заклади [14]. Найдужче це зачіпає населення країн з низьким рівнем добробуту великих груп людей, до яких належить немало постсоціалістичних держав.

Отже, робиться висновок в програмному документі Всесвітньої конференції ЮНЕСКО з вищої освіти, “при більш широкому доступі до можливості отримання вищої освіти зберігається і навіть посилюється у багатьох випадках дія механізмів

відторгнення...” [15]. Політика у сфері освіти повинна знайти адекватні відповіді для мінімізації цих негативних явищ.

Пошуки оптимальних стратегій дії ведуться у двох протилежних напрямках. Обидва мають своє бачення принципів рівності і справедливості стосовно вищої освіти. Перший виходить з новітніх неоліберальних теорій різкого обмеження ролі держави й державного фінансування системи вищої освіти, практично прирівнюючи діяльність вузів до роботи будь-яких інших економічних структур з надання послуг і отримання прибутку. Перший підхід трактує університет як фірму. Тут доступ до вищої освіти обумовлюється рівновагою між попитом з боку працедавців і кількістю прийнятих і випущених студентів. Звідси можна прогнозувати обмеження при прийомі в університет і право на освіту стає привілеєм. Система трактується як більш справедлива у випадку, якщо студент сам фінансує свою підготовку.

Другий можна назвати соціальним і він відстоює більш активну роль держави в забезпеченні потреб освіти, аргументуючи це поняттям суспільного прибутку від освітніх послуг як більш важливого в порівнянні з вузько економічним підходом. Тут прийнята модель університету-суспільства, де доступ до освіти повинен бути забезпечений всім на принципі визнання здібностей. Відповідає справедливості більш рішуча політика глобального характеру, де урядами забезпечуються рівні можливості доступу до вищої освіти дітей з менш заможних прошарків населення.

У висновках, до яких прийшли різні регіональні конференції, що проводились під егідою ЮНЕСКО в Гавані (листопад 1996), Дакарі (квітень 1997), Токіо (липень 1997), Палермо (липень 1997), а також в Торонто (квітень 1998) та в Страсбурзі (березень 1998) в рамках підготовки Всесвітньої конференції в Парижі (1998), перший підхід відкидається.

Однак, приватний сектор, давно закріпившись в освітній сфері, з кожним роком посилює свої позиції на ринку, надто в царині новітніх освітніх технологій. Два трильйони доларів, або одна двадцята світового валового внутрішнього продукту, за приблизними підрахунками, витрачається на освіту. Орієнтовно п'ята частина цих витратків припадає на приватний сектор, який прагне до збільшення своєї частки на велетенському ринку освіти [16]. Здається, цей процес незворотний.

Разом з тим існує певне занепокоєння – чи не призведе лібералізація системи освіти до дискримінації найбідніших верств населення та країн, чи не перестанемо через неї плекати "загальнолюдські цінності", чи не втратимо тоді конче необхідного мовного й культурного розмаїття змісту та методів навчання. До того ж практика плати за навчання існує не лише в приватних навчальних закладах, а стала все частіше братися в багатьох державних університетах.

Проблема плати за вступ до вищого навчального закладу не раз розглядалася на регіональних конференціях ЮНЕСКО, при цьому аргументи "проти" висувались значно більше й частіше, ніж аргументів "за". На захист стягнення плати за вступ висувуються наступні аргументи: а) потреби, які повинні задовольняти вищу освіту, зростають, а урядам важко знайти для цього всі необхідні ресурси; в) вузи забезпечують своїм випускникам значні переваги різного роду (фінансові, соціальні, культурні); с) плата за вступ посилює мотивацію навчання; д) свідомість того, що необхідно платити за вступ тягне за собою усвідомлення необхідності ефективності і високої віддачі; є) диференціація структур оплати сприяє диверсифікації всередині навчального закладу і відносин між вузами. Аргументи, які висувуються проти стягнення плати за навчання, можна резюмувати наступним чином: а) більше немає потреби доводити значення вищої освіти для розвитку країни, і держава, яка відповідає за розробку політики розвитку, не може ухилятися від своїх зобов'язань з фінансування вищої освіти на пріоритетній основі; б) навіть коли власники дипломів про вищу освіту мають переваги, інвестиції в цю сферу виходять за рамки окремих осіб, вони являють собою інвестиції в майбутнє (адже глибинний сенс політики якраз і полягає в тому, щоб дума-

ти про майбутнє); в) мотивація не повинна залежати від фінансування; г) плата за вступ до вищого навчального закладу не є необхідною умовою забезпечення більш високої ефективності і віддачі, значно більшою мірою необхідно розробити відповідні сучасним умовам вимоги стратегії оцінки якості; д) нерозумно говорити про плату за вступ до вузу в періоди економічного спаду, тому що саме інвестиції в наукові дослідження і підготовку кадрів дозволяють, в перспективі, вийти зі структурної кризи; є) у країнах, що розвиваються більшість сімей не має можливості вносити плату, навіть мінімальну, за вступ до вузу; і) численні дослідження показують, що введення плати за вступ обмежує доступ до вищої освіти і веде до соціальної нерівності [17]. Представницькі регіональні конференції, де тон задавали не такі багаті країни, однотайно вимагали більшої демократизації вищої освіти, вказували, що держави повинні взяти на себе основну відповідальність за фінансування вищої освіти, ними повинні враховуватись економічні умови, в яких перебувають сім'ї учнів і єдиним критерієм для доступу або відсутності його є здібності самого учня.

Указаний основний критерій – здібності – принципово важливий для розуміння відносин рівності-справедливості у сфері вищої освіти. Його послідовне дотримання – неодмінна складова справедливості у вищій школі. Порушення принципу здібностей при вступі до вузу і в період навчання свідчить про явне відхилення процедур і норм вищої школи від засад справедливості. Крім того, у результаті виявляється підірваною ще одна підставова засада інституту вищої освіти – забезпечення якості освіти. “Таким чином, саме принцип здібностей, тобто профіль адекватних знань повинен бути вирішальним моментом при вирішенні питання стосовно доступу до вищої освіти” [18].

Не викликає сумніву, що показаннями до отримання вищої освіти повинна бути здатність особи засвоїти навчальну програму. Вона залежить від психо-розумових характеристик індивіда. За матеріалами показників охорони здоров'я відомо, що на кожні сто дітей існує певний відсоток розумово неповноцінних, які зовсім не можуть вчитися. На додаток до цього вдвоє більше так званих маргіналів – пограничний стан між розумово неповноцінними і нормальними людьми. Маргіналів не лише можна, а й треба вчити, щоб зробити корисними членами суспільства. Проте лише в спеціальних навчальних закладах, на них розрахованих. Крім того, є ще одна сторона людських здібностей, яку необхідно обов'язково враховувати з погляду на доступ і селекцію у вищій школі – здатність до абстрактного мислення. Вдвоє більше, порівняно з маргіналами, тих абсолютно нормальних дітей, у яких недостатньо розвинутий навіть нижчий рівень абстрактного мислення. І ще більше – хто має недостатньо розвинутий вищий рівень абстрактного мислення, без якого дуже проблематично засвоїти курс вищої освіти. Загалом, набирається достатньо велика частка тих, хто за критерієм здібностей не міг би претендувати на отримання вищої освіти. Це, звичайно, зовсім не значить, що більшість з них не в змозі реалізувати інші особистісні задатки (не пов'язані з засвоєнням сучасних програм високого рівня складності й абстрактності) і бути рівноправним і корисним членом суспільства. Тому доступ до вищої освіти поряд з критерієм рівності (за деякими обмеженнями) все-таки більшою мірою повинен ґрунтуватися на оцінці адекватності здібностей особи. Лише в такому принциповому поєднанні інститут вищої школи буде в змозі забезпечити і справедливість системи і якість результатів [19].

Узагальнимо розглянуте.

Поняття рівності для вищої освіти повинно отримати адекватне змістовне розшифрування, виходячи з певних принципів. Неприйнятними є лінійне, спрощене і вульгаризоване розуміння рівності як вимоги однакового ставлення до всіх або однакової рівності доступу претендентів на всі рівні вищої освіти.

Важливим аспектом рівності вищої освіти є її справедливість. Справедливість системи вищої освіти вимагає того, щоб в рамках загальної політики ставлення до всіх

з рівних позицій, нерівність, якщо вона будь-де має в системі місце, була виправдана тими перевагами, які вона дає всім. Визначена таким чином справедливість передбачає:

- Максимальну свободу доступу до вищої освіти, універсалізацію доступу;
- Чесну рівність можливостей і умов підготовки до вступу у вищий заклад освіти, ясність і прозорість процедур прийому з повноправною участю абітурієнтів у всьому тому, що з цим пов'язано;
- Отримання вищої освіти на основі головного критерію – здібностей абітурієнта чи студента;
- Особливу увагу до факторів, які можуть впливати або реально впливають на доступ до вищої освіти представників різних груп і їх справедливу представленість у вузах;
- Надання пріоритету найзнедоленішим за чіткими і відкритими правилами;
- Мінімізацію можливих негативних впливів від розширення плати за навчання;
- Забезпечення таких умов, щоб освіта і кар'єра були однаково відкриті для всіх талантів.

Ці умови забезпечать зв'язок рівності у вищій освіті з основними демократичними ідеалами і правами людини. Вони об'єднують рівність з іншими основними цінностями і спрямуваннями цивілізованого суспільства: високою якістю і ефективністю розвитку, розповсюдженням і застосуванням знань, а також найбільш повним розвитком соціального і гуманітарного капіталу.

РЕЗЮМЕ

Осуществлен анализ принципов равенства и справедливости в разных течениях философской мысли. Рассмотрены подходы к обеспечению равенства и справедливости в мировой высшей школе. Сформулированы условия адекватной расшифровки правил доступа и селекции в высшем образовании.

SUMMARY

The analysis of principles of equality and validity in different currents of a philosophical idea is carried out(spent). The approaches to maintenance of equality and validity in a world higher education are considered. The conditions of adequate decoding are formulated corrected of access and selection in a higher education.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нарвесон Ян. Рівність проти свободи: переваги свободи. – В кн.: Сучасна політична філософія. Антологія./ Упорядник Я.Кіш. – К.: Основи, 1998. – С.277.
2. Кіш Я. Вступ. – В кн.: Сучасна політична філософія. Антологія./ Упорядник Я.Кіш. – К.: Основи, 1998. – С.13.
3. Там само. – С.13.
4. Rawls J. A Theory of Justice: Oxford University Press, 1971, p.60.
5. Rawls J. A Theory of Justice: Oxford University Press, 1971, p.73.
6. Маркс К., Енгельс Ф. Избр.соч. в 9 томах. – Т.3. – С.68, 353; Т.4. – С. 436.
7. Маркс К., Енгельс Ф. Избр.соч. в 9 томах. – Т.6. – С.14-16.
8. Кіш Я. Вступ. – С.48.
9. Там само. – С.49.
10. Вища освіта в ХХІ столітті: бачення та дії. Робочий документ. – Париж: ЮНЕСКО, 1998. – С.4.
11. Там само. – С.27.
12. Там само. – С.20.
13. Там само. – С.19-20.

14. Там само. – С.21.
15. Там само. – С.3.
16. Кур'єр ЮНЕСКО. – Січень, 2001. – С.4.
17. Вища освіта в ХХІ столітті: бачення та дії. – С.59-60.
18. Там само. – С.73.
19. Бестужев-Лада И.В. Альтернативная цивилизация. – М.: Владос, 1998. – С.225.

Надійшла до редакції 30.05. 2002 р.

УДК 141.4

ФЕНОМЕН ВЛАСТИ В ФИЛОСОФИИ В. СОЛОВЬЕВА

М.И. Сушинский

Владимир Соловьев – один из выдающихся и, к сожалению, до сих пор еще мало изученных русских философов, на взгляды которого большое влияние оказала христианская литература, идеи неоплатонизма, теософии, средневекового мистицизма, немецкой классической философии, Шопенгауэра и отчасти славянофилов. Центральной идеей учения Соловьева является идея положительного всеединства, или “всеединого сущего”. Это всеединство является собой совершенный синтез истины, добра и красоты, освобожденный от догматов насилия, рабства, неравенства, несправедливости, жестокости. В обществе идея “всеединства”, всеравенства раскрывается как богочеловеческий союз людей, как некая вселенская церковь, объединяющая в себе все национальности, снимающая в себе все социальные противоречия и способствующая установлению на земле “Царства божьего” понимаемого как “действительный нравственный порядок”, который выражается в акте любви одного человека к другому, к природе, к богу. Но человечество постоянно нарушает божьи законы, каждый стремится стать выше, властвуя и уничтожая, подминая других под себя, а власть Бога, в свою очередь, неоспорима, безусловна и всецелостна. О власти, как таковой, оправданной и неоправданной, справедливой и несправедливой, Соловьев высказывает свое мнение, свои суждения и выводы.

Власть в общем и широком смысле есть господство одного над другим или другими. Это господство может принадлежать известному существу или:

- 1) на основании его абсолютного превосходства перед всеми другими – такова есть власть Божия;
- 2) на основании относительного преимущества, вытекающего, однако, из естественной необходимости или по закону природы, – такова власть родителей над малолетними детьми;
- 3) на основании относительного преимущества, вытекающего из узаконения случайного факта, – такова власть господина над купленным или взятым в плен невольником.

Что касается первой из указанных категорий, то при всех различиях религиозных представлений и способов богопочитания – от первобытного культа родовых предков и до христианского поклонения в духе и истине единому всемирному Отцу Небесному – нравственная сущность религии остается одна и та же: дикий каннибал и совершенный праведник, поскольку они оба религиозны, сходятся в сыновнем отношении к высшему и в решении творить не свою волю, а волю отца. Такая естественная религия есть неотъемлемая часть закона, написанного в сердцах наших, и без нее невозможно осмысленное исполнение других нравственных требований. “Бог, – говорят нам, – изъясляет

человеку свою волю внешним образом посредством авторитета церкви, единственная настоящая церковь есть наша, ее голос есть голос божий, настоящее представительство нашей церкви есть наше духовенство, значит, его голос есть голос Божий". Законы, исходящие от Божественного совершенства выражают высшую правду, ибо подобает слушаться Бога более, нежели человеков. Как бы полно ни было ощущение нашего внутреннего единства с богом, оно никогда не переходит в сознание простого, безразличного тождества, или слияния: всегда остается с ощущением единства нераздельное ощущение, что божество, которое действует и открывается в нас, с которым мы соединяемся, есть нечто отличное и независимое от нас, что оно прежде, выше и больше, чем мы. Итак, Бог есть сам по себе. Наша связь с ним не братская, как с нашими ближними, а сыновья – не солидарность равенства, а солидарность зависимости. Но эта зависимость не внешняя и случайная, а существенная и внутренняя. В настоящем религиозном чувстве божество полагается как полнота всех условий нашей жизни, или то, без чего жизнь была бы для нас бессмысленна и невозможна, как первоначало, как истинная среда и как окончательная цель существования. Все уже есть в Боге и мы не можем сделать, чтобы абсолютное совершенство стало совершеннее. Религиозное отношение непременно заключает в себе различие и сравнение. Мы можем религиозно относиться к высшему, только сознавая его в этом качестве – как высшее или сознавая его превосходство над собою, следовательно, свое недостойнство.

Сущность благочестия на высшей ступени сознания универсального состоит в том, чтобы достоинство безусловное признавать только за Божеством и лишь по связи с ним ценить все остальное, как могущее иметь также абсолютную ценность, но не в себе и от себя, а в Боге и от Бога. Все становится достойным через установление своего положительного соотношения с единым достойным.

Если бы все люди и народы были истинно благочестивы, т.е. почитали своим собственным благом единое абсолютное Благо и Добро, то есть Бога, то они, очевидно, были бы едины между собою, а будучи едины или солидарны друг с другом в Боге, они, очевидно, жили бы по – Божьи, – их единство было бы вместе с тем и святостью. Действительное же человечество, не сосредоточенное и не поднятое единым абсолютным интересом к Богу, рассеянно в своей воле между множеством относительных и бессвязных интересов; отсюда фактическая рознь и распадение, а на основе дурного факта не могут произойти акты добра, а потому деятельность распавшегося человечества сама по себе может приводить только к греху. Поэтому нравственная организация человечества должна начинаться с объединения его по существу и освящения его деятельности.

Совершенное единство и святость – в Боге, в мирском человечестве – рознь и грех, объединение и освящение – в церкви, примиряющий и согласующий и распавшийся и греховный мир с Богом. Но чтобы объединять и освящать, церковь сама должна быть единою и святою, то есть должна иметь основание свое в Боге независимо от разрозненных и грешных людей, нуждающихся в объединении и освящении, и, следовательно, не могущих получить это от самих себя. Итак, Церковь по существу есть единство и святость Божества, но не самого по себе, а поскольку оно пребывает и действует в мире, – это есть Божество в своем другом, или действительная сущность богочеловечества. В "Чтениях о Богочеловечестве" свое сущее В. Соловьев понимает как то, что обнимает все вещи и потому выше всех вещей. Но такое сверхсущее единство вполне аналогично неоплатоническому Единому, и, следовательно, у В. Соловьева здесь нет четкого учения о различии творца и твари. А ведь только это одно и могло бы сделать его философию чисто христианской.

Под термином "церковь" нужно понимать у В. Соловьева, согласно духу и букве его учения, некую всеобщую целостность и всеохватность бытия, или, как он говорит, всеединства, но только в таком идеальном состоянии, когда уже преодолеваются все несовершенства жизни, и человек приобщается или по крайней мере стремится к тако-

му идеальному состоянию. В. Соловьев считает, что русская церковь не обладает духовной свободой, она порабощена светской властью, являясь лишь “казенным православием”, нашедшим своего обличителя в лице известного славянофила И.С. Аксакова, чьи взгляды преследовались высшей государственной администрацией и духовной цензурой. Доказывая свой тезис о полной зависимости русской церкви от государства, В. Соловьев обычно цитирует И.С. Аксакова, с которым его объединяет глубокое убеждение в “подмене идеала”, в замещении “правды внутренней” “правдой формальной”. В. Соловьев полностью согласен с И.С. Аксаковым, что в русской церкви царит “мерзость запустения”, а у ограды церковной стоят не ангелы, охраняющие ее входы, а “жандармы и квартальные надзиратели... эти стражи нашего русского душеспасения, охранители догматов русской православной Церкви, блюстители и руководители русской совести”. Таким образом, национальная русская “Церковь покинута Духом Истины и Любви, и посему не есть истинная Церковь Бога”.

В. Соловьев разделяется с церковно-политической областью весьма радикально. Если принять во внимание, как он громит “Святейший Синод” и всю рабски подчиненную светской власти церковную иерархию, как он отзывается о духовных семинариях и духовных академиях и как он презрительно клеймит режим Победоносцева и Дмитрия Толстого, то можно будет подумать, что перед нами здесь выступает крайне левый мыслитель и самый настоящий церковно-политический революционер. И это струя в мировоззрении Вл. Соловьева действительно достаточно сильна. Это решительная и убежденная критика не только церкви, но и государства, под опеку которого церковь попала.

Что касается второй из указанных категорий, то прежде всего возникает вопрос: каким должно быть нормальное отношение малолетних, но уже способных понимать нравственные требования детей к их родителям? Ребенок непосредственно признает превосходство родителей над собою, свою зависимость от них, он чувствует к ним благоговение, и отсюда вытекает практическая обязанность послушания. Все это выходит из пределов простого альтруизма, логическая сущность которого состоит в том, что я признаю другого подобным и равным с собою, утверждаю за ним то же самое значение, которое приписываю самому себе. Нравственное отношение детей к родителям, напротив, не только не определяется равенством, но имеет даже прямо обратное значение – оно основывается на признании того, в чем эти существа неравны между собою. Любя свою мать или отца, ребенок, конечно желает, чтобы и они любили его. Но эти 2 формы любви – та, которую испытывает ребенок к родителям, и та которой он желает себе от них, – имеют между собою существенное отличие, не вытекающее из общего начала: в первом отношении господствует чувство преклонения пред высшим и долг послушания ему, причем вовсе не предполагается, что ребенок требует и себе от родителей такого же почтения и повиновения. Нравственное чувство настоящего ребенка к его родителям имеет вполне достаточное основание в действительном взаимоотношении между этим ребенком и его родителями, именно в его всецелой зависимости от них как от своего Провидения – с этим неизбежно связывается признание их существенного превосходства, а отсюда логически вытекает обязанность послушания; таким образом, сыновняя любовь получает свой совершенно особый характер почтения или благоговения, выводящий ее за общие пределы простого альтруизма. В живом образе родителей впервые воплощается для младенствующего человека идея Божества.

Власть политическая или государственная, неизбежно возникающая на известной ступени развития, принадлежит тоже ко второй из указанных категорий, выражая естественное право общественного целого на подчинение частей. Государственная власть, единоличная или коллективная, представляет единство и целостность данной общественной группы. Следовательно, значение власти связано с тем положением, что права и интересы целого должны быть определенным образом представляемы в отличие от частных прав и интересов, поскольку простая сумма сих последних еще не составляет

общественного целого. Этот привходящий особый элемент единства может различным образом пониматься и допускатся в различной мере, но необходимое его существование едва ли подлежит серьезному спору. Практический вопрос здесь только в том, кем и как должна быть представлена верховная власть, носительница идей и интересов общественного целого. По наиболее распространенному в человечестве убеждению, политическая власть должна иметь высшую религиозную санкцию. Самое ясное и определенное представление о способе сообщения этой санкции состоит в признании реальной естественной связи между носителями политического верховенства и богами, т.е. в признании действительного происхождения одних от других. Так, в Японии еще и теперь верховный государь (называемый европейцами микадо) признается прямым потомком (через непрерывный ряд поколений) солнечной богини Аматерасу-оо-Ками. В Китае первоначально было то же самое, но впоследствии частых династических перемен император мог являться "Сыном неба" лишь по усыновлению, о котором свидетельствует фактический успех и молчаливое согласие земли. Властители признавались сынами богов и у всех прочих народов, не исключая греков и римлян (божеское происхождение Ромула, возобновленное менее искренно – для Юлия Цезаря). У евреев связь властителя с высшей волей устанавливалась через посредство особых боговдохновенных людей-пророков, которые помазывали на царство родоначальников династий.

Где и когда именно впервые секуляризовалась идея государственной власти – сказать трудно. Философский почин принадлежал, по всей вероятности, софистам. По Платону верховная власть в государстве должна принадлежать мудрецам, а по Аристотелю в ней должны (по крайней мере в принципе) участвовать все свободные граждане. Христианство вернуло государственной власти религиозное значение (на новых основаниях), но вместе с тем осложнило дело созданием независимого общественного целого – церкви с своею собственною верховною властью. На Востоке (в Византии) отношение 2-ух властей фактически определилось так, что особая власть церкви осталась (с VIII в.) в потенциальном скрытом состоянии, так как ее представительство – и прежде лишь временное – более не созывалось. На Западе самостоятельная духовная власть организовалась в виде постоянной папской монархии, имевшей притязание на абсолютное верховенство и потому неизбежно вступающей в столкновение с монархией светской. Теоретические взгляды на отношение духовной власти к светской определялись в средние века общими воззрениями на церковь и государство. Освобождение светской власти от духовной, подготовленное королевскими легистами, стало совершившимся фактом к концу средних веков и было закреплено публицистами и философами XVI, XVII, XVIII вв.

Вообще, государству предписаны определенные права. Так как внешняя, принудительная обязательность есть одно из существенных отличий правовой нормы от собственно нравственной, то право по существу своему требует для себя действительного обеспечения, то есть достаточной силы для реализации правовых норм.

Определенное в данных обстоятельствах места и времени ограничение личной свободы требованиями общего блага, или – что то же – определенное в данных условиях уравновешение, или постоянная совместность этих 2-ух начал, есть право положительное или закон в тесном смысле. Закон должен опираться на действительную силу, достаточную для приведения его в исполнение во всяком случае. Другими словами, право должно иметь в обществе действительных носителей или представителей, достаточно могущественных для того, чтобы издаваемые законы и произносимые суждения могли иметь силу принудительную. Такое реальное представительство права, или такая дееспособная законность, называется властью.

Требуя по необходимости от общественного целого того обеспечения моих естественных прав, которое не под силу мне самому, я по разуму и справедливости должен признать за этим общественным целым положительное право на те средства и способы

действия, без которых оно не могло бы исполнить своей, для меня самого желательной и необходимой задачи, а именно я должен предоставить этому общественному целому:

1. – власть издавать обязательные для всех законы;
2. – власть судить сообразно этим общим законам о частных делах и поступках;
3. – власть принуждать всех и каждого к исполнению как этих судебных приговоров, так и всех прочих мер, необходимых для общей безопасности и преуспеяния.

Ясно, что эти три различные власти – законодательная, судебная и исполнительная – при всей необходимой раздельности (дифференциации) не могут быть разобщены (и тем менее должны вступать в противоборство между собою), т.к. они имеют одну и ту же цель: правомерное служение общему благу. Это их единство имеет свое реальное выражение в одинаковом их подчинении единой верховной власти, в которой сосредотачивается все положительное право общественного целого, как такового. Это единое начало полновластия непосредственно проявляется в 1-ой власти – законодательной, вторая – судебная – уже обусловлена первой, т.к. суд не самозаконен, а действует согласно обязательному для него закону, а 2-мя первыми обусловлена 3-я, которая заведует принудительным исполнением законов и судебных решений. В силу этой внутренней связи, без единства верховной власти, так или иначе выраженного, невозможны были бы ни общеобязательные законы, ни правильные суды, ни действительное управление, т.е. самая цель правомерной организации данного общества не могла бы быть достигнута. Само собою понятно, что должная связь 3-х властей нарушается не только их разобщением и враждебным противопоставлением, но также, с другой стороны, смешением их и извращением естественного между ними порядка, когда, например, вторая власть – судебная подчиняется не первой, а третьей, ставится в зависимость не от единого закона, а от различных органов власти исполнительной.

Общественное тело с определенной организацией, заключающее в себе полноту положительного права или единую верховную власть, называется государством. Во всяком организме необходимо различать организующее начало, систему органов или орудий организующего действия и совокупность организуемых элементов. Соответственно этому и в собирательном организме государства, конкретно взятого, различаются: 1) верховная власть, 2) различные ее органы или подчиненные власти и 3) субстрат государства, т.е. масса населения определенной территории, состоящая из лиц, семей и других более или менее широких частных союзов, подчиненных государственной власти. Только в государстве право находит все условия для своего действительного осуществления, и с этой стороны государство есть воплощенное право, власть. В простейшем практическом выражении смысл государства состоит в том, что оно в своих пределах подчиняет насилие праву, произвол – законности, заменяя хаотическое и истребительное столкновение частных элементов природного человечества правильным порядком их существования, причем принуждение допускается лишь как средство крайней необходимости, заранее определенное, закономерное и оправданное, поскольку оно исходит от общей и беспристрастной власти. Но эта власть простирается только до пределов данной государственной территории. Над отдельными государствами нет общей власти, и потому столкновения между ними решаются окончательно только насильственным способом – войною. А постоянная идея В. Соловьева в 90-е годы такова – что Россия не есть только один русский народ, но именно “семья народов”, объединенная не насилием, но добровольно.

Третья категория подразумевает, что каждый человек, как такой, есть нравственное существо или лицо, имеющее независимо от своей общественной полезности безусловное достоинство и безусловное право на существование и на свободное развитие своих положительных сил. Отсюда прямо следует, что никакой человек ни при каких условиях и ни по какой причине не может рассматриваться как только средство для каких бы то ни было посторонних целей, он не может быть только средством или орудием

ем ни для блага другого лица, ни для блага целого класса, ни, наконец, для так называемого общего блага, то есть блага большинства других людей. Это общее благо или "общая польза" имеет право не на человека, как лицо, а на его деятельность, или труд, в той мере, в какой этот труд, служа на пользу общества, вместе с тем обеспечивает трудящемуся достойное существование. Право лица как такового, основанное на присутствии ему и неотъемлемом от него человеческом достоинстве, на формальной бесконечности разума во всяком человеке, на то, что каждое лицо есть нечто особенное и незаменимое и следовательно должно быть самоцелью, а не средством или орудием только, это право лица по существу своему безусловно, тогда как права общества налицо, напротив, обусловлены признанием личного права. Таким образом, общество может обязывать лицо к чему бы то ни было лишь через акт его собственной воли, иначе это будет не обязательством лица, а лишь употреблением вещи. Из этого, разумеется, не следует (как почему-то представилось одному моему критику), что общественная власть для всякого отдельного законодательного и административного мероприятия должна спрашивать особого согласия каждого лица. Вместо такого нелепого «свободного вета» из нравственного принципа по логике вытекает (в отношении политическом) лишь право каждого дееспособного лица свободно менять подданство, равно как и вероисповедание. Другими словами, никакая общественная группа или учреждение не имеет права насильно удерживать кого-либо в числе своих членов.

Некоторое смутное и извращенное сознание того, в чем сущность нравственности и истинная норма человеческого общества, существует и там, где нравственный принцип, по-видимому, не имеет никакого применения. Так, в восточных деспотиях настоящим человеком, т.е. лицом, справедливо признается тот только, кто имеет полноту прав, а такое достоинство приписывается здесь только одному. Но, превращенное в исключительную и внешним образом определенную привилегию, человеческое достоинство и право теряет свой нравственный характер, и единственный носитель его перестает быть лицом и, не имея возможности, как реальное, конкретное существо быть чистым принципом, становится идолом. От отдельного человека нравственное начало требует, чтобы он уважал человеческое достоинство как такое, т.е. в других так же, как в себе. Только относясь к другим как к лицам, индивидуальный человек и сам определяется как лицо. Но восточный властитель не находит в своем мире никакого полноправного лица, а только бесправные вещи, поэтому за невозможностью иметь к кому-либо нравственные личные отношения он неизбежно сам теряет нравственный личный характер, становится вещью самую важную вещь, священную, божественную, покланяемую – одним словом, фетишем или идолом.

В гражданских обществах классического мира полнота прав стала привилегией не одного, а некоторых (в аристократиях) и многих (в демократиях). Это расширение было очень важно, так как оно, хотя и в узких границах делало возможным самостоятельное нравственное взаимодействие индивидуальностей, а следовательно, и личное самосознание и реализовало, по крайней мере для данного общественного союза, идею равноправности или справедливости, тогда как в восточных деспотиях ни о какой равноправности не могло быть и речи, а было только отрицательное равенство всех в общем бесправии. Но равное распределение несправедливости не делает ее справедливостью.

В античном мире было 3 разряда людей, которые не признавались как носители каких-нибудь прав и как предметы каких-нибудь обязанностей, которые, следовательно, ни в какой мере не были целью деятельности, совсем не входили в представление общего блага, а рассматривались только как материальные орудия или же, как материальные препятствия для этого блага. Именно это были: 1) враги, т.е. первоначально все чужеземцы, затем, 2) рабы и, наконец, 3) преступники.

Узаконенное отношение к этим 3-ем категориям людей при всех частных различиях было в существе одно и то же, так как было одинаково безнравственно. Нет на-

добности представлять в преувеличенно-ужасном виде институт рабства, заменивший, как известно, простое избиение пленных; рабы пользовались обеспеченными средствами существования, и вообще с ними обращались не дурно, но это было, хотя и не редко, случайностью, а не обязанностью и, следовательно, не имело нравственного значения; они ценились за свою полезность, но это не имеет ничего общего с признанием за ними человеческого достоинства.

Все эти явления война - рабство, казни – были закономерны для древнего мира в том смысле, что они логически вытекали из принятого всеми мирозерцания, определялись общим состоянием сознания. Если значение человека как самостоятельного лица, если полнота его достоинства и прав обуславливались исключительно принадлежностью к известному гражданскому союзу, то отсюда естественное следствие, что люди, к этому союзу не принадлежащие, чуждые и враждебные ему, или же хотя принадлежащие к нему, но нарушающие его закон и угрожающие общей безопасности, тем самым лишены человеческого достоинства и прав, и относительно их все позволено.

В. Соловьев – самый принципиальный и закоределый противник всякого рабства и всякой основанной на нем социальной системы. Крепостничество есть для него тоже не что иное, как разновидность рабовладения. Используя русское народное выражение «Ни богу свечка, ни черту кочерга», он считает крепостничество самой настоящей «чертовой кочергой», так что освобождение крестьян было для Вл. Соловьева буквально новой эрой.

И еще одно, международные войны еще не упразднены, но общее отношение к ним, особенно за последнее время, поразительно изменилось. Страх войны стал преобладающим мотивом международной политики, и ни одно правительство не решается признаться в завоевательных замыслах. Рабство в собственном смысле упразднено безусловно и окончательно, также упразднены и другие грубые формы личной зависимости, продержавшиеся до прошлого, а в иных местах и до половины нынешнего столетия, осталось только косвенное рабство – экономическое, но и оно есть вопрос, поставленный на очередь. Наконец, отношение к преступникам с XVIII в. явно изменяется в смысле нравственного христианского принципа.

Каждое разумное существо приходит к признанию своей зависимости от чего-то или кого-то невидимого и неведомого. Отрицать такую зависимость невозможно. Спрашивается только, то, от чего я завишу, имеет смысл или нет?

Единство духовной и мирской власти первосвященника и царя – вот основная идейная мысль В. Соловьева. Господствует человек и господствует Бог, господствует “разум” и господствует совершенство, их связь параллельна, цели разобщены. Да, человек по предписанию Божьему стремиться к совершенству, к абсолюту, к высшему, но нарушает при этом гармонию “всеединства”. Человек взял на себя решение вопросов, ответы на которые уже предрешены, и потому часто задает себе вопрос: “А в чьей же все-таки мы власти?”

Идеализм В. Соловьева по-своему утопичен, но подчинение божьим законам – это расцвет нашей духовности, что нельзя сказать о власти между людьми, которая в основном пагубна, ущербна и жестока.

РЕЗЮМЕ

У поданій статті розглянута проблема влади у філософській системі В. Соловьова. На засадах вседності аналізується політична і державна влада. Духовна єдність людства повинна бути впроваджена як єдність православної віри і церкви. Влада – це є закон божий, якому підпорядковані люди. Показані проблеми співвідношення духовної і світської влади.

SUMMARY

The present article is concerned with the problem of power in V.Soloviev's philosophic system. Political and state power is analyzed from the point of view of universal unity. Spiritual unity of mankind should be embodied in the unity of orthodox belief and church. Power is regarded as a law of divine origin that rules/governs people. The article discloses the problems of interrelation of religions and civil powers.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кувакин В.А. Философия Вл. Соловьева. – М., 1988.
2. Лосский М.О. История русской философии. – М.: Высш. шк., 1991.
3. Соловьев В.С. Сочинение в 2-х томах: Т.1. /Сост. Лосев А.Ф., Гулыга А.В. – М.: Мысль, 1990.
4. Соловьев В.С. Философский словарь. /Беляев Г.В. – Ростов н/Д: Феникс, 1997.
5. Соловьев В.С. Сочинение в 2-х томах /Сост. Котлерев Н.В. – М.: Правда, 1989.
6. Соловьев В.С. Стихотворения. Эстетика. Лит. критика /Сост. Котлерев Н.В. – М.: Книга, 1990.
7. Соловьев В.С. Лит. критика /Сост. Цимбаев Н.И. – М.: Современник, 1990.
8. Соловьев В.С. Россия и вселенская церковь. – М., 1969.
9. Хализев В.Н. История философии. – К.: Наукова думка, 2000.

Надійшла до редакції 23.05.2002 р.

УДК 141.7

ОБ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОСНОВАХ ГЕНЕЗИСА ЦИВИЛИЗАЦИИ

В.А.Капустин

«Низкая алчность была движущей силой
цивилизации с ее первого до сегодняшнего дня»
Ф.Энгельс

Проблема генезиса цивилизации является чрезвычайно важной для всего понимания истории. В современной социальной науке эта проблема является комплексной – она объединяет в единое целое такие существеннейшие исторические перемены, как возникновение земледелия и скотоводства, отделение ремесла от сельскохозяйственного производства, выделение торговли как особого рода распределительной деятельности, разделение общества на город и деревню, происхождение семьи, частной собственности, классов, государства и пр.

Экономическую основу генезиса цивилизации представляет собой возникновение товарного производства и вытекающее из этого движение торгового капитала. И хотя слово «цивилизация» обычно ассоциируется с чем-то положительным, противостоящим варварству, а слово «капитал» – с чем-то бесчеловечным, подавляющим, нельзя не признать, что именно капитал есть «живая душа» цивилизации со всеми ее плюсами и минусами: богатством и нищетой, правом и бесправием, культурой и бескультурьем. Обосновать такой тезис эмпирическим материалом трудно, потому что письменные свидетельства выступают как продукт цивилизации и фиксируют не становление ее, а уже наличное бытие. А данные археологии только весьма опосредованно могут отображать зарождение и движение торгового капитала.

В советский период генезис цивилизации, как известно, рассматривался в рамках схемы разработанной «основоположниками марксизма», в основном Ф.Энгельсом. Согласно энгельсовской схеме первобытная община спонтанно дифференцируется на богатейшую родовую знать и все более беднеющих соплеменников вплоть до появления противоположности антагонистических классов еще до возникновения цивилизации. Затем господствующий эксплуататорский класс создает государство как аппарат насилия над угнетенными и только после этого рождается профессиональная культура, превращающая древнее общество в цивилизацию. Так действительно происходит, но только в тех случаях, когда родовое общество вступает в торговый контакт, в процессе межформационного взаимодействия с цивилизацией уже существующей. «Древний родовой строй... – пишет Ф.Энгельс, оказался бессильным против победного шествия денег...» (1, 113), но это нашествие денег, естественно, порождено не родовой общиной с ее натуральным хозяйством, а отделением торговли от ремесла на городском рынке и появлением торгового посредника между горожанином и крестьянином, а также между рынками различных городов. Купец, а вслед за ним и ростовщик сосредотачивают в своих руках то богатство на почве которого и произрастают первые цивилизации. При этом необходимо учитывать особенности генезиса древнегреческой полисной цивилизации. Эта цивилизация, которая обычно трактуется как классическая модель имманентного развития общества, на самом деле является результатом синтеза использования передовой технологии, разработанной в древнейших цивилизациях, воздействием развитого, в основном финикийского торгового капитала Среднеземноморского региона и собственной родовой структуры, деформированной этими внешними факторами.

Цивилизация начинается с рынка, как театр – с вешалки. Этот факт может быть не замечен при одностороннем археологическом подходе к истории, потому что рынок древности, как и современный “толчок”, это очень часто просто пустое место, на котором после того, как расходятся покупатели и продавцы, не остается никаких материальных следов торгового обмена. В стенах археологического Иерихона, например, нет площади, и это может навести на мысль о городе без рынка. Но такое представление может возникнуть, если смотреть на прошлое только через очки археолога. Оборонительные сооружения (каменная стена, частокол, ров) вовсе не обязательно совпадают с экономической чертой города. А если учесть, что на рынке появляется масса иногородних и иностранцев, а в городских воротах действует «пропускная система», то резонно предположить, что присутствие посторонних внутри оборонительных сооружений по вполне понятным причинам нежелательно. Можно выразить уверенность, что за пределами стен Иерихона существовала масса временных и постоянных не оставивших исторических следов жилищ, что там не умолкал гомон рынка, то есть там бурно кипела жизнь, за исключением случаев вражеского нападения на город, когда его граждане укрывались за крепостными стенами, а чужаки спешили ретироваться. Рынок вообще мог существовать где угодно: в иерусалимском храме, в бывших крепостных стенах Парижа и т.д. Поэтому-то древние рынки могут быть обнаружены не столько лопатой археолога, сколько скальпелем научной абстракции.

Конечно, полностью игнорировать эмпирию было бы нелепостью, но решение проблемы экономической основы генезиса цивилизации можно осуществить, главным образом, при опоре на теоретическое мышление, на методологию теоретического уровня познания. Думается, что ни у кого не вызывает сомнений тесная связь понятий цивилизации и города. Латинским корнем слова «цивилизация» является «город». Когда историки говорят о первых цивилизациях, они как раз и имеют в виду древнейшие города нашей планеты. Вместе с тем, термин «цивилизация», безусловно, является более емким и многозначным. Однако, если речь заходит о возникновении первых цивилизаций, то отождествление их с первыми городами представляется вполне допустимым, и,

следовательно, проблема генезиса цивилизации превращается в проблему возникновения первичных городов, в проблему разделения общества на город и деревню.

Возникновение города, как и формирование института частной собственности, является результатом коренного изменения первобытного *способа производства* и вытекающего отсюда не менее радикального изменения форм разделения труда. Эта смена способа производства заключается в переходе от охоты, рыбной ловли и собирания плодов к земледелию и скотоводству. Земледелие и скотоводство разбивают материнскую общину на большие патриархальные семьи, которые становятся отдельными хозяйственными единицами. Натуральный характер хозяйства патриархальной семьи означает то, что все предметы потребления, а именно: орудия труда, постройки, домашняя утварь, мебель, одежда, обувь, транспортные средства и т.д. не покупаются, а производятся этой семьей и ею же, соответственно, и присваиваются. Отсюда и частная (семейная) собственность при сохранении общинного землепользования.

Подчеркивая принципиальный характер этого положения хотелось бы оспорить мнение Иноземцева В.Л., который считает, что «первой формой собственности оказывается *личная собственность* (курсив Иноземцева В.Л.), зафиксированная выделением индивидом самого себя из общинной массы» (2,6). И далее «Появление *личной* (курсив Иноземцева В.Л.) собственности не только ознаменовало индивидуализацию человека внутри первобытной общины, но в то же самое время породило в этом человеке понимание того, что помимо его *личной* (курсив Иноземцева В.Л.) собственности существует и ее антипод – *коллективная* (курсив Иноземцева В.Л.) собственность общины на те факторы производства, которые не могли быть присвоены индивидуально (2, 6).

Во-первых, следует отметить, что «внутри первобытной общины» никакой *личной собственности* не могло быть, так как там не было собственности как таковой. И, во-вторых, надо сказать, что новаторское положение Иноземцева В.Л. о «личной собственности» как первой форме собственности является совершенно неосновательным. Первой формой собственности была «частная собственность» патриархальной семьи. Термины «семейная собственность» и «частная собственность» синонимичны; происхождение семьи и частной собственности – это не два взаимосвязанных процесса, а один процесс. Термин «личная собственность», употребляемый по отношению к семейной собственности, сохраняется по недоразумению с тех пор, когда глава семьи единолично распоряжается этой собственностью, удерживая в экономической зависимости прочих членов семьи.

Если между патриархальными семьями и общинами и производится обмен, то на первых порах он носит спорадический характер. Более или менее постоянный характер приобретает обмен между охотничьими, земледельческими и скотоводческими общинами вследствие различия конечного продукта труда. При этом появляются стабильные места обмена, часть которых становится сезонным рынком-ярмаркой. Но на этих местах обмена пока никто не селится. В патриархальной земледельческо-скотоводческой семье, кроме распределения труда по возрасту и полу, уже намечается и распределение труда профессиональное. Но крестьянин по роду своей деятельности должен быть универсалом: он должен быть и земледельцем, и животноводом, и строителем, и столяром, и ткачом... Даже половое распределение трудовых ролей в известной мере здесь условно, ибо в случае необходимости мужчины и женщины вынуждены заменять друг друга. Но при всей своей универсальности, выполняя все трудовые функции, крестьянин одну из этих функций может выполнять лучше других, и, таким образом, появляется семейный столяр, семейный портной, ткачиха, повариха и т.д., с которых обязанность выполнять другие трудовые функции совсем не снимается. Отдельные подобного рода «профессионалы» достигают в своем деле высших уровней мастерства, а потребность патриархальной семьи в этой высококачественной продукции, естественно, ограничена. Все это приводит к обмену между семьями в начале в форме взаимного дарения, затем в форме натурального обмена, и, наконец, в форме товарно-денежных отно-

шений. Тогда необходимость в выполнении других функций постепенно отпадает, и крестьянин становится ремесленником-профессионалом уже без кавычек.

Однако емкость деревенского рынка невелика. Во-первых, потребность деревни в определенном виде товаре сравнительно быстро можно удовлетворить. И, во-вторых, что, пожалуй, еще важнее, технология деревенскими умельцами не засекречивается, как это потом будут делать городские мастера, а, значит, производство этого продукта ремесла со временем окажется доступным и для других односельчан. Следовательно, у сельского ремесленника появляется необходимость в достаточно емком рынке сбыта, и сама природа товарного производства влечет его из деревни к межобщинным местам обмена, к ярмарочной площади. Таким образом, внутренняя логика производства на продажу заставляет ремесленника поселиться у места продажи, где торговля из сезонной превращается в круглогодичную. Возле рыночной площади ремесленники самых разнообразных профессий создают постоянное устойчивое поселение, являющееся началом города. Дома в этом поселении ремесленников пока ничем особенным не отличаются от тех домов, которые они покинули в деревнях. Город от деревни вообще отличается не столько архитектурой, сколько способом производства. Разделение на город и деревню является непосредственным результатом разделения труда между крестьянином и ремесленником. В городах сельскохозяйственные работы могут оставаться и действительно остаются подсобным занятием многих горожан, и в этом смысле каждое поселение является городом настолько, насколько в нем промышленное, в данном случае ремесленное производство, вытеснило производство сельскохозяйственное.

С развитием товарного производства поселки ремесленников разрастаются, их становится все больше и больше. В силу природных различий отдельных экономических районов, связанных с определенным рынком, каждый рынок имеет в определенной мере неповторимый ассортимент товаров. Ремесленник, совмещающий в себе функции работника и торговца, не имеет ни физической, ни экономической возможности следить за конъюнктурой других рынков и снаряжать караваны, обеспечивая их всем необходимым. Для такой деятельности нужны избыточные материальные средства. Первоначальный их источник – это чрезвычайно эффективное ремесленное производство на основе технологического новаторства, когда цена значительно превышает стоимость. Существенные технологические находки позволяют приобрести средства, значительно превышающие среднюю потребность семьи ремесленника. Эти-то избыточные средства и составляют первоначальную основу торгового капитала. На эти средства ремесленник может предпринять путешествие, в ходе которого он приобретает и выгодно перепродает товары, отсутствующие на рынке его поселения.

Такая деятельность дает возможность оставить ремесло и всецело переключиться на прибыльную перепродажу товаров, дает возможность стать торговым посредником между ремесленником и крестьянином, между различными рынками. Так, помимо трудовых крестьянского и ремесленного сословий появляется первое нетрудовое сословие – купечество, олицетворяющее торговый капитал, то есть получающее доход не в количестве стоимости, созданной собственным трудом, а в количестве разницы между ценой и стоимостью, созданной чужим трудом. Именно нетрудовые доходы, существенно превышающие величину максимального трудового дохода, именно доходы с оборота торгового капитала начинают придавать поселению ремесленников тот его специфический вид, с которым ассоциируется город в нашем представлении: купец на свои деньги строит хоромы, мостит улицы, сооружает водопровод и т.д.

Однако процесс обогащения одних не может не сопровождаться процессом обнищания других, ибо сумма всех цен равна сумме всех стоимостей, и если кто-то разницу между ценой и стоимостью кладет себе в карман, то кто-то другой должен выложить эту разницу из кармана. И тогда происходит поляризация богатства и бедности. Часть бедноты пристраивает купец в качестве слуг, приказчиков, строителей, носиль-

щиков, погонщиков. Другая часть подобных занятий себе не находит и выталкивается на социальное дно.

Богатство, сконцентрированное в городе, вызывает алчный интерес не только у городского вора. Более опасные «экспроприаторы» торгового капитала поджидают купца с его караваном далеко за городской чертой. Это – организованные банды грабителей. Но пока они рекрутируются из городских низов, с ними купец может еще более или менее успешно справляться, наняв вооруженную охрану. Гораздо хуже, когда в грабителей превращается соблазненный городскими богатствами целый народ (викинги, монголы Чингиз-Хана и пр.). Такой народ-войско уже не только поджидает купца в пути, но и грабит его в его собственном доме, совершая опустошительные набеги на города. Вот тут-то и возникает необходимость в создании, кроме полиции и охраны караванов, еще и армии, состоящей из хорошо обученных военному делу профессиональных воинов. Чаще всего это – вчерашние грабители, нанятые сегодня купечеством для обороны города. Возникает также для города жизненная необходимость в создании и оборонительных сооружений: крепости, подъемных мостов, рва с водой, частокола, каменной стены, бастионов, запирающихся городских ворот и т.д. Так торговое сословие порождает в целях защиты своего богатства корпорацию профессиональных воинов – воинское сословие. Купеческое и воинское сословия всегда делили между собой власть в добуржуазных обществах, а доминирование одного из них зависело либо от степени оживленности торговли, либо от интенсивности войн.

Итак, рыночное товарное производство ремесленников выделяет из этой среды социальные верхи (купечество и верхушку воинства) и социальные низы (сфера обслуживания купечества и воинства, городской плебс). Вся эта сложная социальная структура города нуждается в системе управления. Функцию управления в наиболее древних цивилизациях берут на себя жрецы. Жречество – это не только религиозная организация, как иногда упрощенно его трактуют. Это и орган управления, и институт хранения и приумножения знаний (именно здесь имеют начало письменность, науки, календарь, секреты строительства, мастерства и пр.), это, конечно же, и религиозная корпорация. Развитие торгового капитала эмансипирует духовную культуру, придает ей светский характер; свертывание торговли возвращает культуру в лоно религиозной корпорации. Возникновение жреческого сословия также меняет облик города: строятся храмы, мавзолеи, обсерватории и пр.

Экономическую основу возникновения цивилизации как детерминанту последней, безусловно, следует отличать от самой цивилизации. Иными словами, цивилизация – это не сам торговый капитал, а порождаемая им городская профессиональная культура. Конечно, культура эта не тождественна цивилизации; в цивилизацию включается и бескультурье, и антикультура и т.п. Однако, профессиональная культура и приобщение к ней определенной массы населения составляет сущностное ядро цивилизации.

Немалым толчком к зарождению профессиональной культуры явились качественно новые потребности, детерминированные концентрацией богатства в руках немногих. Купец не желает ограничиваться таким жилищем, как хижина, несложное строительство которой своими силами было доступно любой семье; купеческие хоромы требуют профессионального искусства зодчего, инженера, каменщика, художника ... Купец нуждается в предметах роскоши, удовлетворении все более тонких, все более развивающихся эстетических потребностей, и на его содержании оказываются первые организаторы производства, ученые, поэты, живописцы, музыканты... Наследники торгового капитала могут позволить себе прекратить занятия торговой деятельностью и, обладая полностью свободным временем, заняться впервые в истории не только промотанием отцовского капитала, но и наукой, искусством, философией. Первые профессиональные философы – это часто купцы или дети купцов (Фалес, Демокрит). Существенным моментом в генезисе цивилизации является и возникновение (на купеческие деньги) кор-

пораций мастеровых и ученых, которые впоследствии, включаясь в бюрократию сословного государства, начинают выполнять идеологические функции и составляют ядро формирующегося жреческого сословия. Вся эта профессиональная культура, все эти знания, возникшие в ответ на потребности торгового капитала, не могут уже вмещаться в узкие формы устной передачи информации. И тогда становится неизбежным изобретение письменности. Так, например, на основе финикийского торгового капитала возникает древнефиникийский алфавит, из которого прямо или косвенно происходят почти все позднейшие письменности народов Европы.

У многих историков первые цивилизации ассоциируются с первыми государствами. Представляется, что государством в лучшем случае цивилизацию охраняют, в худшем – уничтожают ее. Ведь сословные государства возникают в силу потребности торгового капитала в защите от всяческих на него покушений, начиная от мелкого воровства и кончая нашествием гигантских орд организованных грабителей. Это происходит тогда, когда купечество раскошеляется на создание жреческо-воинской бюрократии, призванной идеологически и физически охранять богатства этого сословия.

Однако бюрократия не только защищает торговую буржуазию, набрав достаточно сил, она переходит к вооруженному грабежу своего и чужих народов, и таким, образом, экономически эмансипируется от капитала. Облагая данью всех живущих на завоеванной ею территории, бюрократия начинает экспроприировать в свою пользу и часть торгового капитала в форме налогов, пошлин, подарков, конфискаций и т.д. Такой нажим бюрократии на торговый капитал может существенно свернуть его движение и тем самым подорвать экономическую основу цивилизации. С другой стороны, концентрация богатства в руках бюрократии также стимулирует развитие профессиональной культуры, но культуры своеобразной, политическими мерами направленной на служение интересам государственной власти.

Сословные государства практически непрерывно ведут оборонительные и наступательные войны, захватывая вместе с материальными ценностями и самих создателей этих ценностей. Военнопленные составляют подавляющее большинство людей, физически принуждаемых к труду. Так впервые появляется *класс* рабов. Их хозяева из числа воинов, жрецов и купцов эксплуатируют труд рабов и составляют в своей совокупности класс рабовладельцев. Государство при этом из сословного превращается в сословно-классовое, а просто классовым становится лишь при полном развитии буржуазных отношений.

РЕЗЮМЕ

У статті пропонується новий підхід до економічних причин генезису цивілізації.

Цивілізація є результатом корінної зміни первісного способу виробництва і спричиненої ним не менш радикальної зміни форм поділу праці, результатом обміну між трудовими станами селян і ремісників, на основі якого народжуються нетрудові стани купців, воїнів і жерців. Становий поділ праці породжує цивілізацію, цивілізація породжує класовий поділ праці і його охорону – державу.

SUMMARY

In clause the new approach to the economic reasons of genesis of a civilization is offered.

The civilization grows out a basic change of a primitive way of manufacture and not less radical change of forms of a division of labor following from here, result of an exchange between labor estates of peasants and handicraftsmen on the basis of which unearned estates of merchants are born, soldiers and priests. The class division of labor deviates a civilization, the civilization derivatives a division of labor class and its protection the state.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.21.
2. Иноземцев В. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе //Вопросы философии. – 2000. – №12.

Надійшла до редакції 29.05.2002 р.

УДК 261.7 “312” (477)

ЦЕРКВА І ДЕРЖАВА: ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

О.М.Кудояр

Центральним, базовим елементом політичної системи суспільства є держава. Сьогодні характер державно-церковних відносин є одним з головних показників рівня розвитку, як держави, так і певного релігійного напрямку в конкретній країні.

Загальна тема цієї статті – питання обов'язкового відокремлення церкви і держави. Оскільки саме таким чином будуть захищені права держави і церкви. Слід відзначити, що певна посередницька місія держави в цьому питанні необхідна. Ця місія повинна бути послідовною і спрямованою на виконання встановлених законів.

Державно-церковні відносини – один з видів суспільних відносин, що характеризує рівень, глибину, характер взаємозв'язку церкви, інших релігійних організацій з державою, ступінь їхньої інтеграції чи дезінтеграції [1, с.91].

Уживаючи термін «модель» для такої специфічної сфери суспільного буття, якою є державно-церковні відносини, будемо мати на увазі: логіко-правовий аналог реальної системи державно-церковних відносин в Україні; суспільно-правову систему, яка є результатом, як саморозвитку, так і засвоєння світового досвіду регулювання відносин між інституціями держави і релігійно-церковними організаціями.

Можемо виділити кілька моделей державно-церковних відносин, що склалися протягом існування держави і релігії:

1. Теократія – ототожнення державної світської і духовної влад, форма правління, при якій функціонування держави та її інституцій, регламентація суспільного життя визначається панівною Церквою і її органами (V-I сторіччя до н.е. в Іудеї, 764-187-х роках у Папській області, з 1929 – у місті – державі Ватикан, Дамаський халіфат 661-750 pp., 750-1258 pp.).
2. Цезаропапізм – передбачає повну залежність Церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур (Московія з XVIII – до початку XX століття).
3. Законодавча підтримка, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі (Греція, Англія, Швеція, Данія, Іран, Кувейт, у цілому близько 40 держав світу).
4. Відокремлення Церкви від держави. На практиці це означає неможливість втручання Церкви в справи держави при активному втручанні державних інституцій у справи Церкви (колишні країни соціалістичного табору).
5. Проміжний стан між моделлю державної Церкви і моделлю повного відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви. Для цього типу відносин характерне збереження державної підтримки і привілеїв окремих Церков (Німеччина, Японія, Австрія, Перу).
6. Відокремлення Церкви і держави. Стан взаємного невтручання, настільки це можливо, Церкви в справи держави й держави у справи Церкви, що гарантує максима-

льне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі (США, Франція, Туреччина).

Таким чином, ми можемо констатувати, що у світі протягом століть склалися кілька моделей державно-церковних відносин, які не прив'язані до якихось часових періодів і часто переплітаються між собою. Визначення "своєї" моделі для кожної країни індивідуальне й залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих в суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, економічного стану суспільства тощо.

Формування історично відомих моделей державно-церковних відносин в Україні завжди відбувалося за активної участі в цьому певних факторів: історичної і національної традиції, характеру співвідношення політичних сил, що обумовлювало державну ідеологію у певний історичний момент, реальне становище суб'єктів цих відносин – держави і церкви, зовнішнього фактора. Однією з основних рис в історії взаємин між державою і церквою в Україні був високий ступінь впливу держави на церкву.

Поза сумнівом, що у ряді різноманітних суспільних відносин, які властиві Україні з урахуванням особливостей її історичного шляху і реалій сьогодення, державно-церковні відносини завжди займали і продовжують займати значне місце, будучи на окремих відрізках вітчизняної історії не тільки невід'ємним її елементом, а стрижневим показником, що визначав її обличчя, пріоритети, ціннісні орієнтири, статус людини в державі.

«...державна повинна спиратися на релігію, тому що тільки в ній надійність способу думки людей і їх готовність виконувати свій обов'язок перед державою стають абсолютними. При кожному іншому складі думок люди легко відмовляються від своїх обов'язків, знаходячи для цього різні відмовки, винятки, аргументи; вони охоче принижують значення законів, установ, державних і адміністративних діячів, розглядаючи їх діяльність під таким кутом зору, який дозволяє не відчувати до них поваги» [2, с. 283].

Зміна суспільних відносин, викликана зміною суспільного ладу на початку 90-х років ХХ століття, включала зміну відносин між державою і релігією [3, с.18]. Ми стали свідками двох зустрічних процесів - релігізації політики і політизації релігії. Саме тому винятково важливим є всебічне осмислення ролі релігійного фактора в реалізації певних суспільних цілей.

Влада звернула увагу на позитивну, об'єднуючу роль церков як носіїв загальносвітових цінностей, а церкви стали розглядати політику як засіб досягнення конкретних соціальних, просвітницьких і релігійних завдань, що стоять перед ними. Кількісне збільшення релігійних громад супроводжувалося збільшенням навчальних і політичних організацій, що поклали в основу своєї діяльності релігійні та етичні принципи.

Почалася законодавча робота з приводу зміни чинного законодавства по відношенню до релігії в умовах нового часу.

На сучасному етапі в Україні правовий характер взаємин церкви і держави визначається Декларацією про державний суверенітет України, Конституцією України, Законом України "Про свободу совісті і релігійні організації". Правовою формою цих відносин став режим відокремлення церкви від держави. Релігійні організації набули статусу юридичної особи, розширилася сфера і географія діяльності церков.

В останні роки предметом наукових дискусій стало питання про зміст формул «відокремлення церкви від держави» (цей термін вживається в українській моделі) і «відокремлення держави і церкви» (таке вживання поширене на Заході). Мова йде про істотно різні форми відносин двох інститутів. На нашу думку, необхідно було б уживати тезу про "відокремлення держави і церкви", оскільки саме в такому випадку це найбільше відповідає демократичним традиціям і здатне відобразити характер взаємин цих інституцій, відповідаючи нормам міжнародного права. У цьому випадку підкреслюється рівноправність суб'єктів державно-церковних відносин, а не суб'єктно-об'єктні й характер їхньої взаємодії.

На основі аналізу чинного законодавства можемо виділити наступні особливості відносин держави і церкви в сучасній Україні:

- держава не втручається в здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, тобто держава не втручається і не забороняє діяльність конфесійних організацій, якщо вони не порушують чинного законодавства, не зазіхають на життя, здоров'я і гідність особистості, права інших громадян, організацій тощо;
- органи державної влади в Україні не втручаються в: канонічну діяльність релігійних організацій, у канонічну структуру управління церквою і її ієрархією, у внутрішнє самоврядування церков, у взаємини вищих і нижчих релігійних органів і їхні відносини з віруючими, у процес доходів і пожертвувань від культової діяльності, у навчально-виховну роботу духовних навчальних закладів;
- релігійні організації не втручаються в сферу діяльності держави і її органів, не виконують державних функцій;
- відсутність будь-якої правової форми союзу церкви і держави в різних сферах громадського життя;
- будучи суб'єктом правових відносин, релігійні організації не мають права втручатися в правотворчу, правоохоронну діяльність державних органів, у механізм правового регулювання суспільних відносин, а також системи правосуддя;
- усі релігії, віросповідання, релігійні організації рівні перед законом, установлення будь-яких переваг чи обмежень до однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається;
- у зв'язку з відокремленням релігійних організацій і держави остання взяла на себе зобов'язання захищати їхні права і законні інтереси, сприяти встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості і поваги між громадянами, що сповідають релігію чи не сповідають її, між віруючими і їх релігійними організаціями;
- режим відокремлення церкви і держави не забороняє соціально-культурної й ідеологічної діяльності релігійних організацій у суспільстві, співробітництва останніх з державними і громадянськими організаціями з питань культурно-виховної, благодійної роботи тощо;
- принцип відокремлення церкви і держави покладено в основу державно-правових інститутів України, а зокрема, інституту права на свободу совісті;
- одночасно широкі можливості затвердження принципу толерантності, задоволення релігійних потреб віруючих різних конфесій відкриває державно-церковна політика, закон про свободу совісті.

На законодавчому рівні система державно-церковних відносин у своїх базових положеннях відповідає демократичним принципам, задовольняє права і свободи громадянина. Законодавчо модель відображає важливу для сьогодення здатність національного законодавства в цій сфері бути відкритим до нових змін і доповнень, що наближає Україну до правової держави.

Однак реально державна політика в Україні не завжди відповідає існуючим правовим нормам.

Слабкість державно-церковних відносин продемонстрував досвід чинного Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації», саме то, що правове регулювання в цій сфері має недоліки. Законодавчо незабезпечена рівноправність релігійних організацій, конфесій перед законом як суб'єктів громадсько-правових, адміністративних, фінансових і інших відносин, та призвело до того, що немає чіткого правового регулювання відносин, а саме, держави і церкви, школи і церкви. Незадовільно регулюються питання правового статусу релігійних організацій.

Принцип чинного законодавства про свободу віросповідання зводиться до фіксації абсолютної свободи совісті і розглядає будь-яку релігійну організацію як один із су-

б'єктів ринкових відносин. Це провокує появу сурогатних релігійних рухів, а також – криміналізацію традиційних церков.

Однією з ключових позицій Закону «Про свободу совісті і релігійні організації» є те, що релігійні організації мають право брати участь у громадському житті. Адже релігійні організації не відділені від громадянського суспільства, а виходить, повинні користуватися, як і громадські організації, загальнодемократичними правами. Однак чинний Закон окреслену ідею не підкріплює матеріальними нормами і тим самим позбавляє релігійні організації загальнодемократичних прав.

Варто виділити основні напрямки, що вимагають удосконалення в цій галузі законодавства:

- закон повинен зафіксувати ознаки релігійної організації з метою запобігання негативного впливу певних релігійних організацій на фізичний і духовний стан членів суспільства;
- вимагати перегляду процедури реєстрації статуту релігійної організації (потреба в легітимному затвердженні переліку документів, необхідних для цієї процедури);
- упорядкувати відносини держави і церкви в майнових питаннях (визначити об'єкти, якими церква користується, об'єкти, якими церква володіє);
- переглянути положення почергового користування церковним майном, тому що це сприяє напрузі в міжцерковних відносинах.

Однак світовий досвід свідчить, що однієї законотворчості і державних заходів, спрямованих на затвердження свободи совісті і віросповідання, на відповідну перебудову масової правосвідомості в душі віротерпимості і світоглядно-духовного плюралізму, недостатньо для реалізації таких цілей. Вони повинні одержати додаткові імпульси. Їхніми головними передумовами є визрівання ринкової економіки, громадянського суспільства, формування сучасно-правової державності і вичленовування як магістрального потоку суспільної думки того гуманістичного плину, у центрі якого було б обґрунтування прав і обов'язків людини і громадянина.

Сьогодні гостро стоїть питання про необхідність виявлення точок зіткнення армії і церкви, сфери їхніх взаємин і співробітництва з метою пошуку шляхів з'єднання інтересів особистості з національно – державними, найбільш повного забезпечення свободи совісті і віросповідання військовослужбовців. Необхідність наукового аналізу цієї проблеми актуалізується тим, що протягом останніх років населення України найбільше довіряє армії і церкві. Церкві довіряє 46 % опитаних, армії 38%, потім йде СБУ – 22%, ЗМІ – 22%, Суд – 14%, міліція – 13%, Президенту України – 10%, Уряду – 8%, Верховній Раді – 5% [4, с.3].

Незважаючи на досить високий авторитет цих суспільних інституцій, в українській державі відсутній механізм їхньої взаємодії. Частково це пояснюється тим, що вони мають різний суспільний статус: армія – одна з найважливіших державних структур, а церква відокремлена від держави.

Дослідження проблеми гармонізації відносин армії і церкви в Україні, узгодження особистих, конфесійних і національних державних інтересів дає підставу для таких висновків:

- безпосереднє впровадження штатної капеланської служби в українському війську в повному обсязі є передчасним;
- без попереднього законодавчого врегулювання може виникнути погроза військової безпеки і національним інтересам;
- на сьогоднішній день можливі варіанти позаштатного духовно-релігійного обслуговування віруючих військовослужбовців;
- небезпека перенесення міжконфесійних протистоянь на армійську сферу; наявність у військових частинах віруючих різних конфесій, залучення до духовної роботи

представників лише однієї з конфесій буде грубим порушенням Конституції і Законів України;

- майбутнє капеланство повинне не тільки задовольняти релігійні потреби військово-службовців, а й сприяти зміцненню української держави, її армії, вихованню у воїнів національної самосвідомості, патріотичних почуттів.

Аналіз релігійної ситуації в Україні дає підставу стверджувати, що політика сучасної української держави стосовно релігії і церкви, незважаючи ні на що, є вагомим показником демократизації церковно-релігійного життя, оскільки вона сприяє динамічному розвитку мережі релігійних організацій, конфесійного різноманіття релігійного середовища відповідно до етноконфесійних і культурних потреб українського суспільства.

Одночасно демократичні процеси активізації церковно-релігійного життя в Україні мають і негативні тенденції, що у випадку їхнього посилення здатні призвести до реальної погрози національній безпеці України. Насамперед, це політизація церковного середовища, що тільки збільшує розкол у православ'ї і сприяє конфліктованості між православними церквами і також православними і греко-католиками; міжконфесійні протистояння на основі майнових суперечок; поширення нетрадиційної релігійності тоталітарного напрямку, зокрема харизматичних церков.

Негативну реакцію з боку традиційних церков і громадськості викликає відкритий прозелітизм цих релігійних утворень, їхня культова практика з використанням психофізичних методів і втручання в політичне життя.

Широкий спектр політичних прийомів, що використовується в політичній діяльності, не завжди ефективний і високоморальний у релігійному середовищі. Нерідко в проповідях, міжцерковній полеміці чисто церковні характеристики релігійних об'єднань підміняються політичними термінами.

Політизація церковного середовища в Україні сприяє міжцерковним конфліктам. Наявність міжцерковних конфліктів свідчить про слабкість державно-церковної політики, невміння, а швидше не бажання деяких органів державної влади на місцях усунути причини таких протистоянь.

Однак визнання автономії політики і релігії, церкви і держави, навіть при їхніх цілеспрямованих зусиллях з деполітизації релігійних організацій, на практиці не означає їхньої взаємної ізоляції.

Тут виявляється не тільки об'єктивне становище віруючих, що є одночасно громадянами держави і членами релігійних організацій. Необхідно брати до уваги суть місії конфесійних організацій. Вважаючи своєю важливою задачею забезпечення соціального блага, духовного і морального здоров'я суспільства, вони не можуть бути байдужі до процесів, що відбуваються в суспільстві. Більш того, заявляючи про відмову втручатися в конкретні питання політики, економіки і т.д., у той же час конфесійні організації вважають своїм обов'язком висловитися з питань, що стосуються становища людини. Оскільки в суспільстві все так чи інакше пов'язано зі становищем і діяльністю людини, така сучасна конфесійна позиція може трактуватися за певних обставин досить широко, виправдуючи різні прояви власне політичної активності. Саме тут усе залежить від ступеня розвитку демократії в суспільстві.

Одночасно в Україні склалася парадоксальна ситуація, коли кожна окрема церква виступає за економічне, політичне, правове зміцнення і розквіт своєї країни, а усі разом гальмують національне і державне відродження.

Завдяки накопиченню ряду негативних фактів і явищ, неадекватній реакції владних структур на своєчасне розв'язання гострих проблем у суспільстві, сучасна церковна політика України не відповідає реаліям, тому що не орієнтується на деполітизацію і гуманітаризацію релігійного життя, робить неможливим радикальне зміцнення держави і підвищення його авторитету у світі, не гарантує усунення порушень з приводу релігійних питань.

Гуманітаризація політики, релігії і церкви ставить на порядок денний розв'язання проблеми пов'язаної з духівництвом і пошуку шляхів, які б дозволяли вирішити зазначене питання в межах чинного законодавства. Невисокий духовний, моральний рівень і рівень освіти значної маси священнослужителів, нестача духівництва в історичних церквах – усе це послаблює ефективність духовно-перетворювального і морального впливу релігійних організацій на суспільство.

Демократизація українського суспільства відкрила сприятливі можливості для виховної роботи церкви. В Україні на сучасному етапі існують духовні навчальні заклади і недільні школи. Позитивним у цьому напрямку є гуманістична спрямованість релігійного виховання, формування толерантності до інших релігій.

Однак релігійне виховання нерідко проходить з порушенням Конституції України. Міністерство освіти України, наприклад, установило, що в ряді державних шкіл мають місце факти самочинного введення вивчення Закону Божого або Катехісису, чим порушується принцип світського характеру державної освіти. Крім того, серед церковного керівництва поширена думка, що в школах повинне викладатися віровчення тієї церкви, що домінує в певному регіоні.

Релігієзнавча освіта виховання – важливий метод формування духовності народу. Однак освіта не може здійснюватися спрощеними методами на невілюванні історичної і національної самобутності українського народу заради затвердження релігійних принципів тієї чи іншої релігійної конфесії. Деформоване релігійне навчання і виховання не принесе користі в розвитку духовності. Цей процес здатний формувати в молоді недовірливе ставлення до традиційних духовних цінностей українського суспільства, сприяти нетерпимості до інших релігійних напрямків, принижувати значення громадянської гідності.

На сучасному етапі Україна перебуває під впливом різних місіонерських центрів, нетрадиційних релігійних об'єднань і корпорацій, що пропонують досить проблематичні вірування.

Саме тому до надзвичайно небезпечних явищ сьогодні варто віднести відкрите проникнення в Україну чужих релігійних течій [5, с.49]. Відповідно до деяких показників статистичний релігійний ренесанс перебуває в не кликаному вторгненні в духовний світ України. Часто це вторгнення щедро оплачується з-за кордону (США, Росії, Кореї). Тут на перший план виступає і проблема державної політики по відношенню до релігії.

Визначальною ознакою більшості неокультів, що діють в Україні, є високий ступінь езотеричності і соціальної мімікрії, введення в оману, як представників держави, так і неофітів.

Соціальна структура культів визначається здебільше маніакальним прагненням їхніх керівників створити групу беззастережно відданих послідовників, що були б здатні за будь-яких обставин виконувати поставлені перед ними завдання.

На державному рівні вкрай необхідно законодавчо встановити чітко окреслені показники, згідно з якими повинні проводитися юридичні обмеження, а в окремих випадках і заборона релігійних груп, діяльність яких суперечить українському законодавству, блокувати проникнення в країну деструктивних і тоталітарних культів, також одіозних транснаціональних місіонерських корпорацій. Перед Україною стоїть дуже складне завдання побудувати систему державно-церковних відносин таким чином, щоб в умовах багатонаціональної держави уникнути етноконфесійної напруги. Для цього буде необхідно переглянути законодавство про свободу совісті, оскільки старе законодавство себе практично вичерпало.

Держава під час вирішення політико-правових питань не повинна віддавати перевагу якійсь одній церкві, визнавати розподіл церков на пануючі, терпимі або гнані.

Церква і держава мають загальні економічні, політичні й ідеологічні інтереси, реалізація яких сприяє нормалізації державного життя, успішному функціонуванню церковних структур, забезпеченню їхніх прав.

Державно-церковні відносини – феномен багатоаспектний і динамічний. Тому можливим вбачається лише окреслити проблему, яка полягає в тому, що суспільство, держава і релігійні організації розвиваються. В Україні трансформується економіка, суспільні відносини тощо, цей розвиток та пов'язані з ним зміни відбуваються дуже інтенсивно. Церква як соціальна інституція, на початку ХХІ століття радикально відрізняється від тієї церкви, якою вона була на зламі 1980 – 1990 років. Відповідно проблеми, які виникають у її відносинах з державою, інакші. Важливо прогнозувати можливі пункти загострення цих проблем і своєчасно відпрацьовувати механізм їхнього розв'язання.

Утілення в життя державно-церковної політики України повинне цілком відповідати законам України, сучасним міжнародним нормам і таким чином буде гарантувати мир і стабільність у державі. Закладені в політику повага до прав, свобод, інтересів віруючих і невіруючих, зміцнення правопорядку є не тільки соціальною проблемою, від розв'язання якої виграє все населення країни, суспільство в цілому.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу государственно-церковных отношений в независимой Украине. Будет попытка доказать, что церковь на современном этапе играет существенную роль политического фактора; освещены позитивные черты демократизации религиозно-церковной жизни, недостатки действующего законодательства и политизации религии. Исследование этой проблематики является очень актуальным и своевременным. Проблема имеет не только теоретический, а значительный практический интерес, связанный с развитием цивилизованной государственности и реализацией государственно-церковной политики.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of state-church relations in the independent Ukraine. It would be an attempt to prove, that on the contemporary stage church plays an important role of the political maker; the positive features of democratisation of the religious-church life, the demerits of the existed legislation and politisation of religion are enlighten. The investigation of this problem is rather actual and timely. The problem has not only a theoretical but also a great practical value, connected with a formation of a civilised state and realisation of the state-church politics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
2. Ясперс К. Ницше и христианство. – М.: Литература, 1994. – 345 с.
3. Щипков О. Церковно-суспільні відносини і проблеми державного регулювання // Людина і світ. – 2000. – №9. – С.18-21.
4. Релігійне життя України // Релігійна панорама. – 2001. – №10. – С.3.
5. Зінченко А. Роль християнської церкви в становленні суспільства й держави // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії. – К.: Б.В., 1999. – С.47-50.

Надійшла до редакції 19.05.2002 р.